

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TØNDER GENNEM TIDERNE

SKREVET AF DANSKE FORFATTERE

REDIGERET
AF
M. MACKEPRANG

1. HALVBIND

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND,
NR. 3

TØNDER GENNEM TIDERNE

TØNDER GENNEM TIDERNE

SKREVET AF DANSKE FORFATTERE

REDIGERET
AF
M. MACKEPRANG

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SONDERJYLLAND,
NR. 3

TRYK:
TONDER AMTS CENTRALTRYKKERI

—
KLICHEER:
WENDT & JENSEN

Afdøde Dr. Ludwig Andresens udforlige Skildring af Tonders Historie standser ved 1627, og Provst Carstens' lille Bog fra 1861 maa regnes for forældet. »Historisk Samfund for Sønderjylland« vedtog derfor paa Initiativ af Bestyrelsens Formand, undertegnede Amtslæge, Dr. med. H. Lausten-Thomsen til Byens 700-Aars Jubilæum som Købstad at søge udgivet en Fremstilling af Byens Historie, dens Borgere, Mindesmærker og Institutioner skrevet paa videnskabeligt Grundlag, men i en Form, der gjorde den tilgængelig for enhver historisk interesseret. Det viste sig imidlertid ugørligt at faa en Enkeltmand til at paatage sig Opgaven efter den lagte Plan, og Værket fremtræder derfor som et Samlingsarbejde af en Række Forfattere, udpeget dels af Bestyrelsen, dels og navnlig af Dr. Mackeprang, i hvis Haand Redaktionen har ligget.

Til Udgivelsen har man faaet Støtte fra mange Sider, først og fremmest af Carlsbergfondet og Tønder Byraad, dernæst af H. P. Hanssens Mindesfond og Byens tre danske Banker, Tønder Landmandsbank, Københavns Handelsbank og Den danske Landmandsbank. Dem alle bringer Bestyrelsen sin ærbødige og hjertelige Tak. — Sidste Halbind af Værket udkommer i 1944.

Tønder, 1943.

H. LAUSTEN-THOMSEN.

TØNDER-EGNENS GEOLOGI

AF

V. NORDMANN

DET Landomraade, hvis Oprindelse og Opbygning der her skal gøres Rede for, er tænkt begrænset af en Linje, der fra Aalbæk umiddelbart N. for Emmerlev Klev løber gennem Nørre Sejerslev, Visby og Sølsted til Draved Skov, derfra sydpaa over Solvig, Hustrup og Jejsing ned til Rigsgrænsen og langs denne ud til Kysten ved Silloft (se Kortet Side 11). Denne Linje er ikke valgt, fordi den repræsenterer nogen naturlig Begrænsning for et afsluttet Hele; dette kan knap nok siges om Grænsefloderne Sønderaa og Vidaa, der gennemstrømmer det store Marskomraade paa begge Sider af Rigsgrænsen. Men da vi nu engang maa sætte en Grænse for den Egn, der skal omtales, er denne Linje valgt, fordi vi indenfor den finder tilstrækkeligt af geologiske Dannelser og dertil knyttede Landskabsformer til, at de tilsammen kan give os Stof nok til Forstaaelse af Tønder-Egnens Geologi.

Tønder-Egnen omfatter — ligesom forøvrigt hele den sonderjyske Vestkyst fra Esbjerg-Ribe-Egnen mod Nord til Ejderen mod Syd, ja Egnen langt derud over helt ned til Flandern — to Hovedtyper af Landskaber: det gamle Land, Geesten, opstaaet i Istiden, og det unge, lavere liggende Land, Marsken, dannet efter Bronzealderens Begyndelse. Til den sidste Landskabstype slutter sig umiddelbart Ø. for Marsken store, lavtliggende Kær- og Engstrækninger, Tørve moser m. m., som ligeledes er opstaaet i geologisk set meget sen Tid, i den saakaldte Postglaciale Tid (Efter-Istid), hvis Begyndelse man plejer at henlægge til den Tid, da Klimaet var blevet saa varmt, at Storskoven for Alvor kunde rykke ind i Landet.

Ingen af de to nævnte Landskabstyper naar indenfor det her behandlede Omraade nogen synderlig Højde over Havet: Marsken med sin plane Overflade naar kun op til omkring 1½ m; Geesten, hvis Overflade er gennemgaaende svagt kuperet, kun med forholdsvis faa Forhøjninger, som man til Nød kan kalde Bakker, har sit

højeste Punkt, 24 m, lige V. for Nørre Sejerslev. Andre Højdepunkter er Sydkanten af Jejsing Banke (21 m), et Par Punkter i Heden mellem Sølsted og Draved Skov (20 m), Egnen Ø. for Abild (19 m), Emmerske Bjerg (17 m), mellem Emmerlev By og Kirken (17 m), Møllebakken i SV.-Kanten af Visby (16 m) og en lille Bakke lidt NØ. for Rørkær (15 m). Selve Tønder By ligger lavt, omkring 2 m o. H., men det skyldes den Omstændighed, at den ikke er anlagt oppe i »Bakkelandet« (som forøvrigt er meget lavt her), men nede paa Hedesletten ved Grænsen af Marsken omkring Vidaaen.

Geesten er som sagt opbygget af Istidsaflejringer, men disse hviler naturligvis paa de ældre Jordperioders Dannelser. At faa Kendskab til disse gamle Dannelsers Aflejningsform og Udbredelse er ingenlunde let i Tønder-Egnen. Andre Steder i vort Land kan vi lettere stifte nøjere Bekendtskab med dem og navnlig med den Behandling, de har lidt ved Indlandsisens senere, voldsomme Fremfærd, idet vi i vore Kystklinter eller i de store Mergellejers Grave eller andre kunstige Jordgennemskæringer kan iagttage disse ældre Dannelser, snart i uforstyrret Lejrning, snart i meget forstyrret og ødelagt Tilstand. Men i Tønder-Egnen haves ingen Klinter eller andre, kunstige eller naturlige, dybe Indsnit i Jordskorpen; den eneste Kystklint af nogen Betydning, den 2½ km lange og indtil 13 m høje Emmerlev Klev N. for Højer, fremviser foruden enkelte smaa Flager og Smører af en stenfri, grønlig Lerart og enkelte sortebrune Partier af Glimmerler fra den forrige Jorperiode, Tertiærtiden, kun lutter Aflejringer fra Istiden. Vi skal helt over til Øen Sild, hvor vi i den henved 30 km VSV. for Tønder liggende Morsum Klev kan faa se Limonitsandsten og andre Aflejringer fra Tertiærperiodens sidste og næstsidste Afsnit, Pliocæn- og Miocæntiden.

Vort Kendskab til Tønder-Egnens Dybgrund hviler derfor paa Undersøgelser af de Jordprøver, der er tilvejebragte ved Boringer efter Vand; men det er kun faa Boringer, der paa det her behandlede Omraade er naaet ned i Lag ældre end Istidens; dertil kommer, at det ingenlunde er let at bestemme disse Jordarters Alder, navnlig hvis de — hvad desværre som Regel er Tilfældet — ikke indeholder Forsteninger. Den dybeste Boring i Egnen ligger lidt Syd for det her behandlede Omraade, nemlig ved Rødenæs Mejeri umiddelbart Syd for Rigsgrænsen. Boringen blev ført ned til 200 m u. O., der ligger 1,3 m o. H., og heraf gik de nederste 120 m gennem fint, lysegraat, leret Glimmersand, der trods Mangelen paa Forsteninger

maa anses for miocænt (d. v. s. fra Tertiærperiodens næstsidste Afsnit): dette Lag var endnu ikke gennemboret, da Boringen standse- des. Den næstdybeste er udført ved Jejsing-Hostrup Andelsmejeri i Omraadet Østrand; Stedet ligger 7 m o. H. Her naaede man ned til 159 m's Dybde, hvoraf de nederste 127 m gik igennem Glimmer- sand, hvis nederste Del indeholdt Skaller af mellem-miocæne Hav- Bløddyr. En Boring ved Told- og Paskontrolstationen i Sæd (udført i 1933 i en Højde af 2,7 m o. H.) blev ført ned til en Dybde af 82,5 m, hvoraf i det mindste de nederste 2¹/₂ m tilhører Tertiærperioden. Jordarterne bestaar dels af Lerjærnsten, dels af en Slags hærdnet Skalgrus, i hvilket der er fundet Skaller af 12 Arter af Havsnegle og -muslinger; det fremgaar af disse, at Jordlagene maa henregnes til Tertiærperiodens yngste Afsnit, Pliocænet, som forøvrigt ikke med fuldkommen Sikkerhed er paavist andre Steder i Danmark. I hvert Tilfælde kender man her i Landet kun denne ene Hav- Aflejring fra dette Tidsafsnit. I Højer By og ved Møgeltønder har man ogsaa truffet tertiære Jordarter, men det er ikke let ved Hjælp af de forhaandenværende Boreprøver med Bestemthed at sige, hver- ken hvilken Alder de sidstnævnte har, eller hvor Grænsen mellem dem og de overliggende Istidsdannelser ligger; dog synes Tertiæret her at gaa adskilligt højere op mod Jordoverfladen end paa de andre nævnte Steder.

Det Kendskab, vi har til Danmarks Undergrund, har belært os om, at Havet i Tertiærperiodens næstsidste Afsnit, Miocæntiden, dækkede Størstedelen af det Omraade, som nu indtages af Jylland, og at Havet i sidste Afsnit, Pliocæntiden, endnu eksisterede her, i alt Fald i Tønder-Egnen. Betragter man imidlertid den nuværende Beliggenhed af de øverste Lag i denne gamle Havbund, saa ser vi det mærkelige Tilfælde, at de yngste Dannelser, Pliocænets, ligger paa et betydelig lavere Niveau (ved Sæd 77,7 m u. H.) end de noget ældre Dannelser fra Miocæntiden, af hvilke de øverste Lag ved Ho- strup kun ligger 25 m u. H. Den nærmest kendte Lokalitet for Pli- ocænets Aflejringer er Morsum Klev, hvor disse Dannelser ligger ca. 80 m højere end ved Sæd. Tager man Afstanden mellem disse to Steder, ca. 30 km, i Betragtning, vil man se, at det kun svarer til et Fald af Havbundens Overflade af 2,7 m pr. km, hvilket er et over- maade ringe Fald. Men ser man hen til den Højdeforskel, som findes ikke blot mellem Tertiærlagene i Boringerne ved Højer og Møgeltønder, men endnu mere mellem to tæt ved hinanden liggende

Lokaliteter i Højer¹⁾, er der næppe anden Forklaring mulig end, at disse Divergenser maa skyldes Spring eller Forskydninger i Jordskorpen. Det er en kendt Sag, at Jordskorpen er en Mosaik af større og mindre »Blokke«, der understøtter hverandre og holdes paa Plads af Tyngdekraften: dette forhindrer dog ikke, at der engang imellem kan finde Forskydninger Sted mellem de omtalte Blokke. Men er den Slags Forskydninger Aarsag til Niveauforskellen i Tertiærets Overflade, saa er det ogsaa rimeligt, at der ikke er noget jævnt Fald af Pliocænets Overflade fra Morsum Klev til Sæd, men at der ogsaa mellem disse to Steder ligger et (eller flere) Spring.

Efter Tertiærperioden følger den nuværende Jordperiode, Kvartærperioden, hvis første Del er den saa tit omtalte Istid, et Tidsrum, i hvilket de klimatiske Forhold, først og fremmest Temperaturforholdene, veksler paa en Maade, som vi ikke kender fra nogen anden af de nærmest foregaaende Jordperioder. I de ældgamle Perioder, hvor et højere Dyreliv ikke var fremstaaet eller i alt Fald ikke var naaet højere end, at Padder og primitive Krybdyr var de højst udviklede Væsener, har vi fundet hærdnede Jordarter o. a., som tyder paa, at der ogsaa dengang til visse Tider har eksisteret stærke og langvarige Kuldeperioder, Istider; men naar man taler om »Istiden«, mener man den, som indtraadte i Begyndelsen af Kvartærperioden.

Den ligger geologisk set ikke saa forfærdelig langt tilbage. Medens man har beregnet Længden af Tertiærperioden til rundt regnet 50 Millioner Aar, indtraf Begyndelsen af Kvartærperioden for højst 2 Millioner Aar siden, — og den sidste Indlandsis er først forsvundet fra Skaane og det østligste Danmark for ca. 15000 Aar siden.

Det er Aflejringer fra den forløbne Del af Kvartærperioden, som danner Overfladen og den øverste Del af Jordskorpen i Danmark. Disse Dannelser kan deles i to Grupper: dem, der hører Istiden til, og dem, der er dannede i Efter-Istiden (Postglacialtiden).

I Istidens Dannelser er udformet to Landskabstyper: den mere kuperede Type, som omfatter det noget højere liggende Land, og den plane Type, der udgøres af de lavere liggende Flader i de store Lavninger mellem Bakkerne.

Den førstnævnte Types Jordarter bestaar langt overvejende af stenet Ler og lagdelt Sand og Grus. De stenede Ler, Moræneleret, er en Dannelse, som er afsat direkte af Indlandsisen ved dennes Bortsmeltning. Det er en højst uensartet Jordart, der kan variere

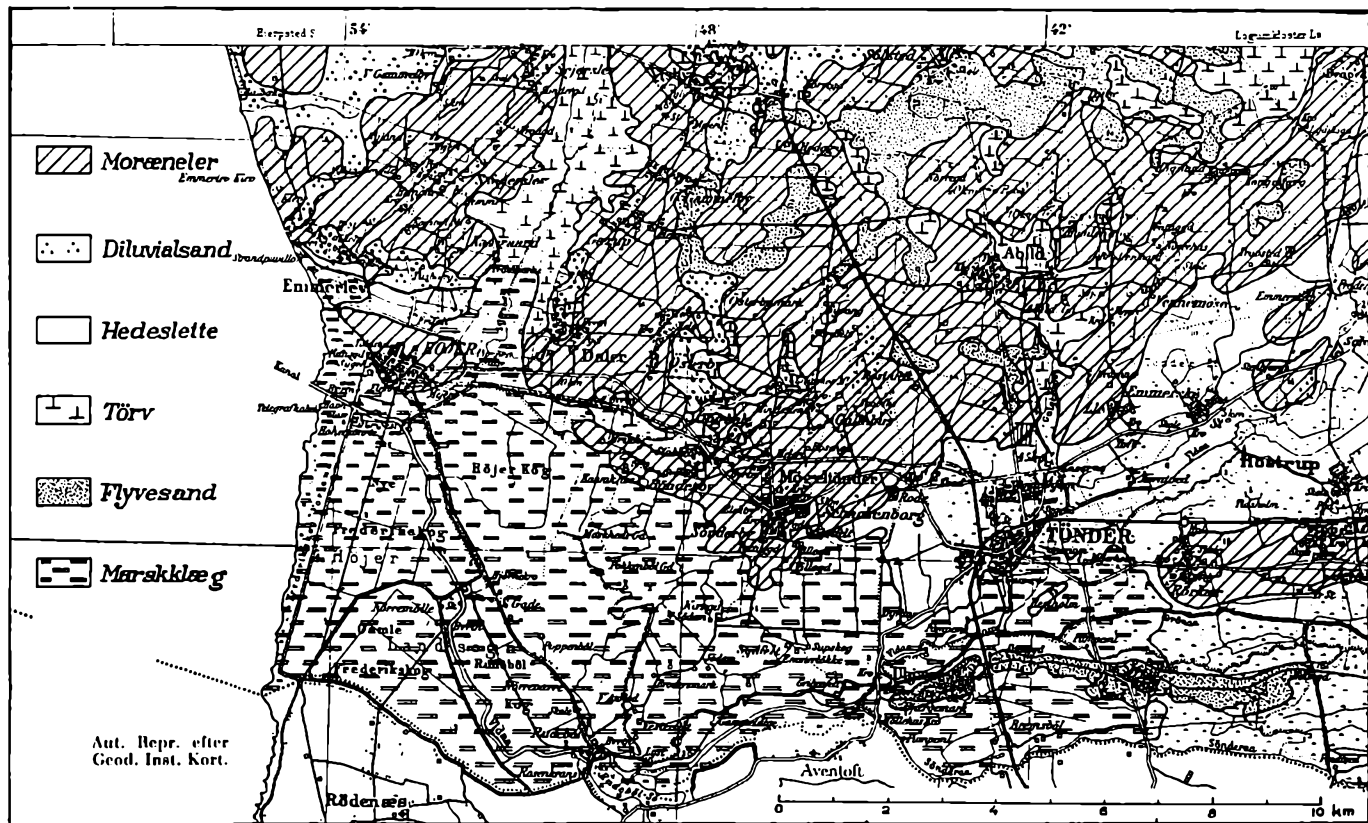

Fig. 1. Geologisk Kort over Tønder-Eggen. Hedesletten staar ikke overalt helt hvid, fordi der paa den tillige findes Signatur (smaa Græstuer) for Eng og Grønford.

fra forholdsvis fedt Ler til meget sandet, saa sandet, at man maa anvende Betegnelsen Morænesand om den. Stenindholdet, som aldrig mangler, kan ogsaa variere stærkt fra ganske faatallige Smaasten til saa store Masser af endog meget store Sten, at man maa betegne Dannelsen som Morænegrus. Et typisk Træk for Dannelsen er, at den i saa godt som alle Tilfælde mangler Lagdeling eller Sortering efter Kornstørrelse; store og smaa Sten ligger blandede mellem hverandre uden Orden. Denne Dannelse er opstaaet af alt det løst liggende Materiale, som Indlandsisen har truffet paa sin Vej fra Skandinaviens Højfjelde ned over Lavlandet, optaget i sin Bund og slæbt med sig for atter at aflejre det der, hvor den smelter. Ja, det behøver ikke engang at være løst liggende Materiale: den mægtige Høvl, som saadan en Gletscher er, kan oprive større og mindre Dele dels af den haarde, vejrspukne Klippebund og dels af de blødere Jordlag: Sand, Ler, Tørv o. s. v., som den glider hen over. Derfor kan vi i Moræneleret finde større eller mindre Flager, Blokke, Klumper eller Smører af forskellige Jordarter lige fra Skrivekridt til Tørv og Dynd. Blandt den Mængde Sten, som Isen har slæbt med sig, er nogle saa karakteristiske, at vi kan genkende dem som Brudstykker af faststaaende Bjergarter, der er hjemmehørende paa bestemte Steder: der er først og fremmest Flinten fra vort Skrivekridt og Nyere Kridt, saa er der Klumper af diss Kridttidens Bjergarter, som vi kender fra vort Lands Dybgrund, og endelig er der mere eller mindre rullede Brudstykker fra de skandinaviske Bjerge: Kinnediabas fra Kinnekulla i Västergötland, Basalt fra Skaane, Porfyrer fra Småland, Brun og Rød Østersøporfyr fra Østersøens Bund NØ. for Gotland, Rhombeporfyr fra Oslo-Eggen, Bredvad- og andre Porfyrer fra Dalarne, Ålandskvartsporfyrrer og Rapakivi fra Finland. De mange almindelige »Kampesten« af Gnejs og Granit (langt de fleste af Stenene, bortset fra Flinten) er i Almindelighed saa lidet karakteristiske, at man ikke kan sige, fra hvilken Egn i Skandinavien de stammer. De nævnte Stenarter kaldes »Ledeblokke«, fordi de kan bringe os paa Spor efter, fra hvilken Egn de forskellige Isstrømme, som er gaaet hen over Danmark, er komne; men naar vi finder Blokke fra saa vidt forskellige Egne af Skandinavien liggende Side om Side i samme Morænelersbænk, maa vi erindre, at en senere kommende Isstrøm selvfølgelig roder op i det Moræneler, som en tidligere Isstrøm, der maaske er kommet fra en hel anden Kant,

har aflejret, og paa den Maade kan Stenindholdet fra forskellige Isstrømmes Moræner blive blandede sammen i den sidst ankomne Isstrøms Moræne, der til Slut vil danne Overfladen paa det paagældende Sted — hvis den da ikke bliver dækket af Efter-Istidens Aflejringer. Gaar vi en Tur langs Emmerlev Klev efter en Paalandsstorm, som rigtig har renvasket Klinten, har vi den skønneste Lejlighed til at se dels, at det Moræneler, som danner Hovedmassen af Klinten, indeholder Flager og Smører af mørkere Glimmerler (»Alunjord«) og af grønligt, stenfrit Ler, der bl. a. paa Grund af dets Tilslutning til Alunjorden tør anses for tertiært, dels se, at Strandbredden er oversaaet med større og mindre Sten af de nævnte Bjergarter, udvaskede af Moræneleret ved Havets Nedbrydning af Klinten. At der ogsaa findes andre bemærkelsesværdige Dannelser i Klinten, skal vi senere komme tilbage til. Ogsaa ved Gennem søgning af de Bunker af Sten, som er opsamlede paa de dyrkede Markers Overflade og ret jævnlig ligger ved Gaardene, eller ved Eftersyn af de opgravede Dynger af Mergel vil vi kunne finde flere eller færre Slags af de nævnte Ledeblokke. I Moræneleret her paa Egnen har man, saavidt mig bekendt, ikke truffet saa store Flager af Kridtlidens Bjergarter, som man har fundet i andre Egne af Landet; men i flere af de meget store Mergelgrave, som er anlagt i Midt- og Vestslesvig i Løbet af de sidste 10-15 Aar, træffer vi dog ofte en forbausende Mængde ærte- til nævestore, afrundede Stykker af Skrivekridt. Denne Rigdom paa Kridt bevirker, at Leret her er en Mergel med et for Moræneler usædvanlig højt Kalkindhold. Tager vi Gennemsnittet af 8 Mergellejer eller store Grave indenfor det her behandlede Omraade, bliver Kalkprocenten 30,7, hvilket er højt i Betragtning af, at Moræneleret, selv om det er vor almindeligst forekommende Mergelsort, dog langt fra er den bedste d. v. s. kalkrigeste. Af de undersøgte Grave staar den ved Kannikhus V. for Bønderby højest med 39,8 $\%$ (0²), den SV. for Visby Hedegaard lavest med 22,5 $\%$. Mergelen i en Grav N. for Vester Gammelby har 32,5 — 35 $\%$, én V. for Visby Kirke 32,5 $\%$ og ved Nørremark Ø. for Visby Station 32,0 $\%$. At Kalken ikke er jævnt fordelt, ses af, at Moræneleret saavel i flere nærliggende Mergelgrave som i Emmerlev Klev ikke fremviser noget iøjnefaldende stort Indhold af Kridtbrokker; Kalkprocenten fra 61 andre Mergelgrave fordelt over hele Omraadet er i Gennemsnit 16,6 med Yderpunkterne 24,8 og 12,3. Hvorfra denne Overflademoræne har faaet sit Indhold af Kridt, er

Fig. 3. Diluvialsand med bøjede Lag i Sandgraven ved Møgeltønder. Foroven, under Plantevæksten, ses Moræneler, der dækker Sandet. (D.G.U., V. Madsen fot.)

(se Fig. 3), men man kan dog ogsaa træffe Diluvialsand ovenpaa Moræneleret; her er det dog sædvanlig kun af ringe Mægtighed. Med Hensyn til disse uregelmæssige Lejringsforhold maa man erindre, at i det udstrakte Pløre, som findes langs Randen af Indlandsisen, snart foran den, snart inde under den, kan man finde alle mulige Overgange mellem fint og groft og mellem velsorteret og fuldkommen usorteret Materiale, arrangeret uden Orden.

Istidsaflejringerne Mægtighed i Tønder-Egnen er, som overall i Landet, meget varierende, hvilket bl. a. fremgaar af selve Landets Højde, der, som nævnt, i det her behandlede Omraade ligger mellem 0 og 24 m o. H. Den største Mægtighed, der er maalt her ved Boringer, beløber sig til ca. 50 m ved Sæd Toldstation, hvor Højden o. H. kun er 2,7 m, og ca 80 m ved Rødenæs Mejeri lige S. for Rigsgrænsen paa en Terrænhøjde af 1,3 m. Begge Steder har man som tidligere sagt truffet Tertiæret i den nævnte Dybde, og vi har altsaa her virkelig et Maal for Istidsdannelsernes Mægtighed; men paa Tønder Slotsbanke, hvis øverste 4-5 m bestaar af Fyld, og hvor Overfladen ligger ca. 3½ m o. H., har man boret til 65 m's Dybde

uden at naa gennem Istidsdannelserne, og andre Steder, hvor Landet er betydelig højere, er de sikkert endnu mægtigere³⁾.

Man kunde nu spørge: tilhører alle disse Jordmasser en og samme Isdækning, eller kan de opdeles i Partier af vidt forskellig Alder?

Til Besvarelsen af dette Spørgsmaal maa man først bemærke, at Danmark mindst 3, maaske 4 Gange er bleven skjult af Indlandsisen, og hver Nedisningsperiode er bleven afløst af en Periode med saa mildt et Klima, saa høj en Lufttemperatur, at Isen er smeltet fuldstændig bort. De første Gange har Isdækket strakt sig ud over hele Landet, ja langt udenfor dets Grænser; men under den sidste Nedisning naaede Indlandsisen ikke længere frem end til en Linje, der fra Bovbjerg strakte sig ind mod Viborg og derfra sydpaa ned gennem Nørre- og Sønderjylland og gennem Holsten til Egnen lige Ø. for Hamborg, hvorfra den bøjede mod Sydøst og Øst for at følge Østersøens Kyst i en Afstand, der vekslede mellem ca. 50 og 300 km. Hvad der laa Syd og Vest for denne Linje — altsaa for Danmarks Vedkommende Tønder-Egnen og det øvrige Midt- og Vestjylland op til Bovbjerg — laa under sidste Nedisning hen som et nøgent Tundra-Landskab: *O v e r f l a d e n s* Moræneler og Diluvialsand stammer altsaa i disse Egne fra næstsidste Nedisning. Herfra maa dog undtages de store, plane, mod Vest svagt hældende Sandflader, som udgør den anden af de fra Istiden stammende Landskabstyper; de store Flodsletter, Hedesletterne, som udfylder Lavningerne mellem den næstsidste Nedisnings Bakker. Disse Sandflader er aflejrede af Smeltevandsfloderne fra den sidste Nedisning, hvis Iskant stod langs den nysnævnte Linje. For Tønder-Egnens Vedkommende finder vi en saadan Hedeslette omkring Vidaaen og dens Bifloder Hvirlaa, Grønaa, Lillestrøm og Sønderaa. Hedesletten her er mod Nord begrænset af »Højlandet«, hvis Sydrand markeres af Byerne Højer, Daler, Møgeltønder, Vennemose og Travsted, medens Tønder By og Landsbyerne Lille og Store Emmerske samt Hostrup ligger paa Hedesletten. Selve den sandede Hedeslettes Overflade ser man der i Egnen ikke meget til: den er væsentlig indskrænket til nogle Smaaklatter og en smal Bræmme langs det højere Lands Fod; Størstedelen af Slettens Overflade er skjult af langt yngre Dannelser: Marskklæggen, der strækker sig fra Kysten helt ind til Sæd og Rørkær Bakke, og øst derfor de udstrakte Enges Tørv og Ferskvandsdynd.

Den her omtalte Flodslette er en sydvestlig Udløber af Nordslæs-

vigs største Hedeslette, den 800 km² store Tinglev-Slette, der ogsaa sender en Udløber mod Nordvest, Flodsletten omkring Bredeaa.

Det er allerede nævnt, at disse fra den sidste Nedisning stammende Flodsletter er aflejrede i Lavningerne i det foran Isen liggende ældre Landskab, hvis Toppe eller Højdedrag rager op af Hedesletternes »Sandhav« som Øer, de saakaldte »Bakkeøer«. Disse eksisterer i alle mulige Størrelser, lige fra de smaa Bakketoppe omkring Bedsted og S. for Løgumkloster til mange Kvadratkilometer store Omraader. Danmarks største er den henved 2000 km² store Skovbjerg Bakkeø, der indtager Størstedelen af Omraadet mellem Storaa, Skjern Aa og Vestkysten. Nordslesvigs største Bakkeø, Toftlund Bakkeø mellem Tinglev-Sletten og Gelsaa, er 45 km langt fra NV. til SØ. og paa sit bredeste Sted fra N. til S. henved 30 km. Bakkeøen, hvorpaa Daler og Møgeltønder ligger og nedenfor hvis Fod Tønder er anlagt, er 18 km fra SV. til NØ. og 10 km fra N. til S. Dens »Sydkyst« er imidlertid saa lav, at Overgangen mellem Hedeslette og Bakkeø kun er en jævn næsten umærkelig Stigning i Terrænet. Af andre Bakkeøer her i Omraadet maa nævnes den lange, men smalle Rørkær-Jeysing Bakkeø, der i en Længde af godt 9 km strækker sig østpaa til Kværnholt V. for Bylderup-Bov. Det Bakkeland, paa hvis Sydspids Emmerlev ligger og som strækker sig godt 13 km mod N., helt op til Ballum, kan vel ogsaa nok betegnes som en Bakkeø, selv om der ikke med Sikkerhed er paavist nogen Flodslette i Sejersbækkens Dal, som begrænser Højlandet mod Øst. Højer ligger for sig selv paa en meget lille Bakkeø; derimod er de langstrakte Banker, hvorpaa Landsbyerne Ubjerg og Sæd samt Gaarden Bremsbøl ligger, af en ganske anden Oprindelse: de er nemlig Flyvesandsklitter, i k k e dannede ved nogen Strand, men som »Indsande« paa Hedesletten, inden denne endnu blev dækket af et Plantedække læt nok til at forhindre, at Sandet føg sammen i Dynger, — og længe før Marskkleggen afsattes ovenpaa Hedesandet. Den Slags lange, i vest-østlig Retning gaaende Flyvesandsbanker træffer vi ikke sjældent langs Vandløbene paa Hedesletterne fra Rigsgrænsen helt op til Varde Aa; her kan saaledes nævnes Banken mellem Randrup og Bredebro, paa hvilken Landsbyen Abterp ligger, Banken ved Trelborg mellem Bredebro og Ellum og de to ligeledes bebyggede Banker Ydre og Indre Bjergum V. for Ribe.

Ogsaa andre Steder træffer vi — især paa Bakkeøerne, hvor Dilu-

viandsandet danner Overfladen — større eller mindre Indsande af højst uregelmæssig Omkreds; paa det her behandlede Omraade findes saaledes et Parti mellem Aalbæk og Vester Gammelby, et stort Omraade fra Visby Station, S. om Sølsted over til Kongsmose V. for Draved Skov, et stort halvcirkelformet Parti mellem Øster Gammelby, Daler Østerby og Abild; endvidere Smaapletter ved Daler, Ø. for Gallehus Skov, S. for Abild o. a. Steder.

Det er ovenfor nævnt, at Hedesletterne i det her behandlede Omraade gennemstrømmes af adskillige Vandløb. Af disse kan nogle sikkert betragtes som Efterkommere af Istidens Smeltevandsfloder, idet de har deres Udspring i Højlandet fra den sidste Nedisning Øst for Hedesletterne. Det er nemlig en Ejendommelighed ved de sonderjyske Aaløb, at mange af dem — skønt de udspringer nær Østkysten — i Stedet for at søge til Lillebælt løber tværs over hele Landet til Vesterhavet, følgende Hedesletterne. Ribesaa kan saaledes under forskellige Navne følges baglæns helt til Svanmose ved Vonsild S. for Kolding, altsaa et langt Stykke bagved Ydergrænsen for den sidste Nedisning. Følger vi Vidaa fra Vest til Øst, ser vi, at den opstaar af to Smaabække, Surbæk og Rødaa, der udspringer tæt SV. for Øster Løgum mellem Hovslund og Rødekro. Ved Sivkro Ø. for Bedsted forener de sig og kaldes nu Arnaa, der ved Store Emmerske forener sig med Hvirllaa, som paa en lang Strækning har løbet nogenlunde i samme Retning som Arnaa og SØ. for denne. De forenede Aaløb fører nu Navnet Vidaa og falder ud i Vaddehavet ved Højer Sluse, efter først S. for Tønder at have oplaget Grønaa og S. for Ubjerg Sønderaa. Aaerne har dog ikke altid haft de samme Lejer som nu; flere Steder i Marsken og Engene ser man forholdsvis smalle, dyndfyldte Sænkninger af længere eller kortere Udstrækning og med et mere eller mindre slingrende Forløb, som tydelig røber dem som gamle Flodsenge, forladt af de nuværende, i Nærheden løbende Aaer. Det største af disse gamle Flodlejer, i hvilket der endnu strømmer et lille Vandløb, Nordre Gammelaa, gaar fra Teptoft V. for Stade i vestlig Retning forbi Lydersholm til Vindtved. Da denne Sænkning gaar i direkte Forlængelse af Sønderaaens Løb Ø. for Stade, er der ingen Tvivl om, at den i Virkeligheden er Sønderaaens oprindelige Flodsenge, der er ganske anderledes bred og anselig end Aaens nuværende Løb fra Teptoft mod SV. forbi Rens til Vindtved. Herfra er den Grænseflod til Sammenløbet med Vidaa ved Ubjerg. Om Aaens Løb fra Teptoft til

Vindtved er naturligt opstaaet eller frembragt ved Kunst (hvad det smalle og rellinede Løb næsten kunde tyde paa), er næppe til at afgøre, da historiske Efterretninger synes at mangle; derimod vides det, at Vidaas Løb fra Korntved til Tønder og langs denne Bys Øst- og Sydgrænse er reguleret og omformet ved Menneskehaand.

Under »Fastlandstiden« i Begyndelsen af Efter-Istiden, da Landets Kyster laa langt udenfor de nuværende, idet Danmark ikke blot var landfast med Tyskland og Sverige, men ogsaa med England over den sydlige Del af Nordsøen, laa Vidaas Munding Hundrede af Kilometer længere mod NV; men under den Landsænkning, som medførte Vaddehavets Opstaaen (se S. 28), rykkede den helt tilbage Ø. for Tønder.

I den mellem sidste og næstsidste Nedisning liggende Interglacialtid (af de latinske Ord *inter* = imellem og *glacies* = Is) steg Temperaturen til en Højde, der mindst var ligesaa stor som i Nutiden, snarere adskillig større. Landet dækkedes efterhaanden af store Skove, der i Hovedsagen bestod af de samme Træarter som vore nuværende Skove; men hertil kom yderligere Granen, et Skovtræ, som efter Istiden (under hvis Kuldeperiode al Skovvækst var forsvundet) ikke frivilligt er vendt tilbage til Danmark. Alle de Graner, der nu vokser her i Landet, er enten plantede eller fremkomne ved Selvsaaing fra anlagte Plantager, af hvilke de ældste kun er omkring 200 Aar gamle. I Skovegnetenes Smaasøer og langs Vandløbene dannedes efterhaanden Tørvemoser, hvis Indhold af Plantelevninger giver os Kundskab om Landets Flora: her kan vi nævne, at der i hin Periode voksede et Par Arter, en Slags Aakande (*Brasenia purpurea*) og et Halvgræs (*Dulichium spathaceum*), som nu begge er forsvundne fra Landet; den første findes i Verdensdelene udenfor Europa, den anden vokser nu i Nordamerika. Ogsaa Pattedyrfaunaen husede et Par Arter, som ikke længere findes vildt levende i Danmark; den ene var en fuldstændig uddød Elefantart, vistnok Mamuthen, den anden var Daadyret, der nu lever vildt i Lilleasien og Sydeuropa, det sidste Sted maaske kun forvildet. Disse Moser og andre Ferskvandsaflejringer, som paa Grund af Planteindholdet er lette at kende fra vore almindelige Moser, der er opstaaede efter Istiden, er spredte saa at sige over hele Jylland; de blev først opdagede i Brørup-Eggen V. for Lun-

derskov, og derfor gaar de alle blandt Geologerne under Betegnelsen »Brørup-Moserne«. Nord og Øst for den nævnte Grænselinje for den sidste Indlandsis er de dækkede af dennes Moræner eller Diluvialsand: Vest for den ligger de i Sænkninger paa Overfladen af den næstsidste Nedisnings Aflejringer. Men selv udenfor den sidste Nedisnings Omraade ligger de dog ikke aabne, udækkede, saaledes som Postglaciantidens (Efter-Istidens) Moser gør. Under den sidste Nedisning var Tundra-Landet udenfor Isranden et slemt Pløre, og fra Bakkerne gled eller flød den vanddrukne Jord ned i Lavningerne og bredte sig ud over Moserne som et leret eller sandet, mere eller mindre stenrigt Dække paa indtil 8 m's Tykkelse (selve Mosernes Mægtighed kan være over 17 m). Saadanne »Brørup-Moser« er ogsaa fundne i Tønder-Eggen, nemlig ved en Gravning i 1924 paa Villh. Boysens Ejendom paa Vestsiden af Vejen mellem Mogeltønder Station og selve Byen og paa to Steder i Emmerlev Klev. I Overfladen af det Moræner, som danner den ved den sydlige Mose $5\frac{1}{2}$ m høje Klint, ses et fra N. til S. 40 m bredt Bassin, hvis Bund gaar i det mindste 1 m ned under Klintefoden og derfor er skjult af Strandens Sand. Bassinet er fyldt med forskellige Lag af Tørv og Ferskvandsgylje, mer eller mindre sandet, som er dækket af et indtil 3 m tykt Lag af Flydejord, som her udgøres af fint Sand, der kun foroven indeholder en Del Smaaasten. I Ferskvandslagene er fundet Levninger af henimod 20 forskellige Plantearter, deriblandt Frugtstene af Hyld samt Stammer, Grene, Naale og Kogler af Gran og Fyr; nogle af Grenene var gnavede af Bæver. Nær ved Klintens Nordende, paa et Sted, hvor den pludselig rykker stærkt tilbage og er meget nedbrudt af Havel, ser man Sydenden af et andet, ca. 120 m bredt Bassin, i hvis Bund ses et lidet mægtigt Lag af bladet, sandet Tørv, det begynder i en Højde af omtr. 4 m o. H. og sænker sig, indtil det 42 m nordligere naaer ned i Strand-sandet; her fortsætter det endnu ca. 75 m mod N. som en lav Vold, der rager et Par Decimeter op over Strandens Sand. Tørven er (eller har været) dækket af $2\frac{1}{2}$ -3 m Flydejord, der i Sydenden er saa stenrig, at man — hvis man ikke havde Tørven at holde sig til — kunde anse det for Diluvialgrus (Fig. 4). Denne Omstændighed belærer os om, at man skal være forsigtig med at udtale sig om Oprindelsen til de mange mindre og lidet mægtige Sand- og Gruspartier, der optræder som Overfladedannelser; thi Flydejord kan

jo ogsaa forekomme i Lavninger, hvor der ikke er Tørv, og Lavningerne kan være saa fyldte, at deres Overflade saa at sige ligger i Niveau med Omgivelsernes.

Det er ikke blot Ferskvandsaflejringer, vi kender fra sidste Inter-

Fig. 4. Interglacial Tørv, dækket af Flydejord, der forinden er noget lagdelt. Nordenden af Emmerlev Klev. (D. G. U., V. Nordmann fot.).

glaciertid i disse Egne; ogsaa Havaflejringer er velkendte, nemlig de saakaldte Eem-Aflejringer. Ved talrige Boringer langs Sønderjyllands Vestkyst fra Ribe til Ejderen har man i et bestemt Niveau, omkring 10 m u. H., truffet Ler- og Sandlag, der ved deres Indhold af velbevarede Snegle- og Muslingeskaller røber sig som afsatte i et Hav. Der er nu kendt omkring 90 Arter, af hvilke de aller-

fleste endnu lever i vore Farvande eller har levet der efter Istiden. Men der er en lille Gruppe, som er karakteristisk for disse Aflejninger, og af den er een Art, en stor Tæppemusling, *Tapes senescens* fuldstændig uddød, en anden, en lille Blaamuslingart er i Nutiden ikke kendt udenfor Middelhavet, og Resten har deres Nordgrænse ved Vestfrankrigs Kyster eller i den engelske Kanal. De nordslesvigske Eem-Aflejninger fik vi først Kendskab til ved et Par Boringer, der i 1900 blev udført for Vandværket paa Tønder Slotsbanke. I 1908 lykkedes det Forfatteren af dette Afsnit at vise, at disse Aflejninger hørte sammen dels med Aflejninger i Holland, Øst- og Vestpreussen, dels med Havaflejninger, det saakaldte Cyprinaler, der lige siden 1841 har været kendt fra de sydfynske Øer og Sønderjyllands Østkyst, hvor det viser sig i Kystklinerne som skraatstillede Lag eller store Flager indesluttede i Moræneleret; de er Rester af en Havbund, som i disse Egne er bleven ødelagt af en senere kommende Indlandsis. Da disse Aflejninger med deres rige Dyreverden var velkendte i Holland, særlig gennem Boringer i Egnen omkring den lille Flod Eem, som falder i Zuidersøen, foreslog Forfatteren Fællesnavnet Eem-Aflejninger for dem alle, et Navn, der senere har vundet international Anerkendelse.

Aflejningerne forekommer som nævnt paa to store Omraader: et i Vest, langs Nordsøens sydøstlige Kyster, og et i Øst, omkring den sydlige og vestlige Del af Østersøen. Hvorledes Forbindelsen har været mellem det østlige og vestlige Eemhav, er endnu ikke opklaret; men at de meget godt kan have været forbundne ved smalle Sunde mellem Bakkeøerne tværs over Sønderjylland, derpaa tyder Resultaterne af et Par Boringer, som i 1933 og 1938 blev udført ved Tinglev Vandværk: her blev i ca. 5 m's Dybde u. H., et Niveau, der stemmer meget godt med de vestslesvigske Eem-Aflejninger, fundet en marin Aflejring med Bløddyrskaller, rig paa Individier, men fattig paa Arter, dog med en af de for Eem-Aflejningerne karakteristiske Muslinger.

Det vestlige Eemhavs Aflejninger er kun dækket af Hedeslette-sand og endnu yngre Dannelser, det østlige af Morænedannelser, der af andre Grunde maa henregnes til den sidste Nedisning. Der har tidligere været store Diskussioner mellem tyske og danske Geologer om Alderen af disse Dannelser, indtil det i 1925 lykkedes Forfatteren ved Boringer just her i disse Egne, mellem Tønder og Rørkær, at vise, at Eemhavets Dannelser hviler uforstyrrede paa

Moræneler, som er det samme, som danner Overfladen af Rørkær-Jeysing Bakkeø og altsaa tilhører næstsidsste Nedising — og at Eem-Aflejringerne derfor tilhører sidste Interglacialtid. Ved Boringer paa Tønder Slotsbanke er det vist, at der ligger mindst 36.5 m, og ved Rødenæs Mejeri 51 m Istidsdannelser under Eem-lagene (ved Tinglev ca. 70 m): men hvorledes denne Mægtighed skal fordeles paa 2 (eventuelt 3) forudgaaende Nedisinger, kan ikke afgøres for Øjeblikket. Ved Ribe har man derimod ført to Boringer ned gennem Aflejringer saavel fra sidste Interglacialtid (Eemlag) som fra næstsidsste Interglacialtid (»Esbjerg Yolddialer« m. m).

Vi slutter hermed Omtalen af Istidens Dannelser og gaar over til Efteristidens, af hvilke her kun skal omtales den, der spiller den største Rolle i Tønder-Eggen, nemlig Marskklæggen.

Marsken er en Landskabstype, som forekommer langs Nordsøens sydøstlige Kyster lige fra Tjæreborg ved Esbjerg til Gravelines Ø. for Calais ved Flanderns Grænse i Nordfrankrig.

Denne Landskabstype fremtræder som store, grønne, græsklædte Flader, der af større eller mindre Bredde strækker sig mellem Kysten og Geestens bugtede Rand; i Almindelighed er disse Flader skovløse, men hvor Marsken har været under Kultur i Aarhundreder, kan der navnlig omkring Byerne findes en Del plantet Trævækst i Form af Haver, Hegn og Smaalunde. Paa den danske Side af Rigsgrænsen gaar Geesten paa 2 Steder helt ud til Kysten og opdeler derved Marskbæltet i 3 Partier: et mellem Tjæreborg og Vester Vedsted, et mellem Hvidding og Ballum og et mellem Højer og Rigsgrænsen: men dette sidste Parti afsluttes ikke med denne, men fortsætter sig helt ned til Elben, hvor Marsklandet strækker sig langs denne Flod et godt Stykke ind forbi Hamburg.

Her skal naturligvis hovedsagelig Tønder-Marsken omtales, men hvad der siges om dennes Oprindelse, gælder ogsaa saa godt som hele Marskomraadet undtagen de Marskstrækninger, som findes langs de store Floder, hvor det opbyggende Materiale er af en anden Slags.

Tønder-Marsken strækker sig ind til Vestranden af Rørkær Bakkeø, til Sæd og videre Syd paa til 400 m Ø. for Toldstedet. Marskjordens Mægtighed er selvfølgelig stærkt varierende, idet den retter sig efter Underlagets Ujævnheder og bliver tyndere indefter mod det omgivende »Højland«. Ved Rudbøl er den 8,5 m tyk, ved Nørre-

mølle SV. for Hjørnekroen mellem Højer og Rudbøl 5,4 m, ved Lægan V. for Ubjerg 3,3 til 4,7 m; mellem Vidaaen S. for Lægan og Ubjerg veksler Mægtigheden mellem 0,2 og 4,6 m. Havet er endvidere Sønden og Østen om Højer trængt ind i Sejersbækkens Dal og har afsat Marskklæg, omtrent til en Linje mellem Kærgaard og Daler Mølle. Ved Sejersbækkens Munding paa Terrænhøjde 1,4 m er der omtr. 3 m Klæg. Ved flere af de udførte Boringer, som f. Eks. dem mellem Lægan og Ubjerg, findes der under Marskklæggen et Tørvelag af 3-4 m's Tykkelse, sine Steder maaske mere; derunder kommer Hedeslettens Sand. Omkring de tidligere nævnte, op gennem Marskklæggen ragende Flyvesandsbanker findes ofte Lag af Flyvesand indlejrede mellem Klæglagene.

Marskjorden bestaar af forskellige Jordarter vekslende fra den fineste, fedeste Klæg, gennem mere eller mindre sandet Klæg til rent stridt Strandsand. Man kan saaledes tale om Klægmark og Sandmark som Yderpunkter med alle mulige Overgange. Bortset fra Flodmarskens Jordarter stammer Jordarterne i Marsken fra Havbunden.

Vest for Marsklandet, mellem Kysten og de frisiske Øer, findes det ejendommelige Vaddehav, der i en Længde af 450 km. strækker sig fra Hø Bugt N. for Fanø til Helder paa Hollands nordvestlige Kyst. Det er opfyldt af udstrakte, hovedsagelig af Sand, men tildels ogsaa af finere Materiale opbyggede Grunde, de saakaldte Vadder, hvis Højdebeliggenhed er saadan, at de er fuldstændig overskyllede ved daglig Højvande (Flod), men ligger tørre ved daglig Lavvande (Ebbe). Deres Overflade er i stor Udstrækning gennemfuret af et vidt forgrenet System af smallere eller bredere Render, de saakaldte Laa'er eller Prieler, som udmunder i de mellem Grundene liggende Dyb, der atter gennem de mellem Øerne liggende Løb staar i Forbindelse med Vesterhavet.

Det karakteristiske for Vaddehavet er altsaa, at det er saa overmaade fladvandet, at Linjen for Normal Nul (der paa det nærmeste svarer til daglig Vande), som i de fleste Egne af Landet praktisk talt falder sammen med Kystlinien, her ofte ligger en Kilometer eller mere udenfor det med en sammenhængende Vegetation dækkede Land. Dette brede Kystbælte bliver, ligesom de egentlige Vadder, to Gange i Døgnet dækket af Højvande, hvis Højde er varierende fra Sted til Sted (højest mod Syd).

Naar Flodbølgens mange Hundrede Millioner Kubikmeter Vand

presses ind gennem Løbene mellem Vesterhavsoerne og gennem Laa'erne fordeler sig over Vadderne, opstaar der saa kraftlige Strømme, at alt løst og let bevægeligt Materiale paa Havbunden hvirvles op og føres med. Grovere Partikler synker tilbunds, saasnart der bliver nogenlunde Ro i Vandet, medens den fine Slik, som danner Hovedmassen af Marskklæggen, først kan finde Hvile, hvor der bliver fuldkommen Ro i nogen Tid. Paa de fritliggende Vadder varer denne Ro som Regel kun en halv Snes Minutter; saa begynder Vandet ved indtrædende Ebbe at strømme tilbage over Grundene, og det tynde Sliklag føres da for Størstedelen atter bort. Kun hvor der i længere Tid er Ro i Vandet f. Eks. i Bugter eller paa Læsiden af Banker, hvor Tidevandet stiger og synker jævnt og roligt, kan der saaledes være Tale om en nogenlunde anselig Tilvækst af Slikken; men da dette kun foregaar paa forholdsvis faa og smaa Omraader, har man forsøgt ad kunstig Vej at bøde derpaa ved paa Steder, hvor de naturlige Betingelser ikke er synderlig gode, at lette Slikafsætningen ved Anlæg af »Slikfang« (Laaninger) og »Slikgaarde«.

I Vaddehavet findes en Plantevækst, som stort set fordeler sig i tre Bælter; hvor Bunden ikke bliver tørlagt ved laveste Ebbe eller kun ligger tør 3-4 Timer, findes Bændellangen; hvor Bunden ligger tør i længere Tid, vokser Salturten (Kvelleren), og naar Bunden er hævet saa højt, at den ved daglig Flod kun er dækket af ca. 30 cm Vand, indfinder Andelgræsset sig. Alle disse Planter bidrager, foruden en stærk Bevoksning af fine Alger, hver paa sin Maade til at fastholde det med Vandet tilførte Materiale og dermed til at højne Bunden, men hvor stor Betydning de hver for sig har, er i den senere Tid bleven stærkt diskuteret.

Naar det Omraade, hvor Slikpaalejring finder Sted, er hævet op til den daglige Flods Højde, og efterhaanden er bleven dækket af en tæt Vegetation og omdannet til Græsland, vokser det i Højde — bortset fra, hvad eventuelle Jordskorpebevægelser kan bevirke — kun ved den Tilsanding og Tilslikning, der finder Sted ved usædvanligt Højvande, frem for alt Vinterhøjvande. Den ved dette Højvande afsatte Dannelse er tydelig lagdelt og bestaar af regelmæssig vekslende grovere, mere sandede Lag og finere, mere klæggholdige Lag af omkring en eller faa Centimeters Tykkelse (Fig. 5). Denne Slags Marskjord, som er afsat mellem og over Vegetationen, kaldes af Tyskerne Halligmarsch, Halligklei, Halligrasenklei eller — min-

Fig. 5. Tydeligt lagdelt Marskjord, »Halligmarsk«, dannet ovenfor Grænsen for daglig Højvande. (D. G. U., V. Nordmann fot.).

dre heldigt — Sturmflutmarsch i Modsætning til den ved almindelig, daglig Flod afsatte Wattklei, Verlandungsklei.

Naar Landet har naaet en Højde af 40-50 cm over dagligt Højvande — hvilket sker i Løbet af 30—40 Aar paa de Steder, hvor Grøbling⁴⁾ og Slikindfangning finder Sted — er det modent til Inddigning og fra nu af er det hovedsagelig landøkonomiske Overvejelser, der afgør, om det skal omgives med Diger, hvad der er nødvendigt, hvis det skal bringes under Kultur, der ikke maa forstyrres af Stormfloder, eller om det skal henligge som »Forland«, der kun kan anvendes som Græsningsarealer for Kreaturer. Et stort Arbejde er gennem mange Aarhundreder udført dels for at beskytte dette frugtbare Omraade mod Havets Angreb under Stormfloderne, dels for at forøge Landomraadet til Erstatning for, hvad der er gaaet tabt; her skal imidlertid kun i korte Træk gøres Rede for Marskens geologiske Historie. Hvad denne angaar, har Tønder-Marsken dog ikke givet særlige Oplysninger; vi maa i saa Henseende hente vor Viden fra Marskegnene saavel mod Syd som mod Nord.

Underlaget for Marskklæggen er som nævnt de fleste Steder Hedeslettesandet fra sidste Istid; dog findes der — som ogsaa nævnt

ovenfor — ikke saa sjældent indskudt mellem de to Dannelser Ferskvandsaflejringer, hovedsagelig Tørv, opstaaet i Søer og Sumpe i Tiden mellem Skovens Indvandring og det Havs Fremtrængen, som afsatte Marskdannelserne, et Tidsrum i hvilket Vaddehavet ikke eksisterede, men Vesterhavsøerne var forenede med »Fastlandet«.

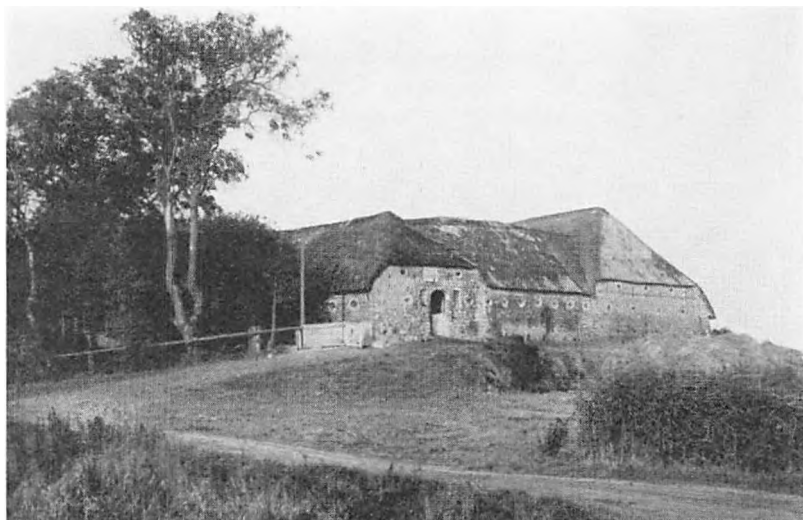
Da to Jættestuer fra Stenalderen og enkelte lavtliggende Bronzealderhøje paa Sild er dækkede af Marskklæg, har vi herigennem en Angivelse af det tidligste Tidspunkt, paa hvilket Havet kan være trængt ind i den Lavning, som laa indenfor det »Højland« som derved skulde blive til Vesterhavsøerne. Paa den anden Side er det fremhævet, at Bronzealderhøjenes tætte Beliggenhed i en Række indbyrdes adskilte Kystbosættelser langs Geestranden tyder paa, at Marsken ikke i Bronzealderen kan have været til i et saadant Omfang, at den hindrede den umiddelbare Adgang til Havet. Marskdannelsen langs Nordslesvigs Vestkyst kan derfor tidligst være begyndt i Slutningen af Bronzealderen (c. 500 Aar f. Chr.), snarere senere.

I det sydlige Marskomraade, ved Flanderns Kyst, findes der nedst, ovenpaa Istidsdannelserne, en Tørveaflejrning, i hvilken der er fundet Oldsager ikke blot fra Sten-, Bronze- og Jernalderen, men helt op til den belgisk-romerske Periode, bl. a. Mønter og Medailler fra Julius Cæsars og de romerske Kejseres Tid, hvilket viser, at Tørvedannelsen afsluttedes henimod Slutningen af det 3. Aarhundrede og Havet trængte ind over Land og afsatte Klæg. Omkring Aar 1000 var Kystlandet dog paany kommen oven Vand, men da det var stærkt udsat for Oversvømmelser under Stormfloder, begyndte man at inddige det. Snart efter indtraadte der en ny Sænkning af Landet, og ved en Stormflodskatastrofe 1170 dannedes Zuidersøen, som først er bleven tørlagt i vore Dage. En senere svag Landhævning og Tilsanding genoprettede for en Del de gamle Forhold, og fra omkring Aar 1300 opførtes de nye, store og modstandsdygtige Diger, som Beboerne selv stak Hul paa i 1500-Aarenes Krige for at sætte de lavest liggende Egne indenfor Digerne under Vand.

Den Vekslen af Hævning og Sænkning af Kystegnene, som vi har lært at kende fra Nordfrankrig, Belgien og Holland, er ogsaa paavist længere nordpaa. Fra Undersøgelser ved Oldenburgs Kyst og i Husum-Bugten omkring Halligen Langeness har man konstateret følgende: Fra Sten- og Bronzealderen og til et endnu ikke nærmere bestemt Tidspunkt var Egnen dækket af udstrakte Sumpe,

Skove og Højmoser, og Landet maa, som bl. a. Vegetationen viser, have ligget saa højt over Normal Nul, at det har været udenfor Tidevandets Omraade. Men efterhaanden kom det dog, af ikke nærmere fastslaaede Grunde, til at ligge saa lavt, at Stormfloder og usædvanligt Højvande gjorde sin Indflydelse gældende. Vegetationen forandrede sig til en Strandengsbevoksning, og Landet dækkedes med Halligmarsk; derimod synes Landet ikke at være sunket dybt nok til at kunne dækkes af Vaddeklæg. Da Halligmarsken havde naaet en Tykkelse af gennemsnitlig 50-60 cm. blev den naturlige Udvikling afbrudt ved Menneskenes Indgreb, idet Bønderne i det 12. Aarhundrede begyndte i stor Stil at udgrave den Tørv, der laa under Halligmarsken. Der fjernedes et Tørvelag af vekslende Mægtighed — der er maalt indtil 80 cm — og Landets Overflade sænkede sig paa de paagældende Steder i tilsvarende Maalestok. Den over Tørvegravene senere dannede Tilsligningsklæg taler for, at Landoverfladen efter Fjernelsen af Tørven har ligget under daglig Flodhøjde. Over denne Tilsligningsklæg (Vaddeklæg) er der for anden Gang dannet Halligmarsk, hvis Overflade udgør den nuværende Landoverflade⁵⁾.

Nord for Rigsgrænsen er der endnu ikke foretaget nævneværdige Undersøgelser for nærmere at udrede Marskens Historie. Der er til Dato kun foretaget Undersøgelse af en eneste af de kunstige Forhøjninger, Verfer eller Verfter (paa tysk Warfen eller Wurten), som Menneskene lige siden det sidste Aarhundrede før Christus og indtil vore Dage har bygget paa Marskens aabne, ubeskyttede Kystland for at have et fast Tilholdssted paa det af Vinterhøjvande og Stormfloder overskyllede Land. Det omtalte Verf, det saakaldte Gammelværre er det sydligste i den Gruppe af Verfer, paa hvilken Landsbyen Midthusum laa i Ballum-Marsken ved Bredeaa SV. for Skærbæk. Undersøgelserne er endnu ikke afsluttede, men allerede det første Aars Udgravninger gav det overraskende Resultat, at Verfets Grundflade, som hviler paa Marskklæg af 6,5 — 7,2 m's Mægtighed, ligger ca. 2 m under Marskjordens Overflade, i Niveau med Havfladen. Da der i alt Fald Størstedelen af Aaret maa have været tørt Land omkring Verfet, viser Forholdene, at den oprindelige Landoverflade maa være sunket. Den Klæg som, siden Verfet blev bygget, har aflejret sig omkring dets Fod, er en tydelig lagdelt Halligmarsk, dannet over den daglige Flods Højde, og da denne i Ballum-Eggen kun naar op til 0,7 — 0,85 m o. H., maa

*Fig. 6. Gaarden Nørre Sødum i Marsken SSV. for Møgeltønder. Gaarden er bygget i 1769, men Verftet, den staar paa, er sikkert meget ældre.
(A. Martinsen. Højer. fot.).*

Landet, da Halligmarsken begynde at dannes have ligget i det mindste omkring en Meter over Normal Nul. Da Marsken, før Havdiget blev bygget i 1915, ikke eller kun under store Stormfloder blev oversvømmet, maa der efter Halligmarskens Dannelse atter være indtraadt en omend kun ringe Hævning.

Hvornaar Verftet er bleven grundlagt vides ikke, men i dets Kærne, som for en væsentlig Del bestaar af Gødning (hvad der ofte er Tilfældet med de gamle Verfer), fandtes to hele Lerkar og mange Potteskaar, der tilhører Tidsrummet mellem Aar 1200 og Aar 1400. Verftet er gentagne Gange bleven mere eller mindre ødelagt af Stormfloder, og ved de derpaa følgende Istandsættelser synes det stadig at være bleven flyttet en lille Smule mod Øst.

Efter Stormfloden i 1634 har det ikke været bebygget.

NOTER:

1) Ved Højer Mejeri lige N. for Banelinjen er der paa en Terrænhøjde af 3 m fundet Tertiær (Glimmerler?) i 16 m's Dybde, men i Brønden ved den tæt SV. derfor liggende Stationsbygning har man endnu ikke truffet det i 25 m's Dybde. 2) Efter troværdig mundtlig Beretning skal Mergelen ved Dörpum V. for Joldelund i Sydslesvig indeholde 52 % kulsur Kalk. Se E. Schönfelder: Die Kreideanhäufungen im Geschiebemergel des nördlichen Schleswig-Holstein . . . 25. Jahresber. d. Niedersächs. geolog. Vereins, Hannover 1933, S. 87. 3) Ved Tinglev Vandværk, hvor Hedeslettens Overflade ligger 25 m o. H., er Istidsaflejringerne omtr. 100 m mægtige. 4) D. v. s. Anlægning i det ikke inddigede Land af Smaagrofter, hvori Slik skylles ind under Højvandet, hvorefter Grofterne med passende Mellemlum tømmes, og Slikken med Spaden spredes ud over det mellem Grofterne liggende Terræn, som derved højnes. 5) Noget lignende har man kunnet iagttage paa Kysten mellem Klanghol og Rigsgrænsen, hvor man opgravede Marskklæg til Fyld i Hindenburg-Dæmningen; i Tidsrummet 1927—30 udsleddes Sporene ved Tilslikning og der dannedes 300 ha nyt Land inde i Krogen paa Nordsiden af Dæmningen og 800 ha paa Sydsiden.

LITTERATUR:

D. G. U. = Danmarks Geologiske Undersøelse.

M. D. G. F. = Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening.

Oplysninger i D. G. U.'s Arkiv.

Jessen, Axel, 1916: Marsken ved Ribe. D. G. U. 2. Række Nr. 27.

Jessen, Knud and Milthers, V., 1928: Stratigraphical and Paleontological Studies of Interglacial Fresh-Water Deposits in Jutland and Northwest Germany. D.G.U. 2. Række Nr. 48, S. 265.

Nielsen, Niels, 1935: Eine Methode zur exakten Sedimentationsmessung. Studien über die Marschbildung auf der Halbinsel Skalling. Kgl. danske Vidensk. Selsk. Biolog. Meddel. XII, 4.

Nielsen, Niels, 1938: Nogle Bemærkninger om Marskdannelsen i det danske Vadehav. Geogr. Tidsskrift. 41. Bd., 2. Halvbind, S. 123.

Nordmann, V., 1928: La Position stratigraphique des Dépôts d' Eem. Med dansk Resumé. D. G. U. 2. Række Nr. 47.

Nordmann, V., 1931: Eem-Havet. »Naturens Verden«, Bd. 15.

Nordmann, V., 1939: Landvinding og Kulturspor i Vadehavet. »Naturens Verden«, Bd. 23, S. 145 [Heri yderligere Litteraturhenvisninger].

Petersen, Thade, 1926: Det sonderjydske Vadehav. Geografisk Tidsskrift. Bd. 29. S. 204—240.

Ødum, Hilmar, 1933: Mindre Meddelelser fra D. G. U.'s Borearkiv. Nr. 10. Tinglev. M. D. G. F. Bd. 8 (1931—35), S. 261.

Ødum, Hilmar, 1934: En Forekomst af marint Pliocæn ved Tønder. M. D. G. F. Bd. 8 (1931—35), S. 359.

Ødum Hilmar, 1934: Grundvandsforholdene i Tønder-Marsken. D. G. U. 4. Række. Bd. 2, Nr. 12.

OPRINDELSE

BELIGGENHED OG BYPLAN

AF

VILH. LORENZEN

HVOR det høje Land, Gesten, ved Vidaaens nedre Løb, møder Marsken, fødtes Byen Tønder — fra et eller andet Tidspunkt kaldet Lille Tønder. Hvorledes Byen blev til, ligger i det Dunkle. Skriftlige Kilder svigter ganske; Byens Arkiv er for Middelalderens Vedkommende tilintetgjort og ingen menneskelig Røst fra Byens ældste Dage taler til os fra det Fjerne om det, vi først og fremmest ønsker Besked om: Hvorfor — og naar — er Tønder opstaaet. Og hvorledes er Forholdet mellem den og Store Tønder, Møgeltønder? Har der været nogen Forbindelse mellem dem og i saa Tilfælde af hvilken Art?

Der er ingen anden Mulighed for at faa klaret disse for Tønder Bys Oprindelse og ældste Historie saa interessante Problemer — afgørende ogsaa for den helt rigtige Forstaaelse af Tønder By af i Dag— end at gaa til Byen selv og faa den til at tale ved at spørge den ud. Naturligvis kan der spørges paa forskellig Maade og ud fra forskellige Forudsætninger. Særlig frugtbart vil det dog altid være at gaa til en Undersøgelse af Byens Beliggenhed i Terrain og Egn og dens dermed forbundne byplanmæssige Udformning.

Tønder er vokset frem paa en langstrakt, lav Holm lige i Gestranden, næsten helt omsluttet af to Arme af Vidaaen. Tæt i Sydvest ligger en mindre Holm, ogsaa den tildels vandomflydt. Alt fra gamle Tider har en Vej, kommende Nord fra, over det sikkert meget gamle Møgeltønder og videre over Gallehus, søgt frem over den største af Holmene, men, som det synes, saaledes, at den ad Galgeaaens Lavning Øst fra søger ind over Holmen. Først senere, uvist naar, men inden 17. Aarh. er en Vej, som nu, ført Vestfra ind i Byen. Derimod lader en Vejforbindelse fra Holmen Syd paa sig ikke paavise i Middelalderens ældre Aarhundreder. Nuværende Søndergadeforbindelse er af langt senere Oprindelse og alt taler mod, at der fra dette Sted ved Vidaaen, hvor den gamle Landevej trak sine Hjulspor henover Holmen, har været brugbar og farbar Vej over det brede og vanskeligt overskridelige Aadelta. Vilde man i hine

fjerne Tider ad en paalidelig og sikker Vej, brugelig hele Aaret rundt. Sydfra hertil eller omvendt herfra mod Syd, maatte man overskride Vidaaen længere mod Øst.¹⁾

Intet tyder paa, at Tønder er opstaaet som Vadestede- eller Broby i Lighed med saa mange andre Købstæder i det gamle danske Rige. At den paa et langt senere Tidspunkt er blevet det, er en anden Sag. Den gamle Vej henover Holmen — og den alene — er saa afgjort Rygraden i Vejnættet umiddelbart Nord for Vidaaens nedre Løb. Som med Vilje har Færdselen energisk søgt ned mod Vidaaens Vande, som den naar netop paa den største af de to Holme. Hvad der først og fremmest bestemmer Arten og Karakteren af den Bebyggelse, der er vokset frem paa den største Holm, og gør det den Dag i Dag, er denne ene, buede, svagt slyngede Vej henover dens lave Højning og i dennes Længderetning. Tønder er opstaaet som en *Landevejsby* i Lighed med adskillige andre Købstæder i vort Land — ikke engang som en *Vejkrydsby*. En anden herskende Egenskab ved den er en Følge af Beliggenheden ved den vandrige, i svundne Aarhundreder tillige sejlbare Strøm. Den er tillige en *Flodby*. Men naar Færdselen saa energisk har søgt ned netop mod Holmen ved Vidaa, uden at bryde sig om herfra at tiltvinge sig Overgang over Aaen, maa det have en Aarsag, søger i al Fald en Forklaring og denne kan kun ligge i, at der paa dette Sted i Aaløbet var Mulighed for Sejllads Vestpaa til Vesterhavet. Her — ikke synderligt langt fra Vidaaens Udløb i Havet — kunde frugtbar Forbindelse skabes mellem Indland og Hav. Her kunde opstaa en Havn, livgivende og nærende — ogsaa for en bosat Befolkning paa Stedet selv. Dette er ogsaa sket! Landevejs- og Flodbyen er tillige blevet *Havnby*, og Tønder er i Kraft af sin Oprindelse typisk beslægtet med en Række andre danske Byer, der tæt ved Aamunding har lagt sig til Rette ved en brugelig Havn. Aarhus og Randers er de klassiske Eksempler paa denne særlige Bytype, hvortil altsaa ogsaa Tønder hører — bortset fra, at hverken Vadested eller Bro her har knyttet Byen til Landomraadet hinsides Aaen. Søger man til skriftlige Kilder for at faa at vide, *naar* en Bebyggelse her er groet frem, siger de — som alt nævnt — intetsomhelst derom. Af Interesse er dog, at den paa Sicilien levende, arabiske Geograf Idrisi c. 1130 paa sit Verdenskort indtegner »Tundira« som en »Ankerplads, beskyttet mod alle Vinde og omgivet af Bygninger«.²⁾ Dermed kan kun menes Lille og ikke Store Tønder — Møgeltønder.

Thi sidstnævntes Bebyggelse har aldrig i historisk Tid kunnet have nogen »Ankerplads«. At Havn og Bebyggelse har været til i det 12. Aarhundredes Begyndelse, er der følgelig ikke Grund til at tvivle om — og at den endda kan være betydeligt ældre ligesaa lidt. Idrisis Udtalelse tør slaa til Troende. Han havde sin Viden, siges der, fra Skippere, Købmænd og Pilegrimme, og af disse har sikkert Skipperne været paalidelige Vidner. Thi Sejlladsen gennem Datidens Vadehav, mellem talrige større og mindre Øer og videre op ad Vidaaens bugtede Løb, har sandelig nok kunnet give Erindringer, der har sat sig godt fast!

Bag alt dette skimter man, at *Møgeltønder fra et eller andet meget tidligt Tidspunkt maa have afsat Lille Tønder som Havneplads og som en Del af sig selv*. Ogsaa Tøndernavnet kunde tale derfor. Havnepladsen er ganske vist i Tidens Løb vokset Moderbyen over Hovedet, som det menes sket ogsaa andetsteds i Middelalderens Danmark med det skaanske Tomarps Havnestad Cimrishamn. Saa meget er i al Fald givet, at Lille Tønder maa kunne regnes mellem Sønderjyllands ældste bymæssige Dannelser, og at den ved sin Tilblivelse har haft en vis Forbindelse med den store frisiske Handelsperiode paa Overgangen mellem Oldtid og Middelalder er vel næppe helt udelukket. Af farlige Konkurrenter paa Jyllands Vestkyst havde den da kun Ribe, til hvis Bispedømme den forøvrigt kom til at høre lige som Møgeltønder, der endda fra et tidligt Tidspunkt, i al Fald før 1214 ejedes af Bispestolen og hvor i 13. Aarhundrede en stærk Borg voksede op.³⁾

Efterhaanden som en Bebyggelse ved Havnen naaede en vis Størrelse, maa den have skilt sig ud — eller er bleven skilt ud — fra Moderbyen. Herpaa tyder visse Forhold! Vigtig er allerede den Kendsgerning, at Lille Tønder ikke er begyndt som Agerbrugshby. Selv i Middelalderens senere Aarhundreder var dens Tilliggende af Markjorder kun ringe. Desuden er der Sogneforholdene i de ældste Tider. Lille Tønder ved Aaen hørte i Middelalderens ældre Aarhundreder til St. Laurentii Sogn. Til Sognet hørte desuden Emmerske, Tved og Korntved. Den Tanke ligger da nær, at Lille Tønder Sogn er udskilt fra Møgeltønder Sogn og har faaet egen Kirke, hvad enten denne nu har været af Træ eller Sten. Givet er, at da Sognet dannedes, var Lille Tønder dets befolkningsmæssige Tyngdepunkt, Det var den, der blev Kirkeby, hvad de smaa Bondebyer i Sognet ikke har kunnet gøre Fordring paa.⁴⁾

Af de her omtalte Forhold turde uddrages følgende Slutning: *Lille Tønder er ikke opstaaet som en almindelig Udflytterby fra Møgeltonder, befolket af Bønder. Den er blevet til paa egen og anden Maade — først som et Sted for Omladning af Varer fra og til Skib — efterhaanden ogsaa som et Sted for Omsætning og Pro-*

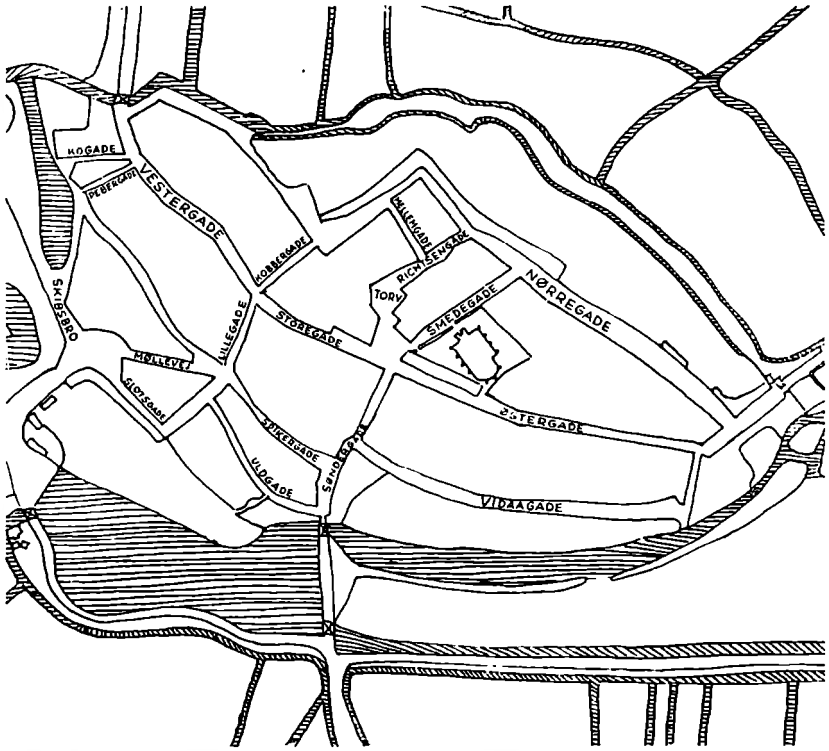

Fig. 7. Skitseplan efter Kort over Tønder fra 1685. - Claes Lorenzen del.

duktion af andre Varer end Landbrugets. Betingelserne — gode Trafikveje til Lands og til Vands — var til Stede paa Forhaand. Naar dens Egentilværelse som selvstændig Bebyggelse af bymæssig Karakter er begyndt, kan ikke siges med Bestemthed. Men at den har været fuldbyrdet ved Udskillelsen af det nye St. Laurentii Sogn er givet! Som St. Laurentii Stenkirke stod ved Reformationstiden, var den opført af vel tilhugne Granitkvadre og tilhørte antagelig Midten — mulig første Halvdel af 12. Aarhundrede. Man kan derfor gaa ud fra, at *meget yngre end c. 1100 er det ældre Tønder ikke som selvstændig Byorganisme — helt uafhængig af Moderbyen.*

Hvorledes var nu dette ældre Tønder, der kan tænkes født i Vikingetidens og den frisiske Storhandels Aarhundreder, som jævn gammel med Hedeby og Ribe har udviklet sig til en relativt anselig Bebyggelse og formentlig engang i 11. Aarhundrede har løsrevet sig, eller er blevet løsrevet fra sit Ophav? Senere igen, henimod Midten af 13. Aarhundrede afløses dette ældre Tønder af det yngre Tønder, og der sættes dermed et skarpt Skel i Stadens Historie, saa skarpt, at Tønder bliver som en helt anden By — forøvrigt i alt væsentligt den, der lever og virker den Dag i Dag. Skellet blev sat ved en Udvidelse af den forhaandenværende Bebyggelse og samtidig en Regulering — eller snarere en Omregulering — af Byens Grunde.

Hvad man har at holde sig til ved Undersøgelsen af denne Dobbeltproces, er alene Byplanen. Som overalt i vore gamle Byer har Kulturlag hobet sig op over Kulturlag og i betydelig Dybde er baade her og der fundet Brøklægning, foruden løse Genstande.⁵⁾ Men det siger altsammen saa lidt, og af de mere veltalende Bygningslævn, endlige hele Bygninger, er hidtil ikke fundet synderlige Spor. Eet er der imidlertid, der i en saadan gammel Stad som Tønder altid er af meget høj Ælde — takket være den Stædighed, hvormed ældgamle Færdselslinier holder sig gennem Aarhundreder — og det er Trafikvejene. Der er skellig Grund til nærmere at undersøge, om der ikke i nuværende Tønders Gadenæt skulde gemme sig Mindelser om Byens ældste — i al Fald ældre Tilværelse.

Den omtalte Regulering af Bygrundene kan meget vel have udsløttet væsentlige Spor af tidligere Bebyggelsesformer. Saameget kan dog paa Forhaand siges om det ældre Tønder, at det bebyggelsesmæssigt har været stærkt bestemt dels af den gamle Landevej henover Holmen, og dels af Havnen, hvis sidste Rester helt til for faa Aar siden, laa op til den nuværende Skibsbro mellem den mindre og den større Holm. Gennem Gadenæt og Havn — to meget væsentlige Byelementer — har Færdselen af Mennesker og Dyr og Transport af alle Slags Varer haft deres Forløb til Lands og til Vands.

Den gamle Landevej har dannet Hovedgaden — *Adelgaden* — som dens Navn altid var i gamle danske Byer. Og fra denne Hovedgades vestligste Løb, nuværende Vestergade, og kort efter, at den lykkelig og vel Vest fra er sluppen over Aaen her, søger den Dag i Dag to smalle Stræder ned mod Skibsbroen, Gadestræk, der

ligeledes maa høre til Tønders allerældste. De to smalle Stræder — nu *Kogade* og *Pebergade* — svarer ganske til de Stræder, Smøger og »Gange«, der i vore andre Havnebyer forbinder en Hovedfærdsselsaare med Havnen. At ogsaa *Skibsbrogade* er en oprindelig, meget gammel Baggade for *Vestergade* og *Spikergade* en oprindelig Baggade for nuværende *Storegade* — turde ligeledes være utvivlsomt. Man mer end aner Rester af et ældre Gadenæt i det nuværende Tønders vestre Del. Bebyggelsens Tyngdepunkt maa have ligget her. Derpaa tyder ogsaa, at Kulturlaget her har en Mægtighed af $1\frac{1}{2}$ m, medens det i de andre Gader er betydeligt tyndere eller helt mangler. Desuden er der ogsaa Beliggenheden af den ældste, forlængst nedbrudte Kirke — som talrige andre i Vest-slesvig indviet til St. Laurentius: den laa paa *Vestergade* Nr. 33-35's Grund. Kirkegaarden strakte sig helt til Nr. 25 (Hotel Tønder), omfattende Omraadet mellem *Vestergade* og *Laurentiusstrømmen*.⁶⁾ Dens Tilblivelsestid, mulig i første Halvdel af 12. Aarh. bekræfter *Idrisis Ord*, at Lille Tønder da var en helt anselig Bebyggelse (Fig. 7).

Saa har da det ældste Tønder været samlet om Havnen. Hvor langt det har strakt sig Østpaa, langs *Hovedgaden* og *Nord* for denne lader sig ikke afgøre, og hvad Omraadet *Syd* for *Skibsbrogade* angaar, da har det undergaaet saa store Ændringer i senere Aarhundreder, at det ikke tillader Slutninger m. H. til ældre Bebyggelse. Men alene det, at i 13. Aarhundrede et *Franciskanerkloster* fik sin Plads her, antyder, at Omraadet da har ligget saa temmelig ubebygget hen.

Tilbage staar Spørgsmaalet, naar *Borgen* paa den lille sydvestlige *Holm* er anlagt. Den Omstændighed, at der laa en lille, næsten vandomfyldt *Holm* tæt ud mod »Ankerpladsen« maatte tidligt friste til et *Borganlæg* — ikke blot til *Værn* og *Beskyttelse* af selve *Havnen*, men tillige som trygt og tilstrækkeligt frygtindgydende *Opholdssted* for en *Foged*, der bl. a. paa *Landsherrens Vegne* kunde opkræve *Told*. Dertil kom selvsagt en *Borgs Betydning* som militært *Værn* for den hele *Egn* — ikke mindst i det farlige *Grænseomraade* her mellem *Friser* og *Danske*.

I 12. Aarhundrede blev det Skik at værne *Havnene* ved *Borganlæg* — vel kendt er *Borgene* ved *Helsingborg*, ved *Havn* (*København*), *Kallundborg*, *Vordingborg*, *Nyborg* og andre *Steder*. Det var *Byens Ejer* eller *Kongen*, der byggede *Borge*. I *Hertugdømmet* havde *Knud Lavard* allerede i *Aarhundredets* tidligere Del anlagt *Fæst-*

ningsværker ved Slien for at værne Slesvigs Handel og samtidig tillvinge sig Told af Varer. Er det utænkeligt, at han har rejst en Borg ogsaa ved Lille Tønders Havn? Som Landets Hertug paalaa det ham at sørge for sligt — muligt ogsaa for Toldens Skyld. Det var i al Fald Knud Lavard, der, som den første, synes at have skaffet sig Indtægter ved Toldafgifter paa alle ind- og udførte Varer ved Slien.⁷⁾ Meget muligt er dog Borgen i Tønder yngre og den omtales ret sent — første Gang med Sikkerhed 1285,

Strategisk set vilde en Borg paa dette Sted altid have en ypperlig Beliggenhed, tæt — ja! efter Franciskanerklosterets Anlæggelse ligeoverfor, endda lovlige tæt ind paa selve Byen, som den forøvrigt værnede vel mod Angreb saavel fra Sø- som fra Landsiden. Ogsaa en Borg er et overmaade vigtigt Byelement. At Tønder, da den blev opført eller senere, har været Led i et samlet Befæstnings-system om det ældre Tønder, er lidet rimeligt. Tønder synes aldrig at have været værnet af faste Værker. Forøvrigt vil Borgen — Tønder Slot — blive Genstand for en særlig Behandling senere hen.

I Kraft af Beliggenhed ved en Flodhavn har Tønder fra sin første Oprindelse haft Næring og Bjærgning af den. Men Byen maa tillige i Aarenes Løb være blevet Torveby — Villa forensis, som det hedder i Dalidens latinske Sprog. Ved Siden af en Havn er *Torvet* et af en Bys allervigtigste Elementer — Udtryk for en saare livsvigtig Funktion — Omsætning af Varer først og fremmest mellem Land og By. Torvet er den bymæssige Bebyggelses Adelsmærke — ja! i egentligste Forstand Vidnesbyrd om, at den er mere end en Landsby, ogsaa mere end en »Ankerplads« — at den er en Købstad — selvom den ikke behøver af den Grund at have de fulde Købstadsrettigheder.

Tønders nuværende Torv er en senere Dannelselse, skabt i Tilslutning til den store Regulering, og en Torveplads kan ikke paa vises indenfor den ældre Bys kendte Omraade. Men selvfølgelig kan der — her som andetsteds — være holdt Torv paa Hovedgaden, maaske ogsaa paa samme Sted, hvor det senere Torv blev stukket ud. Thi en Havneby som Tønder, hvor alskens Varer hobede sig op paa Skibbroen, kan — og alene af den Grund — vanskeligt tænkes at have savnet Torv og Torvehandel, tilmed da den var eneste bymæssige Bebyggelse paa Hertugdømmets Vestkyst, i al Fald efter Knud Lavards Overtagelse af det 1115.

I Aaret 1243 fik Tønder sin Stadsret, den retslige Stadfæstelse

paa, at den nu var blevet en virkelig Købstad, med alle en saadans fulde Rettigheder. Intel turde imidlertid være til Hinder for at antage, at Tønder fra et eller andet Tidspunkt allerede *for 1243* har holdt Torv — at den allerede da *har haft den allervæsentligste af en Købstads Funktioner*. Som saa ofte ellers har Stadsretten kun fastslaaet og legitimeret hævdvunden Praxis — i dette Tilfælde Retten til Torv.

At Tønder har været betragtet som Købstad, i al Fald i den sidste Tid før Stadsrettens Givelse, turde ogsaa fremgaa af, at den 1238 fik et *Franciskanerkloster*. Franciskanerne — Graabrødrene — slog sig normalt kun ned i Købstæder og helst i de nogenlunde anselige. Naar de valgte Tønder, er det i sig selv et Vidnedsbyrd om, at den da tillige var et Bysamfund, man regnede med. Klosteret fik sin Plads i det formentlig ret ubebyggede Omraade mellem Skibsbrogade og Vidaaen, hvor Klosteret med Grund og Bygning efterhaanden bredte sig paa begge Sider af nuværende Møllevej. Et vigtigt nyt Byelement var dermed kommet til — tilligemed St. Laurentius Kirken Udtryk for Aandsliv — en nødvendig og gavnlig Modvægt mod det verdslige Livs Foreteelser.

Et yngre, endnu mere købstadpræget Tønder voksede imidlertid ud af den ældre By. Denne blev udvidet, saa Bebyggelsen kom til at omfatte ogsaa Holmens østlige Dele. Den Regulering af Byens Grunde, der har fundet Sted, kan kun være sket i nøje Forbindelse med Udvidelsen. Men naar er den radikale Dobbeltændring i Tønder Bys Tilværelse sket? Foreløbig ligger det nær at spørge, om det er sket i Tilslutning til Tildelingen af Stadsretten 1243 eller den er ældre — maaske endda yngre?

Atter her vil det vise sig farbar Vej at gaa til Byplanen og søge at tolke dens Tale. Kan den give os visse Vink, i al Fald vejlede til en Klaring af dette interessante og vigtige byhistoriske Problem?

All er antydet, at den Regulering, der fandt Sted, kun i mindre Grad har omfattet de ældre Bydele. Den viser sig klarest og utvetydigst i de nye, hvor den — vel at mærke — kun kom til at omfatte Grundene paa begge Sider af den gamle Hovedvej — østligste Del af nuværende Vestergade, hele Storegade og Østergade samt Vestsiden af nuværende Torv. Her udlagdes lange, smalle, nogenlunde ligestore Grunde, de saakaldte »Stavne«, der oprindeligt har strakt sig helt ned til Baggaderne — nuværende Allégade og Nørre-

gade i Nord, Skibsbrogades østlige Del, Spikergade og Vidaagade i Syd. Efter de nuværende Forhold at dømme er alle de øvrige Karéer, saavel Nord som Syd for Hovedgadens, højst ureglet ud-

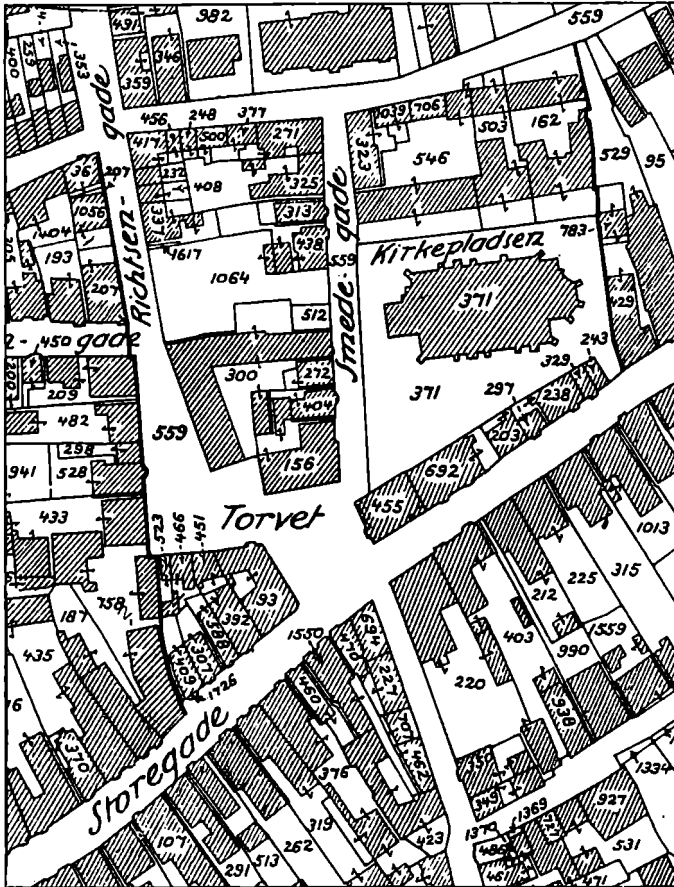

Fig. 8. Parti af Torv og Kirkeplads med Omgivelser efter Matrikulkort fra 1941. De sort optrukne Linier angiver Torve- og Kirkepladsens formentlige oprindelige Omfang.

stykkede og bærer Præg af først efterhaanden at være blevet taget i Brug til Bebyggelse. Senere Aarhundreders Værk er — foruden Lillegade — Slotsgade, Uldgade og Søndergade i dens nuværende Skikkelse, desuden — som det ligeledes vil fremgaa af det følgende — Gaderne ved Torvet: Richtsensgade og Smedegade. Til at be-

gynde med er følgelig Tønders Karakter af Landevejsby bleven stærkt betonet — stærkere end før.

Ved den saa smukt gennemførte Regulering er imidlertid noget helt nyt kommet til. Der er Nord for Hovedgaden blevet afsat et *regulært udformet Areal*, rummeligt nok til at afgive Plads ikke alene til et anseeligt *Torv*, men ogsaa til en *Kirke*, med Kirkegaard. for den ny tilkomne Bydel.

At en Kirke har været paatænkt paa det, i Forhold til Byens Størrelse, saa mægtige frie Areals østlige Del — derom kan der næppe rejses Tvivl. Men om den er blevet opført straks, derom vides intet. Første Gang den til de Søfarendes Helgen, St. Nikolaus, indviede Kirke her omtales, er 1365. Og efter alt at dømme har den været ret beskeden, hvilket stemmer godt med, at den ikke blev Kirke for et særligt Sogn, udskilt fra Laurentiussognet. Derom foreligger et utvetydigt Vidnesbyrd fra Reformationstiden. Middelalderen igennem var det saaledes, at den Tiende, Borgerne betalte, udelukkende gik til St. Laurentiuskirken.⁸⁾

Oprindeligt var Pladsen anderledes. Naar Husene Nr. 1-7 paa Storegades Nordside nu ligger lidt tilbage i Gadeflugten, da skyldes det, at disse Grunde fra første Færd var en Del af Torvet⁹⁾, og den uregelrette Bebyggelse bag nuværende Raadhus og fortsat den endnu mere forvirrede Bebyggelse mellem nuværende Richtsensgade og Smedegade gør i høj Grad Indtryk af først at være kommet til senere og har skabt de to Gader. Gaar man til Bebyggelsen omkring Kirkepladsen, gælder det samme uomtvistelig den smalle Randbebyggelse mod Østergade og ligeledes Bebyggelsen i Nord ud til Nørregade. Ogsaa andetsteds indsnævredes Kirkepladsen i Løbet af Middelalderen ved Randbebyggelser — ja! det er en naturlig Udviklings Lov, aflæselig i snart sagt alle gamle Byer. Naar tilmed i Tønder Skole og Præstegaard har faaet deres Plads Nord for Kirken, tyder ogsaa dette stærkt paa, at de staar paa gammel Kirkegrund, og hvad angaar Randbebyggelsen mod Østergade er der endog en svag Mulighed for, at Hjørnehuset mod Torvet (Nr. 11) er et gammelt Kalendehus — en geistlig Forsamlingsbygning: her boede i al Fald den sidste katholske Præst ved den nye Kirke.¹⁰⁾

Ved Udstykningen af Grundene langs Hovedgaden har man følgelig ladet et mægtigt Gab aabne sig paa Nordsiden af Storegade mellem denne og Nørregade. *Torve- og Kirkeplads* — de to vigtigste Elementer i den nye Bydel — er blevet samlet til eet stort Hele,

udlagt mellem to Gader — dog ikke af helt regelmæssig Firkantform, fordi Hovdgaden her løber skraat. Dette Byplanmotiv er afgjort det interessanteste Træk i Tønders Fysiognomi, som den nu var blevet. Og atter rejser sig Spørgsmaalet: Kan dette Dobbeltlement — Torv og Kirkeplads i nøje Forening, *samtidigt* udsparat mellem to Gader — oplyse noget om Tidspunktet for Udvidelsen af den ældre By? Slige bevidst udstukne Døbbeltpladser maa ikke forveksles med Foreteelser, ogsaa i danske Byer, hvor Torv og Kirke med Kirkegaard nok ligger op mod hinanden, men hvor dette har en tilfældig Oprindelse, idet enten Torvet er ældre end Kirken eller, hvad hyppigt synes at være Tilfældet: Kirken er ældst.

Det 12. og 13. Aarhundrede — Højmiddelalderens Tid i Europa — er den store Bygrundlæggelsesnes Tid. Et mægtigt Handelsopsving, indledet med Korstogene, drev Byanlæggene frem. I hele Mellemeuropa og ikke mindst i de balliske Lande langs Østersøens Sydkyst, hvor tysk Kolonisation trængte frem i tidligere slaviske Egne, ja helt frem til den finske Bugt, rejste sig By ved By, anlagt paa Fyrste- og Herrebud. Man kan følge, hvorledes Slægtled efter Slægtled Byernes Grundlæggere og deres tekniske Hjælpere faar et stadig fastere Greb paa Udformningen af de nye Stæder, der særlig i 13. Aarhundrede i de tyske Kolonisationsomraader skulde naa stor Fuldkommenhed. Ikke mindst i disse Egne skabes en stadig mere regelret, fast og klar Byplanlægning, hvor Gaderne skærer hinanden under nogenlunde rette Vinkler og danner let bebyggelige firsidede Karréer. Altid har Udlægning af Torve- og Kirkepladser været Genstand for en ganske særlig Omhu og disse to Byelementer blev de afgjort dominerende indenfor Bylegemet. De kunde lægges forskelligt i Forhold til hinanden og have forskellig Form. Men Tendensen gik afgjort i Retning af at give begge firsidet Form og lade dem hver beslaglægge en fuld Karré.

Ogsaa Danmark fik sin store Andel i Købstadslivets stærke Vækst og i stigende Grad frem gennem Højmiddelalderen, indtil Riget ved Udløbet af 13. Aarhundrede for lange Tider var mættet med Købstæder — paa en vis Maade endda overmættet.

Særlig talrige er de Byer, der er opstaaet herhjemme i Kraft af en selvstændig Udvikling som *selvgroede Dannelser*.¹¹⁾ Det gælder ikke mindst mangfoldige Strandkøbinge, der i disse Aarhundreder lagde sig til Rette ved Bugter, Fjorde og Vige. Under denne

hektiske Byskabelsesproces kunde det imidlertid ikke undgaas, at Bebyggelser, der allerede var paa Vej mod en Købstadtilværelse, blev slaaet ud af mere levedygtige Pladser for Produktion og Om-sætning, særlig naar de i disse den voksende Skibsfarts Tider, laa inde i Landet. Saaledes gik det de sjællandske Byer Skibby og Bjærgby alt i 13. Aarhundrede. Har Møgeltønder, hvis Vejnæt nok kunde tyde paa en oprindelig bymæssig Bebyggelse, hørt til denne Gruppe af fremvoksende Købstæder, der tidligt er blevet standset i Væksten — i dette Tilfælde trængt ud af det heldigere beliggende Lille Tønder?

Men ogsaa Danmark fik sine *helt nyanlagte Byer*, som Køge og Borre paa Meen i 13. Aarhundrede, flyttet et kortere eller længere Stykke fra en ældre Bebyggelse af mer eller mindre bymæssig Karakter. Andre nyanlagte Byer grundlagdes i umiddelbar Nærhed af en saadan ældre Bebyggelse, men som en selvstændig Organisme — saaledes Højbyen Kallundborg c. 1170. Atter i andre Tilfælde *udvides planmæssigt en bymæssig eller kun landsbyagtig Dannelse* med en helt ny større eller mindre Bydel, der helt og holdent gaar op i den ældre. Dette skete bl. a. med København og Aarhus i sidste Trediedel af 12. Aarhundrede og Saksøbing i det 13de. Denne sidste Fremgangsmaade var ogsaa i Udlandet overmaade almindelig.

Af det foregaaende vil klart fremgaa, at *til denne sidste Type af danske Købstæder, hvor en ældre selvgroet Bebyggelse er blevet planmæssigt udvidet og indkapslet i den nye, hører ogsaa Tønder.*

Selv med Udvidelsen var og blev Tønder kun en By af beskedent Omfang, dannet om en enkelt Hovedgade — en Adelgade — med et Par Tværgader. Byplanlægningen havde her — bortset fra en Omregulering af Grundene — kun den enkle, men ogsaa meget vigtige Opgave, at skabe Torve- og Kirkeplads. Ud fra den Maade, hvorpaa denne Opgave løstes, maa Byens Plads indenfor Tidens Byplanlægning kunne bestemmes og dermed ogsaa selve Tidspunktet for Udvidelsen, med tilhørende Omregulering.

Af alle de tyske Østersøegnes Byer kom Lybæk til at betyde mest i Kraft af sin Beliggenhed, der muliggjorde et voksende Handelsvælde over alle Østersølande, Danmark indbefattet — et Handelsvælde, der allerede sidst i 12. Aarhundrede kunde slaa Slesvig ud af dens gamle Førerstilling i Norden. Paa Jyllands Vestkyst kunde dog Ribe hævde sig — og Tønder saa nogenlunde — fordi

de begge repræsenterede direkte søværts Forbindelser til Vesteuropa. Lybæk var tilmed den første helt fra nyt anlagte By i øst-elbiske Egne, hvor Nyanlæg først tog fat fra c. 1200, men til Genæld fortsattes i et rivende Tempo.¹²⁾

Paa holstensk Grund fandtes fra ældre Tider kun Hamborg, og først efter Grev Adolf IV's Sejr ved Bornhoved 1227, da han følte sig helt sikker i Besiddelsen af Grevskabet, kunde han tænke paa dels at give ældre bymæssige Dannelser Købstadret og dels anlægge nye Byer. 1238 grundlagdes Itzehoe, 1244 Neustadt og i de samme Aar Kiel. Alle fik de lybsk Stadsret.¹³⁾ Allerede deri ligger et Vidnesbyrd om Lybæks dominerende Stilling i 13. Aarhundredes Midte. Den var i alles Øjne Storstaden, det efterlignelsesværdige Ideal af en By. Saaledes har ogsaa Holstens Landsherre følt det, samtidig med, at han gennem sin Bypolitik saa øjensynligt søgte at dæmme op for dens Magtstilling i sine egne Lande. Thi til disse hørte Lybæk fra 1226 ikke mere. I dette Aar var den blevet en fri Rigsstad, underlagt Kejseren og unddraget den holstenske Greves Myndighed.

Lybæk blev anlagt paa en langstrakt Holm, omgivet af Traveflodens Vande. Det skete 1143 ved Grev Adolf II af Holsten. Men først efter en Brand 1158 fik Staden den Udformning, særlig af sine offentlige Pladser, den i alt væsentlig har beholdt.¹⁴⁾ Et anseeligt Omraade blev udlagt mellem to parallelle Gader med Plads til Torv og for Kirke med Kirkegaard. *Begge Pladser gik saaledes i eet.* Men tidligt — maaske allerede fra første Færd — har der langs Torvets Rande været afsat Plads til Boder, der efterhaanden har anlagt Karakter af en fastere Randbebyggelse.¹⁵⁾

Lybæks Byplan har ikke kunnet undgaa at virke inspirerende paa Byplanlægning i nordtyske Egne, først og fremmest i de omtalte nyanlagte holstenske Stæder — Itzehoe, Neustadt og Kiel, hvis Byplaner — ogsaa fordi disse Byer ligger paa Holme — har betydelig Lighed med Lybæk. Men som sædvanligt i det 13. Aarhundredes Byer fik ogsaa disse holstenske Byer større Fasthed og Klarhed i deres hele Udformning. Bortset fra Itzehoe, der ikke fik nogen Kirke i det nyanlagte Omraade, strækker Ligheden sig for Kiels og Neustads Vedkommende ogsaa til Pladsanlæggene. Her har Lybæk virket direkte forbilledligt. I begge Byer ligger Torve- og Kirkeplads tæt op ad hinanden.¹⁶⁾ At man i det Lybæk saa nære Holsten efterlignede dette Anlægsmotiv er forstaaeligt, men ogsaa i de tidligere slaviske Lande kunde det ske, som i Greifenberg i Pommern.

Det er da klart, at *Tønders Bymotiv — et stort frit Omraade med Plads til baade Torv og Kirke — falder sammen med Lybæks* og de af denne afhængige to holstenske Nyankæg.

Den radikale Omskabelse af det ældre Tønder maa følgelig have fundet Sted i Tiden efter 1158, og det er jo tænkeligt, at det kan være sket allerede indenfor 12. Aarhundrede. Men mange Ting taler derimod, først og fremmest Hertugdømmets mere underordnede Stilling indenfor Riget og som en integrerende Del af dette, hele Valdemarstiden igennem, bortset fra Valdemar Sejrs kortvarige og meget urolige Hertugtid. Først da hans Søn Abel tiltraadte Hertugdømmet 1237, ændredes Sønderjyllands Stilling helt og holdent. Det blev Fyrstelen og fik en Landsherre, der havde ganske særlige Grunde til at varetage Landsdelens Interesser. Hertug Abel var tilmed en moderne indstillet og handlekraftig Fyrste. Netop Tønder fik det straks at mærke. Aaret efter indstiftedes Franciskanerklosteret af Ridderen Johannes Navnesøn og hans Hustru Elsef.¹⁷⁾ Denne Mand hørte aabenbart til Inderkredsen omkring Hertugen. Sammen med andre ansete Mænd medbesegler han to Skrivelser. Abel udstedte angaaende Ribebispens Gods i Møgeltonder og Omegn.¹⁸⁾ Et saa vigtigt og moderne Skridt som Oprettelsen af et Franciskanerkloster — kun 6 Aar efter at Ordenen var kommet til Danmark — kan ikke være foretaget uden Hertugens Billigelse og Medvirkning. Dertil kom, at Abel stod daværende Provincialminister for Provinsen Dacia, Regner (Reinard), senere Biskop i Odense, politisk nær, som det fremgaar af det næste vigtige Skridt, han foretog til Tønders Ophjælpning, selve Stadsretten af 1243 (jfr. S. 49). Nu var Abel netop paa den Tid stærkt optaget af Kampe mod Broderen, Kong Erik Plovpenning, og i dette Aar kan han formentlig ikke have beskæftiget sig personlig altfor meget direkte med Tønder, udover Billigelse af, at Byen fik Stadsret.¹⁹⁾

Men fra 1237 til Faderens Død 1241 havde Abel rolige Aar og kunde ofre sig for Hertugdømmets Anliggender. I denne korte Periode paa 4 Aar kan Udvidelsen af Tønder have fundet Sted, med tilhørende Omregulering. Som gift med en Datter af Grev Adolf af Holsten og fra 1239 Formynder for hans Søn, har Abel ikke kunnet undgaa at lære den energiske Bypolitik, der i disse Aar førtes i Holsten, at kende paa nært Hold. Han har støttet Franciskanerne, der naturligt ønskede Tønder en virkelig købstadmæssig Fremtid og heri været fuldtud enige med Borgerne. Hvor

aktivt han selv har grebet direkte ind i Omreguleringen er selvsagt vanskeligt at udtale sig om. Men at sligt, ligesaa lidt her som ved de holstenske rene Nyanlæg af Byer, ikke har kunnet ske uden hans Medvirkning er klart. Og mere end det. *Selve Handlingen -- Byplanlægningen -- kan kun være iværksat af Byens Herre -- Hertug Abel.* Uvilkaarligt spørger man, om Fremgangsmaaden ikke kan have været, som da Neustadt i Holsten blev anlagt 1244. »Da var: -- siges der -- »Grev Gerhard til Holsterland, Stormarn og Schaumburg her. Den ærbare Fyrste »mit seine Slade« lod selv udlægge Gader, Grunde, Kirkegaard og Torv i denne Stad og Befæstning helt omkring«. ²⁰⁾

Med den regulære Opdeling af Grundene og med den store Plads, der baade kunde rumme Torv og Kirke, var Tønder omskabt til en virkelig Købstadorganisme.

Forkortelser: L. Andresen = Geschichte d. Stadt Tondern 1939.

NOTER:

1) L. Andresen gaar S. 6 ud fra, at der paa et meget tidligt Tidspunkt har gaaet en Vejforbindelse Syd paa fra den større Holm. Dette modsiges af Byplanen og Byens hele Struktur. Jvf. Claus Eskildsen: »Hvorledes opstod Tønder Købstad« i Grænselandet, 1942, Nr. 3. Enkelte Oplysninger skyldes et Manuskript, velvilligst stillet til Baadighed af dets Forfatter, fltv. Seminarielehrer Ahrent Otterstrom.
2) L. Andresen. S. 5. 3) Vilh. Lorenzen: Schackenborg i Danske Herregaarde ved 1920. III. S. 703 f. 4) L. Andresen. S. 89, 143. 5) L. Andresen. S. 74. 6) L. Andresen. S. 143. 7) E. Arup, Danmarks Historie. I, 202. - Vilh. la Cour i Sonderjyllands Historie. I, 354. 8) L. Andresen. S. 144 f. 9) L. Andresen. S. 77. 10) Smsl. S. 149.

11) Af Litteratur skal her henvises til Hugo Matthiessens Arbejder: Gamle Gader, 1917; Middelalderlige Byer 1927, Torv og Hærstræde, 1922; St. Clements-Staden i Aarhus, Arkitekten XXII, 153 ff; Studier over Køge Byplan s. St. XXIII, 349; Middelalderlige Byplaner i Meddelelser fra Foreninger til gamle Bygningers Bevaring, 4 R. II, 1941. — Af udenlandsk Litteratur, foruden den lejlighedsvis anførte, kan henvises til Pierre Lavedan, Geographie des villes, 1936. Marcel Paëte, Introduction à l'Urbanisme 1929. G. Wulf, Die schöne deutsche Stadt, 1913. C. Kläiber, Die Grundrissbildung d. deutschen Stadt, 1912. A. Brinckmann, Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit 1921. 12) V. Pauls i Zeitschrift 1939, p. 389 ff. 13) Haupt: Bau u. Kunstdenkm. VI, 750 ff. 14) H. Ratgens i Lübecker Heimatsbuch, 1926 S. 152 ff. 15) Fritz Röhrig: Hanseatische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte, 1928. S. 40 ff. 16) Haupt: Anf. Værk VI, 750 f. 17) Vilh. Lorenzen: De d. Franciskanerklosteres Bygningshistorie. S. 26. 18) O. Nielsen: Ribe Oldemoder. S. 9, 10. 19) L. Andresen. S. 10. 20) Haupt: Anf. V. II. p. 43. - Naar Vilh. Marstrand i sin Bog: Aabenraa, S. 80 lader Franciskanerklosteret foretage Byplanlægningen, savner dette al Hjemmel.

TØNDER UNDER HERTUGSTYRE INDTIL 1713

AF
M. MACKEPRANG

I. TØNDER I MIDDELALDEREN

I det sydvestlige Hjørne af det midterste af Sønderjyllands tre gamle Sysler, Ellum Syssele, hvor Gest og Marsk, Danske og Friser mødes, laa og ligger endnu jævnsides hinanden to Bysamfund med samme Navn, Møgeltønder og Tønder, eller som den i Middellalderen hyppigst kaldtes Lillelønder. Det samme ejendommelige Fænomen træffer vi i en hel anden Kant af Landet nemlig paa Sjælland, hvor der yderst paa Stevns ligger to Naboer Storehedinge, hvis middelalderlige Navn Hedingemagle eller Maglehedinge først ved Midten af det 16. Aarhundrede afløses af det nuværende, og Landsbyen Lillehedinge. Her er det dog gaaet anderledes end i Sønderjylland. Thi medens Storehedinge stadig har hævdet sin ganske vist meget beskedne Plads indenfor Købstædernes Række, har Lillelønder takket være sin gunstigere Beliggenhed forlængst taget Luven fra sin »store« Soster. Men alligevel blev det beskedne Adjektiv længe hængende ved Byen. Endnu helt op til efter 1500 brugtes de to Navne i Flæng, en sjælden Gang endog saa i samme Dokument, men saaledes at Lillelønder eller i den plattyske Form Lutkentunder eller -tunderen afgjort synes at være det hyppigste. Ja saa sent som i et Par Kongebreve fra 1600-1605 træffes endnu denne Form.¹⁾ Saa meget mærkeligere er det, at de første Gange, vi med Sikkerhed møder Købstadens Navn, staar det alene uden det »forringende« Tillægsord. Det er i Stadens endnu bevarede Eksemplar af den Afskrift af lybske Ret, der tilsendtes den 1243, og i en sikkert samtidig nedskreven Notits fra 1285 i en dansk Aarbog.²⁾ Og vil man nu indvende, at begge disse Kil-

der er nedskrevne andetsteds — den ene i Lybæk, den anden i Lund — og derfor ikke kan lages som fuldgode Beviser for, hvad Borgerne selv kaldte deres By, gælder dette i hvert Fald ikke Omskriften paa dens ældste Segl fra 13. Aarhundrede (Fig. 9),

Fig. 9. Tønder Bys ældste Segl fra 13. Aarh.
c. 2 Gange forstørret.

Efter L. Andresen. Geschichte d. Stadt Tondern.

der lyder: SIGILLUM CIVITATIS TUNDERENSIS, altsaa »Stadens Tønders Segl«.

Dette faar nu endda gaa, men mere drilagtigt er det unægtelig, at samtidig kaldes Møgeltønder simpelthen ogsaa Tønder! Det er nemlig givet, at det Tønder, der nævnes i en Række Oldbreve fra Aarene 1214-58, som gennem Afskrifter er bevarede i den saakaldte »Ribe Oldemoder«, ikke kan være Købstaden, men derimod Møgeltønder, hvis nuværende Navn tidligst kendes fra 1288 (»Oldemoder«,

S. 24). Ikke mindst gælder dette et af Hertug Abel 1240 udstedt Fribrev for Ribebispens Bryder og Fæstebønder i Tønder, Daler og Ballum, der har spillet en betydelig Rolle i ældre Fremstillinger af Byens Historie. Paa Grund af en Fejl i Afskriften har man nemlig henført Brevet til 1243 og udfra Navnet ganske naturligt sat det i Forbindelse med den samme Aar skete Indførelse af lybsk Ret og opfattet det som Byens ældste Privilegium.³⁾

Forklaringen paa dette Navnevirvar maa søges i Byens Oprindelse. Som nærmere redegjort i det foregaaende Afsnit maa den have udviklet sig af en fra Møgeltønder eller i hvert Fald paa dettes Grund anlagt Havneplads, der ganske naturligt har faaet den ældre Bebyggelses Navn, som fra første Færd altsaa har været Tønder. Det er en fuldstændig Parallel til en anden Vestkystby, Ringkøbing, hvis oprindelige Navn Rinnumkøbing er laant fra den bag Købstaden liggende Landsby Rindum. Men det skal villig indrømmes, at dette ikke løser den Gaade, hvorfor den nye By netop paa den Tid, hvor den utvivlsomt er den »store«, alligevel haardnakket kaldes den »lille«!

Hvad betyder nu selve Navnet Tønder? Der er næppe noget Felt indenfor Videnskabens store Rige, hvor Fantasien har boltret sig med en saadan Hjertenslyst som indenfor Navnetydningen. »Lærde« Forskere har søgt at udlede dets Oprindelse snart fra en germansk Folkestamme Tungurerne, snart fra Guden Thor (Torden, engelsk thunder!), snart fra det gammelnordiske Tun (Hjemmemark) eller — for at tage det nyeste Forsøg — forklaret det ved, at Byen skulde have været et Udførselssted for »Tønder« (Fyrsvamp). Mere almindelige Menesker har derimod slaaet sig til Taals med, at det maatte komme af Søtønder, altsaa en lignende Forklaring som den, der udfra Byens Vaaben er givet af Tønnings Navn.⁴⁾ Det ene kan snart sagt være ligesaa godt — eller rettere daarligt — som det andet, thi i Virkeligheden trodser Navnet enhver Tydning. Blot saameget kan siges, at dets Rod maa søges i dansk Sprogstof, ikke i noget fremmed Tungemaal.

Første Gang vi møder Tønder, er som omtalt S. 33 hos den o. 1130 virkende arabiske Geograf Idrisi. I hjemlige Kilder dukker Staden derimod først op en hundrede Aar efter nemlig 1238, da den nystiftede Franciskanerorden, Graabrødrene eller Mindrebrødrene, her fik sig et Kloster kun 6 Aar efter, at de var komne til Danmark »paa deres bare Fødder«, som det staar i den gamle Krønike.⁵⁾ Da Graabrødrene i Modsætning til de ældre Munkeordener som f. Eks. Cistercienserne i Løgum udelukkende lagde deres Kløstre i Byerne, maa Tønder dengang have været en Købstad eller købstadlignende Dannelselse, og faa Aar senere fik den 1243 saa at sige sit officielle Stempel ved Indførelsen af den lybske Ret.

I Indledningen til den Afskrift af sin Stadsret, som Raadet i Lybæk i Maj 1243 sendte til Tønder (Fig. 10), hedder det, at dette skete »til Ære og Behag for Hr. Abel, Jyllands berømte Hertug og paa Foranledning og Anmodning af Broder Reinard, Provincialminister for Mindrebrødrene i Danmark samt til Glæde for Borgerne i Tønder«. Reinard, der nævnes som den direkte Ophavsmand til dette for Byens Udvikling betydningsfulde Skridt, og som beklædte Stillingen som Overhoved for de dengang endnu ret faatallige Graabrødrekløstre i »Provinsen Dacia«, maa efter Navnet at dømme havde været tysk. Han stod Hertug Abel nær, saa nær at man endog mente, han var Medvider i Erik Plovpenning's Drab paa Slien 1250, og paa Foranledning af Kongen blev han senere Biskop i Odense.

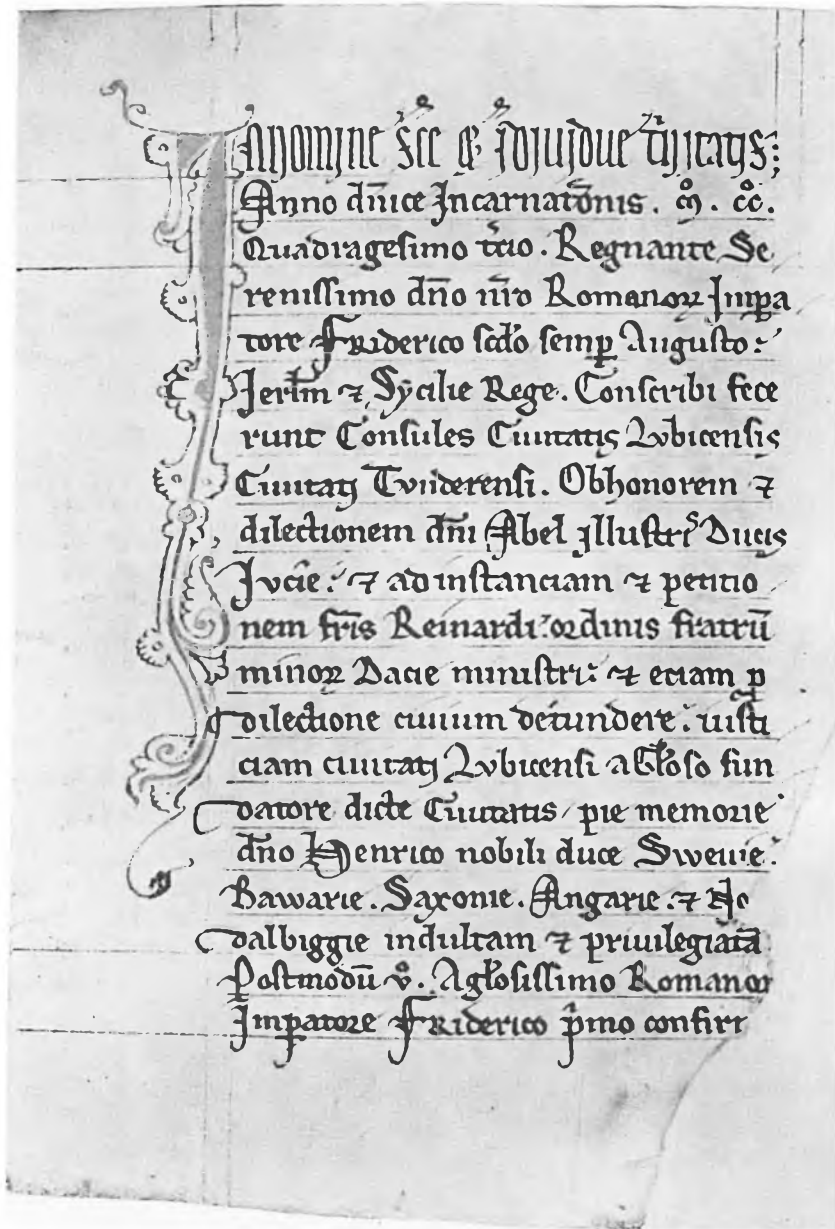

Fig. 10. Indledningen til Tønders Eksemplar af Lybske Ret fra 1243. c. 1°. St.

Efter Originalen paa Kgl. Bibliothek Thott Nr. 2061. 4°.

Men selvfølgelig kan han i en saa vigtig Sag ikke have handlet paa egen Haand. Han maa have haft Hertugens Tilslutning, hvis det da ikke er Abel selv, der har taget Initiativet. I og for sig vilde dette passe godt ind i hans Politik, der var udpræget holstensk-orienteret. Gift med en Datter af Grev Adolf IV, der forøvrigt som »Broder Adolf« indtraadte i Graabrødreordenen, søgte han henede Støtte i sin Kamp mod Broderen Kong Erik, der indledte den skæbnesvangre Strid mellem de to Linjer af Valdemar Sejrs Æt. Men i Holsten var lybsk Ret netop i de foregaaende Aar bleven indført i en Række Stæder, og det laa da nær for ham at efterligne det Eksempel, hans Frænder havde givet. Men naturligvis var det i det lange Løb Broder Reinard, der gik af med Æren. Endnu den Dag i Dag mindes han gennem det o. 1700 malede Billede i Raadhusets Byraadssal.⁶⁾ For selve den lybske Rets Indhold og Retsforholdenes Udvikling gennem Tiderne vil der blive gjort Rede andetsteds. Her skal blot understreges, at gennem dens Indførelse kom Tønder til at indtage en Særstilling mellem Rigets Købstæder, hvis ældre Stadsretter mer eller mindre er beslegtede med vore gamle nationale Landskabslove. Alene Ribberret danner her lidt af en Undtagelse, idet den — antagelig netop via Tønder — i nogen Grad er paavirket af lybsk Ret. Tillige er det givet, at denne Særstilling uvilkaarlig maatte virke til at drage Byen mod Syd. Indtil 1496 var nemlig Lybæk og senere hen den holstenske »Vierstädtgericht« Byens Appelret, et Forhold der forøvrigt var saavel By som Borger til ikke ringe Besvær, indtil det endelig ophævedes.⁷⁾

Indførelsen af lybsk Ret staar som en Mærkepæl i Byens ældre Historie, men ellers hører vi lidet eller intet om den i den følgende Tid. Og sker det, er det hyppigst i Forbindelse med den Borg, Spiren til det senere Tønderhus, der havde rejst sig paa en lav, lille Holm Sydvest for Byen. Naar den er bleven anlagt, vides ikke, men at den har været uden Betydning for Byens Opstaaen, synes at fremgaa af dennes Segl (Fig. 9). Det viser nemlig — ligesom Lybæks — et Skib, peger altsaa paa Stadens Næring, medens derimod en Række af de Byer, der i Valdemarstiden havde rejst sig i Læ af en Borg, regelmæssig har en Borg i deres Segl.⁸⁾ Paa Borgen sad Hertugens Ombudsmand (advocatus), af hvis Embede udviklede sig det 14. Aarhs. Hovedsmænd (capitanei), senere Tidens Lensmænd eller Amtmænd, som de i Sønderjylland efter tysk Mønster kom

til at hedde. Hvor stort et Omraade, der i den ældste Tid hørte under ham, lader sig ikke afgøre; maaske har det kun været Højer og det derfra i 13. Aarh. udskilte Tønder Herred.

En Efterretning om, at Borgen 1271 blev erobret af Erik Glipping under hans Strid med Hertug Erik, Abels Søn, findes kun i sene Kilder⁹⁾ og er antagelig opstaaet ved en Sammenblanding med, hvad der skete nogle Aar senere i Kampen mellem Kongen og Eriks Søn Valdemar. Da (1285) fortæller en samtidig Aarbog, at »Kong Erik af Danmark fanger Hertug Valdemar og nedbrød Borgen Tønder«. ¹⁰⁾ Allerede Aaret efter blev Hertugen dog frigivet og fik sit Len tilbage, og Borgen er da bleven genopbygget.

En Tid lang tier Kilderne nu helt om Tønder, og først i de bevægede Maaneder omkring »den kullede Greve«, Greve Gerhards Drab d. 1. April 1340 løftes Sløret paany. Efter Grevens Drab byttede hans Sønner og den sønderjydske Hertug Valdemar saa at sige Gaarde, idet Hertugen overtog Grevernes Panteret til Nørrejylland, men til Gengæld pantsatte dem Sønderjylland¹¹⁾.

Hvad der for os har særlig Interesse i disse Traktater er, at Hertugdømmet i dem saa at sige er opløst i tre Len, der efter deres Hovedslotte kaldtes Tørning med Haderslev, Tønder og Gottorp med Flensborg, der skulde indløses hver for sig begyndende fra Nord. At Borgene træder i Stedet for de tre gamle Sysselevne viser, at det var her og ikke i den gamle Retsinddeling, Tyngdepunktet nu laa, og naar Tønder nævnes jævnsides med saa stærke Borge som Tørning og Gottorp, kan dens militære Betydning ikke have været ringe. Da Indløsningssummen sættes til samme Beløb som for Tørning nemlig 10,000 Mk. Sølv, maa den have haft et betydeligt Tilliggende. Hvor stort det har været, siges ikke, men da Borgen et Par Menneskealder senere (1411) pantsattes til Dronning Margrethe, laa under den ikke blot Gestherrederne Højer, Tønder, Slogs og Kær, men tillige de frisiske Herreder Horsbøl (Viding) og Boking, Østerland Før og Sild samt det nu mestendels forsvundne gamle Nordstrand og Ejdersted. Pantessummen er begge Gange den samme, og det ligger da nær at tro, at dette ogsaa gælder Tilliggendet, medens dette 1435 var bleven formindsket med Nordstrand og Ejdersted, og altsaa i Hovedsagen havde samme Omfang som det senere Tønder Amt.¹²⁾

Gottorp naaede Hertug Valdemar aldrig at faa indløst, men da det for Tønder By saa vigtige Privilegium af 1354, der i vid Om-

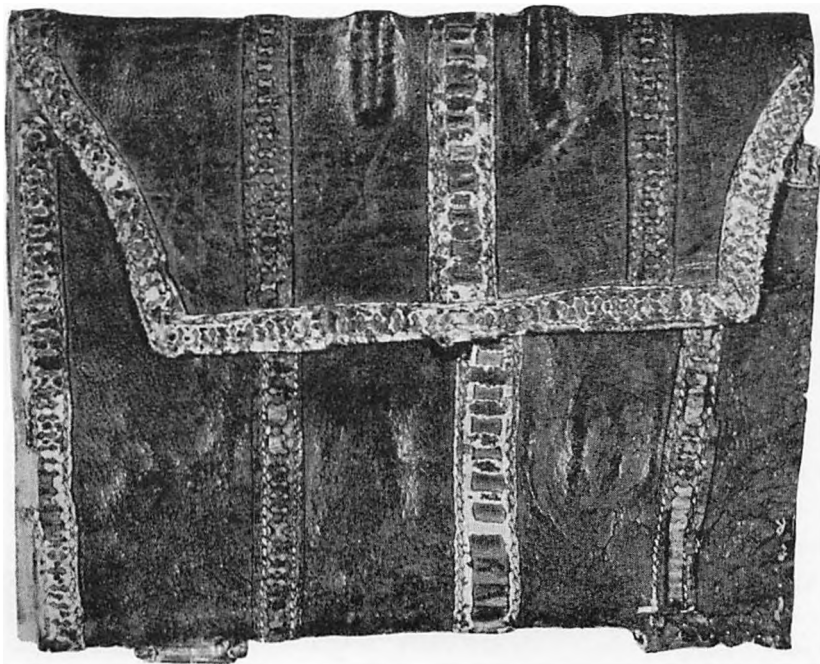

Fig. 11. Det middelalderlige taskeformede Bind til Haandskriftet af Lybske Ret. Jfr. Fig. 10.

kreds gav Byen Eneret paa Handel og Haandværk (jfr. S. 106), er udstedt af ham, maa han paa den Tid have været Herre over By og Borg. Kort efter er denne imidlertid kommen paa Kongens Haand, men under hans Krig med de holstenske Grever og misfornøjede jyske Stormænd, til hvilke Hertugen havde sluttet sig, blev Borgen, der siges »at have været den største Aarsag til Striden«, generobret 1357.¹³⁾ Den synes i den følgende Tid at have været Hertugens eneste Støttepunkt, men efter at hans Søn Hertug Hendrik, den sidste af de gamle sønderjyske Hertuger, var død 1375, overdrog hans Enke den til Valdemar Atterdag, der nu sad inde med de to nordligste Tredjedele af Sønderjylland.¹⁴⁾ Hvad han havde vundet, gik dog tabt ved hans Død et Par Maaneder senere. Ogsaa Tønder maa være kommet paa holstensk Haand, eftersom en af Grevernes Mænd, Henneke Limbek havde det inde 1376, og ganske vist gik han hurtig over paa Dronning Margrethes Parti, men 1378 indtog Holstenerne Borgen, efter hvad der senere blev

paastaet fra dansk Side ved Forrædderi af dens Befalingsmand, der bar det underlige Navn Pefse.¹⁵⁾

Striden om Sønderjylland endte foreløbig med, at Dronning Margrethe 1386 forlenede de holstenske Grever arvelig med Landet. »Denne snedige Kvinde«, siger en holstensk Krønike, »vilde ikke paa én Gang tænde flere Ild«, og foreløbig gik hendes Tanker mod Nord.¹⁶⁾ Da den regerende Hertug, Grev Gerhard 1404 var falden i Ditmarsken, genoptog hun dog hurtig Faderens Planer, der med ligesaa stor Iver, men mindre Klogskab fortes videre af hendes Fostersøn og Efterfølger Erik af Pommern. Grev Gerhards Enke Elisabeth søgte Støtte hos Dronningen mod en paagaende Slægtning. Slot paa Slot kom i hendes Eje derimellem ogsaa Tønder, der pantsattes 1405 sammen med »Kongens Friser«. Snart indsaa dog Elisabeth, at hun var kommen fra Asken i Ilden, og 1410 udbrod der aaben Fejde, som imidlertid allerede Aaret efter endte med en femaarig Stilstand, hvorved det bl. a. bestemtes, at Dronningen skulde beholde Tønder, saalænge Pantebrevene hjemlede det.¹⁷⁾ Herom opstod der senere Uenighed. Holstenerne hævdede, at Dronningen maatte beholde det i 10 Aar, hvis hun levede saa længe: døde hun forinden, skulde det derimod tilbagegives dem. Dette benægtedes fra dansk Side, men da selve Pantebrevet ikke er bevaret, kan det ikke afgøres, hvem der har Ret.¹⁸⁾ Dronning Margrethe havde her som altid søgt at vinde frem ved Lempe, men sligt laa ikke for hendes Efterfølger Kong Erik, og nogen Tid efter Dronningens Død 1412 blussede Kampen op paany. Lykken gik op og ned. Kongen erobrede vel Slesvig By — ikke Gottorp — men til Gengæld havde Holstenerne tidligere indtaget Tønder, og de Forsøg, de Danske gentagne Gange gjorde paa at vinde Borgen tilbage, strandede, ligesom de blev slaaet af Friserne, »der hellere vilde være under Holstenerne end under de Danske«. ¹⁹⁾ Samme Aar (1417) sluttedes der dog en ny Stilstand. En Voldgiftsdomstol skulde afgøre det, der nu var Stridens Kærne, nemlig om Greverne eller Kongen havde Ret til Sønderjylland. I Mellemtiden skulde bl. a. Tønder Slot overgives til Hanseslæderne, der da ogsaa i de nærmest følgende Aar sad inde med det. Uvist af hvilken Grund overgav de det imidlertid atter til Holstenerne, og et Forsøg, man fra dansk Side 1422 gjorde paa at erobre Borgen, slog sorgelig fejl. Malende skildres dette af den samtidige Lybækker, Herman Korner i hans Krønike:²⁰⁾ »Holstenerne lod, som om de ikke fryg-

tede dem (de Danske), og var tilsyneladende dovne og træge til at forsvare sig, og ret som om de sov, lod de saamange Fjender, som de mente at kunne magte, overskride Volden og bestige Muren. Men da de klatrede op ad Muren, brød Holstenerne frem og løste store Bjælker, der hang øverst paa Muren, hvis Fald nedstyrtede de klatrende og tilintetgjorde meget Folk, der stod nær ved Muren eller søgte at bestige den. Men mange blev ogsaa dræbte ved Kugleskud, Stenkast eller Pile. Ialt skal der være faldet 346 Mand omkring Borgen, deriblandt Hovedsmanden Tønne Rønnow.

Derefter forblev Tønder paa Grevernes Haand og delte Lod sammen med det øvrige Hertugdømme. Ved Freden i Vordingborg 1435, der endte den langvarige Krig, blev dette paa Livstid forlenet til Hertug Adolf, hvem det danske Rigsraad efter Erik af Pommerns Afsættelse 1439 overdrog det som arveligt Len. Efter Hertugens barnløse Død 1459 tilfaldt det hans Brodersøn Kong Christian I, som det mægtige holstenske og slesvigske Ridderskab 1460 kaarede til Landenes Herre. Foreløbig var hans Herredømme dog kun saa om saa. Han havde maatte overlage sin Morbroders Gæld, og Erhvervelsen af Fyrstedømmerne, som de fra nu af almindelig kaldes, havde kostet svære Summer.²¹⁾ Næsten hele Landet var eller blev pantsat, saaledes ogsaa Tønder, som den holstenske Stormand Henning Pogwisch allerede i Hertug Adolfs Tid havde faaet i Pant for 25,000 Mk. l. I over 20 Aar sad han dér som Panteherre, indtil Christian I bl. a. paa Grund af hans umenneskelige Adfærd mod Bønderne fratog ham Lenet 1480 og tvang ham og hans Sønner til at gaa i Landflygtighed. Først efter hans Død 1488 kom det til Forlig med Sønnerne, der fik Pantesummen udbetalt.²²⁾ Ved Hertugdømmernes Deling 1490 mellem de to Kongesønner, Kong Hans og Frederik — den senere Frederik I — faldt Tønder paa dennes Lod, og her som overalt i sine Besiddelser udfoldede denne dygtige, stærkt økonomiske Fyrste en ivrig Virksomhed, som det senere flere Gange vil blive Lejlighed til at omtale.

TØNDER 1523—1713

EFTER Christian II's Fordrivelse 1523 herskede Frederik I og derpaa hans Søn og Efterfølger Christian III udelt over Hertugdømmerne til 1544, da de deltes mellem Kongen og hans to Brødre, Adolf og Hans. Ridderskabet og Stæderne betragtedes dog som liggende under Fællesregeringen, hvad der bl. a. viser sig ved, at Tønders Privilegier ikke blot bekræftes af Hertugerne, men ogsaa af Kongerne, ligesom den sendte Repræsentanter til de for Hertugdømmerne fælles Landdage. Til dagligdags gjorde dette Forhold sig dog lidet gældende: her var Hertugen den ene afgørende. Den yngste af Brødrene, Hans, fik som sin Lod foruden Haderslev, Tørninglen og Løgumkloster Amt tillige Tønder Amt og By, og under denne fredelige og retsindige Fyrste, der styrede sine Lande paa gammeldags patriarkalsk Vis, ivrig optaget af sine Undersaatters aandelige og timelige Vel, havde Tønder gode Dage. Hans egentlige »Hovedstad« var Haderslev, hvor han i Stedet for den gamle, middelalderlige Borg opførte et pragtfuldt nyt Renæssanceslot, det under Svenskekrigen 1644 ødelagte Hansborg. Men han opholdt sig saa ofte i Tønder, at Byen med god Grund kan betegnes som hans anden Residensstad, og som det skal fortælles i et senere Afsnit, fik Tønderhus under ham sin endelige Skikkelse. Paa ét Omraade kom hans Virksomhed for sit lille Hertugdømmes Fremme til at gribe dybt ind i Tønders Skæbne. Det var Inddigningen, for hvilken han nærrede en levende Interesse.¹⁾

Viding Herred, det gamle Horshøl Herred, der bestod af flere Øer, menes at være bleven inddiget 1436. Men mellem det og Gesten ved Højer, Daler og Møgelønder skar Havet sig ind med en Fjord, der mod Øst strakte sig forbi Tønder henad Rørkær til, medens den mod Syd videde sig ud i en stor Pose, af hvilken Gudskog Sø endnu er en ringe Rest. Allerede Hertug Frederik (I) forsøgte 1506-13 at gøre Herredet landfast ved et Dige tværs over Dybet fra Rudbøl til Rødenæs. Arbejdet, der lededes af hollandske Digemestre, foregik under Hertugens stadige Tilsyn med stor Kraftanspændelse, men Vesterhavet var for stærkt. Da Diget næsten var færdigt, brødes det »midt i det gamle Dyb« ved en mægtig Storm. Hans Søn gik mere forsigtig til Værks. Tønder havde tid-

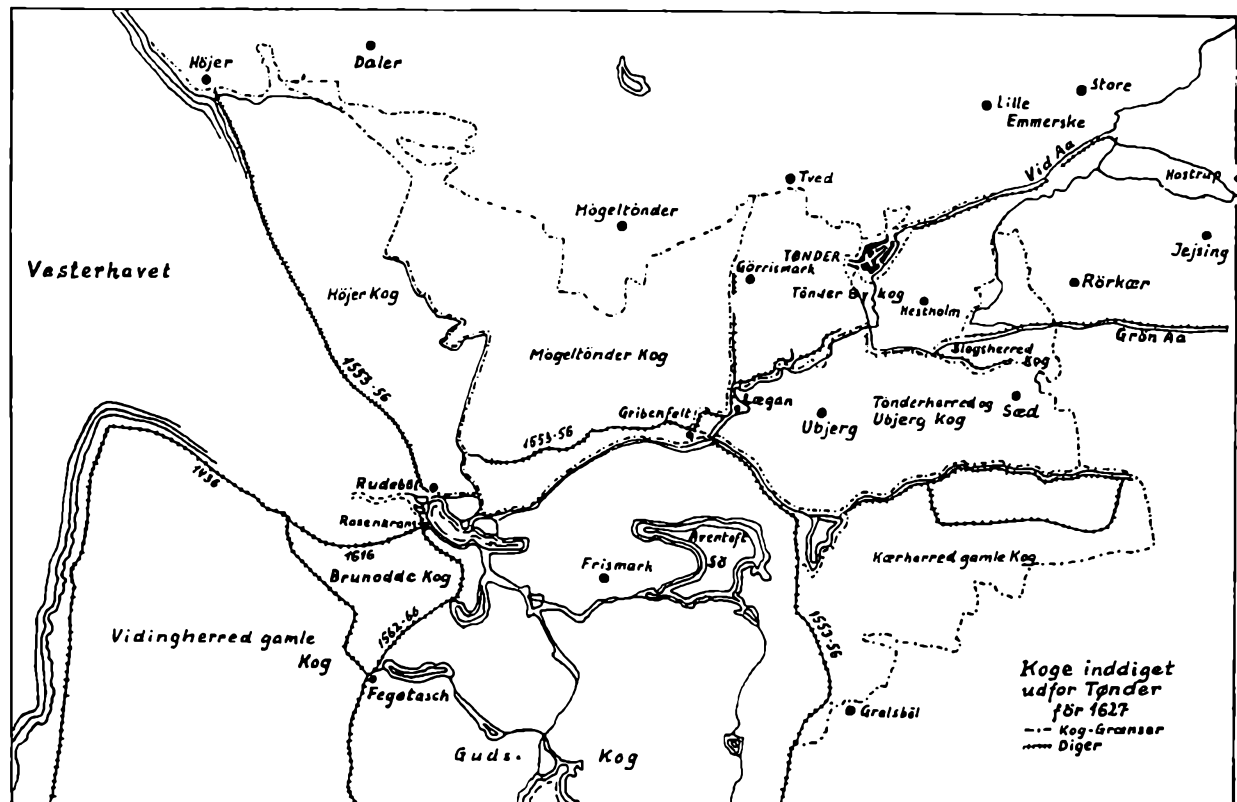

Fig. 12. Kort over de ældre Inddigninger i Tønderegnet. Efter L. Andresen, Geschichte d. Stadt Tøndern.

lig begyndt at beskytte sit Syd for Byen liggende Land med Sommerdiger, og paa den Maade indvandles dens ældste Kog »Svinevad«. Paa Hertugens Befaling maatte Borgerne nu sammen med Herredernes Bønder 1545-51 nybygge den i hvert Fald for 1493 eksisterende Vej over Sæd til Kær Herred, hvorved den kom til at virke som Dige, selvom den ofte var vanskelig at passere, da den jo gik gennem ubeskyttet Marsk. For at sikre denne drøftede Lensmanden paa Møgellønderhus med Kongen Planen om et Dige fra Møgellønder til Kær Herred, der paabegyndtes 1553, og det næste Aar udstedte Hertugen Befaling til at bygge et Dige fra Højer til Kær Herred for at afværge den Skade, Vandet gjorde paa Egnen, »som blev mere og mere besværlig fra Aar til Aar, saaledes at man deraf kan vente sig Undergang og Fordærv«. Ligeledes under hollandsk Ledelse opførtes da 1554-57 langs Nordsiden af Vidaa det 2-3 Mil lange Dige fra Højer til Rudbøl, der nu tjener som Landevej, og siden mod Vest til Gripenfeld, Syd for Tønders gamle Havn Lægan (»Gammeldige«), hvor det førtes over Aaen til Grelsbøl i Humptrup Sogn. En halv Snes Aar senere (1562-66) fortsattes Arbejderne. Der byggedes et kort Frontdige tværs over Dybet fra Rudbøl til Rosenkrans, derfra til Fegelasch og videre Sydovert for at inddige den store Gudskog Sø. (Fig. 12).

Sel fra Tønders Synspunkt var disse Inddigninger baade af det onde og det gode. Højer-Lægandiget beskyttede naturligvis den gamle Bymark for de idelige Oversvømmelser, den havde været udsat for, og skabte tillige en betydelig Landvinding. Paa Tønders Andel faldt saaledes ikke mindre end 981 Demat d. v. s. ca. 540 ha. (Tønder Nykog), af hvilke ganske vist de 165 Demat tilhørte Slottet. Men rent bortset fra, at selve Inddigningen havde været en kostbar Historie, medførte ogsaa Vedligeholdelsen, der fordeltes pr. Demat, store Udgifter. Og hertil kom Sluserne, der baade gav Anledning til evindelige Kævlerier med Herrederne og kostede mange Penge. Foruden en ældre ved Lægan, som Byen havde ladet anlægge for at faa fri Sejlads til Vesterhavet, var der en noget yngre ved Rudbøl, der forbandt Højer-Rudbøldiget med det nye Gudskogdige. Bønderne havde her kun villet have en almindelig Sluse, men for at undgaa »Stadens fuldstændige Fordærv« krævede Tønder en Gennemsejlingsssluse, og de Sagkyndige bestemte derfor, at Byen skulde betale Anlægs- og Vedligeholdelsesudgifterne for den Del, der laa over Vandet. Bønderne Resten.

Værst var det dog, at Inddigningen afskar Tønder fra den direkte Forbindelse med Havel. Thi selvom Sluserne var bygget saaledes, at Fartøjer kunde passere dem, naar Masten lagdes ned, hjalp dette jo kun for Smaaaskuder. Byen ophørte fra nu af med at være en Søstad, og medens indtil 1567 den sædvanlige Ladeplads havde været ved det Sted, der deraf fik Navnet Lægan, blev Udhavnen nu ved Rudbøl, hvor Skibene dog laa meget udsat. Baade direkte og indirekte var Digerne som sagt kostbare. Da Sluserne ikke kunde klare det store Vandafløb fra Vidaaen, sandede denne til nedenfor Byen, hvorfor man 1611-17 maatte grave den endnu for største Delen eksisterende, godt 2500 m. lange Kanal til Askesodde. Desuden var der talrige Digebrud. Navnlig var det galt ved Juleaftenstormen 1593, da Rudbøl-Højerdiget næsten blev helt ødelagt, og man gennem et Hul atter kunde sejle helt til Lægan. Ved en ny Stormflod 1615 sejlede man i Baade i Gaderne, og ved Østerport stod Vandet o. 2 m. højt. Noget hjalp det dog, da man 1618 slog et Dige fra Rosenkrans til det gamle Dige om Viding Herred, hvorved Brunoddekøgen opstod. I hvert Fald slap man naadig fra den saa sorgelig berømte store Flod d. 10.-11. Oktb. 1634. Medens denne ellers ramte Vestkysten meget haardt og bl. a. lagde det rige Nordstrand øde, synes Skaden for Tønders Vedkommende at have indskrænket sig til, at »det grusomme salte Vand« bortrev Broerne, saaledes at Byen i nogle Uger var afskaaret fra al Tilførsel.²⁾

Efter Hertug Hans' Død 1580 deltes hans Lande mellem hans Brodersøn Kong Frederik II og Broderen Hertug Adolf, der ved Lodtrækning fik Tønder og Løgumkloster Amt, medens Haderslev Amt tilfaldt Kongen. Indtil 1713 laa Tønder derfor bortset fra et Par kortere Aaremaal under gottorpsk Styre. Selvom de gode Tider varede ved en Stund, og man næppe skal tage det allfor højtideligt, naar Raadet allerede 1611 klager over, at Staden kun har »ringe Næring og fast ingen Søfart«,³⁾ maa Perioden som Helhed dog betegnes som lidet lykkelig for Byen. Ja en Gang syntes det endog, som det nye Herskab vilde give den Dødsstødet. Baade Christian IV og hans Søstersøn Hertug Frederik III var ivrige efter at udnytte Sønderjyllands Vestkyst, militært som økonomisk. I 1621 havde Hertugen anlagt Frederikstad, og i Slutningen af Tyverne syslede han med store og ret fantastiske Planer. Der skulde anlægges en By ved Rudbøl, og ved en Kanal tværs gennem Landet skulde denne sættes i Forbindelse med Østersøen.

Til alt Held for Tønder naaede Tanken dog ikke udover Papiret, og stort anderledes gik det ikke med en Konkurrent, der truede fra Nord, hvor Christian IV vilde anlægge en By og Fæstning ved Ballum, »saa at Hertugen«, som Kongen udtrykte sig i sit drastiske Sprog, »skulde have gjort Ris til sin egen Rump«.⁴)

Dybest inde maa Grunden til Tønders Tillbagegang søges i den almindelige økonomiske Udvikling. Den Velstandsbølge, der i 16. Aarh. satte ind ved Udnyttelsen af de store syd- og mellemamerikanske Sølvminer, og som gav sig Udslag i stor Pengerigelighed og et deraf følgende højt Prisniveau, ebbede ud i 1620-30. Men hertil kom to tungtvejende, nøje forbundne Aarsager af mere hjemlig Karakter: Det stigende Skattetryk og Krigene. Gennemgaaende var de gottorpske Hertuger daarlige Økonomer. Det stort anlagte Hof krævede langt rigeligere Indtægter, end det lille Hertugdømme kunde præstere, og tilmed var Udgifterne i stadig Stigning; fra 1621 til 1651 saaledes fra c. 72,000 til c. 174,000 Rdlr. Og selvom man ikke maa glemme, at Gottorp var et helt lille Centrum for Kunst og Videnskab, gik alle Pengene langtfra til slige ideelle Formaal. O. 1600 udstøder den gottorpske Kansler saaledes et Hjertesuk over, hvad han kalder, »Køkkenregimentet«. »Det kære Vildt gaar oftest i bogstavelig Forstand i Hundene, og Vinkælderen er en hemmelig Tyv. . . . Hofjunkerne gaar klædt i Fløjl og Silke, som jeg ikke har set Magen til ved det kongelige eller mange fyrstelige Hoffer«.⁵) De urolige Tider skulde ikke gøre Situationen bedre, og medens man fra 1555-1610 havde været fri for ekstraordinære Skatter, blev de efter 1620 saa almindelige, at de snart antog Karakteren af aarlige. Men jævnsides med disse Skatter, der skulde anvendes til Udgifter, som var fælles for den kgl. og hertugelige Del af Hertugdømmerne, begyndte Fyrsterne nu ogsaa at kræve særlige Skatter af Krongodset i Amtene og deres Byer. I 1624 udskrev Hertugen saaledes en saadan Ekstraskat, »da vi ikke kan betale Renterne af vor store Gæld«. For Tønders Vedkommende androg denne »store Kontribution«, som den kaldtes, 10,000 Rdlr. Højere stod blot Husum og Kiel, der var ansat til 16,000 og 12,000 Rdlr., medens Residensstaden Slesvig var ansat til 8,000, Ekernførde til 7,000 og Aabenraa kun til 2,100. Beløbet skulde betales i 10-aarlige Rater, hvortil yderligere kom 6 Procent Renter af det til enhver Tid resterende Beløb, saaledes at Byen ialt kom af med 13,300 Rdlr. At man til Gengæld opnaaede Afhjælpning af

forskellige »Gravamina« (Klager) saasom et nyt Forbud mod fremmedes Handel og Indførsel af ensartede Tønde- og Skæppemaal, var kun en ringe Trøst for den i Forvejen haardt anspændte By.⁶⁾ Snart skulde Tiderne dog blive endnu værre.

I et Par hundrede Aar havde Tønder levet i Fred. Under de spændte udenrigspolitiske Forhold i 1530-40'erne var der vel nok flere Gange bleven udskrevet Borgerkontingenter paa 40-60 Mand, der skulde møde med »Harnisk, Landser, Spyd og Haandgevær,« og under Ditmarskerkrigen 1559 havde man sammen med Horsbøl Herred maattet udruste et Skib. Det var i god Overensstemmelse hermed, at Byens ældste Bursprog (Politivedtægt) paabød Borgerne at holde deres Krigsudrustning i Orden.⁷⁾ Men for egentlige Krigsbegivenheder var Staden bleven forskaanet siden Kampene i Erik af Pommerns Dage. Til Gengæld fik man dem tilstrækkelig at føle i den kommende Tid. Direkte Ødelæggelse undgik man ganske vist, men fra 1627 til 1713 oplevede man ikke færre end 5 Krige med Indkvartering af fremmede og hjemlige Tropper og deraf følgende Ubehageligheder, omend disse næppe har været saa store som i Østkystens Byer, der jo laa nærmere ved Hærvejen.

Da Christian IV ubesindig kastede sig ud i Tredivaarskrigen, erklærede Hertug Frederik III af Gottorp sig neutral og søgte at indtage en mæglende Stilling. Efter Kongens Nederlag ved Lutter am Barenberge i August 1626 begyndte Krigen at nærme sig vore Grænser, og ganske naturlig følte man sig utryg i Tønder. Allerede i Februar 1627 besluttede Raadet, at der Nat og Dag skulde holdes Vagt ved Portene, og efter Hertugens Ordre blev der ved Indgangen til Byen opsat »gode og stærke« Slagbomme. Der indkøbtes Ammunition m. m. i Holland, og Laurentiusstrømmen uddybedes for at værne Byen mod Nord.⁸⁾ Uden Sværds slag rykkede imidlertid Wallensteins Tropper d. 16. Oktober ind i Byen, men stadig besat synes den ikke at være bleven før i Slutningen af December. Uagtet Wallenstein i et til Hertugen udstedt Sauvegardebrev havde lovet at fritage hans Lande for Indkvartering, fik den nu en Indkvartering paa 300 Mand under Anførsel af en Oberstløjtnant Ernst v. Suys samt en efterhaanden meget anseelig Stab, der blev dér ca. halvandet Aar.⁹⁾

Allerede før den Tid havde adskillige søgt at bringe deres Familie og Ejendele i Sikkerhed dels i Holland, hvorhen bl. a. Amtmanden sendte sit Gods, dels paa de danske Øer ja endog saa lang-

vejs hen som til København. Derimod var det udtrykkelig forbudt »krigsdygtige« Mænd at forlade Byen, hvilket dog ingenlunde blev overholdt. Det var ikke blot Organisten, der paa Grund af »de farlige Tider« tog sin Afsked og rejste sin Vej; adskillige Borgere fulgte hans Eksempel, hvorfor Raadet forbød dem at drage bort, før de havde betalt deres Restancer, ligesom de under deres Fravær skulde deltage i al borgerlig Tyngde.¹⁰⁾ Dette kunde saavist ogsaa gøres nødigt. Hvormeget Krigene og Besættelsen har kostet Byen og Borgerne, kan efter det foreliggende Materiale ikke afgøres, saameget mere som de forskellige Opgivelser ikke synes at kunne forliges. I en Supplik til Hertugen anslaaes de ugentlige Kontributioner saaledes til 1424 Rdlr., hvortil yderligere kom Byens Andel i en for den og Amtet fælles Plovskat til Generalstabens Underhold paa 5000 Rdlr. Efter en Opgørelse fra Sommeren 1628 er de ugentlige Kontributioner derimod adskilligt lavere, og de samlede Udgifter i Tiden 18. December 1627 til 1. Juli 1628 sættes til 31,045 Rdlr. 35½ β , hvoraf godt Halvdelen, nemlig 13,082 opføres under Rubrikken: »Borgernes Omkostninger, og hvad der er plyndret.«¹¹⁾ Nogen billig Historie for Borgerskabet var Indkvarteringen nemlig ikke. En Opgørelse fra en antagelig dog nogenlunde velstaaende Enke, Anna Tideman, der omfatter hele Krigsperioden, viser, at hun ialt har maattet udlægge 665 Mk. 8 β (c. 222 Rdlr.). Gennemgaaende havde hun kun Officerer i Indkvartering, men i 8 Maanedre var der 3 Soldater »mit Weib und Kind«, hvem hun hver daglig maatte betale 8 β , foruden hvad de havde tyvstjaalet fra hende af Sengetøj og Husgeraad.¹²⁾ Engle var Wallensteins Soldater just ikke. Selve de Sauvegarderryttlere, der indkvarteredes i Landsbyerne for at beskytte dem mod Plyndringer, huserede ilde, og da de tilmed kostede mange Penge, nægtede Bønderne at tage imod dem og foretrak, at forsvare sig selv, hvis det skulde knibe.¹³⁾ Aabenraa plyndres, uagtet den havde en Løjtnant og nogle Dragoner som Sauvegarde, og ogsaa i Tønder tog Indkvarteringen godt for sig af Retterne. Den Overlast og Kaadhed (Mutwill), der tilføjes de fattige Borgere af Soldaterne, er det umuligt at beskrive, hedder det i et Andragende fra Raadet til Hertugen fra April 1628. Huse og Krambøder nedbrydes af og til, røves og bestjæles, hvorved nogle helt har mistet deres Næring. Og saa maa vi fattige Borgere tilmed »have disse aabenbare Tyve og Røvere hos os i Kwartér.«¹⁴⁾ Et indirekte Vidnedsbyrd om Plyndringerne har man

da ogsaa i Raadets idelig gentagne Forbud mod at købe stjaalet Gods.¹⁵⁾ Naturligvis kunde det ikke undgaas, at det kom til Slagsmaal mellem Soldaterne og Byens Folk, og det minder helt om vore Dage, naar en fuld Mand, der havde skældt nogle Soldater ud, bliver fængslet, men slipper for videre Tiltale mod at udstede en Erklæring om, at »han intet vidste at sige om den kejslerlige Soldateske og hver Soldat end al Ære og Godt«. ¹⁶⁾

Men Wallensteins Folk var ikke de eneste, man kom til at stifte Bekendtskab med. For sine egne Landes Skyld var Hertugen forstaaelig nok ivrig efter at faa sluttet Fred og indlod sig derfor i et med hans Neutralitet ikke helt foreneligt Dobbeltspil med Kejseren. Dette skulde naturligvis ikke gøre det mellem ham og Kongen raadende daarlige Forhold bedre, og efterat Fredspræliminærene var undertegnede i Lybæk 1629, naaede det Bristepunktet. Under Anførsel af den engelske General Morgan besatte kgl. Tropper Vesterhavsøerne, kom i Slutningen af Maj 1629 til Tønder og krævede af Amtmanden Wolf Blome Ret til at besætte Slottet, hvor der under hele Krigene havde ligget en lille hertugelig Garnison, der dog nu kun talte 100 Mand og et Par Konstabler (Artillerister). Amtmanden vægrede sig først og bad Hertugen om Hjælp, men da denne udeblev, og da Borgerne og Bønderne ovenikøbet havde tilbudt Kongens Folk at gaa i Spidsen og være med til at plyndre Slottet, kapitulerede han d. 27. Maj for at undgaa dettes »totale Ruin«. ¹⁷⁾ Ogsaa Byen blev nu besat af kgl. Tropper, hvis Opførsel næppe har været stort bedre end de kejslerliges, selvom der for dem var fastsat en bestemt »Ordinans«, for hvad de kunde kræve. I hvert Fald klagede Borgerne over de »Enormiteter«, de udøvede, indtil de den 9. September endelig drog bort, »og Gud være evig Tak vor By blev overladt til os alene«. ¹⁸⁾

For at kunne klare de efter Tidens Forhold meget betydelige Summer, Krigen havde krævet, havde man maattet gøre Gæld. Hvor stor den var, ved vi ikke, men helt ringe kan den ikke have været. »Den Gæld, denne liden Stad er kommen i«, erklærer Magistraten allerede i Sommeren 1628, »vil hverken vi eller vore Børn kunne afdrage«, Ord hvis Rigtighed Efterslægten paa en uhyggelig Maade kom til at sande. ¹⁹⁾ Men det havde sikkert været en Nødvendighed, thi selvom man ikke skal tage de Jammerskrig, Raadet og Borgerne idelig udstødte, allfor hogstaveligt, er det dog givet, at det havde været umuligt at skaffe Dækning ad ordinær Vej,

altsaa gennem Skatterne. De talrige Indførsler i Tingbogen om Betaling af Skatterestancer viser, at Skatteskruen har været spændt til det yderste, og man forstaaer unægtelig godt en sendrægtig Skatteydets Svar til Raadet, der bebrejdede ham, at han gav sine Medborgere et slet Eksempel: Naar de andre betaler deres, skulde han nok klare for sig.²⁰⁾ Direkte Skatteflugt synes ikke at have været ualmindelig, og overfor den Slags Folk gik man i hvert Fald paa Papiret strængt til Værks. En Mand, der var flygtet fra Byen uden at betale sin Skat, trues saaledes med at miste sit Borgerskab, hvis han ikke betalte inden 8 Dage, men at Truslen gentages et halvt Aar efter, svækker unægtelig dens Virkning.²¹⁾ Sværest synes det næsten at have været at faa Skatterne ind fra de velhavende. I hvert Fald klages der herover, og da et Medlem af Byens Patriaal Lucas Preusz jamrer over at være bleven sat for højt i Skat, tager de Deputerede Bladet fra Munden: Da denne fattige Menighed besværes til Overmaal, skal enhver, der er i Stand til at kunne betale, erlægge, hvad han er ansat for. Men mod de fattige Borgere, hvem det er umuligt at udrede deres Kontribution, vil Borgmester og Raad handle efter kristelig Medlidenhed og lindre dem efter Billighed.²²⁾

Hvad der gjorde Forholdene endnu værre var, at Handelen og da navnlig den vigtige Studehandel en Tid lang laa stille, idet Wallenstein af Hensyn til Hærens Proviaantering i Marts 1628 havde forbudt al Udførsel af Korn og Kvæg. I en meget indtrængende Skrivelse bad Købmændene Hertugen udvirke, at Forbudet hævedes. De var allerede saa udpinte af de tunge Indkvarteringer, at ikke engang deres Børnebørn kunde overvinde det, og blev Øksnehandelen ikke tilladt, »maa de elendigen vige fra Hus og Hjem ja fra Kone og Børn« og retirere sig til fremmede Lande.²³⁾

Mod Øvrighedens Styrelse rejste der sig baade under og efter Krigen en skarp Kritik. Allerede 1627 sendte en halvthundrede Borgere, efter Navnene at dømme for en Del Haandværkere, en Deputation til Gottorp for at klage over den uretfærdige Skatteligning, »hvored enhver har sørget og tinget for sig og sine, uden at man har tænkt paa de fattige«. Og i 1630 besværede 7 velhavende Borgerne, hvorimellem den senere Borgmester Thomas Andersen d. y. og to, der senere blev Raadmænd, sig over, at de var bleven plagede med Indkvartering af højere Officerer, medens andre var bleven »oversete«. Endnu kraftigere var dog den Aktion, en lille

Snes Borgere satte i Scene Aaret efter, dennegang ikke som i 1627 Smaakaarsfolk, men Mænd, der tilhørte Spidserne, som Berend Ubbing og Hans Widouw, hvis skønne Epitafier endnu pryder Kirken. Da man ikke vidste, hvortil Skatterne anvendtes, da Ligningen var uretfærdig, og da der ikke blev aflagt Regnskab, havde de sluttet sig sammen for gennem nogle af deres Midte at klage til Hertugen. De vilde staa Last og Brast med Sendemændene, og saa længe de magtede det, lovede de ved deres borgerlige Ære og med Indsats af alt deres Gods at holde ud, for at det ikke skulde gaa som i 1627. Det var altsaa en regulær Sammensværgelse, men trods de stærke Ord synes den ligesaalidt at have ført til noget, som de andre Klager.²⁴⁾ En Efterskæt af disse Episoder er vel nok en Proces i Tredverne, der førtes mellem Raadet og en fra Husum indvandret Borger, Jacob Huneus (el. Hunnies). Han havde været mellem »de sammensvorne« fra 1631, og hans Beskyldninger var delvis de samme, men denne Gang synes han at have kæmpet alene. I hvert Fald fik Raadet Støtte fra et halvt hundrede Borgere, der paa Menighedens Vegne rent ud hævdede, at hans Klager bundede i, at han var et »kivagtigt Gemyt«. I Striden, som endte med, at Huneus tabte Sagen og kom i Fængsel, sparede man som sædvanlig ikke paa Krudtet. Raadet erklærede saaledes 1637, at hans Beskyldninger var gaaet Borgmesteren Hans Værkmester saa nær til Hjerter, at han havde faaet et Slagtilfælde, var bleven maalløs og »vil sige Verden Farvel« — han døde i hvert Fald ogsaa dette Aar — medens Huneus til Gengæld klagede over, at Raadet fra Prædikestolen havde ladet ham udraabe som »et uroligt Menneske, en Fredsforstyrer og Bagvadsker«!²⁵⁾

Krigen havde efterladt en gældbunden Stad og et fattigt og splidagtigt Borgerskab, men ogsaa paa anden Maade havde den sat sine Spor. Fra Prædikestolen maatte der saaledes oplæses et Mandat om »løst Pak«, der navnlig tog Sigte paa »de letfærdige og utugtige Horer«, som var løbet bort med Soldaterne, men nu atter »af den lede Satan var bleven henskikket for at forføre Ungdommen«. De trues med Straf, hvis de ikke forlader Byen, men at Truslen maa gentages flere Gange, varsler ikke godt for Moralen, og et Aars Tid efter maa Byfogeden og 8 Borgere foretage en formelig Husvisitation for at faa Bugt med al den »løse og unyttige Gesindel«, der havde indsneget sig uden Raadets Tilladelse. Thi det var ikke blot med Pigerne, det stod ilde til. Et hertugeligt Mandat fra 1631 kla-

gede saaledes over, at der i Byen findes mange »ledige Bursche«, som ikke beflitter sig paa andet end Drik og Lediggang, og hvem Raadet derfor skulde befale at melde sig til hans Officerer.²⁶⁾ For Soldater var der nemlig god Brug, da baade Kongen og Hertugen i disse urolige Tider stadig holdt hvervede Tropper, og navnlig i den sidste Halvdel af Tredverne havde man i kortere eller længere Tid Indkvartering.

Den Spænding, der længe havde været mellem Sverige og Danmark, kom til Udbrud, da den svenske General Thorstenson i December 1643 uventet rykkede ind i Holsten. Hertugens Stilling var noget nær den samme som under Wallensteinsfejden, blot endnu et Skridt mere fjendtlig mod Danmark, og da Kong Frederik III 1657 begyndte en Revanchekrig mod Sverige, toges Skridtet fuldtud. Hertugen hvis Datter var bleven gift med Svenskekongen Karl Gustav, sluttede nu et hemmeligt Forbund med Sverige, hvis Hovedformaal var at faa Fællesregeringen ophævet og blive løst fra Lensforholdet til Danmark. Det første strandede — ikke mindst paa Ridderskabets Modstand, — hvorimod det sidste gennemførtes, saaledes at Hertugen 1658 fik fuld Suveræniteten for sig og sine mandlige Efterkommere. Antagelig var dette Grunden til, at hans Efterfølger Christian Albrecht nogle Aar senere krævede, at alle Borgere og Indbyggere over 18 Aar skulde aflægge en særlig Arvehyldningsed, uagtet han allerede 1661 var bleven hyldet.²⁷⁾

Selvom Tønder ikke som i 1629 blev Krigsskueplads, var den i disse tre sidste Krige gentagne Gange besat af Venner som af Fjender. Men medens vi dog ved nogenlunde Besked om Byens Vilkaar under Wallensteinsfejden, svigter de til Raadighed staaende Kilder her næsten ganske. Tilfældigvis erfarer vi, at ved Svenskernes Afmarsch 1645 opgav Borgerne deres Tab i Vogne og Heste til 630 Rdlr., men naar Husums Tab i Aarene 1643-45 ansættes til det svimlende Beløb af 192,000 Rdlr., er det klart, at dette kun kan være en forsvindende Brøkdel af, hvad Krigen havde kostet Tønder. At man endnu 1650 skyldte et saa lille Beløb som 200 Rdlr. for de i 1646 og 1648 bevilgede Plovskatter, tyder jo paa en stærkt svigtende Skatteevne, og det var sikkert ikke overdrevent, naar Raadet 1652 endte sin Ansøgning om Nedsættelse af Plovtallet med følgende Hjertesuk: »Vore Forfædre har haft god Formue, statelig Skibsfart og Handel. Vi derimod har i mange Aar siddet uden Næring, trykkes desuden af de tunge Digebyrder og mangfoldige ulyk-

kelige Begivenheder, er ganske udtømt og nedsunket i Gæld«. ²⁸⁾ I 1658-60 havde Byen først Indkvartering af Svenskerne senere af polske, brandenborgske og kejserlige Tropper, der kom Danmark til Hjælp, og af hvilke navnlig Brandenborgerne ængstede Borgerne »med mange Insolentier«. At der dog ogsaa var pæne Folk mellem dem, kom for Dagen under Istandsættelsen af den gamle »Fontelukkelse« i Kirken. Der fremdroges nemlig ved denne Lejlighed Rester af Indskrifter, som viste, at den var skænket af brandenborgske Officerer. ²⁹⁾ Forholdene var saa ubehagelige, at den ene af Borgmestrene, Heinrich v. Hatten endog søgte og fik Hertugens Tilladelse til at forlade Byen. Da det kom til Stykket, blev han der dog — han har aabenbart skammet sig — men maatte efter eget Sigende »lide meget«. For egentlig Indkvartering var han ganske vist fri; men aarle og silde havde han Besøg af Officererne, der ofte optraadte uforskammet og opførte sig som »frivillige Gæster«, hvem han maatte bespise. Efter Krigen krævede han, at Byen skulde godtgøre ham hans Udlæg, og uagtet Borgerne ganske naturligt protesterede, satte han visnok sit Krav igennem. ³⁰⁾

Der synes ikke at eksistere nogen samlet Opgørelse over Byens Udgifter, som gav Anledning til et større Mellemregnskab med Amtet, der endnu 1664 skyldte den c. 5000 Rdlr. Derimod er der bevaret talrige Enkeltregninger, som viser, at det ikke drejede sig om Smaasummer. Og til Krigens Byrder kom idelig Misvækst og et stadig øget Skattetryk. Noget hjalp det vel, at ved den almindelige Revision af Landsmatriklen 1652 blev Plovtallet som længe lovet nedsat fra 120 til 100. Men alligevel var Stillingen fortvivlet. Da Byen 1662 paa Grund af Skatterestancer var bleven belagt med militær Eksecution, bad man om Henstand, da det var »en sand Umulighed« at inddrive Restancerne med saa kort en Frist. I den sidste Krig var Byen »helt og tilbunds bleven udtømt for alle Midler« og dertil saa dybt nedsunket i Gæld, at mange Borgere paa Grund af de til Forrentningen nødvendige Skatter og svigtende Indkomster var draget bort. Selv de ordinære Skatter maa for største Delen »med den højeste Jammer og Hjertesuk udpresses af Borgerne«. Desuden trykkes de af Dyrliden, mange Huse er øde, andre maa oplades af Ejerne, og Kornet paa Bymarken er i de sidste Aar bleven helt fordærvet af Oversvømmelser. Al Kredit er udtømt, og skal de derfor vedblive at skatte efter deres nuværende Plovtal, kan det befrygtes, at de Borgere, der er bleven tilbage,

forlader Byen og drager til »det Haderslevske«. Svaret blev blot, at i hvert Fald foreløbig maatte de betale ligesom alle andre.³¹⁾

Ét Lyspunkt var der dog i denne mørke Tid, idet et Spørgsmaal, der i henved hundrede Aar havde givet Anledning til megen »Klage og Lamentering«, nu endelig blev løst i Byens Favør. Det drejede sig om de to Gader Uldgade og Slotsgade, der i Løbet af 16. Aarh. var opstaaede paa det nedrevne Franciskanerklosters Grund, og om den Bebyggelse, der samtidig havde udviklet sig Vest for St. Laurentiusbroen, den saakaldte Vestergade Forstad. Denne sidste laa utvivlsomt paa Tønder Herreds Grund, men uagtet Klostret havde ligget paa Byens Grund, og Beboerne af Uldgade en Tid lang havde skattet til Staden, var dog ogsaa baade den og Slotsgade snart bleven betragtede som henhørende under Amtet. Dette havde paa mange Maader været til stor Skade for Byen, først og fremmest fordi Beboerne paa Trods af Privilegiet fra 1354 havde drevet borgerlig Næring og lige for Borgernes Næse opkøbt, hvad Bønderne førte til Torvs. De nød saaledes alle Fordelene ved at bo i en Købstad uden at være delagtig i dens Byrder, thi medens Byen jo maatte skatte af 120 (100) Plove, var de kun ansatte til 3, hvorfor de var bleven »store, rige og formuende«. Det var med andre Ord et veritabelt Skattely og benyttedes efter Raadets Paa-stand ogsaa som saadant, idet mange Borgere »sneg« sig derover, naar Skatteligningen stod for Døren, og opholdt sig der, til den var afsluttet. En Ulempe var det ogsaa, at Delinkventer i Staden ikke kunde forfølges udover Bygrænsen og altsaa let kunde finde Skjul dér. I Aarhundredets Begyndelse havde man gentagne Gange faaet Dom over dem, men til ingen Nytte. Som det nemlig hedder i Raadets Slutindlæg, »hidtil havde Tidens Uret været saa stor, at vi paa dette Punkt har maattet spille den stummes Rolle«, og først da man nu havde faaet en ny Amtmand, var der endelig efter 40 Aars Forløb kommen en Lejlighed til at hjælpe den »i Dødskamp liggende By«. Den store Bøjgen, man ikke havde kunnet komme udenom, var altsaa den mangeaarige Amtmand Wolf Blome, der netop beklædte sit Embede i 40 Aar (1624-64). Ved Hertugens Dom af 22. Marts 1665 blev Sagen endelig afgjort, og de tre Gader indlemmede i Byen, i hvis Borgerudvalg, det senere Deputeret-kollegium, de fik en Repræsentation paa 4 Mand. Beboerne kunde altsaa nu uhindret drive borgerlig Næring, men maatte naturligvis ligesom alle andre deltage saavel i Kontributionerne som i de kom-

munale Skatter deriblandt Forrentningen af Byens Gæld. De skulde dog vedblivende betale Grundleje til Slottet og udføre forskelligt Smaahoveri til dette saasom Bagning og Brygning, en Tyngde der imidlertid Aaret efter afløstes af en fast Afgift paa 50 Rdlr. Til Gengæld blev de tre Plove, hvortil de indlemmede Distrikter var ansatte, nu overførte til Byen, hvis Plovtaal saaledes steg fra 100 til 103. Endnu en lille Menneskealder protesterede Herredet dog mod, at det havde mistet sine 3 »bedste« Plove, og først 1691 afsluttedes Striden ved et af Amtmanden mæglet Forlig, hvorved Byen forpligtede sig til at godtgøre Herredet Restancerne for de omstridte Plove med 1000 Rdlr. — Ordningen gjaldt dog ikke for dem af Slottets og Amtmandens Betjente, der boede i disse Gader og vel navnlig i Slotsgade; de skulde vedblivende høre under Slottets Jurisdiction; for deres Skatteforhold fastsattes særlige Regler, og de fritages for kommunale Skatter, naar de ikke ved Siden af deres Bestilling drev borgerlig Næring. Herved blev Spiren lagt til »Slots- og Frigrunden«, der dannede en særlig Kommune, som først 1933 indlemmedes i Byen. I sit Indlæg havde Raadet paa-staaet, at en Tredjedel af Stadens Huse laa i disse Gader. Selvom det just ikke var de anseeligste, er Tallet næppe helt galt, og i hvert Fald fik Byen sit Indbyggerantal ret betydelig forøget. Efter Tingbogen boede der nemlig i Uldgade 42, i Slotsgade 28 og i Vestergade Forstad 26, ialt altsaa 96 Husejere eller Lejere, af hvilke dog knap Halvdelen (44) vandt Borgerskab.³²⁾

Den gamle Misstemning mellem de to Linjer af Kongehuset var ganske naturlig bleven yderligere skærpet ved Begivenhederne 1658-60 og Gottorps stadig nærmere Tilslutning til Sverige. Det var, som det træffende er sagt, nu bleven en svensk Domæne, gennem hvilken Sverige fra sine Besiddelser i Nordtyskland kunde falde Danmark i Ryggen. Andre Stridsspørgsmaal var desuden kommen til, og umiddelbart før Udbrudet af den skaanske Krig tvang Christian V i Sommeren 1675 voldelig Hertugen til det ydmygende Forlig i Rendsborg, hvorved han bl. a. maatte give Afkald paa sin Suverænitet og alter tage sine Besiddelser til Len af Danmark. Da han undlod dette og flygtede til Hamborg, besatte Kongen halvandet Aar efter den hertugelige Del af Slesvig og lod i Tønder Voldene og Rondelerne omkring Slottet sløfje. En naturlig Følge af denne »Sequestration« var, at den hertugelige Amtmand i Tønder, Hans v. Thienen maatte vige Pladsen for en kgl. Amt-

mand Hans Adolf v. Holsten. Nok saa meget fik Byen dog at gøre med sin Nabo Overinspektøren paa Schackenborg Nicolaus Tych (Fig. 13), der som Amtsforvalter og kgl. Kommissær fungerede som Mellemand mellem den og Generalkommissarialet i København, den Centralmyndighed, man i disse Krigsaar navnlig havde Berøring med. Til ham henvendte Raadet sig saaledes i en for Byen ret

Fig. 13. Overinspektør Nicolaus Tych (d. 1695).

Efter Epitafiemaleri i Tønder Kirke.

prekær Affære. Fra oven har man aabenbart næret nogen Tvivl om Borgerskabets Loyaltitet mod det nye Regimente. thi i Februar 1677 meddelte den kommanderende General Raadet, at en Ritmester med sit Kompagni Dragoner skulde posteres i Tønder for at give Agt paa Borgernes »Laden og Gøren« og straks gribe ind, »hvis de muligvis vilde rotte sig sammen og forsøge noget til Kgl. Majestæts Præjudits«. Overfor Tych erklærede Magistraten, at den med »sin højeste Ed« kunde bedyre, at sligt aldrig var falden dem ind, hvad han jo bedst selv maatte vidé. Den beklagede at blive beskyldt »for saadan højfarlig og ufor-svarlig Gærning«, og bad om

hans »favorable Relation og Recommendation angaaende deres allerunderdanigste Lydighed mod Kgl. Majestæt og sammes høje Generalitet«, saaledes at »den fattige og nu næsten til den yderste Grad udpinte Stad« kunde slippe for Indkvartering. Det gjorde den nu ikke, og Spørgsmaalet er, om der dog ikke har været en lillebitte Revne i den »allerunderdanigste Lydighed«, hvilket jo heller ikke vilde have været saa underligt. Noget senere paa Aaret gav Raadet nemlig Hertugen et Referat af, hvad der var sket. Rytterne var de ganske vist i Mellemtiden slupne af med, men alligevel holdtes de daglig under Observation, saaledes at »næsten al Frihed og

magistral Consultation og Disposition er bleven constringeret og os frataget«. Værre var det dog, at det nu hed sig, at de skulde aflægge Ed til Kongen. Da de jo havde aflagt Ed til Hertugen, vidste de ikke, hvad de i saa Fald skulde gøre, hvorfor de bad ham om »underhaanden« at lade dem vide, om han midlertidig vilde løse dem fra deres Ed, eller om de ved at nægte at aflægge Ed til Kongen skulde lade det komme til det yderste, altsaa deres Afsættelse (»Extremität der Entzetzung«). Hertugens Svar kendes ikke, men saavidt det kan ses, blev det hele ved Truslen.³³⁾

Overhovedet synes Hertugen i nogen Grad at have opretholdt Forbindelsen med sine Undersaatte. Uagtet de Kontributioner, der hidtil var bleven indbetalt paa Gottorp, nu skulde gaa i de kgl. Kasser, befalede han dog baade 1677 og 78 Magistraten at indbetale Plovskatten for de tre ovennævnte Gader til ham, hvad den da ogsaa gjorde. Ganske betegnende er det ligeledes, at han sendte Raadet sin Protest mod en af Kongen 1678 for hele Riget udskrevet Skat.³⁴⁾ Denne Skat, der i Modsætning til de sædvanlige Kontributioner, skulde være en efter Rang, Stand og Næringsvej graderet Kopskat, voldte Raadet megen Bekymring. Allerede 1676 havde de klaget deres bitre Nød overfor Generalkommissariatet i Anledning af de paalignede maanedlige Kontributioner og anmodet om Lempelser »for at afværge denne gode Stads totale Decadence«; hvor haardt, det var faldet dem at præstere de store Leverancer til Hæren, »det ved allerførst den allerhøjeste Gud i Himlen« — og desuden Overinspektør Nicolaus Tych! Nu tog de atter baade Vor Herre og Overinspektøren til Vidne paa, at efterat de i tre Aar havde betalt Kontributioner til Hærens Underhold, var det dem umuligt at udrede den nye Skat uden deres yderste Ruin. Og angaaende et Borgermøde, der skulde sammenkaldes for at tilvejebringe et Grundlag for Skatteligningen, lod de Tych vide, at derved vilde intet andet vindes end »Suk, Stønnen og Taarer«, hvorfor de som sædvanlig bad om hans Recommendation. Kopskatten slap de da ogsaa for, men i dens Sted udskreves en Skat paa 12 Rdlr. pr. Plov udover den ordinære Maanedskontribution.³⁵⁾ Foruden Skatter maatte de levere Korn og Stykheste til Hæren samt stille Artillerikudske og Matroser. Navnlig det sidste voldte et ikke ringe Besvær og gav Anledning til meget Skriveri. Medens andre og større Byer efter Raadets Paastand slap billigere, skulde de nemlig aarlig i de fire Krigsaar stille 40 Matroser, der altsaa deltog i den danske

Flaadens straalende Sejre under Niels Juels Kommando. Som bevarede Lister viser, maatte de gennemgaaende hverves i Omegnen, thi som Raadet skrev til Generalkommissariatet, fandtes der ikke et Skib »i denne liden Landstad«, hvorfor de — dog forgæves — bad om, at Tallet maatte nedsættes til 15 eller 20. I Lønninger, der udbetaltes til Familien, og andre Udgifter kostede de 1678 2060 Rdlr., og lignende Summer havde de tilgode for de to foregaaende Aar.³⁶⁾ Heller ikke for Indkvartering gik de fri, omend de næppe var saa trykkende som i de tidligere Krige. I 1676, maatte de til Kongens Folk for Maanederne Juni til September i rede Penge og Naturalier af med godt 2800 Rdlr., og 1677 betalte de Sommeren igennem 150 Rdlr. til en Regimentsstab, men slap til Gengæld for anden Indkvartering og »Molest«. Der maa dog have været adskilligt flere Indkvarteringer end disse, da Raadet senere opgav de samlede Udgifter til c. 14,000 Rdlr.³⁷⁾

Ved Freden 1679 fik Hertugen baade Suveræniteten og sin Del af Slesvig tilbage, men der opstod hurtig Uenighed om Fredsbetingelserne, navnlig om de resterende Kontributioner fra 1675-79, paa hvilke Kongen gjorde Krav, og som for Tønder Amt og By opgaves til ikke mindre end 209,335 Rdlr.³⁸⁾ Da Hertugen ikke vilde indgaa paa et nyt Forlig, der praktisk talt ogsaa vilde have reduceret ham til en stor Godsejer, inddrog Kongen ved Okkupationspatentet af 30. Maj 1684 den hertugelige Del af Slesvig og incorporerede den i den kgl. Del. Hertugen, der atter havde taget Ophold i Hamborg, protesterede selvfølgelig herimod, og befalede Raadet at lade Protesten oplæse fra Prædikestolen og opslaa paa Kirken og Raadhuset.³⁹⁾ Dette er dog næppe sket. Allerede før Okkupationen laa der nemlig i 1683 et helt Regiment kgl. Tropper i Byen, der kostede den c. 4000 Rdlr., og 1685 blev den Stamkvarter for 3 Kompagnier à 44 Mand af et Rytterregiment. I Modsætning til tidligere skulde der for de Menige dog kun skaffes gratis Kvarter d. v. s. Husly og Soveplads, Ild og Lys samt Staldrum til Hestene. Officererne skulde derimod selv leje sig Kvarter, og baade de og Mandskabet selv sørge for deres Forplejning. Det paalagdes Officererne at svare for enhver »Insolents«, og i det hele synes der at være bleven holdt god Mandstugt. Saaledes forbødes det i Efteraaret 1688 Soldaterne at færdes paa Gaden efter Kl. 8, ligesom Borgerne efter den Tid ikke maatte skænke for dem i deres Huse.⁴⁰⁾ Modsat Sekvestrationen 1676-79 var Tønder jo nu ikke nogen besat

By, men en Del af Kongens Riger og Lande. En Følge heraf var, at man maatte aflægge Troskabsed til Kongen, ligesom Privilegierne skulde indsendes for at blive bekræftede, hvilket gav Raadet Anledning til som sædvanlig ved Hyldningerne at forelægge en hel Ønskeseddel. For at opbølge Byens Næringsliv ansøgte man om forskellige Toldlettelser, saaledes Fritagelse for den for 3 Aar siden indførte Told ved List, og om Toldfrihed i Norge. Ligeledes bad man om Ret til at kunne handle paa Markederne i Ribe, Kolding og Haderslev samt om, at der maatte blive sat en Stopper for Flensborgernes Ølhandel og Kroforpagtning i Amtet. Men ogsaa Byens sørgelige finansielle Stilling bragte man paa Bane. Da man havde en Gæld paa over 50,000 Rdlr. og ofte truedes med Indlager, naar man ikke kunde betale de opsagte Obligationer, henstillede man, om det ikke vilde være muligt at bevæge Byens Kreditorer til en »klækkelig Accord« eller i hvert Fald til Fritagelse for Rentebetaling i nogle Aar. Og endelig anraable man »Hs. Majestæts verdensberømte kgl. Mildhed« om, at Byens Plovtaal maatte blive nedsat til omkring 60, saaledes som det var sket i en Række andre sønderjydske Byer. I hvert Fald paa dette Punkt fik de deres Ønske opfyldt, noget man senere hen ikke undlod at benytte sig af overfor Gottorperne.⁴¹⁾

Da den nye Amlmand, Overrentemester Peter Brandt næppe nogensinde satte sine Ben i Byen, blev deres gode Ven Overinspektør Nic. Tych atter det naturlige Mellemed mellem Magistraten og de overordnede Myndigheder. Hans Forhold til Byen syntes at have været det bedst mulige. I de forrige kgl. Tider, udtaler Raadet 1694, havde han vist Byen »megen Godhed og ved sin Forudseenhed og berømmelige Konduite afvendt megen Skade«. Da han tillige havde skænket 300 Rdlr. til Hospitalet og 500 samt en sølvforgyldt Alterkande og -kalk til Kirken, tillader man ham ikke blot at opsætte det endnu bevarede pompøse Epitafium for sig og sin Familie i Koret, men fritog ogsaa ham og hans Hustru for alle ordinære Skatter, hvis de vilde købe eller leje et Hus i Byen, en Begunstigelse han dog næppe fik Brug for, da han døde Aaret efter.⁴²⁾ Da var Tønder forøvrigt længst kommen tilbage under sit gamle Herskab, idet de storpoltiske Forhold havde tvunget Kongen til ved Forliget i Altona (1689) at udlevere Hertugen hans slesvigske Lande. Helt synes han for Resten heller ikke denne Gang at have mistet Forbindelsen med dem. En Maanedstid efter Okku-

pationen paabyder han saaledes Landesorg i Anledning af sin Moders Død, og et Par Gange klagede Regeringen over, at han har tilsendt Raadet forskellige Proklamationer, som den forlanger sig tilstillet.⁴³⁾

Var Aarene efter 1660 stormfulde og afvekslende i storpolitisk Henseende, havde der saavist heller ikke altid været Magsvejr i Byen selv. Naar Krybben er tom, bides jo Hestene, og de haarde Tider førte til et kraftigt Sammenstød mellem Magistrat og Borgerskab. Noget specielt tønderisk Fænomen er dette dog ikke. Lignende Bevægelser kendes nogenlunde samtidig fra andre sønderjydske Byer som Haderslev, Aabenraa og Sønderborg.⁴⁴⁾ I og for sig forstaaeligt nok, da Aarsagen overalt var den samme, nemlig Borgernes mer eller mindre begrundede Mistillid til den meget snævre Kreds for ikke at sige Klike, der sad inde med Magtens Tøjler. Men unægtelig fremtræder denne netop i Tønder i en sjælden Renkultur og havde tilmed et solidt Rygstød i Regeringen paa Gottorp, som Kollegerne i de andre Byer maatte misunde dem. Regeringens Chef, den almægtige Præsident Kielman v. Kielmansegg var nemlig gift med en Søster til den tidligere omtalte Borgmester Heinrich v. Hatten, der beklædte sit Embede i en lille Menneskealder (1651-79) og selv var gift med en Søster til sine to Kolleger Johan Preusz (1669-74) og dennes Broder og Efterfølger Peter Preusz (1674-86) (Fig. 14), hvis Datter atter var gift med hans Efterfølger Barthold Schultz!⁴⁵⁾

Vistnok allerede 1668 havde Borgerskabet beklaget sig over den store Ulighed, der fandt Sted i Skatteligningen. Kort efter, nemlig 1676, var det derimod de Deputerede, der tog Affære. Under Henvisning til deres Ed gjorde de opmærksom paa, at Byen i Løbet af nogle Aar var bleven saa forgældet, at de ikke saa nogen Udvej, med mindre Raadet ikke længere vilde tillade, at Restancerne overførtes fra Aar til Aar, ligesom man maatte vogte sig for unødvendige Udgifter. Desuden foreslog de en Ændring af Byens Kasse- og Regnskabsvæsen, først og fremmest Oprettelsen af »en saa ofte begæret« Stadskasse, Forslag der i det hele tiltraadtes af Raadet.⁴⁶⁾

All dette var dog for intet at regne mod den Storm, der rasede i Aarene 1681-82. I 1680 havde Hertugen nedsat en Kommission til Undersøgelse af Forholdene i Amtet og navnlig da i Marskherrederne. Her havde der nemlig mellem de for en stor Del af Tønderborgere rekrutterede Embedsmænd i Ly af den nu afdøde Præ-

sident Kielman hersket en saa dybtgaaende Korrupktion, at den endog faldt en Tid for Brystet, hvis offentlige Moral paa dette Punkt var særdeles haardhudet. Efter Ansøgning fra Borgerskabet udstrakte Kommissionen, i hvilken den dygtige og hæderlige Amtmand Hans v. Thienen havde Sæde, sin Virksomhed til Byen, og den længe ulmende almindelige Misfornøjelse slog nu ud i lys

Lue. Den retter sig i lige Grad mod Raadet og de Deputerede og samlede sig i alt væsentligt om to Hovedpunkter: Den uretfærdige Skatteligning og Byens elendige finansielle Tilstand. For rigtig at kunne komme til Klarhed over den sidste havde Borgerne anmodet Kommissionen om, at By-skriveren Geritz Boyens maatte aflægge Regnskab, der saa skulde revideres af et Borgerudvalg. Han var imidlertid flygtet — af gode Grunde forøvrigt, da han havde begaa-

et Underslæb — og de Regnskaber, der var bleven forelagt Borgerne, var meget mangelfulde. For Tiden 1666-75 var de ikke komne tilstede, et var »imperfekt og mutileret«, i andre var der alvorlige Huller. Kommissionen indstillede derfor til Hertugen, at Magistraten skulde have Paalæg om at fremlægge de fuldstændige Regnskaber fra Tiden efter 1660, og bemærkede ironisk, »at den tidligere Administration just ikke var til at rose«. Dette gjaldt dog ikke blot det rent kontormæssige, men ogsaa mere reelle Sager. Magistraten havde fra Tid til anden flottet sig lovligt meget, f. Eks. haft allfor store Rejse- og Fortæeringsudgifter, ligesom direkte Underslæb kom for Dagen. Den afdøde Borgmester Johan Preusz

Fig. 14. Borgmester Peter Preusz (1623-86).
Efter Maleri paa Tønder Raadhus.

havde saaledes beholdt 600 Rdlr., som han skulde udbetale for Byen, og Byskriveren havde tilegnet sig et indsamlet Beløb paa 141 Rdlr., der skulde bruges til Løskøbelse af en af Tyrkerne fanget Sømand, som derfor maatte »crepere i Baand og Lænker«. Byskriveren blev afsat, for Pengene blev der gjort Udlæg i hans Bo, og Johan Preusz' Enke maatte tilbagebetale de 600 Rdlr. Derimod blev hans Broder Peter Preusz rolig siddende i Borgmestertolen, uagtet han i Bøde og Erstatning for sine Underslæb som Landskriver (Amtsforsvalter) i Marskherrederne havde maattet punge ud med ikke mindre end 9300 Rdlr., »for at han af fyrstelig Mildhed kunde blive pardonneret for sit begaaede menneskelige Fejltrin«!

Skatteligningen var efter Borgernes Mening af en saadan Beskaffenhed, at den trykkede det jævne Borgerskab, hvorimod de mere velhavende slap allfor billigt. Mange var derfor flyttede fra Byen, andre »geraadede i den højeste Ruin«, og ændredes den ikke, vilde det gaa Resten paa samme Maade. De fremsatte derfor Forslag baade om en noget ændret Sammensætning af Ligningskommissionen for at tale moderne og et mere rationelt Grundlag for selve Ligningen, som Kommissionen og med den Hertugen i det hele tiltraadte.

Men til disse saglige Ankepunkter kom ogsaa flere rent personlige, der giver et lidet lysteligt Billede af Forholdet mellem det menige Borgerskab og de ledende Kredse. En lille Scene, der refereres i Kommissionsbetænkningen, viser, at de to Parter stod overfor hinanden som Hund og Kat. En ændret Sammensætning af Ligningskommissionen vilde efter Borgernes Mening kunde afværge Underslæb. »Raadet og de Deputerede«, hedder det i Beretningen, »optog Ordet Underslæb som en Injurie, men Borgerskabet benægtede, at det havde haft i Sinde at injuriere (»animum injuriandi«)! Til Gengæld havde en Deputeret skældt nogle Borgere ud for »Canaile«, da de beklagede sig over, at de intet fik at vide om Byens Regnskab. »hvilket de havde lagt sig paa Sinde og bad om maatte blive alvorlig straffet«. Værre var det dog med den nu afdøde Borgmester Heinrich v. Hatten, der aabenbart har været en særdeles stormagtig Herre. Da han havde klaget til Gottorp over, at baade hans Kolleger i Raadet og andre viste ham stor Modvilje, havde han takket være Svogeren Kielman faaet udvirket en hertugelig Skrivelse, der under en Bøde paa 100 Rdlr. paabød

at vise ham Respekt, hvilket han fortolkede paa den unægtelig noget frie Maade, at det kostede 100 Dlr. at sige ham imod. En af Raadmændene havde derfor i tre Aar ikke turdet komme paa Raadhuset »og kunde med Ed bevidne, at han gik med større Angst og Bæven til Raadhuset end i sin Ungdom til Skolen«. Intet Under, at Borgerne derfor bad om, at ingen maatte blive antastet for, hvad han havde sagt i Kommissionen, og at det maatte blive paalagt Raadet at behandle dem med større Manerlighed end tilforn, ligesom Raadet heller ikke mere maatte sætte en Borger i Arrest paa Raadstuen, naar han »forløber sig af menneskelig Svaghed«, men søge ham ad Rettens Vej. Hertugen gav dem da ogsaa ganske Medhold. Under Trusel af Afsked fik Raadet Tilhold om at behandle Borgerne anstændigt. Til Gengæld skulde disse naturligvis vise Raadet den tilbørlige Respekt, men forsaa nogen sig paa dette Punkt, skulde han straffes med Bøder, ikke med Skældsord.⁴⁷)

Gennemgaaende havde Kommissionen stillet sig velvillig overfor Borgernes Ønsker, men hvis man paa Gottorp havde troet, at Gemytterne nu vilde falde til Ro, blev man sørgelig skuffet. Tværtimod rasede Striden videre med uformindsket Styrke og Bitterhed hele det følgende Aar, og man maatte hinanden Skæppen fuld af et godt Hjerte. Det begyndte med, at Borgerne i Februar 1682 klagede til Hertugen over, at Raadet vedblivende udskrev Skatterne paa den gamle Manér uden at tage Hensyn til den ved Kommissionen paabudte nye Ligningsmaade. Raadet idømtes derfor en Bøde paa 200 Rdlr., men undskyldte sig med, at det havde været en Nødvendighed, da Pengene skulde bruges, og det nye Apparat endnu ikke var i Orden. Til Gengæld klagede det over, at Borgerne havde tilsidesat den Respekt, de skyldte Øvrigheden, »uden hvilket intet Regimente kan bestaa«. Ja de havde endog ladet sig forlyde med, »at de intet hellere ønskede end vor fuldstændige Kassation (Cassade), og at der paa Torvet i Tønder i Stedet for Raadhuset maatte blive opstillet fire Tingstokke, for at der mellem dem kunde holdes Ting og plejes Ret«, en Ytring, der vel maa opfattes som Vidnesbyrd om Mistillid til Raadets Pleje af Retten, der jo ikke foregik under aaben Himmel, men inden lukte Døre i Raadstuen. Hertugen nedsatte ganske vist Bøden til det halve, men fastholdt forøvrigt Nyordningen, der dog først skulde træde i Kraft til Maj. Da Borgerne nu kom med nye Kæremaal og bl. a. krævede, at det gamle Regnskab skulde forelægges, før man begyndte paa det nye, kon-

staterede Raadet, at det havde opfyldt sine Forpligtelser, hvorimod Borgerne kun søgte at træne Sagen, og der var intel at stille op mod deres Vrangvilje. Samtidig henvendte de sig til en af Hertugens Raader, den senere saa indflydelsesrige Minister Magnus Wedderkop og bad om hans Hjælp mod Borgerne »De drog den klare fyrstelige Forordning i Tvivl og foregav uden Sky, at de ved deres Henvendelse i Hamborg (hvor Hertugen endnu opholdt sig) fortrøstede sig til at kaste alt over Ende«. Men heller ikke Borgerskabet laa paa den lade Side. De har aabenbart faaet Støtte hos Amtmanden, der havde skaffet dem Adgang til Regnskaberne og midt under Striden havde udnævnt Günther Dragman til Byfoged, hvem Raadet tidligere havde stemplet som de Misfornøjedes »Principal«. Amtmanden tilstillede de nu en Klage over den uforsvarlige Ligning af den saakaldte Næringsskat og søgte at godtgøre deres Klage ved en lang Række Eksempler, ligesom de vedblivende fordrede at faa det gamle Regnskab forelagt. Skrivelsen gik fra Amtmanden til Raadet, der i sit overmaade bedske Svar beklagede sig bittert over Borgernes »Komplotter«, der havde bragt Staden i Oprør, og over at de stadig blev insulterede, saa man skulde tro, de »med himmelraabende Uretfærdighed« befletter sig paa »at bringe vore Borgere til Tiggerstaven«. Hvad Skatteligningen angik, havde de taget Hensyn til, om vedkommende uden Løn havde arbejdet for Stadens Bedste — altsaa en indirekte Indrømmelse af Borgernes Klage —, og Regnskaberne var i »umindelige Tider« bleven aflagt for Raadet og de Deputerede. De protesterede mod, at slig gammel lovlig Stadsskik skulde omstødes af Folk som »Byfogeden og hans Lige.« I saa Fald var de villige til at overlade deres Bestillinger til disse »skarptskuende Maend og Reformatorer«, og saa vilde man nok faa at se, hvorledes det gik med deres »Anslag og Luftkasteller«!

Raadets Svar, der endte med en Bøn om, at der nu endelig maatte blive sat en Stopper for Borgernes »Unfug«, blev af Amtmanden indsendt til Hertugen, men nogenlunde samtidig havde Borgerskabet sendt en ny Ansøgning direkte til Regeringen. Den gik ud paa, at Regnskabet maatte blive revideret af Amtmanden og hans Kollega i Aabenraa, samt at det maatte blive paalagt Byens Kreditorer at indsende Genparter af deres Obligationer, for at man kunde faa Rede paa, hvorledes det egentlig forholdt sig med Stadens Gæld. Det opnaaede de dog ikke, men i den Resolution, der endelig satte Punktum for Striden, imødekom Hertugen forsaavidt

deres Ønsker, som Revisionen af de ældre Regnskaber skulde ske ved Amtmanden og nogle af de hertugelige Ministre. For Fremtiden skulde man derimod følge den gamle Ordning, idet Hertugen dog forbeholdt sig Ret til at lade Regnskaberne nærmere undersøge. Ogsaa Skatteligningen skulde blive som forhen. Sluttelig fik Borgerskabet sig en lille Næse, idet Hertugen »naadigst« befalede dem »at opføre sig tilbørligt, som det sømmer sig« overfor Raadet.⁴⁸⁾ Hvorvidt Borgernes Klager i Enkelthederne er begrundet, er det umuligt at afgøre. Sikkert er det derimod, at ikke alt var, som det skulde være, selvom det saa værre ud andre Steder. Det store Opgør mellem Raadet og Borgerskabet i Haderslev 1715 bragte saaledes ulige mere graverende Ting for Dagen.⁴⁹⁾

Kommissionen beskæftigede sig dog ikke udelukkende med Striden mellem Raadet og Borgerskabet; ogsaa Byens øvrige Forhold saaledes dens Næringsliv var Genstand for dens Opmærksomhed. Krigen 1676-79 havde ikke været til Baade for Hovednerven i Byens Forretningsliv, Handelen paa Holland. Dette Land laa nemlig samtidig i Krig med Frankrig, og Skibsfarten led derfor ikke ringe Afbræk af franske Kapere. Samtidig trængte Kreditorerne paa og var ikke altfor villige til at gaa ind paa Raadets Betragtning, at man under Krigen med dens mange offentlige Byrder maatte vise Langmodighed mod Borgerne og ikke behandle den private Gæld efter Reltens strænge Regler. Nogle Hamborgere, der ikke efter den første Indmaning havde faaet deres Tilgodehavende, havde saaledes lagt Beslag paa Debitorernes Gods, hvor de traf det paa Markederne. Dette betragtede Raadet ikke blot som en Krænkelse af Stadens »ældgamle Privilegier«, men fandt, at det var til ikke ringe »Despektering« for dem selv, og forespurgte derfor Nicolaus Tych, om han ikke gennem Kgl. Majestæt kunde udvirke, at slige Krav blev stillet i Bero i denne »blytunge Tid« — altsaa at Borgerne fik et Moratorium — eller at man i det mindste maatte nøjes med at betale Renter af Gælden, saalænge Krigen varede.⁵⁰⁾

Ogsaa overfor Kommissionen fremsatte Raadet sine Klager og Ønsker. Næringen i denne »fattige, i stor Gæld nedsunkne Stad« laa helt nede, hvilket for en stor Del skyldtes de stadig forhøjede Toldafgifter og Licenter ikke blot hjemme, men ogsaa i Holland, saaledes »at naar Told og Licenter fradrages, bekommer den fattige Købmand ved Siden af Hasardering af Liv og Lemmer intet

for sine Varer«. Slemt var det ogsaa med Flensborgs Konkurrence og Bondehandelen i Herrederne, hvorved Borgerskabet unddroges »Kraft og Saft« (succus et sanguis), og som jo tillige var til Skade for Hertugen, da Told og Licenter ikke opkrævedes paa Landet. Endvidere var der de forskellige Monopoler og Forpagtninger, der var givet visse Personer, og som var dobbelt skadelige, da Handelen paa Holland netop for en stor Del var Tuskhandel med de monopoliserede Varer som Vin, Brændevin og Tobak. Endelig ansøgte man om bedre Beskyttelse af den omkring Byen liggende Marsk, for at den kunde blive forskaonet for de næsten aarlige Oversvømmelser.⁵¹⁾ At Leverancen til Kroerne i Amtet det følgende Aar blev bortforpagtet til en Flensborger, saaledes at det endog blev forbudt Bønderne i Amtet at indkøbe Spirituosa i Tønder, synes at vise, at man ikke fik stort ud af denne Henvendelse. En hel Del af Klagepunkterne gaar da ogsaa igen i de »Besværinger« (Gravamina), man efter gammel Skik overrakte den nye Hertug Frederik IV ved Arvehyldningen 1694, og som munder ud i en Bøn om Nedsættelse af Plovtallet. Foreløbig blev dette dog afslaaet, men et Par Aar senere erklærede selve det hertugelige Rentekammer, at skulde Byen ikke fuldstændig afkræftes, maatte Plovtallet i 10 Aar nedsættes med 20 d. v. s. fra 90 til 70, hvilket da ogsaa skete.⁵²⁾

Langt mere end Raadets obligate Hjertesuk viser denne Nedsættelse, at det ikke stod helt godt til i Tønder, men paa den anden Side er der Tegn, der tyder paa, at Forholdene i Slutningen af Aarhundredet var ved at bedre sig, og at man gjorde sig Anstrængelser for at faa det bedst mulige ud af Tingene. Med Rette har Andresen fremhævet, at Størsteparten af den for Byen saa karakteristiske Bebyggelse netop stammer fra denne Tid. Stiftelsen af det endnu eksisterende Skyttelag (1693), viser, at man baade havde Raad og Lyst til at slaa sig lidt løs, og i det 1686 udstedte, residerede »Bursprog« (Politivedtægt) udstøder Raadet ganske en passant et Lettelsens Suk over den »gottlob wohlfeile Zeit«.⁵³⁾ Det vidner da ogsaa om Driftighed, at Byen 1695 foreløbig for 8 Aar forpagtede Told og Licenter i Amt og By for en aarlig Afgift af 1000 Rdlr., saaledes at de altsaa selv fik Ret til at opkræve Tolden og konfiskere Smuglergods. Og i hvert Fald paa Papiret vandt man en Sejr over Flensborgerne. I 1690 sluttedes der nemlig en Overenskomst med Amtmanden om Bryggeri og Krohold i Amtet,

hvorefter mod en aarlig Afgift af 100 Rdlr. al Indførsel af fremmed Øl og Vin samt Høkervarer kun maatte ske over Tønder, et Paabud der ligeledes gjaldt Bøndernes Forbrug til Bryllupper og Begravelser.⁵⁴⁾ Hvormeget der nu egentlig kom ud af disse to Eksperimenter, er en Sag for sig. Bedst gik det vistnok med Toldforpaktningen, selvom man 1710 klagede over, at Indtraderne i de senere Aar ikke havde kunnet dække Afgiften. Men med Kroerne var det aabenbart galt fra første Færd, uagtet Amtmanden omtrent omgaaende indskærpede, at Overenskomsten skulde holdes. Flere Gange beklagede Raadet sig over, at det var en daarlig Forretning, da de fleste Kromænd selv brændte Brændevin og vedblev at tage deres Øl fra Flensborg, hvis Øl aabenbart har smagt Gæsterne bedre end det Tønder Øl. For at komme Ondet til Livs ansøgte man derfor i 1710 om, at det maatte staa »Bryggerne og Borgerne frit uden foregaaende Rekvisition og Tilladelse at konfiskere og beslaglægge alt det fremmede Øl, der findes hos Kromændene paa Landet, ligervis som det af dem selv brændte Brændevin.«⁵⁵⁾ Og større Held havde man næppe med det nye Forsøg, man gjorde paa at hævde Bestemmelserne i Privilegiet fra 1354 om Byens Eneret paa Handel og Haandværk gennem en af Amtmanden 1690 udstedt og senere af Hertugen stadfæstet Forordning. I hvert Fald led man netop paa dette Punkt en Snes Aar efter et afgørende Nederlag, da Kræmmere og Haandværkere 1706 fik Tilladelse til at nedsætte sig i Højer.⁵⁶⁾

Hertug Christian Albrecht døde 1691 og efterfulgtes af sin kraftige og energiske Søn Frederik IV. Støttet paa sit Svogerskab med Karl XII af Sverige, hvis Søster han ægtede, søgte han at hævde sin Uafhængighed, og den latende Krigstilstand, der havde hersket mellem ham og Danmark, afløstes i Foraaret 1700 af aaben Krig, som dog hurtigt standsedes ved Sveriges Indgriben. Forinden var Tønder imidlertid bleven besat af 600 Mand af den kgl. Livgarde og havde maattet udrede en Brandskat paa 6000 Rdlr., hvoraf Halvdelen blev betalt kontant, medens der for Resten udstedtes en Obligation. Denne fik Byen tilbage efter Fredsslutningen, hvorimod det ikke lykkedes at faa fat i de 3000, da en Borger havde skjult den kgl. Kommissær og lykkelig faaet ham smuglet ud af Byen. Dobbelt ærgerligt, da der vilde have været god Brug for dem til et Tvangslaan paa 4000 Rdlr., der udskreyes nogle Aar senere. Forøvrigt gav Krigen Anledning til et lille Intermezzo mellem Byen

og Amtmanden. Ligesom under Wallensteinsfejden havde man nemlig anbragt en Slagbom ved Sønderport. Denne spærrede imidlertid Adgangen til Møllen og Slottet, og da den var anbragt uden Amtmandens Tilladelse, forlangte Husfogeden den fjærnet. Herimod protesterede imidlertid Raadet og »reserverede sig al Kompetence«, da Bommen var bleven anbragt for at beskytte Staden mod Overfald. Først da det et lille Aars Tid senere fik en direkte Ordre fra Gottorp, maatte det give Køb.⁵⁷⁾

Efter den drabelige Kamp mellem Raadet og Borgerskabet 1681-82 synes der at have hersket nogenlunde Fred og R  i Byen. En af en ny Regeringskommission i 1710 foretaget Undersøgelse skyldtes saaledes ikke som den tidligere nogen Klage fra Borgernes Side, men var et Led i det Arbejde, der udførtes af den for hele Hertugdømmet nedsatte »General-Visitations Commission«. Indirekte gav den dog — foruden til forskellige ret intrikate Spørgsmaal — et Par Aar senere Anledning til en ny Klage over Misligheder ved Raadets Styrelse, der i Sommeren 1712 fremkaldte en Ordre til Amtmanden om at undersøge Forholdene.⁵⁸⁾ Det er dog vist tvivlsomt, om denne har fundet Sted, thi nu lakkede det mod Enden med Gottorpernes Magt i Slesvig. Krigen mellem Danmark og Sverige var atter brudt ud 1709; og da Formynderregeringen, der styrede Landet for Hertug Frederik IV's mindreaarige Søn — selv var han falden 1702 i Klissow i Polen — mod de højtideligste Løfter havde aabnet T nningens Porte for den svenske General Stenbock, inddrog Kong Frederik IV de gottorpske Dele af Slesvig ved Okkupationspatentet af 13. Marts 1713, det tredje og endelig afgørende i den sidste Menneskealder. Selvom Krigen dennegang var kortvarig, slap Byen dog ikke helskindet fra den. Den Skade, den indtil Udgangen af Juli 1713 havde lidt, ansloges nemlig til godt 12.000 Rdlr.⁵⁹⁾

III.

BY OG BORGER

FRA Byens ydre Skæbne i de rundt regnet første 500 Aar af dens Historie vender vi os til dens indre Forhold, dens Borgerskab og Styrelse, dens materielle og aandelige Liv. Om hele Middelalderen er der dog ikke stort at sige; snart sagt alle Arkivalier fra den Tid er forlængst gaaet til Grunde, og kun faa og tilfældige Aktstykker er i Behold.

Allerførst, *hvorledes saa det gamle Tønder ud?* Befæstet i egentlig Forstand har det ikke været, saavistsom Byen aldrig har været omgivet af Mure. Derimod har den vel nok tidlig været hegnet med et Palisadeværk, »Byens Planker« som de kaldes i Københavns gamle Stadsret, der sluttede sig til det naturlige Værn, som dannedes af Vidaaens to Arme, Laurentiusstrømmen (Gammelaa) og den dengang noget nordligere løbende Møllestrøm. Det ses tydelig ikke blot paa det ældste Billede af Byen fra 1588 (Tavle I), men endnu paa et Prospekt i Pontoppidans Danske Atlas 7. Bd. fra 1781, og Rester af dem kom i 1921 for Dagen i Vidaagade.¹⁾ Mod Vest, Øst og Syd endte den egentlige Bygrund ved de Broer, der førte over Laurentiusstrømmen og Vidaaen, og indenfor disse stod mod Syd og Øst to Porte. Sønderport skildres 1620 som en straaetekt Bindingsværksbygning, men fik efter en Ombygning 1656 et mere anseeligt Udseende. Efter en Skitse paa et Kort i Byens Arkiv fra o. 1700 var den nærmest trekantet med et anseeligt Midtparti og to lavere Sidfloje, hvor det 1694 foresloges, at Toldvisitøren skulde have Bolig. Hvis man kan lide paa Prospektet fra 1588, var ogsaa Østerport et tværs over Gaden staaende Hus. Det ødelagdes imidlertid ved Branden 1725 og erstattedes af en Slags muret »Triumfbue«, der først nedreves e. 1872 (Fig. 15).²⁾

Som almindelig i danske Byer var ogsaa Tønder delt i Fjerdinger, Kvarterer som de her kaldtes, en Inddeling, der antagelig er laant fra Herrederne, hvor den alt omtales i Jydske Lov. I Tønder holdt den sig til 1890, og naar den først omtales i Slutningen af 16. Aarh., skyldes dette sikkert alene Manglen af ældre Kilder. Kvartererne havde ikke som i flere andre Byer Navn efter en Gade eller Lokalitet, men paa Somandsvis efter Verdenshjørnerne: Sydøst-, Sydvest-, Nordvest- og Nordøstkvarteret. Maalt efter Byens

*Fig. 15. Den 1872 nedre Østerport set udefra.
I Baggrunden skimtes Hospitalet.*

gamle Stamme, de 120 Stavne om hvilke der nedenfor skal tales, var de antagelig ligestore, har vel ogsaa engang haft det samme Antal Skatteydere, men takket være Bebyggelse paa Stavnens dybe Baggrunde ændres dette i Tidens Løb ret stærkt, som nedenstaaende Oversigt viser.

	1611		1671
Sydøstkvarter	90	Skatteydere	133
Sydvestkvarter	73	—	183
Nordvestkvarter	69	—	91
Nordøstkvarter	92	—	74

hvor den store Sligning i de to Syd-kvarterer vel finder sin naturlige Forklaring i den ovenfor S. 68 f. omtalte Indlemmelse af Uldgade, Slotsgade og Vestergade Forstad. I ældre Tid ser det ud, som om de to Syd-kvarterer har været de fineste. Af de 28 Borgere, der i 1611 betaler 10 Rdlr. eller derover i en dette Aar paalagt 1 Pct. Formueskat, bor saaledes 9 og 11 i henholdsvis Sydøst- og Sydvest-

kvarteret, medens kun 6 og 2 har hjemme i Nordvest- og Nordøstkvarteret. Senere hen synes de velstaaende derimod at have været nogenlunde jævnt fordelt over alle fire Kvarterer.³⁾

Byens Centrum var Torvet. Her laa Raadhuset, der o. 1600 skildres som en straa-tækt Bindingsværksbygning med klinede Tavl. Det havde længe trængt til en Afløser, men først 1643 rejstes det nuværende, oprindelig adskilligt stateligere paa den samme Tomt. Paa selve Torvet stod Klokkehuset — vel oprindelig Kirkens fritstaaende Klokketaarn — og paa det tilstødende Lilletorv den murede Kag, hvor de arme Syndere blev kagstrøgne, inden de forvistes Staden. I 1699 maatte den ombygges og blev da prydet med den endnu i Amtsmuseet bevare-

Fig. 16. »Kagmanden«. Nu i »Museum for Tønder Amt og By«.

de Kagmand, et Træbillede af en Profos, der senere hen urigtig opfattedes som en Rolandsfigur (Fig. 16).⁴⁾

Selve den gamle, smukke og hyggelige Bebyggelse, der endnu giver Tønder sit Særpræg, vil blive skildret i et senere Afsnit. Her skal blot nævnes et enkelt Forhold, Straa- eller rettere Rørtagene, der holdt sig langt ned i Tiden og sammen med den udstrakte Brug af Træ som Byggemateriale gav Anledning til de talrige Ildbrande, der hærgede Byen. I Slutningen af Middelalderen brændte saaledes en Del af Sydvestkvarteret og Klosteret i Vinteren 1501-02, hele Østergade 1517 og Vestergade Forstad indtil St. Laurentii Kirkegaard 1522. Uhyggeligst var dog den store Brand Natten efter Mikkelsdag 1581, hvor, som Sognepræsten i Hostrup noterede

i sin Kalender, »Byen er grueligen hartad afbrændt fra den vestre Ende af til Torvet«, saaledes at Nordsiden brændte helt, medens paa Gadens Sydside dog to Huse blev staaende. Fem Aar senere brændte Uld- og Slotsgade, 1622 var der en mindre Brand i Sydvestkvarteret, og 1642 brændte næsten hele Vestergade Forstad. Branden 1581 gav forøvrigt Anledning til, at Søndergade, der hidtil kun havde været en smal Slippe, fik sin nuværende Bredde, og snart efter gennembrødes Lillegade. En smaa hundrede Aar senere (1699) udvidedes Spikergade til 15 Alens Bredde med den karakteristiske Tilføjelse, at Gaden ikke maatte belægges med Møg!⁵⁾

Efter Branden 1581 havde Hertugen befalet, at ingen Nybygning maatte lækkes med Straa, men her som overalt førte Myndighederne gennem hele det 17. Aarh. en haabløs Kamp mod Straatagene. Uagtet Kommissionen af 1681 havde forbudt dem, maatte Raadet 1692 idømme adskillige Borgere Bøder, der dog eftergaves af Hertugen, ligesom han efter Indstilling fra Raadet af økonomiske Grunde fritog Staldbygninger fra Forbudet.

Man gjorde dog, hvad man kunde, for at komme Fjenden til Livs. Ved Midten af 17. Aarh. fik Byen sin første Sprøjte, og efter Raadets Redegørelse til 1710-Kommissionen havde Byen dengang foruden flere Sprøjter særlige Stiger, Brandhager og Spande. Ogsaa enhver Husejer skulde have disse Remedier, og ejede han Heste, var han pligtig til at køre Vand fra Vidaaen.⁶⁾

Befolkningen faldt i to ulige store Grupper, Borgere og Indvaanere, og indenfor den første Gruppe sondrede man i ældre Tid mellem de almindelige Borgere og de »erfgesetene« Borgere, der praktisk talt falder sammen med Slavnsejerne d. v. s. Ejerne af de 120 Gavlhuse med tilhørende Boder, der i Ordets hogstavelige Forstand dannede Byens Rygrad, placerede som de var paa begge Sider af den lange Hovedfærdselsvej fra Østerport til Laurentiusstrømmen. Kun de var »Fuldborgere«. Mellem dem toges Raadet og det senere Deputeretkollegium, de alene havde Andel i Bymarken, men havde til Gengæld Digepligt og betalte Kornliende til Kirken, hvor de havde deres faste Pladser og faste Begravelsessted paa Kirkegaarden.

Det vil her være paa sin Plads nærmere at omtale Slavnsoordningen, der har spillet saa stor en Rolle i Byens Historie og først ophævedes 1768. Dens Oprindelse skjuler sig i Mørket, og hvor

nærliggende det end er udfra Stavnenes Antal 120, det gamle Storchhundrede, at sætte dem i Forbindelse med Herredsinddelingen, maa dette dog vistnok opgives, da en Opbygning af Herredet over Tallet Hundrede = 120 er lidet sandsynlig.⁷⁾ Det er Andresens Ære som den første virkelig indgaaende at have gjort Rede for hele Stavnsordningen,⁸⁾ men naar han i den ser et af Beviserne for, at Tønder skulde være en Sydfra anlagt Koloni, lader dette sig ikke opretholde. Først og fremmest fordi Stavnsinddelingen ikke er en for Tønder særlig Ejendommelighed. Som det senere er bleven oplyst, haves nemlig en fuldstændig Parallel til den i Aabenraa, hvor endog Antallet af Stavne er det samme, og selvom Navnet ikke bruges, lader et lignende Forhold sig ogsaa paavise i nørrejydske Byer som Vejle og Randers, hvor der tales om »Redselsgaarde«, altsaa Skattegaarde, svarende til at der i Tønder senere hen betales en fast Afgift paa 8 β af hver Stavn.⁹⁾ Men bortset herfra er jo selve Ordet Stavn af dansk Oprindelse og bruges endnu i daglig Tale i Nordslesvig om Fødegaarden. I visse Egne af Sydvestslesvig var det endogsaa, i hvert Fald før 1864, en officiel Betegnelse, saaledes at hver Stavn svarede til en Gaard eller betød Hovedejendommen i Modsætning til Parcellerne.¹⁰⁾

Ligesom Stavnen, der omfatter baade Huset i Byen og dets Andel i Bymarken, var udelelig, forudsætter Ordningen, at hver Stavnsmand kun ejede én Stavn, og endnu i den ældste Stavnsliste fra 1562 er dette gennemgaaende Tilfældet. Men i 17. Aarh. ændredes dette, saaledes at flere Stavne ikke sjældent var samlede paa én Haand. I den S. 65 omtalte Proces mellem Raadet og Jacob Huneus paastod denne saaledes, at Borgmester Hans Værkmester ejede 8 eller 9 Stavne — efter Raadets Udsagn dog kun 5 — en anden Borger $6\frac{1}{2}$ og en tredje 2—3.

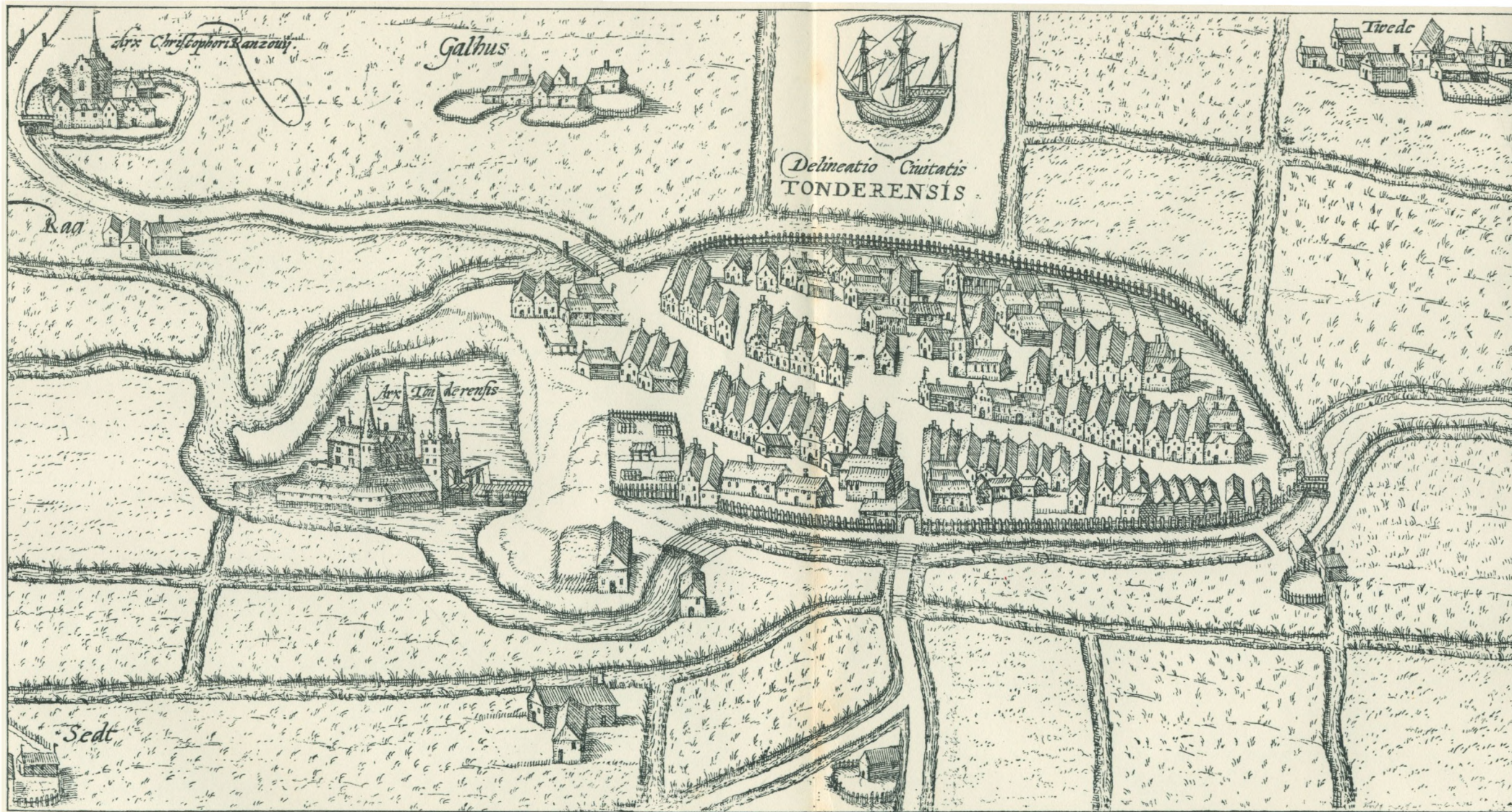
Borgerne i Ordets snævrere Betydning udgjorde langt den største Del af Byens Befolkning. Kun de havde Ret til at drive Handel og Haandværk samt — i hvert Fald i ældre Tid — til at eje en Stavn. Borgerskabet tildeltes af Raadet, men for at vinde det, krævedes der Bevis for ægte Fødsel, ulastelig Vandel og kristelig Opdragelse — en Jøde nægttes saaledes Borgerskab 1701 —; hvis det drejede sig om en Haandværker desuden Tilslutning fra vedkommende Lav. Den nye Borger maatte edelig forpligte sig til at være Hertugen huld og tro samt vise Borgmester og Raad skyldig Lydighed. Udenbys Folk maatte betale Borgerskabspenge, oprindeligt 3 Rdlr., me-

dens Borgersønner i ældre Tid var helt fri og senere slap med en noget nedsat Takst.

Indvaanere var først og fremmest de Kategorier, der i vore Dages Statistik omfattes af de immaterielle Erhverv, altsaa studerte Folk som Præster og Lærere ved Stadens egne Skoler, Advokater, Læger, Apothekere o. l. Endvidere hertugelige Betjente, deriblandt Byfogeden og Stadens lavere Bestillingsmænd, der trods Raadets Protest almindelig betragtedes som »uærlige«, hvilket kunde give Anledning til svære Etikettestridigheder.¹¹⁾

Hvor stor var nu Byens Befolkning?*) Efter en Skatteliste fra 1537, der omfatter 147 Skatleydere, har Andresen beregnet Indbyggerantallet til c. 1200. Fund af en Skatteliste fra 1611, som omfatter 326 Personer og udtrykkelig erklærer, at den medlægger »samtlige Indbyggere«, viser dog, at Listen fra 1537 ikke kan være fuldstændig, ligesom det Tal, hvormed Andresen følgende Troels-Lund multiplicerede »Hovedpersonerne«, nemlig 8, er altfor højt. Var Børnerigeligheden dengang gennemgaaende meget stor, gjaldt det samme jo ogsaa Børnedødeligheden. En Kvotient paa 4 à 5 rammer derfor snarere det rette, og det er næppe meget forkert, naar Udgifveren af 1611-Listen beregner Folketallet til c. 1500,¹²⁾ hvortil dog sikkert baade her og ved de følgende Tal maa lægges en ukendt Størrelse, nemlig Tyende og Lærlinge, der ikke har betalt Skat. Fra den følgende Tid haves der et Grundlag i Listerne over Maanedsskatten, (jfr. S. 101), efter hvilke der 1670 er 481 Skatleydere, altsaa en Stigning fra 1611 paa 155, der ikke dækkes af den ved Indlemmelsen af de tre Gader skete Tilvækst af Befolkning, da der i disse 1665 kun boede 96 »Hovedpersoner«. Anvendes den samme Kvotient som 1611, skulde Byen paa den Tid have en Befolkning paa 21-2200, hvilket med Fradrag af de tre Gaders Befolkning (ca. 430) giver en reel Tilvækst paa et Par hundrede Mennesker. Endelig haves fra 1710 en til Kommissionen indgivet Takseringsliste over »samtlige i Staden Tønder værende Professioner« med Undtagelse af de immaterielle Erhverv.¹³⁾ Det samlede Antal takserede Hovedpersoner (410 = 18-1900 Indvaanere) maa derfor forhøjes noget, men f o r u d s a t, at Grundlaget ellers har været det samme som i 1670, skulde der altsaa have fundet en Nedgang Sted i de forløbne 40 Aar.

*) Der er her ikke taget Hensyn til »Slotsgrunden«.

Tavle I. Den ældste Plan over Tønder fra 1588. Efter Stik i Braunius og Hogenbergs »Städtebuch«.

Naar Sæd, Gallehus og Tvede i Modsetning til Møgeltønderhus, det nuv. Schackenborg, (»Arx Christophori Ranzouij«) er fejlagtigt placeret, skyldes dette antagelig Pladsenhavn.

I Forbindelse med Folketallet vil det være rimeligt at nævne den Landeplage, Pesten, der fra Tid til anden ogsaa rømte Tønder, omend de Tal, der opgives, vel næppe kan staa for den strænge Kritik. I 1539 skal saaledes 600 Mennesker være døde af Pest, 1549-50: 149, 1565: 214 og 1601-04: 500. Derimod synes man lykkelig at være undgaaet den Farsot, der efter en samtidig, fuldt paalidelig Kilde 1659 bortrev 900 af Ribes Indvaanere, uagtet den aabenbart har grasseret i Omegnen. I Emmerlev og Ubjerg, de nærmest Byen liggende Sogne hvis Kirkebøger er bevarede, døde saaledes dette Aar henholdsvis 61 og 26, medens Gennemsnitsdødeligheden i de foregaaende 9 Aar var 24 og 13.¹⁴⁾

Af Lægehjælp havde man foruden omvandrende Medicinmænd længe kun Barbererne, der dog alene tog sig af Saarbehandling. Efter Midten af 17. Aarh. slog vel forskellige Læger sig ned i Byen, men fortrak dog hurtig, enten fordi Borgerne var ilde tilfreds med dem eller de med Borgerne. En af dem paastod saaledes, at de fleste hellere lod sig kurere ved »en Slurk varmt Øl end ved en Medicus«, hvad der efter Lægekunstens daværende Standpunkt vist var yderst fornuftigt. Først 1691 fik man en virkelig fastboende Læge, den af Regeringen for Amt og By ansatte Physicus.¹⁵⁾ Derimod havde man allerede fra 1623 et Apothek, det nuværende »Tønder Apothek«, der ca. 1700 flyttede ind i det statelige, af Borgmester Johan Preusz byggede Hus, hvor det endnu har hjemme. Ejendommeligt nok indtog Apothekeren en Særstilling mellem Byens øvrige Indbyggere, er aabenbart bleven betragtet som en Slags hertugelig Embedsmand, idet han efter sit Privilegium ikke blot var fri for borgerlig Tynge, men modsat andre »Indvaanere« ogsaa unddraget Raadets Jurisdiction. Da han desuden, som dengang almindelig, havde faaet Ret til at holde Vinstue og handle med Specerier, saa Magistraten forstaaelig nok med ublide Øjne paa ham, og antagelig var det paa dens Foranledning, at der ca. 1650 grundlagdes et nyt Apothek, det saakaldte »Nebenapothek«, der efter en noget urolig Ungdom fortsatte sit Liv til 1920 under det ret misvisende Navn »Alle Apothek«. ¹⁶⁾

Byens Styrelse laa længe helt i dens egen Haand. Den Kontrol, Lensmændene i Kongeriget fra Midten af 16. Aarh. dog i nogen Grad øvede overfor Købstæderne i deres Len, var ukendt i Hertugdømmet. Selvom Amtmanden som her boede direkte »udenfor Mu-

rene«, havde han ingen lovfæstet Ret til at blande sig i Byens kommunale Liv; en anden Sag er det naturligtvis, at han rent personlig underhaanden kunde gøre sin Indflydelse gældende. Først ved Slutningen af den her skildrede Periode begynder man at mærke en Indgriben fra den stedse stigende Fyrstemagt, der kulminerer ved, at Görtz her som andetsteds 1711 udnævner Amtmanden til

Fig. 17. Tønder Byråds Segl fra Midten af 16. Aarh. 2 Gange forstorret. Omskriften lyder: SECVETV (S) SENATVS CIVITATIS TONDERENSIS (Staden Tønders Raads Sekret.)

Efter L. Andresen, Geschichte d. Stadt Tøndern.

Byens Præsident, saaledes at der indskydes et hidtil ukendt Mellemed mellem den og Regeringen.¹⁷⁾ Men selv da fortsattes det offentlige Liv med sejg Konservatisme nogenlunde uændret paa den fra Fædrene nedarvede Vis.

Udøver de faa og efterhaanden forældede Bestemmelser i Lybske Ret hvilede Stadens Forfatning ikke paa noget skrevet Grundlag. Ligesom i andre, fra Middelalderen stammende Byer var den selvgroet og fastslaaet gennem Sædvaneretten uden at blive ændret eller reguleret ved Lovbud fra Statens Side, saaledes som det i Kongeriget

skete ved Christian IV's Købstadforordning af 1619 og i endnu højere Grad ved Lovgivningen i 1680'erne.¹⁸⁾

To Faktorer stod her overfor hinanden: Raadet og det menige Borgerskab, der dog efterhaanden traadte i Skygge for dets særlige Repræsentation »de 16«. Af disse var Raadet Selvstyrets egentlige Organ, dets inderste Kærne, hvis Betydning i Tønder øgedes ved, at det, modsat hvad der er Tilfældet i alle andre danske Købstæder, foruden Styrelsen af de egentlige kommunale Sager fra første Færd tillige sad inde med den dømmende Myndighed, saaledes som det andetsteds vil blive skildret. At Raadet først omtales saa sent som 1313,¹⁹⁾ beror paa en Tilfældighed. Sammen med den lybske Ret maa det utvivlsomt 1243 være overtaget fra Lybæk, hvis det da ikke under en eller anden Form har eksisteret forinden.

Et Samfund, der erhvervsmæssigt adskille sig saa stærkt fra det Herred, hvori det laa, kan jo ikke godt læknes uden en særlig Organisation. (Fig. 17). Ligeledes ligger det i Sagens Natur, at Raadet altid maa have haft en Formand, den senere Borgmester, der i danske Byer dog først dukker op ved Midten af 14. Aarh., og i Tønder tidligst nævnes 1443.²⁰⁾

Som almindeligt selv i ganske smaa Købstæder synes man oprindeligt at have haft to Borgmestre, men gennem hele 16. og en Del af 17. Aarh. nøjedes man med én, indtil man 1637 atter gik over til to. Selvfølgelig opstod der hurtig allehaande »Irringer og Mislyd« mellem dem, hvorfor Hertugen i 1642 maatte gribe ind og fastsætte deres Myndighedsomraade.²¹⁾ Hver fik to Kvarterer at raade over. Indtægterne skulde deles lige, og Pas og andet lignende skulde de skiftevis underskrive hver i sit Aar. Selvom Borgmestrene oprindeligt kun havde været Raadets Formænd, samledes efterhaanden Magten mere og mere i deres Haand, hvad der ikke saa sjældent kunde give Anledning til Sammenstød mellem dem og det menige Raad. (jfr. S. 76 f.).

Raadmændenes Antal svingede i 17. Aarh. mellem 4 og 6, uden at man tog Tallet altfor højtideligt, hvorimod man her som andetsteds vaagede nøje over, at alene Købmænd eller deres ligestillede kunde faa Sæde i Raadet. Stillingen var livsvarig, og omend det ikke direkte kan bevises, er der sikkert ingen Tvivl om, at det ligesom i andre Byer supplerede sig selv. I 17. Aarh. valgte Raadet ved Vakaneer Efterfølgeren mellem »de 16«, og saaledes var det efter Magistratens Udsagn ogsaa i 1710. Men i Mellemtiden maa der være sket en Ændring, thi overfor Kommissionen af 1681 beklagede Borgerne sig over, at man havde fraveget den gamle Fremgangsmaade, og androg om, at de Deputerede ikke maatte blive forbigaaede.²²⁾ Ogsaa Borgmestrene valgtes i ældre Tid af Raadet, men modsat hvad der ellers var Skik og Brug, har man fra Midten af 17. Aarh. foretrukket Udenraadsfolk. Af de 8 Borgmestre i Tiden 1650-1730 synes nemlig kun to at have været Raadmænd.²³⁾ Indgreb fra oven kunde en Gang imellem forekomme. I 1613 udnævnte Hertugen saaledes Købmand Jørgen Beier til Borgmester, og da der 1699 var en Vakance i Raadet, anbefalede han til den ledige Plads en tidligere Løjtnant, Burchard Giese fra Weser, der ikke blot havde »god Videnskab«, men ogsaa havde staaet i hans Tjeneste. Dette er dog Undtagelser, og om Giese, der selvfølgelig

blev valgt, siges det udtrykkelig, at det ikke skulde være Raadet til nogen Præjudits.²⁴⁾ Et Udslag af den stigende Fyrstemagt var det derimod, naar Valgretten i Slutningen af det 17. Aarh. afløses af en Forslagsret, saaledes som det var Tilfældet ved den hertugelige Udnævnelse af Borgmestrene Johs. Thomsen (1679) og Jacob Roost (1692).²⁵⁾

Raadet var ulønnet, men foruden at være fritaget for Indkvartering og kommunale Skatter havde det forskellige Sportler. Efter hvad man 1710 opgav til Kommissionen, oppebar den samlede Magistrat saaledes 40 Rdlr. af Lejen for den 1580 indrettede Vin-kælder i Raadhuset samt desuden en Række Retsafgifter — bl. a. Borgerskabspenge og Andel i den Afgift (Decimationen), Fraflyttere maatte betale — hvilket alt i alt kunde beløbe sig til 15 à 20 Rdlr. pr. Portion. Den ordførende Borgmester havde desuden i det Aar, han fungerede, Brugsretten af Nørrediget og nogle smaa Stykker Jord Østen for Byen, der fra gammel Tid laa til Raadet og aarlig kunde give 60-70 Mk. l. Desuden fik han forskellige Gebyrer og 2-4 β af hver Vogn, der førte Havesager el. lign. til Byen, ligesom Slagterne maatte erlægge 4 β for hvert Kreatur, de slagtede, »eller ogsaa vekselvis Tungen!«

Lad være, det er lidt overdrevet, naar Raadet en hundrede Aar tidligere havde bedyret, at hvert Medlem ikke oppebar saa meget som en Tjenestekarl fik i Løn: store Sager var det i hvert Tilfælde ikke, og Embedet var ret krævende. Hver Lørdag holdtes der Retsdag, og efter en Beslutning fra 1629 skulde man desuden mødes hver Onsdag efter Prædikenen. Med Mødelysten har det dog været lidt skralt; et Par Aar efter vedtoges det nemlig, at den, der kom for sent, skulde bøde 8 β , og det dobbelte hvis han helt udeblev.²⁶⁾

Men var Lønnen sløj, var Æren saameget desto større, og man holdt stærkt paa sin Værdighed. Oplysende i saa Henseende er et Par nogenlunde ens Besvarelser fra 1674 og 1680 paa en Forespørgsel fra Kollegerne i Husum og Haderslev om Raadmændenes — Senatorernes som de nu kaldte sig — Rang og Rækkefølge over for de hertugelige og kongelige Betjente. Og selvom Tiden svælgede i højtravende, bombastiske Adjektiver, imponeres man dog af følgende Tilskrift til Raadet i 1661, der for rigtig at virke gengives paa Originalsproget: »Edler, wollehrenveste, großBachtbare, wollgelehrte und wollweise, insonders großgünstige, hochgeehrte Herren«. ²⁷⁾ Intet Under at sligt kunde stige Folk til Hovedet. Om

Borgmester Heinrich v. Hattens »Rædselsregimente« er der tidligere fortalt (S. 76 f.), men nogle af Efterfølgerne var heller ikke tabt bag af en Vogn. Før Kommissionen af 1710 havde Borgmester Lorens Tychsen saaledes ladet fjærne den ene Kurvfuld Arkivalier fra Raadhuset efter den anden og, som det poetisk hedder, »dem Vulcano aufgeopfert«. Da Kollegerne advarede ham, svarede han blot, at det var bedst, at de blev brændt, da der let kunde findes et for dem præjudicerligt Brev som ved Borgmester Preuzs' »Inquisition«. Og man var ikke allfor ivrig efter at adlyde Paabud fra oven. Allerede 1606 klager Hertugen over, at Borgmester og Raad havde taget det meget lempeligt med Overholdelsen af en Luksusforordning. Værre var det dog, at man, efter hvad der paa-stodes 1712, ganske rolig negligerede en Forordning om, at Obligationer i faste Ejendomme skulde bogføres, for at ikke »en og andens« Gæld skulde komme for Dagen.²⁸⁾

Forøvrigt sørgede man for at staa paa en god Fod med de høje Herrer paa Gottorp og gik som paa de Tider almindeligt ikke af Vejen for Skænk og Gave. Kommissionen af 1710 stillede saaledes en Række intrikate Spørgsmaal om, hvem, der havde faaet de forskellige Præsenter, der i Halvfemserne var bleven sendt til Slesvig. Det største Beløb var en »Discretion« paa 120 Rdlr. i Anledning af Plovtallets Reduktion 1690, men ellers var det mest fede Stude, som oftest 3-4 ad Gangen, nogle Tønder Østers eller, meget passende for Tønder, Kniplingshalstørklæder. Svaret gik i Regelen ud paa, at det ikke var specificeret i Regnskaberne, og naar de eneste Undtagelser er de to Svogre Gehejmeraaderne Wedderkop og Königstein, faar man unægtelig en lumsk Mistanke om, at Grunden til, at disse sættes i Gabestokken, er den ganske simple, at de hørte til den almægtige Görtz' bitre Modstandere. Wedderkop sad paa den Tid som Fange i Tønning, medens Königstein kun havde undgaaet samme Skæbne ved at stille sig under Kongens Beskyttelse.

I Forbindelse med Raadet vil det være rimeligt at omtale dets uundværlige Hjælper, Byskriveren eller, som han senere kaldtes, Stadssekretæren. Han varetog alle de skriftlige Forretninger, førte først og fremmest Tingbøgerne samt en Tid lang ogsaa Stadens Regnskaber og synes ofte at have været en mer eller mindre studeret Mand. Ved en Vakance i 1648 anbefalede Hertugen saaledes Christian Jørgensen (Georgii) med den Motivering, at han ikke

blot i sin Ungdom havde ligget ved Universitetet, men ogsaa været Præceptor i Sønderborg og paa Lyksborg. At han desuden var gift med en Datter af en af Hertugens Hofbetjente, skadede naturligvis ikke. Lønnen var ikke synderlig stor; 1701 saaledes kun 180 Mk. l. (60 Rdlr.) samt 38 Mk. til Kontorudgifter. Men desuden havde han forskellige Sportler, har vel ogsaa kunnet tjene sig en Skillings Penge som juridisk Konsulent.²⁹⁾

Som Repræsentanter for det menige Borgerskab møder vi fra Slutningen af 16. Aarh. altsaa fra den Tid, hvor Kilderne begynder at flyde noget rigeligere, et Udvalg paa 16 Mand, de senere Deputerede, i ældre Tid almindelig blot kaldet »de 16« (die Sechzehner), selv efterat deres Antal ved Indlemmelsen af de tre Gader i 1665 var bleven forhøjet med 4 (jfr. S. 68).³⁰⁾ De svarede til »de 24 Borgere«, der i Løbet af Aarhundredet dukker op i de kongerigske Byer og navnlig da i de jyske, i Ribe saaledes 1507, i Flensborg allerede 1489. Modsat Raadet var denne Institution en dansk Nyskabning, der har udviklet sig af Retsvæsenet, og hvis Oprindelse skyldes Borgerskabets Misfornøjelse med Raadets stigende Magt ikke mindst over Pengekassen.³¹⁾ Modsat Flensborg, hvor de valgtes af Raadet, er de i Tønder oprindeligt bleven valgt af Borgerne selv, som det udtrykkelig siges ved et Valg 1629.³²⁾ Uvist naar andres imidlertid dette, og de udpeges nu af Raadet for Livstid, medens deres Funktionstid tidligere vistnok var treaarig. Fra Borgernes Side var man forstaaelig nok utilfreds hermed og stillede til Kommissionen af 1681 Forslag om, at Valget maatte ske af Borgerne i hvert Kvartér. Raadet mente imidlertid, at det var tilstrækkeligt, hvis »de 16 Mænd« ved Afgang indstillede 6 Borgere, mellem hvilke det da kunde vælge — altsaa en Slags indirekte Selvsupplering — og i yderligere indskrænket Form brugtes denne Fremgangsmaade i 1710, hvor der kun foresloges tre Kandidater.³³⁾ Deres Formand var den af Raadet udpegede Kæmmer, der i denne Egenskab undertiden optræder som Ordfører for det samlede Borgerskab. Han fungerede 2, 3 à 4 Aar og foruden at føre Kæmmerregnskabet, havde han tillige Opsyn med Gader og Veje samt med Kommunens Bygninger, hvorfor han undertiden ligesom i Aalborg kaldtes »Bygmester«.

»De 16«s Stilling overfor Borgerskabet fastslaaes klart og bestemt i en Udtalelse fra 1624, hvor det siges, at de er Borgerskabets Befuldmægtigede, og hvad de forhandler og anordner sammen med

Raadet, maa det hele Borgerskab samtykke og anse for godt. Vanskeligere er det at definere deres Stilling overfor Raadet udover det negative, at de ikke deltog i Rettens Pleje. Svarende til den Ed, de maatte aflægge, bruges ved Valget 1629 kun det noget vage Udtryk, at de »skal give Agt paa Byens Tary og Bedste«, men saameget fremgaar dog klart af Kilderne, at de deltog i Behandlingen af snart sagt alle Byens Sager, uden at Raadet dog efter Edsformularen at dømme synes at have haft Pligt til at sammenkalde dem, ligesom det ikke varsler helt godt for deres Selvstændighed, naar Eden paalægger dem at vise Raadet Lydighed i alle »billige Sager« samt ikke opføre sig genstridigt mod det.³⁴⁾ Paa to Punkter er der ingen Tvivl. Alene eller sammen med Raadet deltog de i »Høringen« (Revisionen) af Stadens Regnskaber, og endvidere fungerede de in pleno eller ved et Udvalg som Ligningskommission. I hvert Fald i ældre Tid synes de tillige at have haft bevilgende Myndighed overfor kommunale Skatter. Oplysende i saa Hensende er en Forhandling i 1631. Da Skatten ikke var tilstrækkelig til at klare Byens Udgifter til Gældens Forrentning, havde Raadet besluttet, at den indtil videre skulde udredes med det dobbelte Beløb. For den første Maaned vilde »de 16« dog kun bevilge en enkelt Skat, og da Raadet i den Anledning brugte haarde Ord, sammenkaldtes et Møde af hele Borgerskabet, der erklærede, at de ikke kunde betale yderligere, hvorfor Raadet maatte give efter. Det er en af de faa Gange, vi hører om Menighedens direkte Indflydelse paa Byens Styrelse; en anden Gang er 1637, da der efter dens Ønske vedtoges en Digeordning, uagtet Raadet ikke kunde anbefale den.³⁵⁾ Ellers synes Deltagelsen væsentligst at have indskrænket sig til, at Borgerne i større eller mindre Tal mødte op paa »Allemandstinget« i Februar Maaned, hvor »Bursproget« (Politivedtagten) oplæstes, og Valg af Raadmænd godkendtes. De i Lybske Ret paabudte tre aarlige Ting, hvor enhver Grundejer var pligtig at møde, og hvor der bl. a. forhandlede om Sager vedrørende Stadens Bedste, kan derimod ikke paavises. Naar det i 1628 siges, at Stadens Regnskab skal høres i »Indvaanernes Nærvær«, kan det af gode Grunde kun dreje sig om en Oplæsning, og selv dette er efter Klagerne til Kommissionen af 1681 paa den Tid ophørt.

Der er ingen Tvivl om, at Skatteligningen var det af »de 16«s Hverv, der mest interesserede Borgerne, men uheldigvis var Tilliden til dem netop paa dette Punkt ikke allfor grundmuret. De

skulde jo ogsaa sætte sig selv i Skat, og her har man aabenbart ment, at de i for høj Grad fulgte det gamle Ord om, at den ene Ravn ikke hugger Øjnene ud paa den anden. I en vist 1668 til Raadet indgivet »Memorial« udtales det, at Ret og Billighed fordrer, »at de fornemste og rigeste Borgere, der for det gemene Bedstes Skyld vælges til Udvalg, skal lette de fælles Byrder for de mere middelmådige, ringere og fattige«. Men tværtimod »overser og skaaner« de hinanden, hvorfor man beder om, at Ligningen for de 20 Mænds Vedkommende maa ske af Borgmester og Raad enten alene eller sammen med 6 eller 8 andre Borgere. Og under Kommissionen af 1681 ansøger man om, at to »troværdige« Borgere af hvert Kvartér sammen med »de 16« maa bivaane Skatteligningen, og alt Underslæb undgaas, en Bemærkning der gav Anledning til det ovenfor S. 76 referede Ordskifte.³⁶⁾

Overhovedet synes de to Kollegier, Raadet og de Deputerede, paa denne Tid trolig at have staaet ved hinandens Side, og til den Mod-sætning, der en Menneskealder senere gjorde sig gældende i Haderslev, mærker man intet.³⁷⁾ I og for sig var dette nu ganske naturligt; begge tilhørte nemlig det samme sociale Lag, idet de omkring 1700 praktisk talt udelukkende rekrutteredes af den mere velhavende Købmandsstand. Det fremgaar tilstrækkelig tydeligt af Papirerne fra den i 1710 nedsatte Kommission. Mellem disse findes der nemlig saavel Lister over Raadet og de Deputerede som en Taksering til Næringssskat, der gør det muligt paa tre nær at kunne gøre Rede for hver enkeltts borgerlige Erhverv og sociale Stilling. Af Magistraten var de fire Købmænd og én Apotheker; af de 20 Deputerede mindst 14 Købmænd og to Bryggere, medens Haandværkerne maatte nøjes med en Guldsmed og — en Kandestøber! Som man kunde vente, er det altsaa Købmændene, der dominerer, og vel at mærke afgjort den fine Ende af dem. I Takseringslisterne er de nemlig delt i fire Klasser, der ansættes til henholdsvis 48, 36, 24 og 12 Rdlr. Fordeler man det samlede Bystyre indenfor disse Klasser og henfører den ikke-takserede Apotheker til 1. eller 2. Klasse — andet vilde sikkert være en Fornærmelse! — viser det sig, at ikke mindre end 14 af de 18 Købmænd hører til de to øverste Skatteklasser, medens tredje Klasse er repræsenteret af 4 Købmænd og én Brygger, fjerde af én Købmand og én Brygger. Endnu mere grelt er Forholdet indenfor den egentlige Magistrat, der udelukkende var sammensat af Mænd fra de to første Klasser. (Fig. 18).

Det Selvstyre, Byen kunde glæde sig over, hvilede saavist ikke paa noget demokratisk Grundlag, var tværtimod et udpræget Faamandsregimente. Og bedre blev det ikke ved, at de styrende i ret høj Grad var sammengiftede, noget der forøvrigt vanskeligt lod sig undgaa i slige Smaasamfund og ikke var et specielt tønderisk Fænomen. Allerede 1647

erklærer en Borger, at hele Raadet paa én Undtagelse nær var beslægtet ved Blodets Baand eller Svogerskab, og i et hertugeligt Patent fra 1706 om bedre Justits i Stæderne klages over, at Magistraterne var partiske og indbyrdes beslægtede. For Fremtiden maatte derfor ingen, der var beslægtet med siddende Magistratspersoner indenfor 4. Grad eller paa nogen Maade besvogret med dem, vælges til Raadet.³⁸⁾ Et af 1710-Kommissionens Spørgsmaal gik da ogsaa ud paa, »hvorvidt Raadets Med-

Fig. 18. Borgmester Barthold Hieronymus Schultz (1650-1708).

Efter Maleri paa Tønder Raadhús.

lemmer er beslægtede saavel indbyrdes som med de Deputerede«. I sit Svar maatte Raadet erkende, at Borgmesteren Lorenz Tychsen var Svigerfader til Raadmanden Fr. Langhein, og at hans Søn Thomas Tychsen sad i Deputeretkollegiet, men, fortsættes der noget svævende, »de øvrige Medlemmer af Raadet ligesom ogsaa de Deputerede er ikke blodsforvandede, men vidtløftig frem og tilbage besvogrede«. Det var da ikke helt hen i Vejret, naar Borgerne i en 1712 indgivet Klage til Regeringen gjorde gældende, at de fleste Raadmænd og Bysekretæren var Slægtinge: »En Svigerfader og Svigersøn sidder i Raadet, en anden Svigersøn er Advokat og Fiskal, hvilket er mod lybsk Ret, og naar en Raadmand mangler,

har Borgmester Tychsens Parti hver Gang de fleste Stemmer«. ²⁸⁾

Byskriveren er allerede omtalt. Langt under ham stod en Række underordnede Betjente, af hvilke Redegørelsen fra 1710 nævner Raadstueljeneren samt flere »Stadstjenere«, hvoraf de to udelukkende fungerede som Vægttere efter Midnat, de to andre foruden Vagttjeneste indtil Midnat havde saa forskellige Bestillinger som Gravere (»Kulegravere«) og Ølbærere (Dragere). Endelig er der Skarpretteren, for hvem der i disse urolige Tider var god Brug, og hvis Embede først nedlægges 1847. ²⁹⁾

Allerede i de Notitser om Retsforhandlinger, der i 14. Aarh. indfortes i Originalhaandskriftet af Lybske Ret, omtales »Fogederne« (advocati), hvorved vel maa forstaas saavel Hertugens Ombudsmand som hans Repræsentant den senere Byfoged, der første Gang udtrykkelig nævnes 1482. Men medens en hel Række andre Byer i 15.-16. Aarh. — Flensborg saaledes allerede 1413 — fik Ret til selv at vælge deres Byfoged, var dette ikke Tilfældet i Tønder. ³⁰⁾ Selvom Magistraten i 1680'erne paastod, at han i »forrige Tider« var bleven anlagt med dens Samtykke og undertiden foreslaet af Raadet, blev han i den Tid, hvorom vi ved Besked, altid udnævnt af Amtmanden, og fra Statens Side vaagede man nøje over, at han var dens Repræsentant. Som saadan var han efter et hertugeligt Mandat fra 1606 ligestillet med Raadet med Hensyn til de for 16.-17. Aarh. saa karakteristiske Luksusforordningers Bestemmelser om Klædedragt o. l. og da Raadet 1689 tillod sig at lave et nyt Sportelreglement for Byfogeden, fik det først en alvorlig Næse fra Amtmanden og senere en hvas Skrivelse fra Hertugen, fordi det havde handlet mod den ham skyldige Respekt. ³¹⁾

Efter sin Embedsed skulde Byfogeden først og fremmest flittig møde i Retten for at varetage Hertugens Interesse i Bødefald og senere opkræve Bøderne. Modsat alle andre Byer, hvor hans vigtigste Funktion netop var at lede Bytinget, deltog han derimod ikke i selve Rettens Pleje. Han var, som Raadet udtalte i en meget vidtløftig Klage mod Byfogeden Günther Dragman, med hvem det laa i heftig Fejde (jfr. S. 78), ikke Dommer men kun »Observator«, hvorfor han ikke kunde deltage i Voteringerne. Og, tilføjes det bedsk, »selvom han skal observere Parternes Kontenance for Retten, er han dog ikke saa privilegeret, at hans egne Excesser ikke ogsaa kunde komme for Retten«. Men samtidig havde han det ubehagelige Hverv at være Pantefoged og inddrive Skatterestancer,

ligesom han fungerede som Politimester. Han skulde sørge for, at Stadstjenerne førte »Tumultuanter og andre Delinquenter« i Fængsel, og Gældsfinder skulde holdes i et »lideligt Custodi« i hans Hus, »dog i Jærn og Baand« som det hedder i den nysnævnte Klage. Med nogen Ret kunde Raadet derfor hævde, at han foruden at være Hertugens tillige var dets Tjener, saameget mere som Byen ogsaa havde Andel i Bøderne, og hans Regnskab derfor revideredes af »de 16«. Men at hans Forhold til Byen alligevel var ret løst, fremgaar nok som af, at den hele Løn, han modtog af Stadens Kasse, var -- 10 lybske Mark.⁴²⁾

*Finansvæsen og Skatter.*⁴³⁾ Fra Midten af 17. Aarh. (1655) er der bortset fra Krigsaarene 1657-60 bevaret en nogenlunde fortløbende Række Kæmnerregnskaber. Den der ledet af Navnet tror, at disse giver et Billede af Stadens Økonomi, vil imidlertid blive sørgelig skuffet. Noget samlet Regnskab over Byens Indtægter og Udgifter i den Periode, hvormed vi beskæftiger os, eksisterer nemlig ikke. I Stedet for fulgte man her som ogsaa andetsteds den for os mærkelige Fremgangsmaade at føre særskilte Regnskaber for de to store Indtægtsgrupper: Skatterne og en Række Smaa-indtægter af blandet Natur, der hørte under Kæmnerens Resort. Men ikke nok hermed. Selv for de Udgifter, der afholdtes af Skatterne, førtes der to særlige Regnskaber, og forinden vi prøver paa at skaffe os en Oversigt over Stadens Økonomi omkring 1700, vil det derfor være rigtigst at dvæle ved det ubehagelige Æmne: Skatterne.

Ligesom i vore Dage faldt de i to store Grupper, Statsskatter og kommunale Skatter. Om Byens ældste Statsskat faar vi Besked gennem Hertug Adolfs 1436 givne Stadfæstelse af Privilegiet fra 1354. Her fastsættes det nemlig, at den ikke blot »efter gammel Sædvane« skulde yde Hertugen 2½ Læst Malt, 10 fede Svin og 20 Sider Flæsk, men desuden ise den øvre Voldgrav, holde Mølle-dæmningen i Stand samt 8 Dage efter Mortensdag svare ham 30 Mk. lybsk. De 30 Mk. er den efter tysk Mønster indførte »aarlige Byskat«, der i de danske Købstæder fra o. 1400 fortrænger den gamle Købstadafgift Mid-sommersgælden eller Arnegælden, som den hedder paa jydsk Grund, en Kopskat, der paalignedes hver Husstand, hvert »Mads-kab« (comedia), som de kaldes i Aabenraa og andetsteds.⁴⁴⁾

Efter hvad vi kender fra Kongeriget, holdt den aarlige Byskat

sig uforandret gennem Aarhundreder, og naar den derfor i en Jordebog fra 1543 er steget til 50 Mk., skyldes det vel, at Fedesvinene og Flæskesiderne er bleven omsat til Penge. Dette gælder derimod hverken Malten eller den Tønde Honning, der sammen med et lille Beløb paa $2\frac{1}{2}$ Mk. hvilede som en fast Kanon paa den af Byen 1492 købte Kærgaard, og som endnu 1543 ydedes in natura.⁴⁵⁾ Antagelig er det derfor disse Afgifter samt muligvis Afgiften for det saakaldte Braderupland (jfr. S. 105 f.), der skjuler sig i Udgiftsposten »den aarlige Kornpligt«, som paa det ældste bevarede Regnskab over Martiniskatten fra 1701 opføres med det relativt store Beløb 471 Mk. og 12 β, medens Pengepligten uvist af hvilken Grund nu er steget til 120 Mk. 12 β.

Foruden disse ubetydelige ordinære Skatter, hvis samlede Beløb 592 Mk. 8 β efter Kornprisen 1701 svarede til c. 56 Tdr. Rug,^{*)} var der de ulige mere tyngende ekstraordinære. Ældst mellem dem var »Bederne«, som de hed, fordi de skulde bevilges af Stænderne paa Hertugdømmernes Landdag. De opkræves med et vekslende Beløb pr. Plov, og svarende til Antallet af Stavne var Tønders Plovtal indtil Reduktionen 1652 120, medens Husums og Aabenraas var 100, Haderslevs 200 og Flensborgs (1565) endog 1200, der dog senere nedsattes til det halve.⁴⁶⁾ Fra først af var de virkelig ekstraordinære og udskreves ret sjældent. Men fra 1630'erne gik »Kontributionerne«, som de nu kaldtes, faktisk over til at blive aarlige, omend deres Størrelse rettede sig efter det skiftende Behov. Og hertil kom som tidligere berørt (S. 60) de Skatter, Hertugerne fra Tid til anden udskrev af deres egne Amter og Byer til Dækning af særlige Udgifter som »Prinsessestyr«, naar en Prinsesse skulde giftes, eller naar deres altid slunkne Kasse var bleven for tom som den S. 60 omtalte »store Kontribution«.

Af kommunale Skatter havde man fra gammel Tid to: Martiniskatten, der i Aarene 1701-09 laa omkring 28-2900 Mk. l. eller omskrevet til Korn c. 270 Tdr. Rug, og Renteskatten. Som Navnet angiver, brugtes den til at dække Renterne af de Laan, Staden havde optaget til Arbejder paa sine Bygninger, Broer og Veje, og synes en Tid lang at være bleven opkrævet som en 2 pro Mille Skat af Formue og Indtægt, kan allsaa ikke have været synderlig trykkende. Da Byens Gæld voksede kolossalt efter Wallensteinsfejden,

*) Rugprisen var d. A. $3\frac{1}{2}$ Rdr. pr. Tønde; 1 Rdr. = 3 Mk. l.

antog den imidlertid ganske andre Dimensioner og androg 1701 4736 Mk. l. eller godt 450 Tdr. Rug.

Regnskabsordningen var nu den, at der, overvejende i lyske Mark undertiden ogsaa i Rigsdaler, førtes et særligt Regnskab for Martiniskatten, af hvilken man først og fremmest afholdt den gamle aarlige Byskat (Penge- og Kornpligten), efter hvilken den sikkert har faaet Navn, da denne Skat andetsteds som f. Eks. i Aalborg efter den ogsaa i Tønder gældende Beløningsstermin kaldtes Martiniskatten og i en Række Byer netop blev lagt til Grund for de kommunale Skatter. Endvidere Plovskatten af de tre Plove i de indlemmede Gader, der var ansat til 40 Rdlr. pr. Plov¹), samt Afløsningssummen (50 Rdlr.) for den paa disse hvilende Hovtjeneste. Men desuden brugtes Skatten til hel eller delvis Aflønning af Diakonen, Rektoren, Kantoren, den tyske Skolemester og Stadsmusikanten samt til de kommunale Tjenestemænd lige fra Stadssekretæren til Jordemoderen og Skarpretteren.

Men jævnsides hermed var der i hvert Fald fra 1701 et andet Regnskab, Stadskassererens, hvis Oprindelse sikkert maa søges i det 1676 rejste Krav om Oprettelsen af en Stadskasse (jfr. S. 74). Hvad enten det nu ligger i, at de ældre, af Byskriveren førte Regnskaber ikke er bevarede, eller det virkelig har trukket saa længe ud med Kravets Opfyldelse, møder vi imidlertid først fra 1700 en Stadskasserer, der toges mellem de Deputerede, og hvis Funktionslid ligesom Kæmmerens i Reglen var fra 2 til 4 Aar. Paa Indtægtssiden af hans Regnskab figurerede Maanedsskatten (die monatliche Schatzung), hvis Navn kom af, at den belattes maanedsvis, men opkrævedes i et vekslende Antal Maaneder. Endvidere Renteskatten samt ekstraordinære Indtægter, væsentlig Laan. Svarende til de forskellige Indtægtskilder bestod Udgifterne i den »højfyrtelige Kontribution« altsaa Plovskatten o. l., efter hvis Størrelse Maanedsaantallet svingede, i Renten af Stadens Gæld og i Indfrielse af opsagte eller indløste Obligationer. Ikke mindst denne Post medførte forøvrigt en ærgerlig Merudgift, naar Laanet krævedes udbetalt i danske Kroner (Rigsdaler).*) Det var nemlig en Mønt, man ikke saa til Dagligdags, hvor selv meget betydelige Beløb betaltes i Mark og Skilling. Skulde denne ikke altfor gode Skille-

*) De gottorpske Hertugers Udmøntning af Kroner var ganske ubetydelig, nærmest kun for at manifestere Suveræniteten.

mønt omveksles i reelt Sølv, maatte dette købes paa Kieler Omslag mod en uforholdsmæssig stor Opgæld (Lagie = Agio), der kunde svinge fra 9 à 10 til 14 Pct., saaledes som vi kender det fra Børs-scenen i Holbergs »Elvte Juni«, hvor Agioen er 11¹/₂-12.

Endelig var der Kæmnerens Regnskab, hvis Balance sammenlignet med de to andre var ganske ubetydelig; for Perioden 1691-7101 androg Indtægterne i Gennemsnit 510, Udgifterne 550 Mk. I. Indtægterne var Afgifter af Humleførernes Kærrer (à 12 β), Markedsstadepenge, Leje af Stadens Boliger, af Raadhussalen eller Raadhusets Borde til Bryllupper. Udgifterne var i Reglen kun mindre Beløb til Arbejder paa Stadens faste Ejendomme, Broer eller Veje. Større Arbejder som Opførelsen af Raadhuset 1643 er sikkert klaret ved Laan eller, som da Kagen skulde fornyes 1699, ved en særlig Tillægsafgift til Borgerskabspengene, som naturligvis rolig levede videre til — 1848.^{4b}) Oversteg Udgifterne Indtægterne, hvad der var meget almindeligt, maatte Kæmneren staa i Forskud.

For at faa Rede paa de samlede Indtægter og Udgifter for et enkelt Aar maa man altsaa addere disse tre Regnskabers Indtægts- og Udgiftsside, der for 1701 ser saaledes ud:

	Indtægt		Udgift
Stadskassererregnskab	8457 Rdr.	2 Mk.	7875 Rdr.
Martiniskatteregnskab	951 —	2 —	913 — 2 Mk.
Kæmnerregnskab	163 —	2 —	668 — 1 —*)
Samlet Regnskab	9573 Rdk.		9457 Rdk.

Af Udgifterne gik 2709 Rdr. til Statsskatter og Afgifter nemlig:

Kontributioner	2341 Rdr.	2 Mk.
Aarlig Penge- og Kornpligt	197 —	1 —
Skatter og Afgifter af de tre Gader	170 —	

Medens Resten var kommunale, der fordelte sig saaledes:

Lønninger o. l.	547 Rdr.	
Kæmnerudgifter	668 —	1 Mk.
Smaaavgifter paa Martiniregnskab	65 —	
Renter m. m. af Stadens Gæld	2139 —	2 —
Indfrieede Laan	3329 —	
	6749 Rdr.	

*) Dens ekstraordinære Størrelse skyldes Ombygning af en Bro.

Den sidste Post »Indfrielse af Laan« er forsaavidt en Versurpost, som der til den svarer en Indlægt paa 3344 Rdlr., der i alt væsentlig er nyoptagne Laan. Men at over 2100 Rdlr., altsaa godt de tre Femtedele af de faste kommunale Udgifter, medgik til Forrentning af Gælden, virker ret uhyggeligt. Og endda maa man undre sig over, at denne Post ikke er endnu større, idet Gælden dette Aar var 53,225 Rdlr., efter Aarets Kornpris 15,207 Tdr. Rug, og Renten gennemgaaende 1 β af Marken altsaa $6\frac{1}{4}$ Pct., omend en Rente paa 5 ja endog kun 4 Pct. kan forekomme.

Gælden er det mørke Punkt i Tønders ældre Historie.⁴⁹⁾ Som alt fortalt er Grunden lagt til den under Wallensteinsfejden, men uheldigvis kan vi ikke følge dens Udvikling i den følgende Tid. Blot saameget kan siges, at den sikkert er vokset. Den anslaaes af de Deputerede i 1682 til 53,000 Rdlr. altsaa praktisk talt det samme Beløb som i 1701. I 1720 var den steget til 63,655 Rdlr. fordelt paa ikke mindre end 114 Laanere mod 60 i 1701. Det viser, at det var de mange Bække smaa, der gjorde den store Aa. og Pengene er da ogsaa sanket sammen i Beløb fra 100 til nogle tusind Rigsdaler. De flød fra mange Kilder. Mindst fra Byen selv, hvor dog Borgmester Johan Preusz 1673 stod som den største Kreditor med ialt 5500 Rdlr. En anden ret betydelig Kreditor var Sognepræsten Dr. Stephan Kenckel bl. a. med et Laan paa 2572 Rdlr. foruden flere mindre. De allerfleste Laangivere var dog udenbys Folk. Det var hertugelige Embedsmænd i Slesvig, mellem hvilke Generalsuperintendenten Joh. Reinboth stod i første Række; i 1667-68 laante han saaledes Byen 4000 Rdlr., en efter Tidens Forhold betydelig Sum: det var velhavende Købmænd i Flensborg, Slesvig og Kiel samt i ikke helt ringe Tal Præster, Herredsfogeder og Bønder fra Omegnen. Ligesom Værdipapirer i vore Dage gik Stadens Obligationer fra Haand til Haand, og selvom kortfristede Laan forekommer, varer det jævnlige meget længe, inden de indfries; et Laan fra 1627 saaledes først i 1671, et fra 1678 1707. En Gang imellem konverterede man. Renten for det — uvist naar — hos Sognepræsten optagne store Laan paa de 2572 Rdlr. var oprindelig 5 Pct., men 1688 gik han efter Ansøgning ned til 4 Pct., »dog med det udtrykkelige Forbehold at samme aarlig betales præcis til Jul«. Af Skade bliver man jo klog, og et Laan paa sølle 150 Rdlr., han 1663 havde ydet Byen, kunde han først faa udbetalt 1670, »efterat jeg længe har ansøgt derom«; og saa havde han overhovedet ikke faaet Ren-

ter af det. Det taler unægtelig heller ikke til Gunst for Kassens Likviditet, at man for at klare denne lille Sum maatte laane Pengene hos Borgmesteren!

De hertugelige Skatter udskreves med et samlet Beløb, som derefter paalignedes Borgerne. I 1637 erklærede Raadet, at det i »utænkelige Tider« havde været *modus contribuendi* (Ligningsmaaden), at det sammen med »de 16« havde ansat enhver Borger efter sin Ejendom (seinen habenden Gütern) og Næring til et vist Beløb. Raadet havde tidligere foreslaaet at ændre dette, men da der i Staden fandtes mange Købmænd, havde »de 16« ikke villet gaa med hertil, da det ikke var tilraadeligt at aabenbare enhvers Formue.⁵¹⁾ Som tidligere berørt (S. 76) gav denne Ligningsmaade imidlertid Anledning til, at det menige Borgerskab klagede over, at det forfordeltes til Fordel for de velstaaende. Til Kommissionen af 1681 indgav det derfor et Andragende om, at enten skulde enhver Borger en Gang for alle sættes til en bestemt Takst, eller at Borgerskabet aarlig af hvert Kvartér maatte vælge to Mænd, der kunde undersøge enhvers Status og sætte ham i Skat.

Forhandlingerne 1681 drejede sig da ogsaa for en stor Del om Ligningsmaaden, med det Resultat at der udfærdigedes en ny *modus contribuendi*. Efter Borgernes Ønske skulde Ligningen for Fremtiden ske *secundum us et libram*, ordret »efter Formue og Pund«, et fra Romerretten laant Udtryk, der her betyder, at de forskellige Arter af Formuen ikke beskattedes ens. For at fastslaa Værdien af den urørlige Ejendom skulde Magistraten derfor lade udarbejde en Grundtakst (»Kataster«), hvorimod enhver Borger var forpligtet til at aflevere en beediget Selvangivelse over sin rørlige Formue, altsaa Obligationer, rede Penge og umøntet Guld og Sølv. (»Edsskatten«). Den saakaldte Næringsskat, altsaa den egentlige Indkomstskat, skulde derimod lignedes af de Deputerede samt to Borgere af hvert Kvartér, hvilket dog vistnok hurtig ændredes til, at »de 20« Mænd, som de her kaldes, ligesom tidligere blev eneraadende. Den nærmere Udførelse af disse Bestemmelser gav dog Anledning til det S. 77 f. skildrede skarpe Sammenstød mellem Magistraten og Borgerskabet, der navnlig holdt fast ved de 8 Bisiddere, hvorimod det efter Raadets Fremstilling ikke var allfor villig til at indlevere sine Selvangivelser. Paa Gottorp synes man tilsidst at være bleven led og ked af denne Kiv, thi Enden blev en ny hertugelig Resolution, der simpelthen erklærede, at ved Ansættelsen af Kontributionerne

skulde det bero »ved den før Kommissionen dér practiserede modus«. Ansaar en Borger sig for højt ansat, kunde han dog enten alene eller sammen med en Medborger besvære sig derover.

Helt faldt man dog ikke til Rø. I 1697 foreslog de Deputerede og Borgerskabet, der her altsaa gik sammen, at Skatten skulde lægges paa Huse og faste Ejendomme, hvad Raadet ikke kunde tiltræde. I de Byer, hvor dette var Tilfældet, var Husene, der jo paa en Maade stod som Underpant for Stadens Gæld, nemlig sunket stærkt i Værdi. De fastholdt derfor Ordningen fra 1682, hvilket Hertugen ogsaa bifaldt.⁵¹⁾

Næringsliv. De Naturalafgifter, Borgerne før Indførelsen af den aarlige Byskat i 1436 havde ydet Hertugen (jfr. S. 99), viser, at *Landbruget* dengang har haft en ikke helt ringe Betydning, og som med Rette fremhævet af Andresen kunde den nære Forbindelse, Stavnsinddelingen havde med Bymarken, tyde paa et gammelt Bondesamfund. At Privilegiet fra 1354 fritager de Ejendomme, Borgerne maatte have »i Landsbyerne«, for den sædvanlige Bondeskyld, peger i samme Retning, viser i hvert Fald, at det ikke har været usædvanligt at anbringe sin overflødige Kapital i Jordegods, hvorpaa der da ogsaa haves flere Eksempler. Men ogsaa senere har Landbruget her som overhovedet i de danske Byer spillet en ikke helt ringe Rolle jævnsides med de egentlige Byerhverv. Efter en Formuesopgivelse fra 1611 havde saaledes en ganske vist særdeles velstaaende Borger 8 Heste, 14 Køer, 14 Stude og unge Tyre, 3 Kalve, 1 Svin og 6 Faar og Lam.⁵²⁾

Den oprindelige Bymarks Omfang kendes ikke. Senere her hører vi gennem et Tingsvidne fra 1484, at Skellet mellem den og Rørkær's Mark gik »fra Tordenholm og ret nordpaa langs Diget til Kornved Skel«, saaledes at alt Vesten for laa til Tønder. Allerede dengang var den dog vokset, idet Hertug Adolf mod en aarlig Afgift havde overladt Borgerne Vestermarken og Oekholm Sydøst for Byen. Og 1492 udvidedes den imod Nord, ved at Hertugen »til deres Kvægs Nytte« solgte dem sin Bondegaard Kærgaard Nord for den nuværende Kirkegaard og Vesten for Ribelandevej. En yderligere, værdifuld, men meget dyrekøbt Forøgelse fik man jo ved Inddigningen, der skaffede dem 783½ Demat (c. 431 ha), foruden de 165 Dt. som laa til Slottet, men udlejedes til Borgerne. Endelig erhvervede man som

Arvefæste det saakaldte »Braderupland« Nordøst for Byen, der tidligere havde været bortfæstet til enkelte Borgere.⁵³⁾ Det inddigede Land brugtes sikkert kun til Græsning: i det øvrige kunde der efter en Jordebog fra 1613 saas 400 Td. Byg og høstes 100 Læs Hø. Den egentlige, 1221 Dt. (c. 672 ha) store Bymark tilhorte udelukkende de 120 Stavnsjere. Indtil 1571 laa den i udelt Fællesskab, saaledes at Agerlandet udloddedes i aarlig skiftende Særlodder. Men i dette og de følgende Aar fandt der en Opmaaling og Deling Sted, hvorefter hver Stavn fik sit bestemte Tilliggende, der dog ligesom i Landsbyerne ikke laa samlet men spredt i de forskellige Fønner, ofte i Lodder af en ganske minimal Størrelse. Synderlig meget blev der jo ikke til hver: i en Erklæring fra 1628 anslaaes en Stavns Tilliggende til $\frac{1}{8}$ à $\frac{1}{10}$ af en »temmelig« Bondegaard.⁵⁴⁾ Men jævnsides hermed havde adskillige Borgere privat fæstet eller købt Jord.

Selvom Landbrugets Betydning ikke maa undervurderes, var *Handelen* dog Nerven i Byens økonomiske Liv og Købmændene det førende Lag i Befolkningen, der i den gode Tid før de store Krige havde sin egen Sammenslutning, af hvilken dog andre som Byskriveren, Byfogeden og senere ogsaa Amtmanden kunde blive Medlem. Det var det 1546 stiftede »Købmændenes Lav og Selskab«, eller som det i daglig Tale med Rette hed »Fastelavnslavet«, da det i første Række var en selskabelig Forening, selvom det utvivlsomt underhaanden har øvet en ikke ringe Indflydelse paa Byens Styrelse.⁵⁵⁾ Hver Fastelavn fra Søndag til Torsdag fra Kl. 1 til 9 skulde Brødrene og deres Hustruer mødes hos de to Medlemmer, der skiftedes til at være Værter, for at gøre sig til gode med Aal, Pølser og ikke at forglemme Øl, og ved Sommertid skød man til Fuglen paa »Pappegøjelandet«. Kun dette sidste holdt sig en Tid efter Lavets Ophævelse 1619.

Grundlæggende for Byens Næringsliv var det af Hertugen 1354 udstedte, flere Gange omtalte Privilegium.⁵⁶⁾ Gennem Aarhundreder betragtedes det som Stadens kosteligste Klenodie, som man omhyggelig sørgede for at faa fornyet ved hvert Regentskifte, sidste Gang saa sent som 1747. Een Gang var det dog nær gaaet galt baade med dette og med selve det retslige Fundament for Stadens Eksistens, Lybske Ret. Det var 1522, da Borgerne havde formastet sig til voldeligen at uddrive Hertugens, altsaa Slottets »Kvæg og Fæ« fra Vestermarken. Ganske forstaaelig følte Hertugen sig dybt krænk og forbød dem at bruge deres Stadsret og Privilegier, men til

alt Held lod han sig dog ved deres »flittige Bøn« bevæge til at tilbagekalde det skæbnesvangre Brev.⁵⁷⁾

Privilegiet fritog bl. a. Borgerne for al Told paa de mange Toldsteder, der dengang fandtes i Hertugdømmet. Men, hvad der var det vigtigste, det paabød Indvaanerne i Hviding,⁵⁸⁾ Lø, Højer, Tønder og Slogs Herreder at søge deres Torv og Købmandsskab i Tønder, ligesom alle dérboende Haandværkere som »Smede, Tømrere, Skomagere og Buntmagere« inden 6 Uger skulde flytte til Tønder, dog med den Indskrænkning, at der i hvert Sogn maatte blive én af hver Kategori. Det var for at bruge et af Tidens Udtryk i Sandhed et »drabeligt« Privilegium, men unægtelig blev det efterhaanden ret gennemhullet. Allerede 1361 overdrog Hertugen al sin Ret i Møgeltønder Sogn til Ribebispen, men værre var det, at Dronning Margrethe, der i 1407 havde købt Trøjborg med Størstedelen af Lø Herred, skænkede — officielt pantsatte — det til Bispestolen, hvorfra det efter Reformationen gik over til Kronen og indtil 1864 sammen med Møgeltønder dannede »de kongerigske Enklaver«, statsretslig set altsaa et Udland hvor Privilegiet ikke gjaldt. Og naar Kong Hans 1491 befalede Bønderne i Hviding Herred at søge Torv i det jo unægtelig ogsaa nærmere liggende Ribe, viser Tilføjelsen, »som I haver gjort af Arrilds Tid«, at det kun drejer sig om en Indskærpelse af et alt foreliggende Forhold.⁵⁹⁾ Erstatning vandt man ganske vist senere i Byens naturlige Opland mod Syd, Kær Herred og det frisiske Hørsbøl (Viding) Herred, der først efter 1435 statsretslig set hørte til Hertugdømmet. Snart sagt selvfølgelig lod Privilegiet sig ikke gennemføre, men alligevel klamrede man sig haardt til det som det Universalmiddel, der skulde bringe Næringslivet paa Fode: gentagne Gange indskærpedes det af Regeringen,⁶⁰⁾ og overfor Herrederne var man ivrig efter at hævde det, saaledes som det bl. a. fremgaar af et kuriøst Forhold, paa hvilket Andresen (S. 189) har gjort opmærksom: Den medtagne Tilstand, hvori baade det og en gammel Afskrift befinder sig.

Privilegiet fra 1354 er det ældste, der paa gammeldansk Grund giver Borgerne Eneret til Handel og Haandværk, en Bevægelse der først rigtig tager Fart i det følgende Aarh.; Flensborg fik saaledes først 1491 Eneret paa Handel i Lenet.⁶⁰⁾ For os har det Interesse ved

⁵⁸⁾ Ikke at forveksle med det frisiske Viding Hr., der langt ned i 16. Aarh. bevarer sit gamle Navn Hørsbøl Hr.

at vise, at Tønder allerede da maa have haft en ikke helt ringe Betydning.

Det vides, at Tønder i 16.-17. Aarh. fragtede Tømmer fra Norge og af og til sendte Skibe gennem Øresund for at hente Korn i Østersølandene. Det centrale i Stadens Handelsliv var dog Forbindelsen med Holland, der paa mange Maader satte sit Præg paa Byens borgerlige Kultur, dens Bygninger og Boligernes Udstyr. Den synes at gaa langt tilbage. Herpaa tyder den Omstændighed, at Kirkens fra 14. Aarh. stammende Døbefont ligesom de noget ældre Fonte i Højer og Ballum er af belgisk Marmor (»Namurblaasten«).⁶¹⁾ I hvert Fald var den i fuldt Flor i Begyndelsen af 16. Aarh., da Frederik I i Tønder køber hollandsk Klæde og Lærred samt ikke blot indforskriver hollandske Materialer til sine Arbejder paa Slotet, men ogsaa hollandske Digemestre og Haandværkere.

I Holland hentede man Manufaktur- og Kolonialvarer, Bygningsmaterialer og Vin, senere hen ogsaa Tobak og Kridtpiber og udførte til Gengæld Korn, Flæsk og fremfor alt Stude.⁶²⁾ Studehandelen, for hvilken Tønder en Tid lang var Vestkystens naturlige Centrum, kan følges tilbage, saa langt Kilderne tillader det, d. v. s. til Middelalderens Slutning. I 1513 fortølder saaledes Tønderkøbmanden Hans Dilmer ved Gottorp 194 Stude, en Slægtning Niels Dithmer hele 423. Og Handelen er i stadig Stigen. I 1570 udfører 17 tønderske Købmænd ikke færre end 2345 Stude over Gottorp. Men jævnsides med disse Drifter, hvis Endemaal vel har været de store Markeder i Wedel ved Elben, sendte man ogsaa Stude og andre Varer søværts, navnlig til Embden i Østfrisland og Enkhuisen paa Hollands Nordpynt ved Zuydersøen. Selvom Sejladsen var farlig, da Skibene var smaa og fladbundede af Hensyn til Vadehavet, og Søroverne gjorde Havene usikre, var den dog i den gode Tid af stort Omfang. I 1622 udskibede 8 Tønderkøbmænd 1042 Stude, hvoraf henved Halvdelen faldt paa en enkelt Mand Berend de Beer, den førende Storkøbmand i første Halvdel af 17. Aarh. Studene opkøbtes ikke blot af Omegnens Herremænd, Præster og Bønder, men ogsaa i Jylland og paa Øerne og endnu efter de to første Krige var Eksporten meget betydelig. I 1638 fortøldedes der i Højer 3409 Stude, i 1650 1631, for største Delen af tønderske Købmænd. Men efter Krigene 1657-60 synker Tallet uhyggeligt, og Handelen var vistnok sygnet helt hen, inden den fik sit Dødsstød ved, at Hollænderne 1718 paalagde en Told paa 20 Gylden pr. Stud.

Overhovedet gik det stærkt tilbage med Byens Søhandel. Endnu 1643 havde den 14 Skibe paa 356 Læster (1 L. = 2 Tons),⁶³) godt tredve Aar senere ejede den ikke et Skib (jfr. S. 72). Da man imidlertid 1706 udbygger Havnen, maa man allsaa have brugt fremmed Tonnage. Direkte Forbindelse med Havet havde man jo ikke haft siden de store Inddigninger i 16. Aarh. (jfr. S. 58 f.), og bedre blev det ikke, da Gl. Frederikskog inddigedes 1692, endsige da man 1715 slog et Dige fra Gade paa Højerdiget over til Frederikskog og saaledes indvandt Rudbølkog. Hermed gik Rudbøl helt ud af Spillet som Udhavn, og Højer, om hvilken allerede Danckwerth 1652 kunde sige, at den var »ligesom Byen Tønders Havn«, blev nu den egentlige Losse- og Ladeplads. Men fra gammel Tid var Højer en farlig Konkurrent. Saa tidlig som 1616-17 havde der været Rivninger mellem dem; 1660 klagede Tønder over, at der ved Efteraarstide daglig kørte 100 Kornvogne gennem Byen vestpaa, og 1687-88 kom det ligefrem til aaben Fejde, hvor Kæmmeren og Byfogeden forseglede Handels- og Haandværkerboderne i Højer. Højer gik dog af med Sejren, og Nederlaget besegledes ved, at den 1706 mod en aarlig Recognition praktisk talt fik Ret til at drive Handel og Haandværk.⁶⁴)

Som det fremgaar af, hvad der er fortalt S. 79 ff., var Tiderne efter de store Krige ikke gode. Foruden af Højer truedes man af Ribe og Flensborg, og selvom Ribe efterhaanden gled ud, gjorde Flensborg et slemt Indhug i Byens østlige Opland, ligesom dens Ølhandel stadig følte generende. Og endelig var der Bønderne, der som Raadet udtrykte sig 1710, »efter Naturen og fyrstelig Anordning skulde hellige sig til Landbruget og skulde og kunde fornøje sig og ernære sig derved«, men nu ogsaa havde slaaet sig paa Købmandsskab. Det var vel nok faa, der som Storbonden Peder Beyer paa Skastgaard drev selvstændig Handel paa Holland og kunde tage over 4000 Pd. Tobak hjem om Aaret. Men hvor udbredt Bondehandelen var, viser Magistratens Svar paa 1710-Kommissionens Spørgsmaal, om hvad der kunde tjene til Opkomst af Byens Handel og Næring. Det samler sig om to Punkter: Et Forbud mod Handel og Forprang paa Landet og Ret for Haandværkerne til uden forudgaaende Ansøgning at maatte gøre Eksekution hos de Haandværkere, der fra Byen var flyttet ud paa Landet og beslaglægge deres Værktøj. I saa Fald kunde Byen i nogen Maade atter komme paa Fode, »men hvis Undersaatterne som hidtil faar Magt til at negociere paa Landet

og uhindret drive deres Erhverv og Haandtering, . . . maa den i denne i Forvejen miserable Tid helt crepere og fuldstændig gaa til Grunde«. En af Kongen og Hertugen 1711 i Fællesskab udstedt Forordning forbød da ogsaa al borgerlig Næring indenfor en Afstand af 3 Mil paa Gesten og 2 i Marsken. Om det nu har hjulpet mere end de tidligere Forbud, er vel et Spørgsmaal.⁶⁵⁾

Men ogsaa andet trykkede. Der var de 1636 indførte saakaldte Licenter, en i Pets. Ind- og Udførselstold af samtlige Varer, der var den af Kongen paalagte Told ved List, hvis fortrinlige Red tjente til Omladningsplads, men som man dog slap for ved Freden i Travendal 1700, og der var de af Hertugen indførte Monopoler, som gav en Enkeltmand Eneret paa Indførelsen af bestemte Varer. Ældst var vistnok et Tobaksmonopol fra 1670. Det hævedes ganske vist hurtigt, men indførtes paany 1710, og andre som Monopoler paa Vin, fremmed Øl, Vokslys til Begravelser, Linned- og Damaskvæverier samt endelig det af Kongen og Hertugen i Fællesskab 1712 indførte Saltmonopol kom til.⁶⁶⁾

Nogen Erstatning for, hvad der var mistet, fandt Tønders Købmænd dog i en ny Handelsgren, *Kniplingshandelen*, omend dennes egentlige Glanstid først falder senere. Som Emil Hannover skriver i sin smukke Bog »Tønderske Kniplinger«, hviler der »et tørt Mørke over den tønderske Kniplingsindustri Oprindelse«, og der skal her ikke gøres noget Forsøg paa at lette det f. Eks. ved nærmere at undersøge den fra anden Side fremsatte Gisning, at den kan nedstamme fra Skolerne i de danske Nonneklostre, hvor der faktisk er bleven kniptet. De af Andresen fremdragne nye Oplysninger godtgør imidlertid, at Kniplingsindustrien, der laante sine Forbilleder fra Italien og Flandern, allerede i Slutningen af 16. Aarh. var i god Gænge, og et Forslag fra ca. 1670 om at forbyde Indførsel af fremmede Kniplinger til Danmark, »da det bedste Slags dentalia (Kniplinger) kan gøres til Tøndern«, viser, at den dengang baade med Hensyn til Kvalitet og Omfang maa være naaet langt frem. En Støtte fik den ogsaa ved, at Regeringen 1674 fritog den fra Licentafgiften. Der synes fra første Færd at have været den samme Deling indenfor Faget som senere, saaledes at Kniplerpigerne væsentlig boede paa Landet d. v. s. Gesten, Kniplingshandlerne i Tønder, hvor Tallet paa Kniplerpiger fra 1693 til 1717 sank fra 22 til 8. Den mest bekendte af Tidens Kniplingskræmmere var Westphaleren Johan Steinbeck, om hvis Ry det vidner, at han længe fejlagtig udpegedes

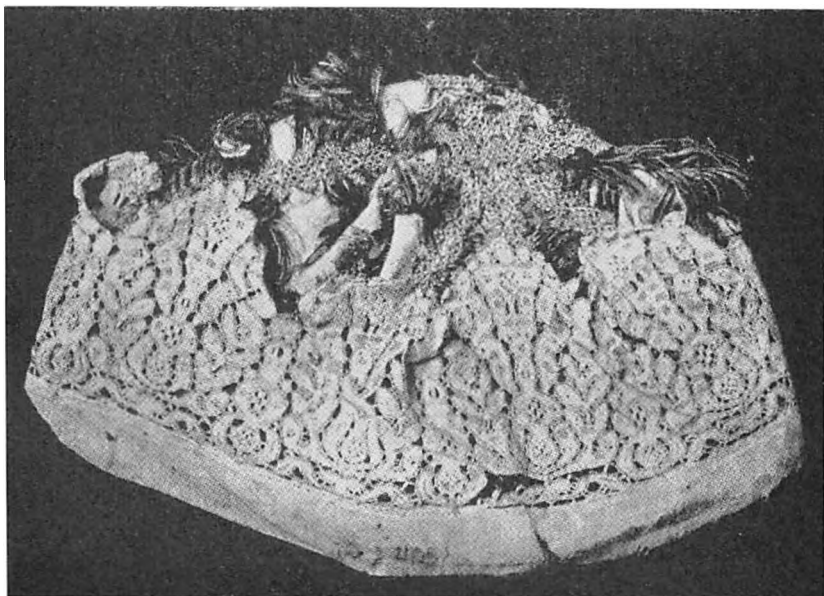

Fig. 19 Tonderkniplinger paa Christian IV's Hue fra Slaget paa Kolberger Heide 1644. Rosenborg.

Efter Emil Hannover, Tonderke Kniplinger

som den, der havde bragt Kniplekunsten til Egnen. Som Leverandør til Hoffet paa Gottorp flyttede han 1648 til Byen og voldt paa mange Maader Raadet stort Besvær. Men han var ikke den eneste, der gik de hjemlige Kræmmere i Næringen. I 1669 klagede de saaledes over, at en Hamburger, i længere Tid end Lybske Ret tillod det, havde slaet sig ned hos en Borger og havde opkøbt store Partier Kniplinger samt gjort omfattende Bestillinger, som han senere solgte paa Markederne, hvor det jo var enhver tilladt at handle.⁶⁷⁾

Mellem Købmændene og Haandværkerne, men socialt nærmest de første stod *Bryggerne*, af hvilke nogle ogsaa drev Handel. Det var et ret udbredt Erhverv trods den stærke Konkurrence udefra ikke mindst fra Flensborg, hvis Øl det 1606 og gentagne Gange senere forbydes at indføre. Maltet fik man fra Oplandet, men Humlen købtes paa Mikkelmarkedet, »æ Hummelmærken«, af Humleførere fra Brunsvig og Hannover, om hvis Besøg Navnet paa den gamle Gæstgivergaard »Humlekærren« endnu minder.⁶⁸⁾

Det egentlige *Haandværk* traadte derimod i Skygge overfor Handelen og arbejdede, som rimeligt var, væsentlig for Byens eget

Behov. Fremhæves maa dog Snedkerne og Billedsniderne. Om deres Dygtighed — og Borgernes Offervilje — vidner endnu Kirkens rige og skønne Udstyr, hvis ældre Bestand i hvert Fald skyldes hjemlige Mestre, der ogsaa har sat deres Præg paa Inventaret i en Række vestslesvigske Kirker.

Selvom vi kun kender et Par middelalderlige Lavsskraaer, nemlig Skomagernes fra 1492 og Skræddernes fra 1530, maa man gaa ud fra, at i hvert Fald de vigtigste Fag har været lavsmæssig organiserede enten selvstændigt eller tilsluttet det tilsvarende Lav i en større By. En Række ganske smaa Professioner fik 1596 Tilladelse til at danne et Skyttegilde, der samtidig fungerede som Lav. Af mange Grunde saa man imidlertid fra oven skævt til Lavene, og efter det af Christian IV 1613 givne Eksempel ophævedes de 1615 af Hertug Johan Adolf. Hurtig dukkede de dog op paany. Allerede 1635 fik de to største Professioner, Skomagerne og Skrædderne nye Lavsskraaer, og snart fulgte andre efter. Ja selv Fag som Bødkerne, der ikke tidligere havde været lavsbundne, og Rebslagerne, som havde hørt under Lavet i Flensborg, fik nu egne Skraaer.⁶⁹⁾

Helt som før blev det nu alligevel ikke. Fra gammel Tid havde Raadet øvet Kontrol med Lavene, idet en Raadmand var Bisidder, ligesom man havde overvaaget Priserne, hvad der var saameget mere nødvendigt, som nogle Lav var »sluttede«. I hvert Fald o. 1700 maatte der saaledes ikke være mere end 3 Glarmestre og 6 Rebslagere. Men nu begyndte ogsaa Staten at gribe ind, og jo mere vi nærmer os Aarhundredets Slutning, jo mere almindeligt bliver det, at Hertugen til Lavenes store Harme udsteder Frimesterbreve, hvis Hændehavere kunde udøve deres Haandværk uden at blive Lavbroder, hvilket ikke var nogen billig Historie. Ligeledes haves der Eksempler paa, at én eller flere Haandværkere fik Eneret paa deres Fag ikke blot i Byen, men ogsaa i Amterne. Et hertugeligt Patent af 20. Jan. 1707 løsnede Baandene yderligere, men er dog aabenbart gaaet for vidt. Foranlediget ved en Klage fra en Række Lav over de mange udygtige Haandværkere, der havde nedsat sig, erklærede Regeringen nemlig det næste Aar, at ikke »Stympere«, men kun Folk der andetsteds havde vundet Mesterskab frit maatte ned sætte sig, og vel at mærke først efter, at de havde gjort et nyt Mesterstykke. I nogen Grad var man dog selv Skyld i Statens stadig voksende Indgriben, thi i stort som smaat appellerede man til den. Da Raadet og de Deputerede i 1708 ikke kunde blive enige om, hvorvidt Fin-

eller Grovbagerne havde Ret til at bage Sigtebrød. indskødes dette intrikate Spørgsmaal til Hertugens Afgørelse, der faldt ud til Gunst for Finbagerne!⁷⁰⁾

Til Slutning skal her paa Grundlag af den S. 96 omtalte Takseringsliste gives en Oversigt over Befolkningens Fordeling efter Erhverv og disses indbyrdes økonomiske Placering.

69 Købmænd i 4 Klasser ansat til en Skat paa henholdsvis 48 Rdlr. (8), 36 (12), 24 (24) og 12 (25).	7 Snedkere » 4 Rdlr.
24 Bryggere i 2 Klasser à 16 Rdlr. (16) og 8 (8).	2 Glarmestre » 6 »
63 Gæstgivere, Kromænd og Høkere i 2 Klasser à 12 Rdlr. (13), og 6 (50).	7 Malere » 4 »
6 Barberere » 6 Rdlr.	2 Hjulmænd » 4 »
5 Guldsmede » 8 »	3 »Tømmermænd« » 2 »
2 Købbersmede » 12 »	3 »Murmænd« » 2 »
4 Kandestøbere » 6 »	1 Pottemager » 6 »
4 Bagere » 12 »	3 Bogbindere » 4 »
30 Skomagere » 6 »	1 Gartner » 6 »
17 Skræddere » 6 »	1 Hattemager » 4 »
8 Grov- og Kleinsm. » 4 »	1 Kok » 4 »
7 Slagtere » 6 »	2 Handskemagere . . . » 3 »
2 Urmagere » 4 »	15 Vognmænd » 4 »
11 Hvidgarvere » 8 »	5 Linnedvævere . . . » 3 »
5 Bødkere » 8 »	44 »allehaande ringe Professioner« hvoriblandt 4 Skolemestre. 2 Begmænd. 1 »Billedhugger«. 1 Drejer og — antageligt — 1 Jøde (Bernd Abraham) . » 2 »
4 Remmesnidere . . . » 8 »	76 Daglejere » 1 »
5 Rebslagere » 8 »	

At over Halvdelen af det takserede Skattebeløb, nemlig 2008 Rdlr. af 3659, falder paa Købmændene og de med dem socialt lige-stillede Bryggere af 1. Klasse, var kun, hvad man kunde vente. Derimod virker deres store Antal ret overraskende, og endnu mere gælder dette om de 63 Gæstgivere, Kromænd og Høkere, hvilket Raadet forklarer ved, at »dette — d. v. s. Udskænkning af Øl og Brændevin — er her en almindelig Næring, og begynder de fleste unge Folk, Karle og Piger, deres Næring dermed, naar de gifter sig«. Det for Vesteregnet tidligere saa karakteristiske Forhold med de mange Beværtninger, er altsaa et gammelt Fænomen. Ret forbløffende er ogsaa det store Antal Skomagere, medens man modsat undrer sig over de faa Bygningshaandværkere og deres lave økonomiske Placering. Byggeriet maa dengang have ligget helt nede.

Kirke-, Skole- og Fattigvæsen. Gennem hele Middelalderen hørte Tønder ligesom nu til Ribe Stift, men modsat vore Dage havde den dengang to Kirker: St. Laurentius og St. Nicolai. Ældst, fra Tiden c. 1150-1200, er den første, der som flere af Omegnens Kirker — Hjerpsted, Emmerlev og Daler — er bygget af veltilhugne Granitkvadre, af hvilke en Del endnu sidder i den 1609 opførte gamle Latinskole. Den laa vestlig i Byen paa Vestergade Nr. 33-35' Grund, og til den sognede ikke blot Borgerne, men ogsaa Bønderne i det nuværende Landsogn, Tved, Emmerske og Korntved.⁷¹⁾ Spørgsmaalet er, om den ikke en Tid lang har været Byens eneste Kirke. Det *kan* være en Tilfældighed, at der først 1365 omtales en Sognepræst for St. Nicolai Kirke. Tungtvejende er det derimod, at medens en Kirkeliste fra Begyndelsen af 16. Aarh. nævner begge Kirker, taler derimod den fra 1330-48 stammende Liste i »Ribe Oldemoder« kun om »Lillaethundær« uden Angivelse af Kirkens Værnehelgen. Det samme er Tilfældet med Ringkøbing, hvor der alle Dage kun har været én Kirke, medens derimod baade Vardes to og Ribes fem Sognekirker omhyggelig opføres. Den Afgift, den maa svare, er da ogsaa saa anselig (10 β engelsk), at alene Ringkøbing staar paa Højde med den, medens Kirkerne i Ribe kun betaler 2-4 β .⁷²⁾ Af St. Nicolai er jo nu kun det i 1520'erne tilføjede Taarn tilbage, og naar den er bleven opført, vides ikke, men efter det ovenfor udviklede ligger det nær at tænke paa Tiden omkring 14. Aarhs. Midte. Selvom den efterhaanden blev den egentlige Sognekirke, var den fattig, thi 1500 annekteres St. Laurentius til den med den Begrundelse, at Indtægten ikke var tilstrækkelig stor til, at Præsten kunde leve af den. Patronatsretten tilhørte dengang Hertugen.⁷³⁾

Men foruden disse to Kirker, hvortil sluttede sig et Kapel ved Vejen til Løgumkloster og et dog noget tvivlsomt Helligkorskapel ved Møgeltøndervejen, havde Byen tillige et Graabrødrekloster, der laa paa Strækningen fra Skibbrogade til Vidaaen.⁷⁴⁾ Som tidligere nævnt, blev det grundlagt 1238 af Ridderen Jens (Johannes) Navneson og hans Hustru Ellesif, og dets til Vor Frue helligede Kirke blev 1247 indviet af Biskop Gunner i Ribe. Gentagne Gange (1266, 1287, 1294 og 1438) holdtes der her Provincialkapitel for den hele Norden omfattende Provins »Dacia«, og 1291 gav Paven det et Afladsbrev paa 1 Aar og 40 Uger for dem, der besøgte Klosterkirken paa »de store Vor Frue Dage«, paa de særlige Franciskanerhelgen-

dage St. Franciscus' og St. Claras samt paa St. Antonii Dag, en Begjærlighed der dog samtidig tilstodes de andre Klostre i »Kustodiet Ribe«. Ellers er dets Historie lidet kendt før i dets sidste Dage. Indenfor Ordenen var de gamle strænge Regler efterhaanden gaaet i Glemmebogen, og i 1460'erne naaede Kravet om en Reform, den saakaldte strengere Observants ogsaa Danmark, men først 1503 reformeredes Klostret i Tønder. Hvorledes Forholdene her har været, ved vi ikke, men andetsteds f. Eks. i Slesvig gik det saa lystigt til, at i det mindste dér var en Reform absolut paakrævet. Den gennemførtes ved Hjælp af danske Munke, thi nogle Aar senere bad Amtmanden Claus Ahlefeldt Hertug Frederik udvirke, at de fleste Brødre maatte blive tyske; »det vilde være til Klosters allerstørste Nytte«. Dette er dog næppe sket — i hvert Fald var den sidste Guardian fra Thy — og synes forøvrigt ikke at have skadet Klostret, der netop i disse Aar fik store Sjølemessegaver saaledes 1513 250 Mk. l. fra Hertugens Marsk Otto Rantzau, ligesom hans første Gemalinde Hertuginde Anna (d. 1514) testamenterede det 100 Mk. Da var dets Dage imidlertid talte.

Allerede 1522 forkyndte Herman Tast den nye Lære i Husum, og 1526 skal en tidligere katolsk Præst Hieronymus sammen med Johannes Decker have begyndt at virke i Tønder, hvor det vides, at Raadet havde kaldet en evangelisk Prædikant Herman Skomager. I 1531 forlod han dog Byen, hvorefter Kongen anbefalede det at erstatte ham med en indfødt Tøndering Mathis Hansen (Matthias Johannis). Nogen officiel Gennemførelse af Reformationen fandt ikke Sted, men i Aarene 1530-31 maa den have sejret.⁷⁵⁾

Overalt, hvor Lutherdommen trængte igennem, gik det først og fremmest ud over Tiggermunkene, og i Sommeren 1530 slog Klosters Skæbnetime. Som det fortælles i den samtidige Kronike om Mindrebrødrenes Udjægelse, deres »Jammersminde« kunde man kalde det, var Kongen kommen til Tønder og havde hørt en Messe i Klosterkirken. Da Guardianen Niels Thybo ydmygeligen bad om, at Brødrene vedblivende maatte bo i Klostret, gav Kongen først et henholdende Svar, men erklærede senere, at derom vilde han intel høre: Amtmanden trængte til Plads, og Klostret laa altfor nær ved Slottet. Allerede forinden havde Amtmanden beslaglagt en Del af Bygningen, og nu tog han det hele. Selve Klostret blev snart efter nedbrudt, og Materialerne anvendt til Arbejder paa Slottet.

Kort efter nedbrødes ogsaa St. Laurentius, der i hvert Fald for Tiden efter 1500 alene havde været Kirke for Landsognet, og Menigheden i Emmerske Sogn, som det nu kaldtes, fik i Stedet det ovenfor nævnte Kapel ved Løgumklostervejen. Men 1543 nedreves dette, og Bønderne henvistes nu til St. Nicolai. Herover følte de sig dog paa mange Maader brøstholdne, først og fremmest da paa ét Hovedpunkt: Kirke- eller rettere Prædikensproget. Prædikenen spillede jo nu en ganske anden Rolle end i Katholicismens Dage, men den holdtes næsten helt paa Plattysk; alene ved Fromessen Kl. 5^{1/2} om Morgenen var der dansk Prædiken, og saa tidligt, hævdede Bønderne med god Grund i et Andragende fra 1700, var det dem »en sand Umulighed« at komme. Ved Indlemmelsen skulde det være bleven lovet dem, at der »oftere« skulde holdes dansk Prædiken ved Højmessen. Dette var imidlertid ikke sket, »hvorfor vi enfoldige Landsbyfolk, som hverken kunne læse eller forstaa Tysk, ikke høre andet end tyske Prædikener og altsaa maa leve i Uvidenhed, Mørke og den største Sjølefare«. De bad derfor om at maatte blive løst fra Sogneforholdet til Byen, faa deres egen Kirke og en dansk Præst. Deres Bøn blev dog ikke hørt, og først 1729 raadedes der i nogen Maade Bod paa den Uret, der var sket dem og dem af Byens Indbyggere, der foretrak en dansk Prædiken fremfor en tysk. Men unægtelig kaster dette Andragende et just ikke smigrende Lys over den følgende Sognepræst, Pommeraneren Samuel Reimarus, der nogle Aar efter paakaldte Gottorps Hjælp mod Landsognets Menighed. Den var uvidende, førte et »bestialsk Levned«, og »de fleste lod sig om Søndagen hellere finde i Tørvemosen end i Kirken«, hvorfor han ofte — men forgæves — havde været efter dem med »Fodknagte«. ⁷⁶⁾

Heller ikke Plattysken havde det i Længden for godt. I 1631 begyndte nemlig den daværende Sognepræst Johan Maurilius at prædike Højtysk, men vendte dog paa Raadets og Borgerskabets indtrængende Henstilling tilbage til Plattysken »som et for denne enfoldige Menighed mere forstaaeligt Sprog«. Først da man 1652 fik en ny Præst, den ovenfor i anden Sammenhæng omtalte Dr. Stephan Kenckel, gik Højtysken af med Sejren. ⁷⁷⁾

Administrativt havde Reformationen den Følge, at Tønder foreløbig løsrevs fra sin ældgamle Forbindelse med Ribe. I 1545 fik Ribe dog sin gamle Ret til at visitere og høre Kirkens Regnskab tilbage, men de hertugelige Amtmænd lagde sig imellem, og først

ved Forliget i Kolding 1578 gennemførtes Ordningen efter en meget forvirret Overgangstid, saaledes at dog Amtsskriveren som Statens Repræsentant deltog i Regnskabshøringen. Efter at Hertugen 1660 havde opnaaet fuld Suverænitæt, afbrødes Forholdet til Ribe fuldstændig med Undtagelse af Sekvestrationsperioden 1684-89.⁷⁸⁾ Men i andre Henseender sorterede Kirken derimod under Generalsuperintendenten i Slesvig og vel at mærke direkte uden at være henlagt til noget Provsti. Raadet var Kirkens Patron; det præsenterede Sognepræst og Kapellan, der valgtes af Borgerne, og tog sig forøvrigt med stor Iver af de kirkelige Forhold. Saavel Byens gamle Bursprog fra Midten af 16. Aarh. som det reviderede fra 1691 paa lagde Borgerne flittigt at søge Kirken »og ikke at spadsere foran Dørene paa Kirkegaarden og Torvet og ikke sidde i Øl- og Vinhuse eller Brændevinskroer«. Alligevel maa det i hvert Fald en Tid have været skrald med Kirkegangen, thi i 1665 klager Raadet over, at Borgerne kun indfandt sig »ganske tyndt og sparsomt«, saaledes at næsten alle Stole stod tomme. Da dette bl. a. kunde bringe Staden i Vanry hos Fremmede, fandt man det højtforøndent, at Borgerne ikke blot selv gik flittigere i Kirke, men ogsaa holdt deres Børn og Tyende til det samme.⁷⁹⁾ Sit smukkeste Udslag gav Raadets og Borgerskabets levende Interesse og store Offervillighed for Kirken sig ved Opførelsen af den nye Christkirke (1589-92) og dennes Udsmykning. Men derom vil der blive fortalt andetsteds.

Om *Skolevæsenet*⁸⁰⁾ i Middelalderen vides intet, men Kirkeordinantsen af 1542 paabød, at der i hver Købstad skulde være en Latinskole og en Folkeskole, og i hvert Fald 1565 hører vi om en Latinskole. Stor var den ikke. Den havde kun én Klasse, og hele Lærerpersonalet bestod af Rektoren og en Konrektor eller Kantor. Af Hensyn til Kirkesangen spillede nemlig Sangundervisningen, der for en stor Del gaves i Kirken, her som overalt en stor Rolle. De næppe mange Studenter, der udgik fra den, synes alle at have besøgt tyske Universiteter, og det maa betragtes som en Undtagelse, naar en Søn af Borgmesteren Jørgen Beier 1627 for 2 Aar optages i den kgl. Skole i Sorø. Skolemesteren i den »tyske Skole« eller »Regne- og Skriveskolen«, som Folkeskolen kaldtes, var tillige Degn. Han boede i den 1609-12 opførte, endnu eksisterende Skolebygning paa Kirkegaardens — nu Kirkepladsens — Nordside (Fig. 20), hvor den latinske Skole havde Lokale til venstre i Stueetagen, den tyske til højre. Begge disse Skoler var kommunale, saaledes at Lærer-

lønningerne udrededes af Byen, men desuden var der en Poge-skole, og fra Tid til anden opstod »Vinkelskoler«, som Raadet efter Ævne søgte at komme tillivs. I 1614 fik en Borger Tilladelse til at oprette en dansk Regne- og Skriveskole, der dog ikke synes at have vundet Tilslutning.

Fig. 20 *Gavlen paa den gamle Latinskole. Forne- den ses Kvaderne fra St. Laurentius' Kirke.*

*Fattigplejen.*⁸¹⁾ Saa noget nær enhver Købstad havde i Middelalderen et Helligaandshus, en halvgejstlig Stiftelse hvor gamle og svagelige kunde finde Pleje, altsaa en Kombination af vore Dages Syge- og Alderdomshjem. Et saadant har sikkert eksisteret i Tønder, længe inden det omtales første Gang 1523, da Frederik I tillod det at indsamle Midler til en ny Bygning, efter at den ældre antagelig var bleven ødelagt ved Østergades Brand 1517. Nogle Aar senere skænkede han det desuden Jord paa Byens Nørremark og i Grelsbøl, og ogsaa i den følgende Tid betænkte Borgerne det flittigt, ligesom Raadet paa flere Maader viste det Velvilje: bl. a. havde en Raadmand vistnok altid Sæde i For-

standerskabet. Trods en Brand 1647 blev Hospitalet derfor efterhaanden en ret velstaaende Stiftelse, der ligesom Kirken anbragte sine Kapitaler i faste Ejendomme i Byen, hvor mange endnu staar som en Kanon.

Men Hospitalet kunde jo kun rumme faa, efter en Ordning fra 1705 ialt 24 Personer, og for Byens Fattige som Helhed betød Re-

formationen afgjort en Tilbagegang, da den Hjælp, de hidtil havde faaet fra Klostret, nu standsede. Fra Byens Side indskrænkede man sig væsentlig til at holde de fremmede Tiggere borte ved Hjælp af Stodderkongen (Prakkerfogeden), hvad der forsaavidt nok kunde gøres Behov, som Tiggeriet i 16.-17. Aarh. havde udviklet sig til en sand Landeplage. Men overfor Stadens egne fattige — de husarme — blev det kun til Tilløb. De var ialt væsentlig henvist til privat Velgørenhed, og først i 1709 lagdes Grunden til et mere ordnet Fattigvæsen. Som det hedder i Indledningen til den ældste, d. 20. Juli 1709 paabegyndte Regnskabsprotokol, havde der hidtil hersket stor Uorden mellem de fattige, og mange fremmede Tiggere havde indsnegat sig, der voldte Borgerne meget Besvær og tog Brødet fra de andre nødlidende. Efter den høje Øvrigheds Befaling — antagelig Forordningen af 1705 ^{20/3} — havde Borgmester og Raad derfor nu truffet den Ordning, at alt Tiggeri foran Husene og paa Gaden skulde ophøre. I Stedet for skulde de Fattige hver Lørdag i Nærværelse af Raadmand Peter Struck eller en af hans Kolleger have noget vist i Penge og to Pd. Brød af den Hjælp, Borgerskabet havde udlovet, der ugentlig skulde indkræves af Skolemesteren i Hospitalet. »For at Uddelingen altid kan gaa ordentlig for sig, og den Allerhøjestes Velsignelse kan forventes dertil«, hedder det videre, »skal Uddelingen altid, naar de fattige er forsamlet, af Skolemesteren indledes med Psalmen »Nun bitten wir den Heyligen Geist«, hvorpaa læses et Hovedstykke af Katekismen og sluttes med en Lov og Takkesalme«. Store Sager blev det nu ikke. De godt 100 Personer, overvejende Kvinder, der understøttedes i 1709, fik 6, 8 eller 12 ß ugentlig; kun ganske enkelte en Mk. eller halvanden.

HENVISNINGER OG ANMÆRKNINGER

Forkortelser: L. Andresen = L. A., Geschichte d. Stadt Tondern bis zum dreißig-jährigen Krieg (1939); L. Andresen, Bürgerbuch = L. A., Bürger- und Einwohnerbuch d. Stadt Tondern bis 1869. (1937), Carstens = C., Die Stadt Tondern (1861), Zeitschrift = Z. der Gesellschaft f. Schleswig-Holsteinische Geschichte — L. 901. Haandskrift i Tønder Seminariums Bibliothek med Afskrifter af Dokumenter til Stadens Historie, (jfr. Zeitschrift. 38. Bd. S. 355 ff. og 39. Bd. S. 174 ff.), L. A. = Landsarkivet i Aabenraa, R. A. = Rigsarkivet, T. A. = Tønder Bys Arkiv.

Selv hvor det ikke udtrykkelig anføres, bygger Fremstillingen af Tiden for 1627 selvsagt for en meget stor Del paa Andresens grundige Bog, der er et saa smukt Vidnesbyrd om hans Kærlighed til sin Fødeby. Naar Skildringen af Tiden 1627.

1713 paa flere Punkter og da navnlig af Krigsudgifterne o. l. er noget summarisk, beror dette bl. a. paa, at de i Statsarkivet i Kiel værende Arkivalier paa Grund af Krigsforholdene ikke er bleven benyttede.

I.

1) Allerede de hos L. Andresen (Afb. 44) gengivne Optegnelser fra 14. Aarh. samt et Oldbrev fra 1313 i *Scriptores rer. Danic.* VIII, 154 har Formen L. Tdr. Fra Tiden o. 1500 møder vi den f. Eks. i de i Repertoriets 2. Række trykte Breve fra 1488 (Nr. 6209), 1493 (7351), 1498 (8692), 1500 (9145), 1502 (9568), 1505 (10279), 1511 (11715), medens Tdr. forekommer 1495 (7970), 1500 (9184), 1512 (12080) — Begge Former i det samme Brev fra 1484 (Nr. 5515) — Jfr. Kancelliets Brevbøger 1600 ¹⁴/₁₂, 1601 ²³/₃, 1605 ²⁷/₇. 2) Ellen Jørgensen, *Annales danici.* S. 125. 3) S. 9-11, 21, 24, 34-35. Ogsaa den c. 1291 nedskrevne Fortegnelse over Kanikernes Fællesgods (S. 71) har Tønder. Om den urigtige Datering af Brevet fra 1240 se Note 3 S. 9. Jfr. desuden L. Andresen i *Zeitschrift.* 38. Bd. Noten S. 357-58. 4) Jfr. Carstens S. 4-6. 5) J. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre.* S. 107 f. 6) Geng. hos L. Andresen Afb. 4. 7) L. Andresen S. 133. 8) P. Grandjean, *Danske Købstæders Segl.* T. 7, 11, 19 og 20 9) Kr. Erslev, *Svaning-Hvitfeld.* S. 124. 10) Ellen Jørgensen, *Annales danici.* S. 125.

11) Jfr. *Sonderjyllands Historie.* II, 34 ff. 12) 1411: Sejdelin, *Diplomatarium Flensborgense.* I, 182; 1435: L. Andresen S. 23. 13) Ellen Jørgensen, *Annales danici.* S. 182. 14) Reinhardt, *Valdemar Atterdag.* S. 590. 15) 1376 udsteder H. L. et Værnebrev for Logums Besiddelser »særdeles i Tønder Fogedi« (*Scriptores rer. danic.* VIII, 234-35). En Claus Emer, der 1377 nævnes som Hovedsmand paa Tønder (*Danske Magazin* 4. R. V, 72), har vel været hans Befalingsmand. — Pefse: *Scriptores.* VII, 400. 16) Kr. Erslev, *Dronning Margrethe.* S. 129-31; 17) *Sstds.* S. 394, 401. 18) *Scriptores* VII, 277, 297-98. 19) Kr. Erslev, *Erik af Pommern.* S. 32, 41. Jfr. *Ann.* 43 S. 446 — „Presbyter Bremensis“ udg. af Lappenberg. S. 120 20) Erslev, S. 45-46, 65-68. Jfr. *Korner ed. Grautoff.* S. 448-49.

21) Jfr. *Erik Arups Redegørelse i Hist. Tidsskr.* 7. R. IV. 22) *Hist. Tidsskr.* 7. R. IV, 334, 435, 468

II.

1) En udmerket Oversigt over Inddigningerne er givet af L. Andresen i »West-küste« II, 90 ff. Jfr. tillige hans *Tønderbog* S. 93 f. og *Zeitschrift.* 21. Bd. S. 209-16. 2) *Tingbog* 1634 28. 10, (L. A.). Om Stormfloden jfr. M. H. Nielsens Redegørelse i *Sonderj. Aarb.* 1900 og 1901. 3) *Zeitschrift.* 69. Bd. S. 47. 4) *Byen ved Rudhøl og Kanalplanen i Zeitschrift.* 26. Bd. S. 17 ff., Ballum: Vilh. Lorenzen, *Christian IV's Byanlæg.* S. 370-72 og *Sonderj. Aarb.* 1935. S. 263 ff. 5) *Sonderjyllands Historie.* III, 52. 6) *Quellen und Forschungen.* XIV, 422-23. Skr. af 1624 ²³/₁₂ T. A. Fag 506 — L. 901, 116 f. 7) L. Andresen. S. 36, 38 f. *Zeitschrift.* 39. Bd. S. 179. 8) L. Andresen. S. 50-51. 9) Skr. af 1627 ²⁶/₁₂, (T. A. Fag 79). Jfr. 1627 ¹⁰/₁₂ i *Matthiessens Saml.* 5a (R. A.), 1628 ¹³/₃ i *Gottorp Ark.* Pk. 79 Caps. 52 (R. A.) samt 1628 ²⁰/₃ (T. A. Fag 13) — *Sauvegardebrevet: Nordalbing Studien.* II, 298. 10) *Gods til Hølld. og København: Tingbog* 1628 ²³/₃, ¹⁰/₇. (L. A.) — *Bortrejse: Skr. af 1627* ¹⁵/₆ (T. A. Fag 136). *Tingbog* 1627 ¹/₆, ⁵/₆ (L. A.) og *Zeitschrift.* 37. Bd. S. 418.

11) Skr. fra April 1628 (T. A. Fag 79). jfr. 1628 ²⁰/₃ (T. A. Fag 136). — *Udat. Opgørelse vist fra 1628 c.* ¹/₇ (T. A. Fag 136). 12) *Anna Tidemans Opgørelse: Pk.*

Einquantierungen 1627-84 (T. A.). 13) Skr. af 1627 $\frac{2}{10}$ i Matthiessens Samlinger. 5a (R. A.). 14) Skr. af April 1628 (T. A. Fag. 79). 15) Tingbog 1628 $\frac{20}{3}$, $\frac{11}{3}$, $\frac{10}{3}$, $\frac{15}{3}$; 1629 $\frac{20}{3}$, $\frac{18}{3}$ (L. A.). 16) Tingbog 1629 $\frac{9}{3}$ (L. A.). 17) Gottorp Arkivet Diverse Nr. af Pk. 79. Læg Morgan (R. A.). Amtmandens Indberetning til Hertugen: Nordalbing. Studien. II, 302. 18) Skr. af 1629 $\frac{4}{7}$ (T. A. Fag 136). Jfr. Ann. 12-19) Skr. af 1628 c. $\frac{1}{7}$ (T. A. Fag. 136). 20) Tingbog 1628 $\frac{25}{2}$ (L. A.).

21) Tingbog 1628 $\frac{20}{10}$, $\frac{5}{12}$; 1629 $\frac{14}{3}$ (L. A.) jfr alm. Udtalelse om Skatteflugt sstds. 1629 $\frac{14}{12}$. 22) Tingbog 1627 $\frac{28}{8}$; 1628 $\frac{20}{10}$; 1629 $\frac{27}{11}$, $\frac{14}{12}$ — Lucas Preusz; 1629 $\frac{21}{1}$ (L. A.). 23) Skr. af 1628 $\frac{24}{1}$. Gottorp Arkivet Pk. 79. Caps. 53 (R. A.). 24) Skr. af Maj 1627; 1630 $\frac{20}{8}$; 1631 $\frac{22}{8}$. Aflev. fra Kiel. A XX. 2994 (R. A.). 25) Aktstykker fra 1636-38 sstds. — Den i Byarkivet værende Pakke om Sagen (Fag 190) er ikke benyttet. 26) Tingbog 1630 $\frac{10}{3}$, $\frac{7}{7}$, $\frac{2}{10}$; 1631 $\frac{6}{1}$ (L. A.) — Mandat af 1631 $\frac{24}{10}$ (T. A. Fag 136). 27) Camerer, Vermischten hist.-polit. Nachrichten. II, 719; Tingbog 1664 $\frac{18}{1}$ (L. A.). 28) Opgørelse i Pk. Einquantierungen 1627-84 (T. A.) Husum: Sonderjyllands Historie. III, 107 — Skr. af 1650 $\frac{15}{3}$ (T. A. Fag 137) Skr. af Febr. 1652 (T. A. Fag 142). 29) Petrejus, Ms. paa Kgl. Bibliothek (Gl. kgl. Saml. 2910. 4°). S. 40-41. — Indberetning til Nationalmuseet af Maler P. Kr. Andersen, jfr. Carstens S. 117. 30) Mitteil. d. Nordfriesischen Vereins. Jahrg. 1910-11. S. 50.

31) Skr. af 1662 $\frac{23}{10}$ i Briefe 1663-80 (T. A. Fag 142). 32) Om Uldgades og Slotsgades Opstaaen jfr. L. Andresen S. 87-88 Ældre Domme o. l.: L. 901. S. 78, 80, 83-85, 88, 90, 93, 120. Raadets Indlæg: Sstds. S. 165 f. — Dommen 1665 og en Række hert. Mandater om Skatteforholdene: Corpus statut. Slesvieens. III, 2, 137-43. — Amtmandens Forlig og forudgaaende Indlæg: L. 901. S. 366-74, 381 f. — jfr. desuden i det hele Fag 194 i T. A. — Borgered: Tingbog 1665 $\frac{7}{4}$ (L. A.) og L. Andresen, Bürgerbuch. S. 35. 33) Skr. til Tych i Indk. Breve t. Generalkommissariatet. 1674-79. Læg T. (R. A.) — Koncept med indlagt Koncept til Hertugen i Pk. Einquantierungen 1618/89 (T. A.) — Om de gottorpske Præsters Stilling overfor Edsafflæggelse se Archiv f. Stats. u. Kirchengeschichte, I, 410. 34) Skr. af 1677 $\frac{6}{10}$ og 1678 $\frac{6}{10}$ med paaskreven Kvittering af 1679 $\frac{10}{3}$ i Briefe 1663-80 (T. A. Fag 142) — Skr. af 1678 $\frac{12}{8}$ og $\frac{20}{8}$ sstds. 35) Skr. af 1676 $\frac{20}{1}$ i Briefe 1640-1700 (T. A. Fag 137) — Skr. af 1678 $\frac{20}{8}$ i Indk. Breve t. Generalkommis. Jfr. Skr. af 1678 $\frac{24}{10}$ og $\frac{7}{10}$ i Briefe 1663-80 (T. A. Fag 142). 36) Skr. af 1678 $\frac{20}{1}$ og Regnskabsopgørelse i Indk. Breve t. Generalkommis. Jfr. desuden Skr. af 1679 $\frac{25}{3}$ i Briefe 1663-80 (T. A. Fag 142). 37) Einquantierungen 1627-84 (T. A.). Udat. Opgørelse i Fag 470 sstds. 38) Skr. af 1682 $\frac{27}{2}$ i Briefe 1619-1737 (T. A. Fag 137). 39) Skr. af 1684 $\frac{10}{3}$ i Briefe 1680-1724 (T. A. Fag 142). 40) Indkvartering 1683: L. 901. S. 237 og Skr. af 1684 $\frac{10}{2}$ i Einquantierungen 1627-84 (T. A.) — 1685: Skr. af 1685 $\frac{6}{4}$ i Briefe 1640-1700 (T. A. Fag 137) jfr. L. 901. S. 291.

41) Zeitschrift. 39. Bd. S. 202 f.; jfr. udat. Supplik fra c. 1694 i T. A. Fag 470 og en lignende fra c. 1696 i Pk. Privilegerede Personer (T. A. Fag 467). 42) L. 901, S. 409 f. Som saa mange andre af Tidens Embedsmaend var det ogsaa galt med Tychs Regnskaber, thi ved Kgl. Res. af 1699 $\frac{10}{10}$ bifaldes et Tilbud fra hans Arvinger om i den Anledning, at betale 2100 Rdl. (Rentekmr. Tyske Assignationsprotokol. R. A.). 43) Skr. af 1684 $\frac{1}{7}$ i Briefe 1680-1724 (T. A. Fag 142), 1686 $\frac{10}{4}$ og 1688 $\frac{13}{6}$ i Briefe 1619-1737 (T. A. Fag 137); jfr. Raadets meget skruede Undskyldning i L. 901 S. 310 v. 44) Sonderjyllands Historie. III, 287. 45) Jfr. Stamtavlen i Mitteil. d. Nordfriesischen Vereins. Jahrg. 1910 11. S. 28. 46) 1668: Udat. men skr. paa Stem-

pelpapir fra 1668 i Fag 470 (T. A.); 1676: Skr. af 1676 ¹³/₁ i Briefe 1619-1737 (T. A. Fag 137). 47) Kommissionen af 1681 er skilddr. paa Grundlag af det i Zeitschrift. 3. Bd. S. 301 f. trykte Uddrag af dens Beretning, efter Andresens Afhandling om Familien Preusz i Mitteil. d. Nordfriesischen Vereins Jahrg. 1910/11, der har benyttet et fuldstændigt Eksemplar — det tidligere i Rigarkivet værende er afgivet til Kiel — samt efter Akter i Fag 470 (T. A.). 48) Skr. af 1682 ⁹/₂, ¹³/₂, udat. men mellem ¹³/₂ og ²¹/₃, ²¹/₃, 22(24)/6, ¹⁰/₇, ¹⁷/₈, udat. (Aug.-Sept.), udat. (Beg. af Okt.) og Hertugens Resol. af ⁵/₁₀. Alle i Fag 470. (T. A.) 49) Th. Achelis, Det gamle Haderslev. II., 1, 228 ff. 50) Skr. af 1678 ³⁰/₆ og udat. kr. fra 1678 (?) i Indk. Breve t. Generalkommis. (R. A.).

51) Gravamina d. Stadt og Exhibitio gravavinum (T. A. Fag 470). 52) Udat. Supplik i Fag 470 — Hertugelig Resolution af 1695 ¹⁸/₁₂ i Fag 467 — Skr. af 1697 ¹⁰/₁₂ i Briefe 1619-1724. Alt T. A. — F. o. var Plovtallet 1691 i 10 Aar bleven nedsat med 13 Plove (Lohmanns Registr. II, 80 R. A.) 53) Mitteil. d. Nordfriesischen Vereins. Jahrg. 1910/11. S. 58. 54) Toldforpagtning; L. 901. S. 439 — Kroerne: Sstds. S. 384-86. 55) L. 901. S. 386 f. og Akter vedr. Kommissionen af 1710 (T. A. Fag 470). 56) L. 901. S. 362 jfr. Corpus statut. Slesvie. III. 2., S. 148 — Rolfs, Geschichte d. Kirchspiels Hoyer. S. 194. 57) Camerer, Vermischten hist.-polit. Nachrichten. II, 723 (Flor) jfr. Hert. Skr. til Amtmanden af 1712 ²⁸/₆ (L. A.) — Tvangsaaenet: Skr. af 1706 ²⁶/₆ i Briefe 1619-1737 — Slagbommen: Skr. af Juni 1700, ¹²/₆ 1700 og ⁶/₄ 1701 (Sstds.). 58) Akter vedr. Kommissionen af 1710 (T. A. Fag 470), Udtog af dens Beretning for Amtet er trykt i Zeitschrift. 5. Bd. S. 217 f. Skr. til Amtmanden af 1712 ²⁸/₆ (L. A.). 59) Nordalbing. Studien. II, 116.

III.

1) L. Andresen S. 16, 75 Anm. 5. 2) L. Andresen S. 87; Carstens S. 58. 3) Kvarterernes Grænser: L. Andresen S. 85 — Skatteyderne 1611 og 1671 efter Zeitschrift. 69. Bd. S. 174 f. og »Monatliche Schatzung«. (T. A. Fag 174). 4) L. Andresen S. 75-82, 116. 5) L. Andresen S. 78 f., 81. Branden 1581: Sonderj. Aarb. 1905. S. 100 — 1642: Petrejus (Kgl. Bibl. Gl. Kgl. Saml. 2911. 4°. S. 40) — Spikergade: Camerer II, 719. 6) L. Andresen S. 80 ff. — L. 901. S. 404, 405. 7) Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie. S. 234 f. 8) Den bedste samlede Oversigt findes i »Tondern um 1500«. S. 7-13. 9) J. Hvidtfeldts Anmeldelse af Andresens Bog i Sonderj. Aarb. 1940. S. 300 f. jfr. Sonderj. Aarb. 1923. S. 252 f. 10) Trap, Hertugdømmet Slesvig. S. 221, 204.

11) Jfr. om disse Forhold L. Andresen, Bürgerbuch. S. 8-22. Om Etikettestridigheder ved Begravelser jfr. Skr. af 1695 ¹⁷/₆ og 1706 ¹⁶/₁ (T. A. Fag 137). 12) Zeitschrift. 69. Bd. S. 47-50. 13) T. A. Fag 470. 14) Pest: L. Andresen S. 222 f., Kinch, Riibe. II, 406 — Emmerlev og Ubjergs Kirkebøger i L. A. 15) L. Andresen, Bürgerbuch. S. 177. 16) Dam og Schæffer, De danske Apothekers Historie. I, 273-84. 17) M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse. S. 220 f. — Carstens, S. 83 jfr. Sonderjyllands Hist. III, 286-87. 18) P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark. 1619-1745. S. 24 ff., 83 ff. 19) Scriptorum VIII, 154. 20) Mackeprang, Købstadstyrelse. S. 48 — L. Andresen S. 111.

21) L. Andresen, Bürgerbuch. S. 119 — L. 901. S. 132. 22) Svar paa 1710-Kom. Spørgsmaal og Ekstrakt af 1681-Kom. Beretng. begge i Fag 470 (T. A.). 23) Efter Listen i L. Andresens Bürgerbuch S. 119. Jfr. Magistratens meget uldne Svar til 1710-Kommis. 24) L. Andresen S. 135. Skr. af 1699 ¹³/₁₂ i T. A. 25) L. 901.

S. 217 f., 402. J. Th. findes ikke paa Andresens Magistratslister, der da ogsaa her synes at have en Lakune. 26) Tingbog 1629 $\frac{21}{10}$ — Afskr. af 1632 $\frac{4}{12}$ i T. A. Fag 137. 27) L. 901. S. 192 og Konecept af 1680 $\frac{30}{11}$ i T. A. Fag 137 — Titulaturen i Tingbog 1661 $\frac{12}{7}$ (L. A.). 28) Enkelakt af 1712 $\frac{28}{6}$ i L. A. — Luksusfordng.: Skr. af 1606 $\frac{31}{12}$ i T. A. Fag 193. 29) Skr. af 1648 $\frac{15}{6}$ i T. A. Fag 137 — Løn efter Martiniskatteregnsk. af 1701 (Fag 484) Sportelregulativ fra 1689 i L. 901. S. 377 f. 30) Jfr. i det hele L. Andresen S. 137 f.

31) Mackeprang, Kobstadsstyrelse. S. 178 ff. jfr. K. Alnor, Die Geschichte d. Verfassung d. Stadt Flensburg. S. 42 ff. De af A. anførte Eksempler ældre end 1489 angaar kun Retsvæsenet. 32) Alnor. Anf. Værk S. 45 f. — Tingbog 1629 $\frac{10}{10}$ (L. A.). 33) Ekstrakt af 1681-Komis. Indberetn. og Magistratens Redegørelse for 1710-Kom. begge i Fag 470 (T. A.). En lignende Fremgangsmaade i Flensburg og navnlig i Haderslev jfr. Alnor. Anf. Værk. S. 36-37 og Achelis, Det gamle Haderslev. II, 55. 34) 1624: L. Andresen S. 138. — Eden i L. 901. S. 13 v. 35) Tingbog 1631 $\frac{28}{11}$, 1637 $\frac{3}{5}$ (L. A.). 36) Memorialen Fag 470 (T. A.) — 1681: Zeitschrift. 3. Bd. S. 302-3. 37) Achelis, Det gamle Haderslev II, 228. 38) 1647: Mitteil. d. Nordfriesischen Vereins. Jahrg. 1910/11. S. 14. 39) L. Andresen S. 137, 123 f. — Bürgerbuch. S. 127. 40) Optegnelserne: L. Andresen. Fag 44: Om Byfogeden sstds. S. 112, 136, jfr. Mackeprang, Kobstadsstyrelse. S. 211.

41) L. 901. S. 341-42 v. jfr. 364 — 1606: Skr. af 1606 $\frac{31}{12}$. (T. A. Fag 193). 42) Ed: L. 901. S. 9 v. — Klagen i Fag 193 er udateret, men maa være indgivet kort efter D.'s Ansættelse 1682 — Løn: Martinischätzung (T. A. Fag 484). 43) Naar intet andet er bemærket, er dette Afsnit udarb. paa Grundlag af Skattemandtal og Protokoller i Byens Arkiv: Kæmnerregnsk. (Fag 376), Stadskassererregnsk. (Fag 273), Maanedsskat (Fag 474) og Martiniskat (Fag 484) Jfr. L. Andresen S. 140 f. 44) Privilegiet: Westphalens Monumenta. IV, 3223 — Byskatter: Hist. Tidsskr. 7. R. III, 154 ff. 45) Falkenstjerne, Sønderjydske Skatte- og Jordebøger. S. 274-75. 46) Zeitschrift. 38. Bd. S. 92. 47) Jfr. L. 901. S. 178. 48) L. Andresen, Bürgerbuch. S. 24. 49) Oversigten er udarbejdet paa Grundlag af Rentebuch 1675 (Fag 351) og Pakken »Eingelöste Obligationen« (Fag 350). Jfr. L. 901. S. 232 v (Gjelden 1682). 50) Skr. af 1637 $\frac{29}{8}$ i Allev. fra Kiel. Gottorp-Arkivet A XX 2994 (R. A.).

51) Hertugel. Resolutioner af 1682 $\frac{6}{2}$ jfr. med 1682 $\frac{21}{8}$ — »secundum æs et libram«: Falk, Handbuch d. Schleswig-Holstein. Privatrechts. III, 2, 641 Anm. 98 — Resol. af 1682 $\frac{5}{10}$ — 1697 $\frac{3}{4}$ (Alt i Fag 470. T. A.). 52) Falkenstjerne, Sønderj. Skatte- og Jordebøger. S. 436, 443. — L. Andresen S. 142. 53) Repertorium 2. R. Nr. 5515 — Zeitschrift 39. Bd. S. 175-76 Repertorium 2 R. Nr. 7278. — Braderupland: L. Andresen S. 97. 54) L. Andresen S. 97 f. — 1628: Gottorp Ark. Pl. 79 Caps. 52 (R. A.). 55) L. Andresen S. 240 ff. og hans Monografi i Zeitschrift. 37. Bd. S. 375 ff. 56) Privilegiets latinske (?) Originaler forsvunden, efter en plattysk Stadfiestelse af 1436 er det trykt i Schleswig-Holstein. Regesten u. Urkunden. IV, 402. 57) Zeitschrift. 39. Bd. S. 174 f. 58) Kinch, Ribe I, 211-12, 267-69, 395-96. 59) 1530 (L. Andresen S. 190), 1624 og 1630 (Corpus statut. Slesvicens III, 2, 128-30), 1674 og 1691 (Sstds. S. 132 f., 148). 60) Sejdelin, Diplomatarium Flensburg. I, 197 — Senere udvidedes det til Sundeved, Als og Æro. Sstds. II, 371.

61) Mackeprang, Danmarks middelalderlige Døbefonte. S. 364 f. — L. Andresen S. 197. 62) Om Studelanden jfr. L. Andresen S. 195 ff. og hans Monografi: Zur

Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern S. 9 ff. 63) Jacobsen, Skibsfarten i det danske Vadehav. S. 186. 64) Om Forholdet til Højer, jfr. Aktst. i L. 901. S. 105, 107 og Rolfs, Geschichte d. Fleckens Hoyer. S. 387-89 jfr. 402. — Privileg. af 1706: Systematische Sammlungen VI, 222. 65) Meiborg, Nordiske Bondergaard. I. Bd. Slesvig. S. 201 f., 1710-Kommissionens Papirer i T. A. Fag 470. Systematische Sammlung. VI, 137 f. 141 f. 66) Listtolden: Zeitschrift. 39. Bd. S. 213 ff. — Monopoler: Zeitschrift 14. Bd. S. 227 ff., Gravamina d. Stadt fra 1694 i T. A. Fag 470, Sonderjyllands Hist. III, 265 jfr. 281. 67) Om Kniplingsindustrien jfr. foruden L. Andresen S. 209 og Hannovers Bog S. 6 ff. Zeitschrift. 14. Bd. S. 225 f. og Danske Magazin. 5. R. II, 298. — Fritagelse for Licenter: Zeitschrift 39. Bd. S. 210 — Steinbeck: L. Andresen, Bürgerbuch. S. 11 — Hamburgeren: Skr. af 1669 ^{15/5}, ^{25/5} og 1671 ^{27/5} i T. A. Fag 137. — Kniplægiger: Bilag til Restitutionssteuer 1693/94 (T. A. Fag 506) og Sonderjyllands Hist. III, 285. 68) L. Andresen S. 210 f. og, 92 jfr. Tingbog 1636 ^{2/10} (L. A.) 69) L. Andresen, S. 211-16. Af en Række af de nye Lavsskraaer findes Afskrifter i L. 901: Smedene (S. 135) 147 Skrædderne (S. 147 f.), Skomagerne (S. 154 f.), Snedkerne (S. 180 f.), Glarmestrene (S. 395 f.), Rebslagerne (S. 441 f., 466 f.), Bodkerne (S. 447 f.) Jfr. Carstens. S. 73. 70) Frimestre: L. Andresen, Bürgerbuch. S. 14 — Monopoler: Skr. af 1696 ^{23/4} (T. A. Fag 142), 1711 ^{19/4} (L. 901. S. 488) — 1707 (Særsk. Tryk i R. A.), 1708 (L. 901. S. 485) — Bagerstriden L. 901. S. 477.

71) L. Andresen S. 143 f., 158. 72) Scriptorum VIII, 72 — Ny kirkehist. Saml. I, 671, Ribe Oldemoder. S. 108 ff. jfr. S. VII-VIII. 73) Repertoriel, 2. R. Nr. 9145, 9148. 74) Klostret: Andresen i »Nordelbingen«. VII, 1 ff. Lindbæk, De danske Franciskanerklostre. S. 107 ff. — Kroniken om deres Fordrivelse: Gertz, Scriptorum minores. II, 339-40. 75) L. Andresen S. 156 f. 76) Carstens S. 109-11, Allen, Det danske Sprogs Hist. i Slesvig. I, 174-75. Anm. 77) L. Andresen S. 261, 78) L. Andresen S. 160 ff., Allen, Det danske Sprogs Hist. I, 71. 79) Bursprogene: Zeitschrift. 39. Bd. S. 179 og Corpus Statut. Slesvicens. III, 2, 150 — Tingbog 1665 ^{11/2} (L. A.) 80) L. Andresen S. 178 ff. og Carstens S. 153 — Jorgen Beiers Son: Kancelliets Brevbøger 1627 ^{9/6}. 81) L. Andresen S. 155, 159 og Carstens S. 177 ff. — Ordningen 1709: Armenregningerne 1709-90 (T. A. Fag. 1)

TØNDER UNDER KONGESTYRE 1713-1864

AF
HOLGER HJELHOLT

I.

OVERGANGEN TIL DET NYE STYRE. KRIGSBEGIVENHEDER.

ITønder Købstads Historie blev Aaret 1713 et baade vanskeligt og afgørende Aar. Omkring Aarets Begyndelse var det, at den store nordiske Krig forplantede sig til Hertugdømmerne, idet den svenske General Stenbock med sin Hær paa den sidste Dag i Aaret 1712 var rykket ind i Holsten. I Januar 1713 gik han over Ejderen. Sønderjylland blev herved Krigsskueplads, og Befolkningen blev udsat for Requisitioner baade fra svensk og dansk Side. Snart lykkedes det dog den forenede dansk-russisk-sachsiske Hær at indslutte Stenbock i Ejdersted. Da den gottorpske Fæstning Tønning i Februar aabnedes for Svenskerne, kom det til Brud mellem Danmark og Gottorp, og de gottorpske Amter og Byer blev underlagt Kongens Overhøjhed. De gottorpske Amtmænd afløstes af kongelige, saaledes blev Gehejmerraad Johan Georg v. Holstein, der bl. a. er kendt for sine kirkelige Interesser, d. 4. Marts 1713 udnævnt til Amtmand over Tønder Amt.

Et vanskeligt Aar var 1713 for Byen og dens Regnskabsfører. Det ser vi bl. a. ved at kaste et flygtigt Blik paa Aarets Regnskab med dets Udgifter til først den svenske Generalkrigskommissær og senere den danske, med Udgifterne til den militære Eksekution, der fra dansk Side paalagdes Byen for at inddrive den udkrævede Brandskat, og med de forskellige »Gaver«, som udbetaltes til indflydelsesrige Personer for at faa dem til at skaffe Byen Lettelser i de store Krav, der stilledes til den¹⁾. Det var med god Grund, at

det i Kvitteringen til Bykassereren for det aflagte Regnskab hedder, at han takkes venligt for det i Aaret 1713 førte og »besværlige Regnskab«.

Afgørende blev Aaret, idet de gottorpske Amters og Byers Overgang fra gottorpsk til kongelig Overhøjhed skulde blive af varig Karakter. Som Resultat af den store nordiske Krig, der endtes ved Freden 1720 mellem Danmark og Sverige, beholdt den danske Konge det gottorpske Slesvig, og i September det følgende Aar indlemmedes det højtideligt i Danmarks Krone.

I Tønder Kæmnerregnskab for 1721 finder vi et, ganske vist lille Vidnesbyrd om denne betydningsfulde statsretlige Forandring. Det er en Udgift den 11. September paa 1 Skilling til Raadstuejeneren for hans Ulejlighed med at slaa Inkorporationspatenterne op²). Dagen efter fandt en større Højtidelighed Sted paa Tønder Slot, ved hvilken de gejstlige og verdslige Embedsmænd samt Indbyggerne i By og Amt aflagde Arvehyldingseden til Kongen³). Det begyndte med, at de gejstlige Embedsmænd: Præster, Lærere, Degne og Organister samledes Kl. 9 om Morgenen med Amtmanden, Gehejmraad v. Holstein, og Generalsuperintendenten i et Gemak paa Slottet. Her holdt nu Holstein en temmelig lang Tale om den forestaaende Hylding. Han nævnte de bibelske Eksempler paa, at Undersaatterne havde Lydighedspligt mod Øvrigheden, og han fremhævede, hvor meget bedre det var at leve under een end under 2 Herrer, hvilket Hertugdømmets Historie tilstrækkeligt viste. Saa man paa de sidste 60-70 Aars Historie, hvor megen Uro og hvor mange fordærlige Krige havde der saa ikke været, siden det gottorpske Hus havde prøvet paa ved Sveriges Hjælp at udvide sig og rive sig løs fra sin Stamme og havde understøttet Fjenden! Nu havde Kongen ved Freden og med Garanli af Europas største Magter sikret sig det hele Hertugdømme for evigt for sig og sine Efterfølgere og saaledes endelig igen bragt de to blaa Løver (Slesvigs Vaabenmærke) efter saa lang Adskillelse til enigt at følges ad. Alverden maatte erkende, udtalte han videre, at Gud havde forbeholdt Frederik IV dette store Værk: Sønderjyllands Genforening med Danmarks Krone, efter at Tidsforholdene ikke havde tilladt Dronning Margrete at tage fat paa det, og heller ikke de to berømte Stamfædre (d. v. s. Christian I og formentlig Frederik I) for den nuværende regerende kongelige Linie havde haft Held til at knytte Hertugdømmet uadskilleligt til den kongelige Linie.

Holstein lagde aabenbart Vægt paa, at 3 Gange var det slaet fejl, men nu 4. Gang — under Frederik IV! — lykkedes det at genforene »denne herlige Gren med dens Stamme«. Fred og Ro i Sønderjylland kunde alene ventes, naar Hertugdømmet var underlagt den danske Krone. Holstein endte med at udtale, at nu skulde det trykte Patent samt Edsformularen blive de tilstedeværende forelæst, hvorefter de havde at erkende Frederik IV for deres eneste suveræne Arvekonge og Herre. — Efter Holstein holdt Generalsuperintendenten Tale, hvorpaa de gejstlige underskrev Eden. De verdslige Embedsmænd maatte nøjes med en noget kortere Tale af Holstein.

Efter Aflæggelsen af Hyldingseden holdtes paa Slottet stort Tafel, ved hvilket 120 Personer blev godt beværtede. Deltagerne var samtlige Præster i By og Amt, Lærerne ved Byens Skole, Magistrat og Deputeretkollegium, samt alle Embedsmænd ned til Lensfogederne iberegnet. Samtidig beværtedes i Byens Vinkælder paa Raadhuset alle øvrige Deputerede fra Sognene i hele Amtet, fra Øerne og Kogene, omkr. 450 Personer. Der har været Rykind og Fest i den lille Købstad denne 12. September, da Overgangen fra gottorpsk til kongeligt Styre officielt fastsloges. At der hos adskillige af de i Højtideligheden deltagende tidligere gottorpske Embedsmænd har hersket noget blandede Følelser paa Dagen, er baade rimeligt og forstaaeligt.

Et Vidnesbyrd om, at der i hvert Fald et Stykke Tid efter 1721 har holdt sig gottorpske Sympatier i Tønder By og Amt, giver nogle interessante Udtalelser i en Bog fra Begyndelsen af 1740'erne af den pietistiske Biskop Erik Pontoppidan.⁴⁾ Disse Udtalelser tager vel navnlig Sigte paa Embedsmændenes, især de gejstliges Stilling. Bogens Hovedperson, Menoza, spørger Tønder Provstis daværende Provst, Schrader, om Indbyggerne nu i dette forhen gottorpske Amt er fuldkommen dansksindede, og faar følgende Svar af Schrader: »Om den Slægt, som nu fødes og fremkommer, har jeg aldeles den Mening. Men paa de gamle maa man gøre Forskel. Nogle af de forstandigste skønne noksom, at de aldrig har haft mildere Regering, saa og at Landets forrige Deling idelig gav Anledning til Krig, hvilken, ihvordan den endtes, var Indbyggernes Fordærvelse. Andre er af ulige Mening, dog falder den efterhaanden bort, men i de første Aaringer [d. v. s. efter 1721] gjorde de [Præsterne] sig en Samvittighed over at bede for den danske Regering, hvormed

man en Tid lang saa igennem Fingre for svage Samvittigheders Skyld«. Paa Menozas Spørgsmaal om, hvordan Schrader mente, at man i denne Sag bedst kunde overbevise omfimdilige Samvittigheder, henviste denne til Paulus' Ord om, at Mennesket skulde være den Øvrighed underdanig, som havde Magt over ham.

Den Betingelse, som Gehejmraad Holstein havde nævnt for Bevarelse af Fred og Ro i Sønderjylland, opfyldtes jo gennem Inkorporationen, og Fred og Ro kom ogsaa til at raade gennem lange Tider. I Begyndelsen af 1760'erne trak det ganske vist op til alvorlig Kamp med Rusland, hvor en Gottorper var blevet Kejser, og Slesvig oplevede en større Indkvartering af dansk-norske Hærsstyrker, men Faren drev hurtigt over. Forholdene blev igen normale. Først et Hundredaar efter den store nordiske Krig — paa Napoleonskrigenes Tid — blev Sønderjylland atter Krigsskueplads, men dog kun i en kortvarig Periode. Paa Grund af Forholdene var Danmark paa fransk Side kommet i Krig med den store Koalition mod Napoleon, og sidst paa Aaret 1813 rykkede Bernadotte med en svensk-preussisk-russisk Hær ind i Hertugdømmerne. Et Par Dage i Dec. 1813 og en halv Sned Dage i Jan. 1814 var Tønder besat af Kosakker (Fig. 21), der bortset fra deres Rekvisitioner og store Krav navnlig til Drikkevarer synes at have opført sig meget skikkelig⁵). En fransk Sprogmeister, der var i Byen, sørgede man dog for at faa transporteret til Ribe ved Kosakkernes Komme. Blandt de fjendtlige Rekvisitioner var Mængder af Tøj, Uldstrømper og Støvler. Med Hensyn til Forplejningen udtales det, at da Fjendernes Besøg skete i den strengeste Vintertid, maatte man Dag og Nat anvende meget Brændsel og Lys, og der maatte holdes Vagt — formentlig af Hensyn til Brandfaren. Hvad Beværtningen angaar, bemærkes, at man ikke nøjedes med de sædvanlige Behov, men der skulde altid være fuldt op: Vin, Rom, Kaffe, Brændevin og lignende overflødige Behov som Thepunch fyldt med Sukker o. s. v. — lutter paa den Tid kostbare Artikler. En Mand, der havde 4 Kosakker indkvarteret, omtaler, at de om Morgenen fik Kaffe, Franskbrød og Brændevin, om Middagen varm Mad og Brændevin, om Eftermiddagen Kaffe og Brændevin og endelig om Aftenen varm Mad og igen Brændevin. Kosakkernes Kommandant, v. Hochwaechter, slog sig de første Par Dage ned i Byens Vinkælder, og ogsaa efter at have taget Kvartér andet Sted gjorde han flittig Brug af Vinkælderenes Flasker. For Resten synes han at have

Fig. 21. Kosakkerne paa Torvet i Tønder i Vinteren 1813-14.
Efter et Tegning i Museet for Tønder Amt og By.

haft Smag for andet end Vin, for der leveredes ham mange Alen af de berømte tønderiske Kniplinger.

Tønders Bekendtskab med Kosakkerne blev, som sagt, kortvarigt. De forlod igen Byen den 17.-18. Januar — nogle faa Dage efter Freden i Kiel, ved hvilken Danmark afstod Norge til Sverige. Som en Slags Erstatning — en ikke særlig god, maa man sige — var det, at Danmark Aaret efter erhvervede det lille tyske Hertugdømme Lauenborg. I Forvejen hørte det tyske Hertugdømme Holsten, med hvilket Sønderjylland fra gammel Tid var forenet med mange administrative Baand, til Monarkiet, og ved Lauenborgs Erhvervelse og Norges Tab flyttedes Monarkiets Tyngdepunkt et ikke ringe Stykke Syd paa.

Godt en Menneskealder efter Kosakkernes Ophold i Tønder skulde Byen igen stifte Bekendtskab med fremmede Tropper, denne Gang med Tropper fra det tyske Forbund, der rykkede ind i Tønder i 1848. Paa disse Soldater — Preussere og Hannoveranere — saa

Flertallet af Borgerne dog med anderledes velvillige Blikke, end deres Fædre i sin Tid havde set paa de »vilde« Kosakker, og denne forandrede Holdning skyldtes den slesvig-holstenske Bevægelses Opstaaen. Da man i September 1721 i Tønder aflagde Ed til den enevældige Arvekonge, var nævnte Bevægelse endnu ikke til, og der forlyder gennem hele det 18. Aarh. intet om nationale Modsætninger i Monarkiet eller om Opposition mod det enevældige Styre. Men anderledes blev Forholdet noget ind i det 19. Aarh., da Nationalitetsfølelsen vaktes til Live, og Kravene rejstes om Folkenes Medbestemmelsesret ved Regeringsførelsen. De sidste Krav blev i Danmark forsigtigt imødekommet ved Indførelsen 1834 af de raadgivende Stænderforsamlinger med de 4 Forsamlinger for Øerne, Nørrejylland, Slesvig og Holsten. Efter Frederik VI.s Død sidst paa Aaret 1839 blev den liberale Opposition kraftigere og de nationale Modsætninger stærkere. Kort efter Christian VIII.s Død forplantede den almindelige europæiske Revolutionsbevægelse sig til det danske Monarki ved Revolutionen i Kiel den 24. Marts 1848. Den slesvig-holstenske »Rejsning« (Erhebung) plejer man fra tysk Side at kalde Revolutionen, der fra dansk betegnes som et Oprør mod den lovlige Konge (Frederik VII) og hans Regering.

I Tønder sluttede de toneangivende Kredse sig ved Revolutionens Udbrud til denne, og takket være den Støtte, som den fik fra Tyskland, var det først i Juli 1850, at Danmark igen blev Herre i hele Sønderjylland. I Mellemtiden — godt et Par Aar — hørte Tønder altsaa til i den lille slesvig-holstenske Statsdannelse, der dog hverken dengang eller senere skulde naa fuld Udfoldelse. Adskillige af de gode Tønder-Borgere har i disse Aar sværmet for Revolution i Almindelighed og for den nationalliberale tyske Bevægelse, og vi ser Børn i Tønder i disse Aar døbt med Navne som Germania Victoria Liberta og Andrea Arminia Victoria⁶⁾. Omvendt har nok ogsaa mange næringsdrivende følt Trykket af Tidens Uro. Sidst i September 1848 beder f. Eks. Bykæmner H. H. Feddersen sig fritaget for at være Medlem af Indkvarteringskommissionen, da han havde været det siden »Urolighedernes Begyndelse« og flere Gange havde maattet forsømme sine egne Forretninger⁷⁾. Og i 1850 omtaler Raadmand Radoor, hvordan han er medtaget af Uro, Ophidselse og Mangel paa Søvn⁸⁾. Foruden de vekslende Krigsbegivenheder medførte Aarene megen militær Indkvartering og Udskrivninger af forskellig Art til militære Formaal.

Da Tønder efter disse Par Aars »Interregnum« vendte tilbage under dansk Styre, var det i et Sønderjylland, hvis administrative Forbindelse med Holsten i det væsentlige var afbrudt, medens det dog stod selvstændigt i Forhold til Kongeriget. Det kom heller ikke ind under Junigrundloven, men Stænderforfatningen genoplivedes, skønt i ændret Form og med udvidet Myndighed. Den efter Treaarskrigen trufne statsretlige Ordning af det danske Monarkis Forhold skulde imidlertid ikke blive bestaaende. Dels vedblev de nationale Stridigheder i Monarkiet — i Slesvig yderligere skærpede gennem den danske Sprogpolitik — og dels fortsatte Indblandingen fra Tysklands Side i de danske Forhold. 1864 tilspidsedes denne Indblanding til aaben Krig, og ved Freden 30. Oktober i Wien afstodes Sønderjylland til de to tyske Stormagter. Tønder Købstad kom — som det øvrige Land — ind under en helt fremmed Stats Overhøjhed, med hvilken den aldrig forhen havde haft Forbindelse.

II.

BYSTYRE OG BYEMBEDSMÆND.

I Tønders kommunale Forhold fremkaldte hverken Okkupationen 1713 eller den i 1721 følgende Inkorporation særlig Forandring. De Bestemmelser, der gjaldt i den gottorpske Tid, forblev fortsat i Kraft og tjente som Rettesnor for Styret. I Foraaret 1723 udgik der kongelig Ordre om, at Undersaatterne i den tidligere gottorpske Del skulde indsende de dem tildelte Privilegier, Koncessioner o. l. til Konfirmation¹⁾. For Tønder konfirmerede Kongen dog først i Juni 1727 *Privilegierne* (for saa vidt de ikke stred mod hans nuværende suveræne Enehæderdomme over hele Hertugdømmet), skønt Amtmanden, Gehejmeraad Holstein, i en Skrivelse til Byen allerede i Sommeren 1722 havde lovet den sin Understøttelse til at opnaa dette som andre Ting²⁾. Magistrat og Deputeretkollegium drøftede i Maj 1727, om man skulde sende en Person til København for at afhente Byprivilegierne eller blot indsende Pengene til Betaling af de til Privilegiebegræftelsen knyttede Kancellisportler, og det sidste Alternativ valgtes — sikkert som det billigste³⁾. Der hengik i øvrigt kun faa Aar, før Privilegierne atter skulde bekræftes, idet dette skete ved Kongeskifter, og Frederik IV døde 1730.

Af de følgende Privilegiebekræftelser skal kort nævnes den, der skete godt Hundrede Aar senere — 1845 i Anledning af Christian VIII.s Tronbestigelse, der dog fandt Sted allerede 1839. Sammen med Tønders Privilegier konfirmeredes andre sønderjydske Byers Privilegier, men ganske vist med et i den senere Tid sædvanligt Forbehold, der gjorde Konfirmationen ret intetsigende⁴). De bekræftedes nemlig, hedder det, for saa vidt de ikke var bleven begrænsede ved senere Bestemmelser, og med det Forbehold, at de kunde ændres eller ophæves, saafremt dette maatte anses for nødvendigt eller nyttigt. I Kancelliets Forestilling til Kongen om Bekræftelsen ses det tydeligt, hvordan Retsudviklingen havde gjort dybe Skaar i de gamle Byprivilegiers Gyldighed. De er, hedder det, for største Delen ophævede ved senere Love og Bestemmelser, og Byernes Rettigheder beror nu væsentlig paa almindelige Love og specielle Bestemmelser. Det omtales desuden, at der forestod en almindelig Kommunalforordning (som dog ikke blev til noget) og en ny Næringslov, hvorfor det ikke var rimeligt at underkaste Byprivilegierne en Revision, før de forelagdes til Konfirmation. Man nøjedes, som sagt, med en Bekræftelse med ovennævnte Forbehold.

Tønders *Kommunalbestyrelse* udgjordes af *Magistraten*, der ved Overgangen fra gottorpsk til kongeligt Styre bestod (eller skulde bestaa) af to Borgmestre og 6 Raadmænd, samt af *Deputeretkollegiet* paa 16 Medlemmer (sml. S. 94). En vis Overledelse tilkom der paa denne Tid Amtmanden i hans Stilling af *Bypræsident*, men denne Stilling ophørte i Sommeren 1731, da det paalagdes Magistraterne i alle forefaldende Sager at henvende sig til Statholderembedet⁵). Dette havde i nogen Tid været ubesat, men var nu igen besat. Nogle Maaneder forinden havde Tønder Magistrat for Resten modtaget en Næse fra Regeringen, fordi den vilde sende en Erklæring om en Sag direkte til Kongen og ikke lade den gaa til Amtmanden⁶). Amtmand var paa denne Tid Frederik Wilhelm v. Holstein, der var fulgt efter den i December 1730 afdøde Gehejmeraad Holstein. Magistraten havde, hed det i Reprimanden, at vise Amtmanden som Bypræsident skyldig Respekt og ikke lægge ham den ringeste Hindring i Vejen for Førelsen af Bypræsidiel. Dette Præsidium hørte dog, som sagt, kort efter op.

Da Byen 1721 indlemmedes i Kronen, var kun den ene Borgmesterstilling besat, nemlig med Lorenz Tychsen, og først 1730 foretoges Valg til den anden Borgmesterpost. Noget særligt frit

Valg kan det næppe kaldes, da Amtmanden, Gehejmerraad Holstein, i et Brev til Magistraten paa det bedste anbefalede Raadmand Lorenz Roost, der ogsaa blev valgt⁷⁾. Roost kunde, udtalte Holstein, »efter Ordenen« gøre sig mest Haab om at blive valgt, og da han havde tjent Byen nyttig og tro, kunde man være vis paa, at han ogsaa fremtidig med Flid og Eftertryk vilde sørge for »Byvæsenets« Konsevation og Forbedring. Holstein bad dem give sig Underretning om, naar Valget var foretaget, for at han saa ligeledes kunde udtale sig om den vakante Raadmandspost!

Allerede et Par Aar senere maatte nyt Borgmestervalg foretages, da Tychsen døde i December 1732. Kort forinden havde i øvrigt Statholderen i Anledning af Byfogedens Død, hvilken Magistraten havde undladt at indberette til ham, indskærpet, at naar der indtraadte Vakancer i Magistratskollegiet eller andre Byembeder, skulde dette meddeles ham samtidig med, at der gjordes Rede for, hvordan man tidligere havde baaret sig ad ved Remplacering af slige Vakancer⁸⁾. Nogle Maaneder senere udbad Kancelliet sig Besked om, hvordan det sidste Borgmestervalg var foregaaet⁹⁾, og i April 1733 bestemte derpaa et kongeligt Reskript, at Statholderen skulde præsentere Magistraten de tre ældste Raadmænd til Valg¹⁰⁾. I Reskriptet omtaltes for Resten, at Kongen ganske vist ved en bestemt Lejlighed — ved Raadmandsvalget i 1718 — havde undraget Byen Valgretten, men det var for Arvehyklingen og for Byprivilegiernes Bekræftelse. Efter Byprivilegierne tilkom der Byen det frie Valg af »Raadsmedlemmer«, og herunder maatte forstås ikke blot Raadmænd, men ogsaa Borgmestre og Bysekretæren. I 1730 var da ogsaa Lorenz Roost blevet valgt (sml. dog ovenfor) af Magistraten af Raadets Midte. — Dette Reskript blev Rette-snoeren for de følgende Borgmestervalg. — Til 2. Borgmester valgtes i Maj 1733 Johan Fr. Langhein, hvis Valg noget efter konfirmeredes af Kongen¹¹⁾.

Mod Magistratens Eneret paa at vælge Borgmester protesterede de Deputerede i en længere Ansøgning til Kongen fra Marts 1737, i hvilken de bad om sammen med Raadet at faa Adgang til Borgmestervalget¹²⁾. Forholdet var dengang det, at Borgmester Roost var død, og desuden var to af Raadmændene nylig døde, saaledes at 3 af de 8 Pladser i Magistraten var vakante. Med Rette fremhævede de Deputerede, at skulde der præsenteres 3 til Valg, var der ikke mange til at vælge! Trods dette havde Raadet dog villet

skride til Borgmestervalg, hvad de Deputerede havde nedlagt Indsigelse imod. De ønskede, som sagt, at være med at vælge og desuden, at de vakante Raadmandspladser først besattes. Som Begrundelse for deres Ønske anførte de, hvor betydningsfuld de Deputeredes Virksomhed var. Ganske vist stod Magistraten alene for Justitsen, men til Gengæld besørgede de Deputerede ene Kæmner-, Billeto- og Bykasseregnskaberne (Billetøren havde med Ordningen af Indkvarteringen at gøre). I Fællesskab afgjorde Magistrat og Deputerede, om de aarlige Skatter skulde forhøjes eller nedsættes, og endelig skulde de Deputerede ifølge den af dem aflagte Ed sørge for Byens Vel. Under de raadende Forhold, hvor Byen befandt sig i stort Betryk og havde en Gæld paa over 70.000 Rdl.*), kom saa meget an paa, at der valgtes en egnet Borgmester. — Ansøgningen omtalte for Resten, at i den gottorpske Tid var ved en Borgmesters Død den ældste Raadmand, hvis han vilde det, »næsten uden Valg« blevet Borgmester, men at Kongen senere (sml. ovenfor) havde bestemt, at ved Vakance skulde de 3 ældste Raadmand præsenteres til Valg. Ansøgningens Hovedpunkt: De Deputeredes Deltagelse i Borgmestervalget, opfyldtes ikke.

Ved Valg af Raadmænd var Fremgangsmaaden den, at de Deputerede præsenterede 3 af deres Midte, hvoraf Magistraten valgte 1. Ogsaa Raadmændenes Valg skulde konfirmeres af Kongen.

Ved indtrædende Vakance i Deputeretkollegiet præsenterede Kollegiet 3 Borgere til Valg, af hvilke Magistraten valgte det nye Medlem. — Samme Aar, som de Deputerede prøvede paa at faa Andel i Valget af Borgmestre, indgav nogle af Byens Borgere en Forestilling til Kongen, hvori der dels klagedes over det alt for store Slægtsskab, der raadede i Magistrat og Deputeretkollegium, og anmodedes om en Forandring heri, og dels ankedes der over den Maade, paa hvilken Skatteansættelsen skete¹³⁾: Resultatet af Drøftelserne af disse Klager blev en *kongelig Anordning af 4. Juli 1738* om, hvordan der fremtidig skulde forholdes ved Regulering af Skatteansættelsen og ved Besættelsen af Deputeretkollegiet. Om det sidste Punkt, der alene skal omtales her, bestemtes, at fremtidig skulde der finde et Skifte Sted i Kollegiet, ligesom det var indført i Flensborg. Hvert 3. Aar skulde 4 af de Deputerede afgaa.

*) Ved Rdl. forstås Rdl. Slesv.-Holst. Courant. 1 Rdl. Cour. er lig 1 $\frac{3}{4}$ Rigsbankdaler (RbdL.), der som Regel er brugt ved Montangivelser efter 1813. Efter 1854 forandres Rigsbankdaler til Betegnelsen Rdl., men Værdien forblev den samme.

og 4 nye vælges i Stedet, hvorved altsaa den normale Funktionstid for en Deputeret vilde blive 12 Aar. Imidlertid tillodes det Magistraten i Mangel af andre tilstrækkelig kvalificerede Personer at vælge Folk, der tidligere havde været Deputerede, men det indskræpedes, at kun i Nødsfald, saafremt ingen andre dygtige Personer fandtes, maatte man indvælge beslægtede Personer i Kollegiet. For at det ikke skulde skorte paa Folk, hvormed Kollegiet kunde suppleres, bestemtes, at man ogsaa maatte vælge »ringere Borgere og Haandværkere«, naar der ikke var noget at udsætte paa deres Evne til at beklæde Hvervet. — Den nye Anordning skulde bringes til alle Tønder-Borgernes Kundskab ved at læses offentlig paa Raadstuen for det forsamlede Borgerskab.

Anordningens Bestemmelser var velmente og klare nok, men dog gik det med dem som med saa mange andre af Centraladministrationens Paabud, at saadanne var lettere at udstede end at faa efterlevede. Dette ses af en Brevveksling, der godt en halv Snes Aar senere førtes mellem Magistrat og Statholder i Anledning af, at en Deputeret, Ditlef Jensen Angel, i 1760 søgte om Fritagelse for at være Deputeret¹⁴). Angel stammede, som Navnet siger, fra Landskabet Angel, men var 1740 flyttet til Tønder. Efter de da af Magistraten givne Oplysninger synes det, at den slet ikke har brudt sig om den kongelige Bestemmelse om de tre-aarige Valg, men har ladet de engang valgte forblive i Kollegiet til deres Død. De har, siger de, al Møje med at besætte Vakancer, opstaaede ved Medlemmers Død, til Trods for, at de bruger den i Anordningen givne Tilladelse til at vælge ogsaa ringere Borgere og Haandværkere: for Tiden bestaar virkelig »en temmelig Del« af Kollegiet af saadanne. Angels Ansøgning om Fritagelse maa de ogsaa modsætte sig af den Grund, at i saa Fald ældre Deputerede, der var dem næsten uundværlige, kunde komme og ønske sig fritagne.

Angel opgav imidlertid ikke sin Plan om at slippe ud af Kollegiet og tilbød nu at betale en Sum herfor til Bykassen. I sin nye Betænkning herom udtalte Magistraten, at i hvert Fald maatte der saa i hans Afsked staa, at den gaves uden Konsekvens for andre. Endvidere omtalte den, hvordan ifølge Byens Forfatning Posterne som Bykasserer og Kæmner ligesom de 2 Billeterer besattes med Folk i Deputeretkollegiet, at Angel kun havde været Billeter, og at det særlig var Kassererembedet, der var besværligt og risikabelt, hvorfor ogsaa den sidste Kasserer havde betalt ca. 300 Rdl. til

en anden Deputeret, for at denne besørgede Kassererhvervet i 3 Aar. Angels Ansøgning sigtede nok til, at han vilde unddrage sig denne Byrde! Medens Magistraten i den tidligere Betænkning havde erklæret, at Stillingen som Deputeret paa ingen Maade var saaledes beskaffen, at man derfor behøvede at forsømme sin egen Næringsvej, kunde den dog allsaa nu, da det gjaldt om at fastsætte Vederlaget for Fritagelsen, nok se, at Stillingen kunde være en ikke ringe Byrde. Om Sagen veksledes der endnu nogle Skrivelser mellem Statholder og Magistrat, der fastholdt, at den ikke kunde se, hvordan Anordningen af 1738 strikte kunde efterleves.

At Anordningen ikke blev overholdt, kom i hvert Fald til Regeringens Kundskab i 1786, da den maatte træffe Afgørelse i en Række *Stridigheder mellem Magistraten og Deputeretkollegiet*¹⁵⁾. I Begyndelsen af nævnte Aar bad Magistraten for at forebygge de hyppige Ansøgninger om Afsked fra de Deputerede om, at Anordningen af 1738 med dens Bestemmelse om 3 Deputeredes Afgang hvert 4. Aar maatte blive fornyet. Kancelliet mente som Statholderskabet, at det maatte være nok at indskærpe dens Efterfølgelse og bringe den til gamle og nye Deputeredes Kendskab, og dette meddeltes Magistraten samtidig med, at dens Forslag om straks at afskedige den ene af de to i Kollegiet værende Brødre Richtsen og i hans Sted vælge en ny Deputeret billigedes. Anordningen indeholdt jo Bestemmelse om, at beslægtede helst ikke maatte sidde sammen i Kollegiet. Derefter afskedigede Magistraten den ældste af Brødrene Richtsen, Nicolai R., og desuden tre andre Deputerede, og derpaa vilde den skride til forordningsmæssigt Valg for at genbesætte 8 i Kollegiet værende vakante Pladser, d. v. s. Halvdelen af Kollegiet. Skønt Magistraten følte sig befojet til vilkaarligt at afgøre, hvilke Deputerede der efter hvert Treaar skulde afgaa, idet Anordningen herom intet indeholdt, ønskede den dog for at være fuldkommen sikker at faa Regeringens Forskrift i denne Henseende.

Magistratens Afskedigelse af de 4 Deputerede fremkaldte dels en særskilt Klage fra Nicolai Richtsen og dels et længere Klageskrift med forskellige Forslag fra Deputeretkollegiet. Skønt der allerede var 4 vakante Pladser, skrev Kollegiet, havde Magistraten i Henhold til Anordningen afskediget endnu 4, hvilke næsten alle var de yngste. Kollegiet bad om, at de afskedigede maatte blive genindsat, og foreslog, at hvert 3. Aar skulde ikke 4, men kun 3, nemlig de 3 ældste, afgaa. Kancelliet fastholdt imidlertid, at der

skulde afgaa 4, men bestemte, at det hver Gang skulde være de ældste, og at Magistraten ikke saadan vilkaarlig og uden al Orden kunde afskedige, hvilke den vilde. I det hele taget var Kancelliet meget misfornøjet med Magistratens Fremgangsmaade, der prægedes af »Animositet og et urent Sindelag«. Der skulde tildeles Magistraten en Reprimande, men Kancelliet vilde dog af Hensyn til Øvrighedens Anseelse lade det bero ved de foretagne Afskedigelser. Richtsén, hvem Magistraten ikke havde fortalt noget om, hvorfor han fik Afsked, skulde have Besked om, at Grunden var Slægtskabet med Broderen, og at der ikke kunde rettes nogen Bøbrejdelse imod ham.

For at ophæve den Indvending mod en regelmæssig Afgang af de Deputerede, at der derved ikke blev nok kvalificerede Emner til Valgene af Raadmænd, Kæmner og Kasserer, bestemte Kancelliet, at ogsaa afgaaede Deputerede kunde vælges til disse Stillingen. Paa Kollegiets Bøn om, at en tilfældig opstaaet Vakance straks maatte blive erstattet, resolverede Kancelliet, at saafremt en Deputeret afgik (ved Død eller Raadmandsvalg), skulde nyt Valg finde Sted inden 14 Dage. Derimod billigede Kancelliet ikke Kollegiets Anmodning om, at Slægt- eller Svogerskab ikke skulde være Hindring for Valg, og at den til Valg præsenterede ikke behøvede allerede at have svaret personlige Skatter. Kancelliet fastholdt, at dette sidste var nødvendigt.

I Anledning af, at der nu var flere, rettere sagt mange, Pladser som Deputerede at besætte, havde Kollegiet foreslaaet, at naar Magistraten af de til den 1. Plads præsenterede 3 Personer havde valgt 1, skulde den ikke have Ret til at kræve 3 nye Personer præsenterede, men kun 1 ny sammen med de 2 tidligere, ikke valgte, og saaledes fremdeles. Dette mente Kancelliet dog var en for stærk Begrænsning af Magistratens Valgret, da Kollegiet herved kunde paanøde Magistraten de Personer, som det ønskede valgt. Paa den anden Side fandt Kancelliet, at det heller ikke burde staa Magistraten, der selv var Skyld i de 8 ledige Pladser, frit nu overvejende at bestemme, hvordan Kollegiets Sættelse blev. I Stedet for 24 Personer burde man da nøjes med at kræve 16 Personer præsenterede til Valget af de 8 nye Deputerede. — Det sidste Punkt i Deputeretkollegiets Klageskrift drejede sig om en Udvidelse af Kollegiets Myndighed: Magistraten skulde fremtidig ikke kunne foretage noget i »almindelige Bysager« uden de Depu-

teredes Viden og ikke kunne »referere ensidig« (d. v. s. alene), men herpaa vilde Kancelliet ikke inklade sig.

Den ovenfor nævnte Nicolai Richtsen, som Magistraten gav Afsked som Deputeret, søgte kort efter om mod Betaling af 200 Rdl. at faa Fritagelse for yderligere Overtagelse af borgerlige Bestillinger¹⁶). Man kan finde det underligt, at han, der lige havde faaet sin Afsked ganske gratis og mod sin Vilje, nu tilbød Penge for for stedse at slippe for slige Hverv, men dels havde han trods sin Afsked som Deputeret ingen Sikkerhed for ikke at faa andre Hverv overdraget, og dels kunde man maaske tænke sig, at Ansøgningen ikke er uden Forbindelse med hans Vrede over den ham overgaaede Behandling: nu vilde han slet ikke lege med! Hans Ansøgning bevilgedes, og det bestemtes, at Pengene skulde tillægges Byens »Straffe- og Arbejdshus«.

Foruden Richtsen var der i Tidens Løb enkelte andre Borgere, der købte sig *fri for at varetage borgerlige Ombud* ved at betale en større eller mindre Pengesum. Nogle Aar før var det saaledes Tilfældet med Købmand H. Fr. Leo, der 1783 var bleven valgt af Magistraten til Deputeret¹⁷). Som Grunde for sin Ansøgning om Fritagelse anførte han et svageligt Helbred, en udstrakt Handel og andre Forretninger, der, da han var ugift, krævede hans stadige Nærværelse, og endvidere sine 55 Aar, hvoraf de 26 var tilbragt som Borger i Byen, uden at Magistraten i al den Tid havde anset ham for »skikket eller pligtig« til at være Deputeret, men tværtimod havde valgt »langt yngre og mindre ansete Borgere«. Leo anførte, at Køb af Fritagelse mod Betaling af 200 Rdl. ikke var noget usædvanligt, hvilket Magistraten dog bestred. Der fandtes, indrømmede den, 2 Eksempler herpaa, men denne for Byen skadelige Praksis var de sidste Aar helt ophørt. Kancelliet bestemte imidlertid, at Leo, da han med Grund kunde føle sig brøsthouden ved det sene Valg, skulde fritages, dog mod at svare 400 Rdl., en saa høj Sum, at den ikke kunde friste andre til at fremkomme med Ansøgninger om lignende Fritagelse.

Godt et Aars Tid efter Leo ser vi en Raadmand, Kniplingskræmmeren Paul Popsen, søge om at komme af med sin Bestilling mod Erlæggelse af 500 Rdl.¹⁸) Alderen nærmer sig, siger han, og han nødes, hvis han ikke fritages for offentlige Hverv, til at indskrænke sin Kniplingshandel, der giver Sysselsættelse til 7-800 Kniplersker i og uden for Byen. Magistraten syntes ganske vist, at en højere

Betaling end 500 Rdl. var rimelig i Betragtning af hans Formuesforhold, men Kancelliet accepterede Summen, idet det fremhævedes, at Popsen havde været Raadmand i næsten 9 Aar og i Forvejen i mange Aar med al Troskab skøttet andre Bybestillinger, endvidere havde han skænket større Summer ved Anleggelsen af Strømpe- og Huefabrikken og ved Forplejningsanstalten for fattige, hjælpeløse syge. Ved Afskeden skulde han beholde Titel og Rang af Raadmand samt Frihed for borgerlige Hverv. Af de 500 Rdl. tildeles de 200 Straffe- og Arbejdshuset, medens de 300 skulde bruges til at skaffe fattige og uformuende dels gratis, dels billige Eksemplarer af den nye slesvig-holstenske Salmebog.

I Forbindelse med de her anførte Fritagelser for borgerlige Ombud skal nævnes, at der omkring denne Tid og senere blev givet en saadan Fritagelse mod, at de paagældende for et længere Tidsrum overtog Direktionen over Strømpe- og Huefabrikken, som senere skal omtales. I dette Tilfælde er det dog nærmest en Fritagelse for een Slags Ombud mod Udførelse af en anden Slags.

Selv om *de borgerlige Bestillinger* var Æreshverv, var de, som det fremgaar af det foregaaende, tillige *Byrder*, og stundom ret besværlige Byrder for næringsdrivende, der selv havde Hænderne fulde af Arbejde. Som et yderligere Vidnesbyrd herom kan nævnes nogle Udtalelser, Deputeretkollegiet i 1758 fremsatte over for Magistraten i Anledning af Spørgsmaalet om Bestridelsen af Kirkeforstanderskabet⁴⁹). Borgerskabet havde, skrev Kollegiet her, for nogle Aar siden været saaledes beskaffet, at man dengang ikke havde kunnet finde nogen, der var skikket til Kirkejurat. Derfor havde Kollegiet, der, som bekendt, var rede til efter Evne at gaa Magistraten til Haande, efter Anmodning af Borgmesteren foreløbig paataget sig at besørge nævnte Hverv. Men nu var Borgerskabet Gud ske Lov! i en saadan Tilstand, at man kunde finde ikke blot 1, men 5-6 Borgere, egnede til at være Kirkejurat, og derfor vilde Kollegiet ikke længere bestride Embedet. Thi de var selv uden dette langt mere end deres Forgængere plagede med Byrder og Bestillinger. Naar Magistraten betænkte, at der til Billeterørhvervet stadig maatte bruges 2 Deputerede, og at man skulde administrere Bykassen, hvilket Hverv skiftede hvert 3. Aar, og som for Resten nogle var fritagne for grundet paa, at de allerede havde bestridt andre Hverv, saa vilde den forstaa, at den ene Byrde stadig ligesom fulgte den anden i Hælene. De Deputerede maatte sammenlignet

med deres Forfædre og andre Borgere, der sad som »Friherrer«, føle sig urimelig bebyrdede og maatte til Stadighed gøre Slaveri! — Efter denne lidt voldsomme Salut slap Deputeretkollegiet ogsaa igen af med Kirkeforstanderskabet.

Medens Deputeretkollegiets Medlemstal paa 16 forblev ens hele Tidsrummet igennem, skrumpede *Magistratens Medlemstal* i Tidens Løb ret betydeligt ind. Fra Aaret 1767 var der saaledes kun 1 Borgmester, og i Aarhundredets Slutning begrænses Raadmændenes Antal til 4, uden at der for øvrigt ses at være kommet nogen Lovbestemmelse herom. I en Forestilling 1776 fra Kancelliet omtales det, at 2 Raadmandspladser i nogle Aar har staaet ubesatte, dels fordi det har skortet paa egnede Personer, og dels fordi mange af de Deputerede har været »saa nær besvoglede« med Raadmændene, at de ikke har kunnet vælges²⁰). Nu finder Magistraten det imidlertid uomgængelig nødvendigt at genbesætte de 2 Pladser, idet snart den ene, snart den anden Raadmand overfaldes af Sygdom. Da desuden ingen af de nuværende Raadmænd vil kunne succedere den snart 70-aarige Borgmester, Hoyer, maa man være belænkt paa, at i hvert Fald den ene af dem, der vælges, har de hertil udkrævede Egenskaber. Disse findes, skriver Magistraten, hos Bykasserer og Deputeret Paul Popsen, men da hans Kone er Halvsøster til Raadmand Richtsens Kone, kan han ikke vælges. Magistraten beder derfor om, at han trods dette maa faa tildelt Valgbarhed, hvad Regeringen ogsaa bevilger. Borgmester blev Popsen dog trods de her anførte Udtalelser ikke. Efter Marcus Hoyers Død sidst i 1779 valgte man alligevel en af de gamle Raadmænd, Nicolai Jensen, til Borgmester, skønt han var omkring de 70, og 1785 gik Popsen, som vi har set, ud af Magistraten.

Skønt sammen med Popsen ogsaa en anden Deputeret fik Bestalling som Raadmand, blev Magistraten dog grundet paa omtrent samtidig Afgang ikke fuldtallig. Da der 1779 dør 2 af Raadmændene, anmoder Statholderskabet Magistraten om paa sædvanlig Vis at vælge i hvert Fald 1 Raadmand, hvad ogsaa sker²¹), og i den følgende Tid var Raadmændenes Antal temmelig regelmæssig 4.

En Halvering af dette Antal skete i 1851 efter Undertrykkelsen af den slesvig-holstenske Revolution. Alle daværende 4 Raadmænd var under denne optraadt som Slesvig-Holstenere, og de viste sig naturligvis ogsaa som Modstandere af de danske Sprogskripter.

Amt Indtægtsforvalter - Brevet er
 af 1792.

E. S.	Hans Steph. Junck Hans Nidderwatt Christen Sørensen E. Sørensen H. S. Engel H. Ch. Kierstj. J. Jacob Sørensen J. Thomsen E. Ericson J. H. Clausen Peter Müller Peter Sørensen
--	--

Fig. 22. Magistratens og Deputeretkollegiets Underskrifter fra 1792.
 Higsarkivet.

De indgav nu, formentlig under Tryk af den nye, konstituerede Borgmester C. A. Kiær, deres Ansøgninger om Afsked, som bevilgedes dem²²). Under de forhaandenværende Forhold nøjedes man med at udnævne to Raadmænd — en 1. og 2. Raadmand — da man ikke fandt det muligt at finde 4 loyale, til Raadmandsstillingen velskikkede Personer blandt Borgerskabet, og Udnævnelsen skete ikke af Magistraten, men af Kongen, dog under Forbehold af den Magistraten tilkommende Valgret²³). De 2 i 1851 udnævnte Raadmænd, Farver A. T. Diemer og Bogbinder E. Jacobsen, beklædte disse Stillinger indtil 1864.

Skønt Tønder, saadan som det er vist, i det væsentlige bevarede sit kommunale Selvstyre efter Indlemmelsen i 1721, var der dog en enkelt af Byens Embedsmænd, for hvis Vedkommende det meget hurtigt fastsloges, at hans Udnævnelse skulde være kongelig, skønt dette efter Magistratens dog ikke helt korrekte Udtalelser (sml. S. 98) ikke svarede til den hidtidige Praksis. Denne Embeds-

mand var *Byfogeden*. Da Raadmand, Toldforvalter og kgl. Byfoged Christian Jepsen døde 1762, gjorde Magistraten i en længere Skrivelse til Statholderen opmærksom paa, at i den gottorpske Tid havde Magistraten foreslaaet en Person til Byfoged, taget ham i Ed og foreskrevet ham en Sporteltakst, men Christian Jepsen var blevet udnævnt direkte af Kongen (i 1733)²⁴). Magistraten bad om at maatte skride til Valg, og da der ikke i Deputeretkollegiet kunde findes 3 skikkede Emner, saa ogsaa at medtage en tilstrækkelig kvalificeret Person uden for Kollegiet. Regeringen fastholdt dog, at Udnævnelsesretten laa hos Kongen, og at de, der ønskede Stillingen, maatte indgive Ansøgninger om den. Resigneret bemærkede Magistraten i et Brev til Oversekretæren i Tyske Kancelli, J. H. E. Bernstorff, at trods tidligere Praksis var Jepsen jo udnævnt af Kongen, og »herved vil det vel saa ogsaa fremtidig have sit Forblivende«²⁵). For Resten udnævntes den Mand, som Magistraten anbefalede, Advokat Nicolai Jensen, og denne havde Magistraten ogsaa valgt til Raadmand.

Nicolai Jensens Efterfølger blev 1790 den mangeaarige Fuldmægtig paa Toldboden, Jacob Feddersen²⁶). Han døde i 1826 over 80 Aar gammel. Nogle Aar efter hans Ansættelse blev der udarbejdet en ny Sporteltakst for Embedet til Afløsning af den gamle fra 1690²⁷). Et vist Indgreb i Byfogedens Myndighedsomraade skete der ved Oprettelsen under Napoleonskrigene af et Politimesterembede. Da der i April 1811 udstedtes en ny Pasforordning for at kunne føre nøjere Kontrol med Rejsende, blev Tønder en af de Byer, hvor de rejsende skulde have deres Pas viserede af Politiovrigheden, og man fandt det derfor nødvendigt at udnævne en særskilt *Politimester*²⁸). I Forbindelse hermed skal nævnes, at Amtmanden i Tønder (ligesom Amtmanden i Husum) udnævntes til Overdirektør med den særlige Opgave at hindre Handel med Fjenden — det var Fastlandsspærringens Periode! — en Opgave, man ikke har ment rigtig laa for Magistraterne²⁹). De to Overdirektører skulde ifølge deres Instruks med største Strenghed vaage over, at der ikke fra de dem underlagte Byer blev drevet forbudt Handel og Trafik, uden Hensyn til den Skade, der voldtes de enkelte Byers Handel, thi saadant var absolut nødvendig med »Henblik paa det almindeliges Vel«.

Tønders første Politimester beklædte kun Posten nogle Maaneder. Ved Embedets Genbesættelse i Februar 1812 med Amtssekretær

M. G. C. Drøhse fremhæves, at Politimesterens Forretninger vel ikke er talrige, men at Embedet er nødvendigt³⁰). Embedets Løn forhøjes noget, og desuden bestemmes, at Drøhse ogsaa skal være Raadmand, hvad der giver ham en yderligere Indtægt. Da Drøhse 1816 udnævntes til Herredsfoged i Tønder og Højer Herreder, overdroges Politiforretningerne foreløbig til Borgmester Horup mod en lidt nedsat Betaling³¹). Allerede da fremsattes i øvrigt den Tanke at forene Byfoged- og Politimesterembedet, naar den gamle Byfoged døde. Nogle Aar senere, i 1819, anmodede Horup dog om paa Grund af sin Alder og sine andre Forretninger at fritages for Politiforretningerne. Der udnævntes da paa ny en særlig Politimester, Amtsekretær Paul Sibbers, som tillige fik det vakante 4. Raadmands-embede, og der dvaltes ved hans Udnævnelse ligesom i 1816 ved den formentlig nær forestaaende Forening af Byfoged- og Politimesterembede.

Byfoged Feddersen, hvis Død efter det her anførte i hvert Fald af nogle har været ventet med en vis Længsel, døde, som sagt, først 1826, og Byfogedens Forretninger overdroges derefter til Politimesteren. Formelt ophævedes Byfogedembedet imidlertid først 1834 samtidig med, at Politimester-, Borgmester- og Bysekretær-embederne forenedes til eet³²). Ved denne Lejlighed opgøres Byfogedens Forretninger til at bestaa i følgende: Deltagelse i Inventaraffattelser, Skifter og Konkurser, Revision af Formynderregnskaber, Bødesager, fiskalske og Skattesager, særlig ogsaa Stempel-papirsager, Ledelse af Taksationer, retslige Forseglinger, Besørgelse af «Insinuationer» (Stævninger), Forkyndelse af Arrest, Opsigelser og Vekselposter.

Med *Borgmesterembedet* skete der fra Begyndelsen af det 19. Aarh. den Forandring, at Indehaveren blev udnævnt af Kongen, medens han hidtil, som vi har set, var blevet valgt af Magistraten. Den sidste Borgmester, Magistraten valgte, var Carsten Richtsen (Fig. 23), for Resten en af de yngste Raadmænd, og hans Valg approberedes i 1790 af Kongen³³). Da Richtsen efter Ansøgning fik sin Afsked i Begyndelsen af 1812, udnævnte Regeringen til hans Efterfølger Raadmand Georg Frederik Horup, der fra 1781 fungerede som Bysekretær³⁴). Dette Embede beholdt han som Borgmester, og Cancelliet havde i sin Forestilling herom fremhævet Borgmesterembedets ringe Indtægter, og at de to Stillinger uden Skade kunde forenes.

Samme Aar, som Horup udnævntes, søgte han om at faa bevilget

en passende Løn som Borgmester²⁵). Denne havde nemlig hidtil, anførte han, ikke haft nogen virkelig Løn, men kun nydt en Godtgørelse af Bykassen paa 20 Rdl. i Stedet for de Accidentier, der tidligere tilkom ham af Vogne, der kom med Produkter til Byen,

*Fig. 23. Borgmester Carsten Richtsen (1745-1821).
Efter Maleri paa Tønder Haandhus.*

samt et Beløb paa henved 40 Rdl., hvilket var Indtægten af nogle Byen tilhørende smaa Jorder. De hidtidige Borgmestre var blevet valgt blandt Købmændene og havde haft en udstrakt Bedrift eller betydelig Formue, hvorfor de ikke havde gjort Krav paa ordentlig Løn. Men herefter, mente Horup, maatte det ventes, at der, som Tilfældet havde været med ham, blev taget retskyndige Folk til Borgmestre. Selv om Bysekretær - Embedet (dettes Indtægter ansloges til op mod 900 Rdl.) forblev forenet med Borgmesterstil-

lingen, var Indtægterne alligevel alt for ringe, og der maatte tages Hensyn til, at Borgmesterens Forretninger voksede fra Aar til Aar. — Regeringen billigede Horups Betragtninger, og der bevilgedes ham en aarlig Løn paa 200 Rdl. af Byens Kasse.

Som ovenfor anført, bestred Horup tillige et Par Aar Politimesterforretningerne. I 1828 tillodes det ham grundet paa hans høje Alder (70 Aar) og tillagende Sygelighed at benytte Politimester Sibbers som Hjælp ved Bysekretærembedet²⁶). 6 Aar senere fik han efter Ansøgning Afsked fra sine Embeder, og der tillagdes ham, der kunde se tilbage paa en 52-aarig Tjenestetid, en aarlig Pension

af 800 Rbdl., ca. $\frac{1}{3}$ af hans gennemsnitlige Embedsindtægter de sidste 16 Aar²⁷).

Ved Horups Afgang forenedes, som allerede nævnt, Politimesterembedet med Borgmester- og Bysekretærembedet, og det ophævede Byfogedembedes Forretninger overdroges dette forenede Embede²⁸). Det var Deputeretkollegiet, der for at indskrænke Byens Udgifter havde stillet Forslag om Foreningen, og de mente, at der nu ikke længere behøvedes en særlig Politimester i Tønder; en saadan fandtes heller ikke i andre af Hertugdømmernes Byer af lignende Størrelse. Kancelliet sluttede sig hertil og fremhævede, at i de fleste af Hertugdømmernes Byer udøvedes Politimyndigheden af Borgmesteren, der tillige som Regel var Bysekretær. Det forenede Embedes Indtægter ansloges til ca. 2400 Rbdl., deraf 432 Rbdl. fra Bykassen, der ved Nyordningen sparede ca. 760 Rbdl., d. v. s. forskellige Tillæg, der i Aarenes Løb var blevet bevilget henholdsvis Borgmester og Bysekretær, samt Halvdelen af Politimesterens Løn. Med Hensyn til Besættelsen af Embedet udtalte Kancelliet, at det stemte med den i nyere Tid regulerede Forfatning for flere af Hertugdømmernes Byer, at Borgmester og Bysekretær udnævntes umiddelbart af Kongen: nylig var dette saaledes bestemt for Kiel. Samme Regel burde nu gøres gældende for Tønder, særlig hvis Politimesterembedet forenedes med de andre Embeder, da Magistratens Valgret ikke strakte sig til Politimesteren. Efter at den foreslaede Nyordning var approberet, udnævntes Politimester Paul Sibbers til at beklæde Embederne, og der toges intet Hensyn til Magistratens Forsøg paa at gøre sin Valgret gældende²⁹).

Ved Sibbers' Dod udnævnte Kongen 1846 Guvernementssekretær Broder Knudsen til hans Efterfølger³⁰). Magistraten havde paa ny søgt at gøre sin Valgret gældende, men afvistes. Kancelliet henviste herom til de kgl. Udnævnelser i 1812 og 34 samt desuden til, at Borgmester og Politimester ifølge Udkastet til en Købstadforordning skulde have kgl. Udnævnelse. Som Statholderskabet bemærkede i dets Indberetning: Magistratens Valgret havde i den senere Tid ikke mere fundet den tidligere Anerkendelse!

Heller ikke paa de følgende Besættelser fik Magistraten Indflydelse. Knudsen afløstes i Maj 1849 af Bureauchef Frans Lüders, der konstitueredes af Statholderskabet³¹). Efter Revolutionens Undertrykkelse konstitueredes først Dröhse en kort Tid, senere C. A. Kiær, der dog ikke havde Politifunktionerne under sig. Ved den i Møgel-

tønder fødte Johs. Henr. Holms Udnævnelse i April 1853 forenedes igen alle tre Hverv: Borgmester, Politimester og Bysekretær⁴²). Holm beklædte Stillingen, til han i Februar 1864 fordreves af Tyskerne.

Fra 1812 var *Bysekretærembedet* (Byskriverembedet), som vi har set, forbundet med Borgmesterembedet, og Magistraten mistede herved ogsaa sin tidligere ubestridt udøvede Valgret til dette Embede. Om Bysekretæren skal her anføres, at han i Løbet af det 18. Aarh. fik nogle Lønningstillæg, hvorved Stillingen, hvis Arbejde ogsaa øgedes, økonomisk forbedredes. Saaledes bevilgedes der 1728 Bysekretær Joh. Fr. Gottschalek et Tillæg paa 20 Rdl. foruden den faste Løn af 80 Rdl.⁴³). Til Gengæld paatog han sig at passe Arkivet og Byprivilegierne, hvilket havde været helt forsømt og i konfus Tilstand, samt ordne alt, saa man i Nødsfald kunde betjene sig deraf. Endvidere skulde han uden Vederlag forfærdige og ekspedere By-, Kirke- og Hospitals-Memorier o. l. Gottschaleks Efterfølger, Thomas Prehn, fik 1775 — et Par Aar før sin Død — tilstaaet et yderligere Tillæg paa 50 Rdl. paa Grund af det i de sidste Aar stærkt forøgede Arbejde⁴⁴), og i 1792 fik Bysekretær Horup endvidere et Tillæg paa 100 Rdl. samt Løfte om yderligere 50 Rdl., naar Byens udenbys Gæld var blevet afbetalt⁴⁵).

Af de ovenfor nævnte borgerlige Ombud som Kasserer, Kæmner, Billeter og Kirkeforstander var navnlig Stillingerne som Kasserer og Kæmner vigtige for Byens Økonomi og byrdefulde for Udøverne. Begge Hverv var treaarige, i det væsentlige ulønnede (de paagældende nød dog Indkvarteringsfrihed) og besattes med Deputerede (eller tidligere Deputerede). 1819 billigede Regeringen imidlertid et Forslag fra Magistraten om i Lighed med, hvad der var Tilfældet i andre Byer i Hertugdømmerne, at ansætte en særlig *Bykasserer* — mod en aarlig Løn af 80 Rbdl. foruden den hidtidige aarlige Godtgørelse paa $3\frac{1}{2}$ Rbdl. for Skrivematerialer⁴⁶). Som Bykasserer antoges den deputerede Borger, Købmand Christian Outzen. I Kancelliets Forestilling om Sagen udtaltes, at Valget af Kasserer burde overlades til Magistraten, idet han udelukkende var kommunal Embedsmand, og da Magistraten eventuelt maatte hæfte for Opfyldelsen af de ham paahvilende Pligter; dog burde det kræves, at han før Tiltrædelsen stillede en passende Kaution som Sikkerhed for hans Opkrævning af Skatter. En mindre Forhøjelse af Kassererens Løn skete 1840, ved at der tillagdes ham 16 Rbdl.

som Godtgørelse for Regnskabsbøger, Papir, Emballage m. m., medens hertil tidligere var beregnet ca. 4 Rdl. Cour.⁴⁷⁾.

I *Kæmnerhørvet* fandt der fra Nyltaar 1837 en større Forandring Sted, idet det deltes i to⁴⁸⁾. Ved den herom i December 1836 i Bykollegierne førte Forhandling fremhævedes, at Stillingen var blevet alt for besværlig for en enkelt Mand. Forretningerne foresloges derfor overdraget 2 af Deputeretkollegiets Medlemmer og fordelt paa følgende Maade: Den 1. Kæmner skulde have Ledelsen i Deputeretkollegiet, føre Pennen i dets Møder og i alle Anliggender føre Ordet for Kollegiet og i dets Navn. Han skulde besørge Regnskabsførelsen samt nyde den Indkvarteringsfrihed, der fra gammel Tid var Bykæmnerens Emolument. Den 2. Kæmner eller den førstes Assistent skulde udføre de Kæmnerforretninger, som det paahvilede Kæmneren at udføre i Fællesskab med Bygningskommissionen, samt udføre Kæmnerens Funktioner i de Kommissioner (som Fattigkommissionen, Kirkegaardskommissionen), i hvilke han som saadan var Medlem. Endvidere skulde han varetage Embedet overalt, hvor Kæmneren havde at optræde alene og uden Deputeretkollegiet, f. Eks. fungere ved Vejsyn og Sprøjteprøve, besørge Tilsigelserne hertil, foretage det fornødne ved Snekastning og bestride Udgifterne ved Deputeretkollegiets Fortæring for de 20 Rdl. Cour., som hertil aarligt var tillagt Kollegiet. Havde den ene af Kæmnerne Forfald, skulde den anden træde i hans Sted, og man maatte vente, udtaltes det, at begge ved gensidig Imødekommenhed vilde lette hinanden Arbejdet mest muligt og herved fjerne de Ubehageligheder, der var ved oftere at skulle forsømme deres egne Anliggender. Ordningen gjordes provisorisk for de første 4 Aar for at indsamle de fornødne Erfaringer om dens Nytte. 1844 bestemtes, at nu ogsaa den 2. Kæmner skulde nyde Indkvarteringsfrihed⁴⁹⁾.

Med Hensyn til Billestørrstillingen vedtog Kollegierne 1767, at Indehaveren af den som de øvrige Bybetjente skulde fungere i tre Aar, og at han i den Tid var fritaget for Indkvartering i det af ham behøede Hus⁵⁰⁾. — Om *Kirkeforstanderen* hører vi, at den Mand, der i Begyndelsen af 1760'erne beklæder Stillingen, tilbyder at ville fortsætte endnu nogle Aar mod for Livstid at fritages for borgerlige Ombud, og 1779 vedtages det i Anledning af, at den daværende Kirkejural tilbyder at fortsætte det 4. Aar i Stillingen, at denne som de øvrige smaa Bybestillinger fremtidig skal forvaltes af enhver 4 Aar i Træk⁵¹⁾.

Til Hjælp ved Byens økonomiske og retslige Styrelse raadede Øvrigheden over en Række »ringere Bybetjente«, anlagne og lønede af den, og disse Betjentes Stilling adskille sig selvfølgelig stærkt fra de anførte borgerlige Ombud. I 1770'erne omtales 4 Bytjenere, der tillige er Natvægtere, 3 Markvøglere, 1 Fattigfoged og 1 Tugtemester⁵²). 1785 vedtages det for at forebygge Forprang og skadeligt Opkøb snarest at ansætte en *Markedsfoged* med en aarlig Løn af 50 Mark, Skattefrihed samt Halvdelen af alt, hvad han maatte konfiskere⁵³). Lønnen forhøjes senere, ligesom han (i 1802) faar Frihølig⁵⁴). Samtidig forhøjes ogsaa Raadstuetjenerens Løn⁵⁵).

En større Udvidelse af det underordnede Politipersonale foretoges omtrent samtidig med Politimesterembedets Oprettelse⁵⁶). Der ansattes en Overpolitibetjent, der tillige var Overvægter, og en Underpolitibetjent, og Natvægternes Antal øgedes fra 4 til 6. Endvidere forblev Markedsfogeden samt Fattigfogeden, der ogsaa var Udraaber. Efter Fredens Genindtræden fandt dette Personale, udtales det, ikke tilstrækkelig Sysselsættelse, og 1817 slog man Stillingerne som Underpolitibetjent og Markedsfoged sammen, ligesom Lønningerne — bortset fra Overpolitibetjentens — nedsattes noget. 1834 gik man endnu videre, idet man helt nedlagde Stillingen som Underpolitibetjent og Markedsfoged, hvis Funktioner overdroges den 1. Politibetjent, der samtidig fik et Løntillæg⁵⁷). I Begrundelsen for Nedlæggelsen fremhævedes, at Markedsfogedens Forretninger faktisk var ubetydelige, efter at i den nyere Tid flere Indskrænkninger angaaende Markedshandelen var blevne ophævede.

At Øvrigheden ikke just altid havde det let med sine Betjente, erfarer vi i Anledning af Underpolitibetjent og Markedsfoged Christian Holms Afskedigelse i 1821⁵⁸). Han, en tidligere Underofficer, var blevet ansat 1819, men viste sig som en kivaglig, hævnerrig Person, meget forfalden til Drik og stundom ikke ved sine fulde fem — saadan skildrede i hvert Fald Magistraten ham, da den ønskede at komme af med ham. Dette var nu heller ikke uden Grund efter den Optræden, han udviste over for Politimesteren. Bl a. passede han ham engang op, da Magistratsmedlemmerne en Dag efter endt Raadmøde var for hjemgaaende, fulgte efter ham paa Gaden, overfaldt ham med Grovheder og raable op om, at i Tønder traadte man Retten under Fødder, og forfulgte ham ind i hans Hus, saa Politimesteren maatte lade Overpolitibetjenten tage ham i Forva-

ring. Man har nok været glad, da man endelig slap af med ham. Christian Holms Utilfredshed med den Tønderske Relfærdighed leder for Resten Tanken hen paa en lignende, men mere voldsom Episode i 1758, da en fordrucken Borger trængte ind i Huset hos den daværende Borgmester og med en stor Hammer i Haanden tvang ham til at læse nogle Steder i en medbragt Postil, hvor der taltes om uretfærdige Dommere⁵⁹).

Ved Besættelsen af *Raadstue- eller Retstjenerstillingen* skulde man ifølge en Forordning fra 1804 fortrinsvis tage fortjente Underofficerer i Betragtning. En Paragraf i nævnte Forordning tillod imidlertid at tage Hensyn ogsaa til Borgere, for hvem det ufor skyldt var gaaet tilbage, og Tønder Magistrat indstillede derfor — til Militærets Ærgrelse — som Regel en forarmet Borger til Stillingen, naar den blev ledig. 1846 valgte den saaledes Bykæmneren Johs. Allmann, om hvem den udtalte, at han tilhørte en af Byens ældste Borgerfamilier, der fra Arilds Tid var blevet udmærket af Medborgerne og havde beklædt Æreshverv⁶⁰). Allmanns Kæmnerhverv ophørte med indeværende Aar, og sandsynligvis vilde hans Løbebanc ikke være endt hermed, hvis ikke Tab i Handel og Ulykke i hans Familie havde ruineret ham. Allmann kom dog ikke til at nyde godt af den nye Stilling længe, for han døde allerede det følgende Aar, og nu endelig blev en Underofficer, Vagtmester Daniel Mommsen, udnævnt⁶¹). — Ved Stillingens Tiltrædelse krævedes en Kautionsydelse, der 1810 fastsattes til 300 Rdl. Cour. (480 Rbdl.), hvad der begrundedes med, at Raadstuetjeneren bl. a. skulde inddrive Skatterestancerne; disse siges i 1810 at være taget stærkt til i de sidste Aar. Man kunde maaske mene, at det ikke var let for en forarmet Borger at præstere saa høj Kaution, men som Magistraten gerne hjalp en saadan til Stillingen, har nok andre af hans Bysbørn rakt en hjælpende Haand ved Kautionsydelsen. Indtægterne af Stillingen anslaaes i 40'erne til ca. 300 Rbdl., et for lille Beløb, siges det, til en stor Familie. Betænker man Retstjenerens Hverv som Inddriver af Skatterestancer, forstaar man i og for sig godt, at Magistraten gerne til Pladsen vilde have en Mand med lokalt Kendskab til Byen og dens Indbyggere, ligesom man ogsaa kan billige Magistratens Betragtning, at det var et Fortrin, som den skrev om en af sine Kandidater, at han havde særlig Lethed og Smidighed i at omgaas Folk.

SKATTER OG AFGIFTER. INDKVARTERING.

I Byens økonomiske Styrelse — Skatteopkrævning og Administration af Udgifterne — havde begge Bykollegier Lod og Del. Som Retsvæsen, Kirke- og Skoleforhold var Magistratens særlige Domæne, laa Hovedindflydelsen paa det økonomiske Omraade imidlertid hos Deputeretkollegiet. Dette hang dels sammen med det ovenfor nævnte Forhold, at Kæmner- og Bykassererhvervene besattes med Deputerede, og dels med, at i de Fællesmøder af de to Kollegier, hvor der drøftedes og besluttedes om økonomiske Anliggender, kunde Deputeretkollegiet, stod det enigt, altid takket være sit Tal ved Afstemninger gennemføre sin Vilje over for Magistraten. Vi ser ogsaa af de over Fællesmøderne førte Protokoller, at de Deputerede i adskillige Tilfælde gør Brug af deres kompakte Majoritet, saa faar Magistraten anføre, hvor mange Grunde den vil til Gunst for de af den indtagne Standpunkter, eller true med at fratægge sig hvert Ansvar for Følgerne af vedtagne Beslutninger.

Nogle almindelige Regler vedrørende Skatteopkrævning og Skattepaulegning blev faa Aar efter Inkorporationen — i 1726 — vedtagne af de to Bykollegier for, som det hed, at rydde alle hidtidige Fortrædeligheder af Vejen og skabe god Harmoni¹). Først fastsloges, at saafremt »die Buhden Leute« (Folk, der boede til Leje) ikke vilde eller kunde svare Afgifterne, var Ejerne ansvarlige for disse, da man ikke var sindet herefter at taale Folk i Byen, som ikke kunde udrede, hvad de skulde! I Punkt 2 udtaltes, at alt skulde overvejes vel, og hvad enhver var bleven sat til at svare, maatte han betale uden Afkortning. Følte nogen sig imidlertid forurettet, skulde han træde frem og aflægge Ed »coram protocollo«, at han ikke var i Stand til af sin Næring og Formue at yde, hvad han var blevet sat til. Herefter skulde hans Ansættelse formindskes efter Billighed. Endelig vedtoges som Punkt 3, at alle Skatterestancer, som var til at inddrive, skulde inddrives uden Persons Anseelse, og saadanne Restancer maatte fremtidig ikke falde Byen til Last. Derfor skulde ingen Skatteansættelse foretages, før Restancerne var reviderede og inddrevne. Skatteopkræverne skulde formanes til at forestaa deres Hverv med Omhu, og Paamindelse skulde gives til Bodernes Ejere om det i Pkt. 1 vedtagne.

At disse Beslutninger skulde kunne rydde alle Fortrædeligheder af Vejen, var vel næsten for meget begæret. Maaske var det nok en Fortrædelighed af de mindre, naar Bykollegierne den 13. Marts 1732, da de var samlede for at regulere Maanedsskatten for 32, modtog et uanmeldt Besøg af en hidsig Borger, der klagede over, at han i Renteskatten for 1731 var bleven sat 1 Rdl. op²). Den vilde han, bedyrede han, ikke betale, og før han gjorde det, vilde han ofre 100 Rdl. paa Sagen! Men at den tilstræbte gode Harmoni ikke var naaet, viste sig ved de Klager, som nogle Borgere 1737 fremsatte bl. a. ogsaa over Skatteansættelsen, og som gav Anledning til den tidligere nævnte kgl. Anordning af 4. Juli 1738³).

Nogen Ændring af de hidtidige Principper for Skatteligningen tilsigtede denne Anordning i og for sig ikke, men den gav nogle nærmere Bestemmelser om, hvordan der skulde gaas frem ved Skatteansættelsen. Ved Ligningen havde man, hed det, i Henhold til Kommissionsvedtagelsen 1681 (sml. S. 104 f.) taget enhver Huse, Jorder, Næring og hele Formue i Betragtning og herefter sat det Beløb, der skulde erlægges. Dette skulde ogsaa foreløbig være Norm for Skatteansættelsen, men for at tilvejebringe den størst mulige Lighed, saa den ene ikke bebyrdedes i Forhold til den anden, gaves følgende Regler: Ved Skatteligningen skulde Byskriveren hver Gang offentlig forelæse den af Magistratsmedlemmer og Deputerede aflagte Ed, og den ældste Borgmester havde at paaminde alle Medlemmer om deres Pligt og Skyldighed til at varetage Retfærdighed og Lighed. Ved Afstemning over det Beløb, hver skulde svare, skulde først den yngste Deputerede stemme, og der skulde endes med den ældste Borgmester. Hvert Votum skulde føres til Protokols af Byskriveren. Naar Skattebeløbet skulde fastsættes for et af Kollegiets Medlemmer, skulde vedkommende fjerne sig og være pligtig til at underkaste sig de andres Afgørelse. Skulde det nu alligevel hænde, at nogen ansattes for højt, stod det den paagældende frit at aflægge Ed paa, at han i Forhold til sin Formue var sat for højt, og at han ikke vidste andet, end at han i Forhold til andre Borgeres Ansættelse var prægraveret ved Ligningen. Efter en saadan Eds Aflæggelse skulde der tilstaa ham billig Moderation, og i hvert Fald skulde han være berettiget til at søge en saadan paa højere Sted.

En Snøs Aar efter denne Anordning gav Magistraten i en Skrivelse til Haderslev Magistrat en *Redegørelse* for de i Tønder herskende

*Skatteprincipper*⁴). Skrivelsen var Svar paa en Anmodning om Oplysning om, hvilket Regulativ der i Tønder gjaldt for Opkrævning af Grundskat, men som Tønder Magistrat selv udtalte, var Foresporgeren ikke meget tjent med Skrivelsen til Brug for det angivne Formaal at faa indført en fast Grundskat. Derimod er Skrivelsen ganske oplysende i andre Henseender. Magistraten fremhævede først de stærkt svingende Udgifter, nævnte Byens fra gammel Tid anselige Gæld, Udgifterne ved Indkvartering m. m. og betonedes, at man ikke saadan forud kunde afgøre, hvor meget der skulde bruges. Derfor havde man ikke ved Skatteligningen fastsat noget bestemt hverken med Hensyn til Huse eller andet, men Afgifterne forhøjedes eller formindskedes hvert Aar, eftersom Kasses Tilstand og Behov, efter hvad det foregaaende Aars Regnskab udviste, krævede det. Til Betaling af de kongelige Skatter og Afgifter var hverken en Afgift af Husene eller et andet Fond særskilt bestemt, men disse Skatter udrededes af den almindelige Bykasse. Dog foretoges en særlig Repartition til Bestridelse af Indkvarteringsomkostningerne og til Lønning af Byens og Kirkens Embedsmænd.

Om selve Skatteansættelsen udtalte Skrivelsen under Paaberaabelse af den kgl. Anordning fra 1738 og Byens gamle Forfatning, at enhver Huse og Jorder, Næring og hele Formue blev laget i Betragtning. Herved tog man Hensyn til Husenes formentlige virkelige Værdi, ikke blot til Ejendommens Grundflade. Kun de saakaldte Stavnsjorder paa Bymarken ansattes til et bestemt ensartet Beløb, da de var af næsten samme Størrelse og ikke i Godhed skille sig meget fra hinanden. Skønt Husene altsaa var indbefattede ved Udregningen af den Sum, som enhver skulde betale, kunde man dog kun se, hvad de særskilt skulde svare, naar en Person for sit eget Vedkommende ved Privilegium var fritaget for Skat, men besad et Hus, hvoraf han skulde udrede Afgifter til Byen.

I Modsætning til de her skildrede Skatteforhold finder vi senere, at der ved Skatteansættelsen skelnes mellem, hvad der paalignes i »Hus- eller Grundskat« og »Personlig eller Næringskalk«. Af en længere, livlig Forhandling i Bykollegierne i Juni 1836 i Anledning af et Forslag fra Deputeretkollegiet om Nedsættelse af »Real- eller Grundskatten« fremgaar det, at Grundskatten i hvert Fald gennem længere Tid er blevet betragtet som uforanderlig⁵). Trods Magistratens Protest gennemførte de Deputerede, der hævdede,

at Grundskatten var særlig byrdefuld for Byen og de enkeltes Huse, en Nedsættelse af den.

Af de *forskellige Byskatter*, der opkrævedes, skal først nævnes *Maanedsskatten* som den betydeligste. Som Navnet siger, opkrævedes den maanedlig, men dog ikke alle Aarets 12 Maaneder. Et Par eller flere var som Regel skattefri, medens det omvendt ogsaa forekom, at der maatte betales 2 Gange i een Maaned⁶⁾. 1717 opkræves Skatten saaledes i Marts-November, men dobbelt i Oktober. 1718 i Februar-November (dobbelt i Juni) og 1719 i samme Maaneder, men dobbelt i Oktober. 1739 opkræves den for 10 Maaneder (Februar-November), men 1835 opkræves den kun 8 Gange. Ansættelsen til Maanedsskat skete engang i Februar, Marts eller April. Af Kæmnerregnskabet ses f. Eks., at Bykollegierne den 25. Februar 1722 var samlede paa Raadhuset for at paaligne Maanedsskatten, og at de under Udøvelsen af dette Hverv fortærede for 2 Mk. 3 $\frac{1}{2}$ Sk. Øl, Brændevin og Tobak. 1739 samledes Kollegierne den 3. Marts, og i Henhold til den kgl. Anordning fra foregaaende Aar begyndte man med at forelæse Raadmandseden og Eden for de Deputerede samt med en Formaningstale af den ordførende Borgmester⁷⁾.

Medens Maanedsskatten paalignedes i de tidlige Foraarsmaaneder, foregik Ansættelsen til *Renteskat* og til *Mortensdagsskat* i November. I Kæmnerregnskabet 1722 anføres, hvad der ved Ligningen af disse 2 Skatter den 26. November er brugt af Øl, Brændevin, Tobak, Piber samt Lys. For 1739 sker Ansættelsen til Mortensdagsskat den 23. og til Renteskat den 26. November. Renteskattens Formaal var at skaffe Penge til Renterne af Byens ikke ubetydelige Gæld, medens Mortensdagsskatten brugtes bl. a. til Lønning af Byens Bestillingsmænd.

Vigtigst af Byens Regnskaber var *Bykassererens Regnskab*. I dette indgik som Indtægter Maanedsskat og Renteskat, optagne Laan m. m. 1739 udgør Maanedsskatten 9168 Mk. 12 Sk.*). Renteskatten omkring Halvdelen, nemlig 4505 Mk. 8 Sk. Paa Udgifts-siden træffer vi den kongelige Kontribution for 12 Maaneder à 331 Mk. 4 Sk., i alt 3975 Mk., samt Renter af Byens Gæld 8808 Mk. 12 $\frac{1}{2}$ Sk. Ved Siden af dette Regnskab førtes der vedblivende (sml. S. 101) et særligt *Regnskab for Mortensdagsskatten*. Indtægten i 1739 udgør ca. 2500 Mk., og blandt Udgifterne anføres først Byens

*) Ved Mk. (Mark) forstås lybske Mark, hvoraf der gik 3 paa 1 Rdl. Cour.

»Pligtpenge« til Kongens Kasse 952 Mk. 8 Sk., derefter en Rekognition paa 150 Mk. til Amtet for de til Byen i sin Tid lagte 3 Plove (sml. S. 68 f.) og endelig Lønningerne til Kirkens og Skolens Folk, til Borgmester og Raadmand, Byens Musikant, Raadstuetjeneren og Jordmoderen, Skarpretteren, Markvogterne og Bytjenerne. Fra Begyndelsen af det 19. Aarh. afskaffedes disse selvstændige Regnskaber for Mortensdagsskatten, og de paagældende Indlægter og Udgifter indgik i de almindelige Bykassereregnskaber.

En *Simplificering af Skatteligningen* indførtes fra 1835, idet Bykollegierne i Juni 1834 vedtog, at Maaned-, Mortensdags- og Renteskatten fremtidig skulde samles i eet Skatteregister for at gøre det mere overskueligt og lette Skatteligningen⁸⁾. Skatteansættelsen finder nu for alle tre Skatters Vedkommende Sted engang i Juni Maaned.

Det anselige Beløb, der opkrævedes som Renteskat, svarede til *Byens betydelige Gæld* (sml. S. 134). Som før nævnt, angives denne ca. 1738 at være paa over 70.000 Rdl. 30 Aar senere var den paa knap 70.000 Rdl., men godt 20 Aar efter, i 1790, var den nedbragt til næppe 40.000⁹⁾. Heraf var kun 2000 Rdl. udenbys Gæld. Gælden bestod delvis i Kapitaler, der skyldtes fromme Stiftelser. I Bykasseregnskabet 1863-64 angives Byens Passiver til henved 101.000 Rdl., Aktiverne til knap 17.000. Byen havde da lige optaget et større Laan paa ca. 15.000 Rdl. til Anlæggelse af et Gasværk. — Bystyrelsen tog, hvad man ved flere Tilfælde ser, Lejligheden i Agt, naar der var Mulighed for at faa højt forrentede Laan ombyttede med billigere. Dette var der aabenbart i 1736, da adskillige 5⁰/₀-Laan konverteres til 4⁰/₀. De fleste af Laangiverne har vel nok ment det samme, som P. Holm, Rømø, gav Udtryk for i et Brev til sin »højfornemme gode Ven«, Borgmesteren, at de 4⁰/₀ er »noget lidet«, dog, fortsatte han, »har jeg talt med mine Medkonsorter (Laanet var paa 1000 Rdl. Kroner*), og er endelig bleven resolveret, at det maa blive derved, fra først forfaldne Rentelid maa de da videre blive staaende á 4 pro Cento Kroner«¹⁰⁾. Holm og Medkonsorter har næppe set større Mulighed for andetsteds at opnaa højere Rente.

Omkostningerne ved *Indkvartering* af Militær dækkedes, som det nævntes i Magistratens Skrivelse 1758 til Haderslev, ved en særlig Repartition. Ifølge Indkvarteringsregnskabet November 1739 —

⁸⁾ Værdien af 1 Rdl. Krone var 2 Mk. lybsk.

November 1740 opkrævedes der da henimod 3000 Mk.: Udgiften var ca. 2500 Mk. Indkvarteringen bestod Aaret igennem af ca. 50 Ryttere, 50 Heste og 20 Kvinder. Byen havde haft Indkvartering af dansk Militær fra den store nordiske Krigs Aar, og bortset fra enkelte Undtagelser laa der til Stadighed Soldater i Byen til ca. 1770¹¹⁾. En midlertidig Lettelse fik Tønder i Anledning af den store Brand 1725, som senere vil blive omtalt. Som Regel laa der et Par Kompagnier i Byen, men Indkvarteringen antog til Tider langt mere omfattende Former, saaledes omkring 1760, da det trak op til Krig med Rusland. Sidst paa Aaret 1760 indkvarteredes 4 Kompagnier af det hvervede oldenborgske Infanteriregiment, og det følgende Aar kom 2 Kompagnier fra samme Regiment til¹²⁾. Magistraten fremhævede, men forgæves, hvor skadelig en saa stærk Indkvartering var for Knipplingsindustrien og Handelen. Til Brug for de indkvarterede anvendte man nemlig de Værelser, som Knipplerskerne beboede, og disse fordreves derved fra Byen. I en Skrivelse fra Foraaret 1763 nævner Magistraten, at Indkvarteringen har kostet Byen aarligt mellem 3-4 Gange saa meget som den ordinære kgl. Kontribution, og i December samme Aar udtaler de om et nyt Forslag om Indkvartering, at begriber de det ret, er det saaledes beskaffen, at dets Udførelse ikke vil svare til de nu regerende Kongers og deres glørværdigste Forfædres hidtidige faderlige, taalelige og prisværdigste Styre- og Regeringsmaade¹³⁾. Da Statholderen Aaret efter tænker sig en Eskadron af Dragonlivregimentet indkvarteret mod en aarlig Godtgørelse af 250 Rdl., mener Magistraten, at Byen maatte kunne staa sig ved at betale det dobbelte, 500 Rdl., saafremt den kunde slippe af med den nuværende Indkvartering paa en Eskadron¹⁴⁾. Det kan yderligere nævnes, at Magistraten ved forskellige Lejligheder søgte at henlede Myndighedernes Opmærksomhed paa de omliggende Flækkers eller Nabo-byers formentlig større Egnethed for Indkvartering!¹⁵⁾

Da den militære Indkvartering i Tønder hørte op omkr. 1770, maatte Byen i Lighed med andre Byer, der ikke havde Garnison (bortset fra de privilegerede Altona og Frederiksstad), i Stedet udrede en noget skiftende Pengesum som Indkvarteringssskat. Byerne med Garnison modtog til Gengæld en større eller mindre Godtgørelse herfor. Indkvarteringssskatten fastsattes i et vist Forhold til, hvad Byerne svarede i Kontribution, og ifølge den 1775 trufne Repartition havde Tønder, hvis Kontribution var 1680 Rdl., at ud-

rede 150 Rdl. aarlig¹⁶). 1780 øges dette dog for Tiden til 1783 med yderligere 80 Rdl., som Haderslev, hvor 3 Eskadroner af det holstenske Kavalleriregiment var indkvarteret, skulde nyde godt af¹⁷). Fra 1790 svarede Tønder aarlig 163 Rdl., men i 1811 fritoges den som andre Byer for Indkvarteringsskat, saa længe Krigen varede, og Fritagelsen bestod et Stykke Tid længere, nemlig til 1819¹⁸). I dette Aar fastsattes dens aarlige Bidrag til 600 Rbdl. (svarende til 375 Rdl. slesv. holst. Courant). Byen søgte senere flere Gange om Ophævelse eller Nedsættelse af dette Beløb, og bl. a. androg Deputeretkollegiet herom 1836 i en Henvendelse til de nyindførte Stænder¹⁹). Henvendelsen anslog noget andre Toner end Magistratens ovenfor nævnte Skrivelser af 1760'erne, idet man nu fremhævede, at det i en By liggende Militær vel ogsaa maatte kunne betragtes som en Indtægtskilde. Kunde Byen ikke opnaa den ønskede Ophævelse eller Nedsættelse af Skatten, bad den om mod Skattens Ophør at faa en forholdsmæssig Del af Militæret indkvarteret. Ved en kgl. Resolution 1845 fik Tønder Afgiften nedsat fra 600 til 300 Rbdl., gældende fra Mikkelsdag 1842²⁰). I Begrundelsen for denne Nedsættelse anførte Kancelliet, at Tønder egentlig kun burde have været ansat i Forhold til Kontributionen af de 70 Stenplove, men at man havde medregnet Betalingen ogsaa for de 3 Amtsplove (i Hoveripenge, Pligt og Kontribution betalte disse aarlig 589 Rbdl. 6²/₅ Sk.).

De Kvarterer, Byen bød det menige Militær i den Tid, der var Indkvartering, var delvis hos de fattigste Borgere og bestod af elendige Huller, Tagkamre, Kælderboliger o. l. Er det rigtigt, saadan som Magistraten, som ovenfor nævnt, betonedede, at Indkvarteringen fordrev Kniplerskerne fra deres Boliger, har Kniplerskerne heller ikke boet for godt. At Byen har haft adskillig Ulempe af Indkvarteringen foruden de direkte Udgifter, er givet. Magistratens Korrespondance viser, hvordan indkvarterede Soldater hyppig udlagdes som Barnefædre ved uægte Fødsler, og at Soldater tit kom i Slagsmaal med Borgere. Magistraten søgte naturligvis at varetage Byens Ret paa bedste Maade, og da f. Eks. engang en Løjtnant truede en Deputeret, der var Billeløb og sysselsat med Indkvarterings Ordning, med Stokkeslag, krævede den Satisfaktion²¹). Sligt maatte, skrev den, anses for ulovligt over for »kongelige Undersaatter!«

Til de tidligere nævnte Byskatter kom i Tidens Løb flere andre,

der androg ret anseelige Beløb, efterhaanden som de »Væsener«: saaledes Politi-, Skole- og Fattigvæsen, til hvis Behov de var paa- lagt, blev mere og mere omfattende. Ansættelsen til *Fattig- og Skoleskat* sker i 1830'erne-40'erne i Februar Maaned. 1857-58 er Udgifterne til Fattigvæsenet 4996 Rdl., til Skolevæsenet 3867 Rdl.²²). Styrelsen af Fattig- og Skolevæsen laa i Hovedsagen i Hænderne paa særskilte Kommissioner, ligesom Byens Bygnings- og Brølægningvæsen hver havde sin Kommission²³). Da man i 1840-erne foretog en større Omlægning af Gadebrølægningen, maatte særskilte Bidrag hertil udskrives af Borgerne²⁴).

I Sammenligning med Bykassereregnskabet er det i *Kæmnerregnskabet* langt mindre Beløb, der er Tale om. Baade Indtægter og Udgifter er her af en ret broget Karakter. Ifølge det treaarige Kæmnerregnskab fra Paaske 1721 til Paaske 1724 var Indtægten det 1. Aar ca. 370 Mk., 2. Aar ca. 360 og 3. Aar ca. 490 Mk. Indtægter og Udgifter var vedblivende de samme som tidligere (sml. S. 102), og de mange smaa herhenhørende Udgiftsposter giver én et fortroligt Indblik i den lille Bys Forhold. Vi hører f. Eks. om, at Natvægternes Lygter skal gøres i Stand, og at der betales 4 Sk. til Reparation af Natvægterens Pibe, Gulvet i den tyske Skole repareres, et Bræt sættes paa en Bank i Latinskolen, og Skolerne hvidtes i Anledning af de forestaaende Eksaminer o. s. fr. En særlig Udgift forekom Sommeren 1723, da man opsatte en ny Galge, som Thomas Maler mod Betaling af 12 Mk. malede rød, en uhyggelig Farve i den Forbindelse. Da Galgen blev rejst, flød der temmelig rigeligt med Øl og Vin til dem, der havde med Arbejdet at gøre, og man har vel tilsigtet herved at jage ubehagelige Tanker paa Flugt.

Som Vederlag for sit ikke ringe Bryderi med disse Byens mange Sager nød Kæmneren det ikke betydelige Salær af 6 Mk. og 3 Sk. Det var derfor ikke urimeligt, at Kvitteringen for Regnskabet ved 3-Aarets Udløb formedes som en venlig Tak for godt ført Regnskab, og at der kvitteres »paa bedste Maade«.

Kæmnerregnskabets Indtægter hidrører i Begyndelsen af dette Tidsrum ikke fra Skatteudskrivning. Naar der stilledes større Krav til Kæmnerkassen, maatte denne dog have Tilskud fra Bykassen, saaledes i 1736-37 et større Bidrag i Anledning af betydelige Byggearbejder paa Raadhuset, hvilke kostede ca. 2385 Mk. Tager vi et af de senere Kæmnerregnskaber, f. Eks. det fra 1861-62, ser vi,

at Bykassen nu yder et anseligt Tilskud, i nævnte Aar ca. 1665 Rdl. Udgiften er i alt paa ca. 2645 Rdl., en stærk Stigning fra Tidsrummets Begyndelse. Udgifterne var nok i det store og hele af samme Karakter som forhen, men Kravene til Vejvæsen, Gadebelysning, Vandledninger m. m. havde Udviklingen gjort stadig større. Ogsaa paa Indtægtssiden møder vi samme Arter af Indtægter som i 1720'erne: bl. a. Afgifter af Kommunens Ejendomme og Jorder, Borgerretspenge, Stadepenge for Boder paa Pinsekrammarkedet og for Kram-, Hør- og Bagerboder samt Humlevogne og Frugthandlere o. s. v. paa Mikkelskrammarkedet.

Foruden de i det foregaaende nævnte *Skatter og Afgifter til Staten*: Kontribution, Indkvarteringspenge m. v. træffes i Tidens Løb en Række andre, ordinære eller ekstraordinære, hvorom her kun skal gøres nogle Bemærkninger. Fra det 19. Aarh. kan nævnes Bidrag til Omkostningerne ved Stønderinstitutionen og Bidrag til Dødstummeinstitutet i Slesvig. Det sidste ses i 1836 paalagt af Regeringen med 2 Rdl. pr. Plov og herefter udskrevet af Byen med 2 Sk. lybsk pr. 100 Rdl. af Husenes Taksationsværdi²⁵). Tønder var, som før anført, sat til 70 Plove (oprindeligt 100) samt 3 Plove for Dele af Amtet. Deputeretkollegiet indgav 1836 Andragende til Stønderne om Nedsættelse af Plovtallet i Forhold til de andre sønderjydske Byer, men i 1838 gav Rentekammeret Afslag herpaa²⁶).

Blandt *Ekstraskatterne* skal nævnes den i 1743 paalagte Kopskat samt Karosse- og Hestekat, hvilke androg op imod 2000 Rdl., og Formue- og Næringsskatten (2 % af Formue og Indkomst) fra samme Aar, der beløb sig til ca. 2200 Rdl.²⁷). Særlig byrdefuld blev dog Kopskatten 1762, der, skont af Navn en Ekstraskat, fortsatte den følgende Tid, idet den først ophørte 1848: formelt afskaffedes den ved en Forordning i 1853. Ifølge en Meddelelse i Novbr. 1762 fra Magistraten til Rentekammeret fandtes da i Byen 2115 Hoveder, hvoraf Skatten skulde betales (den betaltes af alle over 12 Aar), og dennes Beløb udgjorde maanedlig knap 530 Mk.²⁸). De mere formuende maatte udrede den Skat, der skulde svares af de fattige, og Magistraten udtalte i en lidt senere Skrivelse, at ingen af Bykollegiernes Medlemmer var fritaget for at bidrage til Betalingen for de fattige, saa Kværuleanter vilde forhaabentlig ikke beskyldte dem for at have vist Egennytte ved Reguleringen af disse Skattebeløb²⁹).

Førelsen af Regnskabet for Ekstraskatten blev mod Vederlag

overdraget en bestemt Person³⁰). Indtil 1787 blev Pengene indbælt i Bykassen, der igen betalte de pligtlige Beløb til den kongelige Kasse³¹). Dette Forhold bevirkede imidlertid, at Bykassen paa Grund af de mange Skatterestancer til Stadighed maatte staa i Forskud for Betalingen, hvorfor man nævnte Aar vedtog, at Bykassen fremtidig ingen Forbindelse skulde have med Kopskatopkrævningen og ingen Forskud yde. Samtidig gaves en Række nærmere Regler om Opkrævningen og om Behandlingen af Skatterestancer.

Dalidens Tønder-Borgere har sikkert ikke set med meget mildere Øjne paa de mange kommunale og statslige Skatter og Afgifter end Nutidens Skatteborgere. For ikke at skræmme Folk for stærkt fra at tage Borgerskab i Byen ser vi ogsaa, at det ca. 1810 vedtages, at unge Borgere skal nyde et Skattefriaar, dog med visse Begrænsninger³²). Anmodninger om Skatteenedsættelser eller Skatteeftergivelser og Sager om Restancer havde Bykollegierne mange af til Behandling. Som Kuriosum kan nævnes, at da en tidligere Tjenestepige Mette Nielsen, der stammede fra Varde, var blevet sat til at svare en ugentlig Fattigskat paa 1 Sk., truede hun i Januar 1842 med at tilbagekalde et af hende oprettet Testamente, hvorefter Fattigkassen ved hendes Død skulde have 200 Mk. Cour.³³). Truselen havde den tilsigtede Virkning, da Bykollegierne fritog hende for Fattigskat, hvad de jo nok har anset for fordelagtigst. — Om Værdien af Skattefrihed kan vi bl. a. skønne, naar vi ser, at en Mand i 1764 for at holde Torvet rent faar bevilget Frihed for Maanedsskat og Indkvartering, medens han dog maa betale de andre Skatter,³⁴) eller naar vi betænker, at Skattefrihed lyste som Maal for den Tønder-Borger, der blev Aarets Skyttekonge³⁵). Livlige Drøftelser førtes for Resten i Bykollegierne ved forskellige Lejligheder om Udstrækningen af denne Skyttekongens attraaede Skattefrihed.

BYEN OG DENS NÆRINGSVEJE.

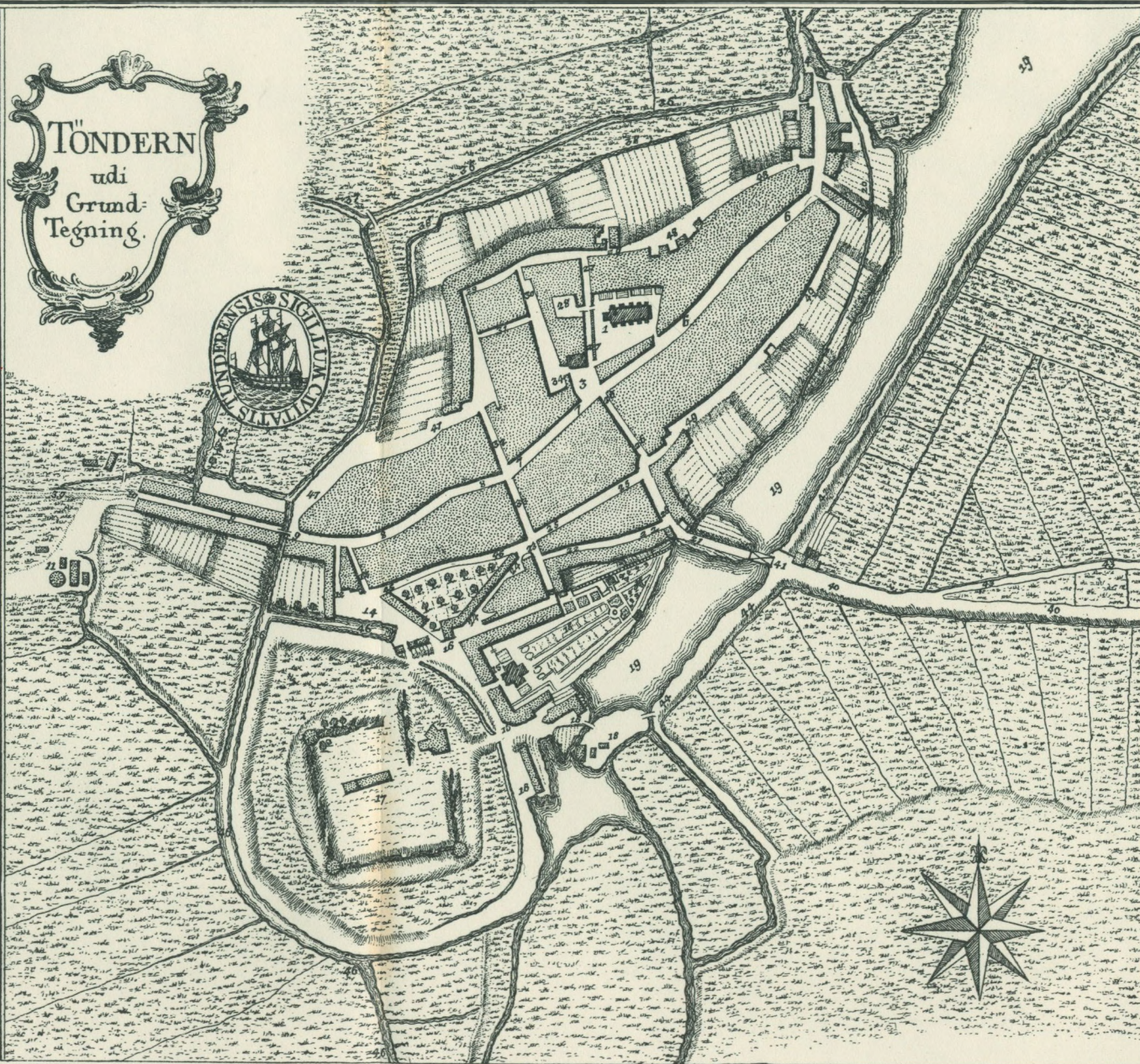
ET vist Skøn over Byens *Indbyggerantal* kan man selvfølgelig naa til gennem et Studium af Skattelisterne, navnlig af de nylig omtalte Ekstraskatter, men nøjagtige Tal faar man først, da Folketællingerne holder deres Indtog¹). Den første Folketælling i Monarkiet holdtes i 1769 og var som alt nyt behæftet med en Del Mangler. Ifølge denne Tælling, der ikke omfatter det indkvarterede Militær, fandtes da i Tønder 2584 Personer. Den næste Tælling, der fandt Sted i Sønderjylland, foretoges 1803, og i denne opgøres Indbyggerantallet til 2579 — altsaa en Tilbagegang paa 5, saafremt den tidligere Tællings Tal maatte være nøjagtigt. I 1835 er der sket en Forøgelse til 2789, og ved den sidste Tælling (i 1860), der foretoges inden Sønderjyllands Afstaaelse, er Tallet vokset til 3216 Personer. Nogen stærk Befolkningstilvækst i Hundredaaret fra 1769 til 1860 er der saaledes ikke Tale om, tværtimod giver Tallene nærmest en Indtryk af en noget stagnerende Købstad. Dette Indtryk vil den følgende Skildring af Byens Næringsforhold bekræfte. Da Deputeretkollegiet, som ovenfor nævnt, 1836 søgte om Nedsættelse af Plovtallet, fremhævede det ogsaa, hvordan Tønder af de 4 nordslesvigske Købstæder var den med lavest Folketal, men til Trods herfor alligevel var sat for et højere Plovtal end de andre — 70 (eller 73) mod Haderslevs og Aabenraas hver 50 og Sønderborgs kun 30²). Fra 1769 til 1835 var Byen kun vokset med 200 Personer, og heraf var de 80 Seminarister.

Faa Aar efter, at Tønder var kommet fra gottorpsk under kongelig Overhøjhed, rantes Byen af en frygtelig Ulykke ved en omfattende *Brand*, der udbrød 16. Oktober 1725, og som lagde næsten $\frac{1}{4}$ af Byen i Aske³). 44 Huse foruden Skure og Stalde anføres som brændte, nemlig Husene i Østergade hen til Østerport. I Tallet 44 er formentlig ikke medtaget følgende Bygninger, der ogsaa brændte: Hospitals- og Fattighuset, det nærliggende Hus, hvor Hospitalskollemeresteren boede, Byporten med Overbygningen, Skarprettrens og Fattigfogedens Huse. 3 Mennesker omkom ved Branden.

Ulykken fremkaldte selvfølgelig Henvendelser fra Byen til Regeringen om Hjælp, og en saadan ydedes ogsaa paa forskellig Maade. Saaledes slap Byen sidst paa Aaret af med det ene af de

Tallenes Forklaring

1. Kirken.	29. Nørre-Gade.
2. Raadhuiset.	30. Stock-Gade.
3. Torvet.	31. Mellem-Gade.
4. Østre-Port.	32. Kaaber-Gade.
5. Hospital og Vey-
sen-Huus.	33. Lille-Gade.
6. Øster-Gade.	34. Lille-Torv.
7. Store-Gade.	35. Øster-Veys-Broe.
8. Vester-Gade.	36. Nørre Borg Dam.
9. Vester-Broe.	37. Skands-Grave.
10. Vester-Port.	38. Borg Dams-Graven.
11. Grijn-Møllen.	39. Vester-Vej.
12. Koe-Gade.	40. Synder-Vej.
13. Peber-Gade.	41. Synder-Broe.
14. Skibs-Broen.	42. Synder Borg Dam.
15. Amt-Huus et og
Slots-Haugen.	43. Holm-Veyen.
16. Slots-Grunden.	44. Vej fra Synder Broe
til Møllen.
17. Slots-Pladsen.	45. Gaden bag den Vestre
Stalde til Skibs Broe.
18. Vand-Møllen.	46. Den saa kaldte Fug,
hvor de smaa Par-
tijer lobe ind.
19. Aaen.	47. Gaden bag de Vestre
Stalde til Vester-
Broe.
20. Vidaaen.	48. Gaden bag de Nør-
dre Stalde.
21. Synder-Port.	49. Gaden bag de Sjn-
dre = Stalde.
22. Ulve-Gade.	50. Bockens = Aae.
23. Slots-Gade.	
24. Mølle-Veyen.	
25. Spicker-Gade.	
26. Sjnlder-Gade.	
27. Smede-Gade.	
28. Lille Kirke-Gaard.	

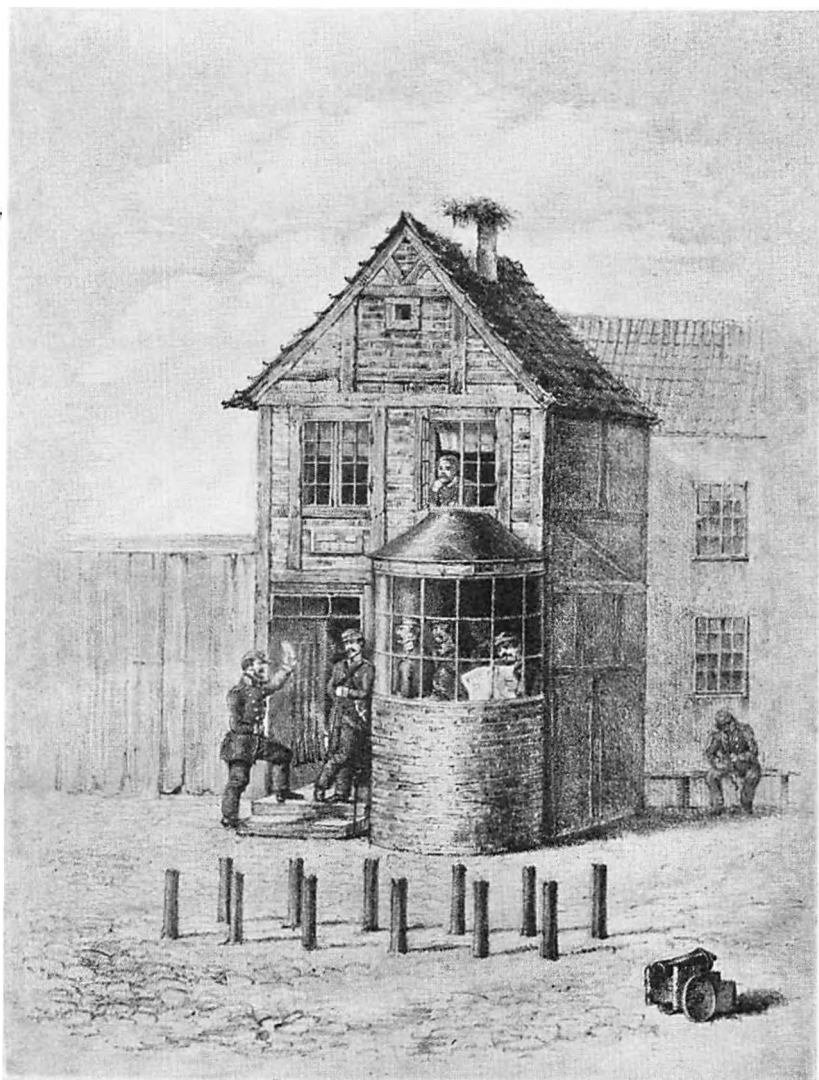

H. F. Schlegel delin:

Table II. Grundplan over Tønder 1781.

Efter Pontoppidans Danske Atlas.

J. G. Friedrich sculp.

*Fig. 25. Den danske Hovedbøgt i Tønder 1850-51.
Samtidig Litografi.*

hastigt som ønsket gik det ikke. Borgmesteren udtaler imidlertid i en Skrivelse en Maanedes Tid senere, at alt sker med størst mulig Fart. Bøjlerne til Lygterne er blevene bestilte i Flensborg, da de ikke kan skaffes i Tønder, og Blikkenslageren har været forhindret nogen Tid paa Grund af sit Arbejde paa Trøjborg. »Kort sagt, alt

er i fuld Virksomhed, saa vidt her Virksomheden er mulig i en lille Stad«.

Samtidig med denne forbedrede Gadebelysning skabtes ogsaa Orden med Hensyn til *Husnumre og Gadenavne*²⁴). I en Skrivelse fra August 1850 fra Amtet til Magistraten gjordes opmærksom paa, at der mangede Numre paa mange Huse, og at der desuden fandtes enhver Belegnelse paa Gader og Kvarterer. Det paalagdes Magistraten at sørge for, at de manglende Husnumre paafortes, og at Gade- og Kvarternavne anførtes med tydelig Olieskrift paa de paa Gadehjørner beliggende Huse. I Begyndelsen af September krævede Amtet, at Foranstaltningen skulde være fuldendt i Løbet af 3 Dage, men Kæmmerne, hvem Sagen var overdraget, bemærkede hertil, at Maleren ganske vist var i fuldt Arbejde, men da Malingen skulde tørre, var det en ren Umulighed at faa det udført i de 3 Dage. I Borgmesterens ovenfor nævnte Skrivelse om Fremgangen med Gadebelysningen hedder det om Husnumre og Gadenavne, at Arbejdet hermed næsten er endt.

I den tidligere omtalte Erklæring fra 1801 om Halmviskenes Afskaffelse saa vi Betydningen af Byens omfattende *Land- og Agerbrug* fremhævet. Fra Byens Oprindelse hørte ret udstrakte Jorder, de saakaldte *Stavne*, til Borgerskabet (sml. S. 86 f. 106). I en Skrivelse 1763 fra Magistraten til Overretten hævdes det, at for forskellige af Byens Erhverv er Agerbrug og et vist Heste- og Kreaturhold lige saa uundværligt som paa Landet.²⁵) Dette siges her at være Grunden til Stavnsforfatningens Indførelse, hvis Regler (»Bauer Sprache oder Stadt Beliebung«) læses paa Allemandstinget, der holdtes 1. Mandag efter Petersdag²⁶). Fra de sidste 40-50 Aar, udtales det, kender man intel Eksempel paa, at Stavnene er bleven delt blandt flere Arvinger. Tværtimod er de i ældre Tider fra nogle Stavne skilte Stykker igen Tid efter anden blevet indlemmet i Stavne dels med det gode og dels ved Reunions-Processer. Hidtil er ingen af de oprindelige 120 Stavne gaaet helt tabt eller har op-
hørt med at danne ligesom et eget Corpus. Med Hensyn til Beskatningen af disse Stavne skal her gøres den Bemærkning, at var der flere Parthavere i en Slavn, svarede den største Interessent Skatten

²⁵) Allemandstinget ophævedes formelt i 1842, efter at det længe havde været betydningsløst. Oplæsningen af de for en stor Del foreldede »Bunnsprache« havde da ogsaa i flere Aar været undladt²⁶).

og afkrævede de andre deres Andel²⁷). Som der kunde være flere Interessenter i en Slavn, kunde en enkelt Mand eje flere Stavne.

Faa Aar efter den her nævnte Omtale af Stavnsforfatningen holdt de store Landboreformer deres Indtog i Sønderjylland, og det kom da ogsaa til at gaa ud over denne aarhundredgamle Ordning. I Foraaret 1768 var den slesvig-holstenske Landkommission nedsat for at fremme Reformerne, og samme Efteraar, hører vi, har den været i Tønder og har anset det for gavnligt til bedre Udnyttelse af Byjorderne, at Stavnsforfatningen med dens Begrænsning af den frie Dispositionsret ophæves. For at dette kunde ske, vilde det være nødvendigt, at Skatter og Afgifter svarede ikke efter Slavne, men efter Demat-Tal. Kommissionen havde sammen med Magistraten fundet det bedst, om den ønskede Forandring skete med Billigelse af alle eller de fleste Jordbesiddere, og Magistraten havde faaet til Hverv at prøve at opnaa dette.

De fleste Stavnsbesiddere gav deres Bifald til den foreslaede Ophævelse, og 6. December traf de og Bykollegierne en *Overenskomst om Ophævelsen*, indeholdende en Række nærmere Regler herfor. Først udtaltes, at Skatterne af Jorderne skulde forblive uændrede, som de havde været i de sidste Aar, medmindre Omstændighederne maatte kræve noget andet; i saa Fald skulde de forhøjes eller nedsættes i lige Forhold med Afgifterne af »andre kontribuable Effekter og Midler«. Skatterne af Byjorderne skulde altsaa udgøre samme Del af de samlede Byskatter, enten disse øgedes eller sænkedes. Dernæst fastsattes, at hele Skatten af Byjorderne skulde fordeles lige efter Demat- og Rodetal uden Hensyn til Jordernes større eller mindre Godhed og svares af de paagældende Besiddere. Afgifterne udrededes aarlig i to Terminer til en af »Landinteressenterne« udnævnt »suffisant« Person, som igen skulde aflevere dem paa behørigt Sted. Den hidtidige Stavnsforfatning ophævedes ganske, og enhver fik Frihed til at udstykke sin Jord, som han vilde; alle Stavnsbesiddere renoncerede for steds paa Rettigheder, stammende fra den ophævede Forfatning. Der skulde indrettes en »Landbog«, hvori hver Jordbesidder fik et eller flere Folier, og under hvis Navn de forskellige Jorder, som han ejede, opførtes med deres nøjagtige Maal. Forfærdigelse af Veje og Grave. Ydelse af Kørsler o. l., der hidtil havde paahvilet Slavnene, skulde ske paa Jordernes fælles Bekostning, og denne skulde fordeles efter Demat.

I Overenskomsten indeholdtes yderligere nærmere Bestemmelser om Jordernes Fordeling blandt Stavnsbesidderne efter Opgivelserne i Stavnsbøgerne eller ihændehavende Adkomstdokumenter, og det udtaltes, at man vilde bestræbe sig for, at den nye Forfatning kunde begynde 1769. Saa hastigt gik det nu ikke, hvad bl. a. ses af et Dokument fra Sommeren 1770, hvor de underskrevende Stavnsbesiddere udtaler, at det skal forblive ved Overenskomsten 1768, og at denne nu kan og maa sættes i Værk. Imidlertid var i Januar 1770 den nye Udskiftningsforordning, der ogsaa gjaldt Købstadjorder, udstedt, og i Efteraaret 70 henvendte Landkommissionen sig til Tønder By for at faa Forordningens Bestemmelser anvendte paa Købstadjorderne her. Henvendelsen fremkaldte en Protest fra Stavnsbesidderne, der ganske vist nok ønskede at faa deres Jorder samlede, men ikke mente, at det hensigtsmæssigt kunde ske efter Forordningens Forskrifter. De gentog paa ny, at Overenskomsten af 1768 burde sættes i Værk.

Først et Par Aar senere — i Efteraaret 1772 — blev der truffet en af Landkommissionen billiget Ordning om Separation og Indhegning af Stavnsjorderne, efter at 3 af Landkommissionens Medlemmer i de første Dage af November havde været i Tønder^{2b)}. Kommissionen bifaldt efter indtrængende Anmodning, at Fællesskabet skulde bringes til Ophør ved Bytte og Køb af de Stykker, der endnu her og der laa i Fællesskab, saaledes at de adskilte Stykker lagdes sammen. Kommissionen havde dog stillet den udtrykkelige Betingelse, at den saa længe udsatte Delingsforretning for 1. Maj 1773 bragtes saa vidt, at de Stykker, der skulde deles, og de Veje, der var at anlægge, blev afstukne med Pæle, og at hele denne Indretning før dens endelige Iværksættelse blev undersøgt af Overlandinspektør Olte og approberet af Kommissionen. En kgl. Rentekammerresolution i December 1772 billigede saavel disse Forslag som den tidligere nævnte Overenskomst om den forandrede Kontributionsmaade, hvorefter Skatterne fremtidig svarede efter Demattal (Byjorderne udgjorde ca. 1224½ Demat^{*)}), ikke efter Stavne. Af en i Marts 73 given Meddelelse fra Bykollegierne om, hvad Landinteressenterne aarlig skal betale, fremgaar, at dette Beløb, 1295 Mk., fordeler sig saaledes: i Maanedsskat af 120 Stavne à 1 Mk. i 8 Maaneder 960 Mk.; Renteskat à 3 Mk. 360 Mk.; Mortensdagsskat à 7 Mk. 8 Sk. 900 Mk. og i Kirkepenge à

^{*)} 1 Demat : ca. ½ ha.

12 Sk. 75 Mk. Sidst i April ansatte Landinteressenterne en Mand til i det følgende Treaar at opkræve Skatterne af Jorderne og varetagde de Pligter, der i Fællesskab paahvilede Jorderne m. H. l. Veje, Grave, Kørsler m. m.

At Ophævelsen af Stavnsforfatningen ikke var gaaet helt glat, vil forstaaes af det foregaaende. Tidens Brydninger mellem gammelt og nyt gjorde sig ogsaa gældende her, og Overenskomsten af 1768 var kun underskrevet af »de fleste« Stavnsbesiddere. Det kan nævnes, at tre Stavnsbesiddere i en Skrivelse til Magistraten 1770 fremhævede, hvordan det forehavende Værk absolut ikke fandt deres Bifald, thi ved den gamle Forfatning havde der hersket Ro, Stillehed og Endrægtighed, medens Strid og Tvedragt efter deres Mening vilde blive den nyes Frugt. Det er den kendte Kontrast, som vi møder i denne Betragtning: overdreven Frygt for det nye og en vis Idealisering af det gamle.

Tønders betydelige Landbrug med tilhørende Heste- og Kvæghold medførte, at de *Kvægsyger*, der herskede til forskellige Tider i det 18. Aarh. i Sønderjylland, ogsaa voldte Borgerne stor økonomisk Skade. Kvægsygen rasede saaledes de første Aar af det her behandlede Tidsrum, og i længere Tid holdtes der særlige Pestvægter ved Byportene for at hindre Indførsel eller Gennemgang af sygt Kvæg³⁰). Paa en enkelt Uge i 1716 skal der være død 60 Stk. Kvæg. Da det egentlig var Skarpretterens og hans Karls Arbejde at nedgrave dødt Kvæg, og dette Arbejde derfor ansaas for »uærligt«, voldte det Magistraten Vanskeligheder at faa Daglejere til at nedgrave de mange døde Kreaturer, og den maatte selv udføre det første Spadestik for at gøre Arbejdet »ærligt«. — Midt i 40'erne var Kvægsygen atter i Tønder, og den kom igen i 1762-63. Sidst i Januar 1763 indberettede Magistraten til Regeringen, at der fra den 4. November 62 til da var død 23 Stk. forskellige Steder i Byen³¹). Ved Sygens Udbrud havde den straks ladet indrette en almindelig Grube paa Marken i tilstrækkelig Dybde til det døde Kvæg. Ved Aarets Udgang var død i alt 99 Stk., og i Begyndelsen af 64 døde yderligere et Par Stk., men derefter hørte Sygen op³²). I en Beretning fra Februar 64 fra Magistraten om Kødpriserne tales der om Mangel paa Kød — Oksekød koster 3 Sk. lybsk pr. Pd., Kalvekød fra 3½ til 4 Sk. lybsk —, men endvidere omtales, at der kun købes og bruges lidt Kød, da mange Indbyggere paa Grund af Kvægsygen af Frygt eller Væmmelse nærer Betænkelig-

hed ved at spise Kød³³). Særlig længe har dette nedsatte Forbrug dog næppe været.

Selv om Landbruget efter Magistratens ovennævnte Opfattelse var uundværligt for mange Borgere, var det jo dog Erhverv som Handel, Haandværk og Industri, der udgjorde de egentlige Købstadhaandlinger. Hvad *Handel* angaar, var de fleste andre sønderjydske Byer bedre stillede end Tønder grundet paa, at de var Kystbyer. Tønders Beliggenhed er temmelig ubekvem for Handel, siges det saaledes i en Magistratsskrivelse fra 1759, og det omtales, hvordan dette Forhold havde fremkaldt Anlæggelsen af *Kanalen* (sml. S. 59), der forbandt Byterritoriet med Vidaaen, ad hvilken man med Baade og smaa Fartøjer kunde komme ud til Vesterhavet ved Rudbøl³⁴). Magistraten ønskede i nævnte Skrivelse Kongens Approbation paa et af den forfattet Regulativ over de Gebyrer, som de ankommende Baade burde svare til Byen for at dække Omkostningerne ved den næsten $\frac{1}{4}$ Mil lange Kanals Vedligeholdelse. Rensning og Uddybning af den havde f. Eks. 1758 kostet ca. 500 Rdl. Kroner. Endvidere kostede Bolværket eller den saakaldte Skibbro samt den derværende Kran til at hæve Lasterne fra Baadene Byen adskilligt. De foreslaaede Gebyrer burde svares baade af Borgere og Amtundersaatler. Gebyrernes Størrelse varierede fra 8 Sk. ned til 6 Penning, hvilket sidste Beløb svarede af Baade med 1 Sæt Aarer, der kom med Fisk og Aal; kom de med Korn og Viktualier, maatte de betale 1 Sk. De 8 Sk. skulde erlægges af de store Rudbøl- eller Sild-Pramme m. fl. At der maatte betales noget vist af de ved Skibbroen anlæggende Baade, var for øvrigt, udtalte Magistraten, en gammel Regel, men der var i Tidens Løb opslaaet nogen Uvished om Taksten, ligesom ogsaa stundom nogle havde vægret sig ved at betale. Derfor ønskede man Kongens Approbation paa den opsatte Takst, hvilken ogsaa gaves ved et Reskript i Marts 1760³⁵). Dette paalagde til Gengæld Byen bl. a. stadig at holde Kanalen sejlbær.

En Menneskealder senere hører vi dog, at Tønders Forbindelse med Havet er meget daarlig. I Begyndelsen af 90'erne fremsætter Kammerherre, Amtmand v. Bertouch et nyt Kanalprojekt, og Magistrat og Deputeretkollegium faar det 1792 til Behandling og giver i Januar 94 i en udførlig Fremstilling Statholderen Oplysning om Resultatet af deres Overvejelser³⁶). Møllestrømmen siges her fra

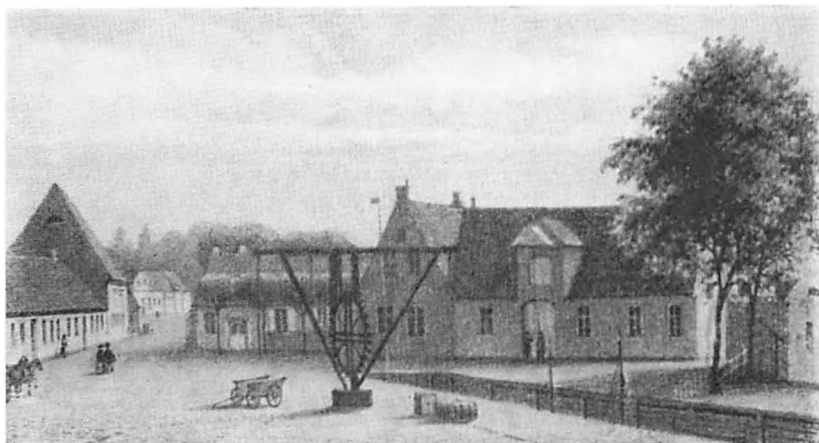

Fig. 26 Skibbroen med Kran.

Litografi fra 1856.

Aar til Aar i den Grad at være bleven opfyldt med Sand, at navnlig i Sommertiden selv de mindste Baade ikke kan passere. Derfor har Byens Handel maattet aflage, saa der nu næsten ikke er nogen Trafik med Øboerne, og denne tidligere saa udbytterige Næringskilde er næsten helt gaaet tabt. Den forhen saa vigtige Kornhandel med Øerne som i det hele til Søs er helt sunken, ligesom Byen afskæres fra den anselige Import Vest fra, der i Stedet kommer de ved Havet boende Landboere til Gode. Som Eksempel herpaa nævnes, at der nylig til Rudbøl var ankommet en Skipper med en Ladning Pottemagergods, som han agtede at sælge i Tønder. Da han imidlertid erfarede, at han grundet paa den lave Vandstand ikke kunde sejle Fartøjet helt hen til Byen, men paa en anelig Strækning maatte befordre Ladningen i Smaabaade, og da Rudbøllerne stillede overdrevne Fordringer m. H. t. disse Baade, nødtes han til for ikke at gøre en helt forgæves Rejse at overlade Rudbøllerne Ladningen mod en ubetydelig Vinding. Rudbøllerne bragte derefter i deres Smaabaade Ladningen til Byen og afsatte den til langt højere Priser. »Saaledes gaar det i alle øvrige Tilfælde og med den vigtigste og anseligste Tilførsel af al Slags«.

For de Tønderske Købmænd var Forholdene med deres til Søs ankommende Varer heller ikke gode. Da Fartøjerne kun kunde passere Vidaaen til Askesodde, maatte Købmændene enten tage deres Tilflugt til Rudbøl-Skipperne, der fra Aar til Aar forhøjede deres Fragter, eller, hvis Baadene, hvad ofte om Sommeren var

Tilfældet, ikke kunde passere, hente Varerne pr. Vogn fra Askesodde. Transporten fra Havet til Tønder kostede til lige saa meget som fra Hamborg til Højer, ligesom Varerne ved den hyppige Omladning udsattes for at gaa tabt eller ødelægges. Mange Købmænd, særlig de, der handlede med Alenvarer, nødtes derfor til at hente deres Varer direkte fra Skib med Vogn, hvad der baade var dyrt og besværligt. Skibene havde nemlig paa Grund af den tillagende Slikdannelse i Havet allerede i længere Tid ikke saadan som forhen kunnet ankre op ved Højer, men maatte ankre ved Emmerlev og i en Afstand fra Land af $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ Mil efter Skibenes Størrelse. Vognene maatte altsaa først de $1\frac{1}{2}$ Mil fra Tønder til Emmerlev og saa $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ Mil ud i Vandet, hvor der fandtes mange Huller, i hvilke Hestene ikke sjelden sad fast, Vognene væltede, og Varerne ødelagdes! Under slige Omstændigheder maatte Varerne fordyres urimeligt for Købmændene, og disse var ikke i Stand til at konkurrere eller udvide deres Handel.

De her skildrede mange Ulemper vilde, mente Magistraten, forsvinde ved Gennemførelse af det Kanalprojekt, hvorom Bykøllegerne var blevet enige: Skibsfarten vilde ophjælpes, Handelen med Øerne vende tilbage, Tilførselsvejene fra Havet og det vestlige Land igen aabnes, og Handel, Næring og borgerligt Erhverv under den guddommelige Velsignelse blive lige blomstrende som før.

Om det vedtagne Kanalprojekt skal anføres, at Kanalens Længde skulde være 251 Roder à 9 Alen, 16 Alen bred og $4\frac{1}{2}$ Alen dyb. I hvert Fald for en væsentlig Del skulde den gaa, hvor den gamle gik, og den skulde udmunde ved Askesodde. Omkostningerne ansloges til 3000 Rdl., den aarlige Vedligeholdelse til 60 Rdl. Arbejdet skulde staa under Direktion af Magistraten og 4 Deputerede, og Betalingen ske ikke af Bykassen, men af Skibbrokassen, der bemyndigedes til at laane den fornødne Kapital. For at skaffe Penge til Renter og Afdrag af denne samt til Vedligeholdelse foresloges en Afgift af de Kanalen passerende Varer, og en Tarif herfor var blevet udarbejdet. Forstanderen for Skibbrokassen skulde mod billigt Vederlag indkassere Kanalpengene og aarlig aflægge Regnskab for disse i Skibbroregnskabet. Om Tariffen udtaltes i Magistratens Fremstilling, at Afgifternes »onus« langt overvejedes af den bekvemme Farts »commodo«, hvorfor Magistrat og Deputerede, af hvilke de fleste selv var Købmænd og Handlende, ingen

Betænkelighed havde næret ved at underkaste sig dette Paalæg. — Ved kgl. Resolution i September 1794 tilstodes det Magistraten at lade Kanalprojektet udføre og optage det nødvendige Laan samt have de Afgifter, der fastsattes i Tariffen, hvis rent foreløbige Karakter for øvrigt var betonet af Magistraten³⁷).

I 1840 rejste Deputeretkollegiet Spørgsmaalet om Indførelse af en ny Tarif, der bl. a. skulde skaffe en tiltrængt større Indtægt, for at der kunde betales af paa det 1794 optagne Laan³⁸). Den nye Tarif, som billigedes af Kongen i Juli 1841, var delt i 2 Afsnit: Afgifter af de ved Skibbroen ankommende Fartøjer og Kanalpenge af ind- og udgaaende Varer. Det bemærkes udtrykkelig i Tariffen, at der ikke krævedes Afgift af de Varer og Viktualier, som Landboere indkøbte i Byen til eget Behov, og som udførtes fra Skibbroen. — I Efteraaret 1841 vedtog Bykollegierne at anlægge et Bolværk ved det Toldpakhus, der skulde opføres, samt en Losse- og Ladeplads³⁹), og Aaret efter foretoges der Opgravning og Rensning af Møllestrømmen, Møllebassinnet og Vidaaen⁴⁰). Bykollegiernes Medlemmer var en Augustdag pr. Baad ude at tage de fuldførte Arbejder i Øjesyn.

Hverken før eller efter det nævnte Kanalprojekts Udførelse kunde Tønder anløbes af større Skibe. I 1735 siges der i Tønder at være to Galioter paa 12 Læster, der sejler paa Sælfangst til Grønland⁴¹). 1777 opgives der i Byen (eller Amtet?) at være 4 Skibe med en Drægtighed paa tilsammen 39 Kommercelæster og et Mandskab paa 12 Mand⁴²). 1791 anføres 15 Fartøjer paa i alt 82 Kommercelæster, altsaa ganske smaa Skibe, og 1805, hvor Baade ikke er medtagne, findes Tønder slet ikke opført paa Listerne over de i Hertugdømmerne hjemmehørende Skibe.

Om Tønders *Kornhandel* med Øerne udtaltes det, som nævnt, 1794, at den var stærkt sunken. Allerede adskilligt tidligere — i 1762 — klages for Resten over, at Byens Kornhandel i Almindelighed er taget betydeligt af⁴³). Aarsagen siges at ligge i en kgl. Forordning af 20. August 1740, hvis forskellige Bestemmelser nærmere skal omtales, ligesom det skal forklares, hvordan den efter Magistratens Mening kunde have nævnte skadelige Indflydelse paa Kornhandelen.

Forordningen, som bestemte, at der hver Uge i Tønder skulde afholdes to offentlige *Torvedage* og Amtsretsdage, var delvis kun en Gentagelse af, hvad en fyrstelig Forordning af 8. December

1710 havde bestemt⁴⁴). Til nævnte 2 Dage fastsattes Tirsdag og Lørdag, og paa disse var det tilladt Landmændene ikke blot offentlig at falbyde, hvad de havde at sælge, men ogsaa at købe, hvad de havde Brug for. Landmændene havde altsaa paa disse Dage fri Handel. De to Dage bestemtes tillige til Amtsretsdage, hvor de paagældende Embedsmænd skulde holde sig hjemme og prompte ekspedere dem, der søgte dem i Justits- eller Amts-Sager. — For at ikke Misforstaaelse skulde opstaa med Hensyn til Spørgsmaalet om »Forkøb« mellem Borgerne og Landboerne, der kom til Torvs, fastsattes, at Borgerne havde Forkøbsret om Sommeren til Kl. 10, om Vinteren til Kl. 11, hvorefter det stod alle Amtets Indbyggere som ogsaa andre fremmede frit for at købe, hvad de havde nødig.

Det sagdes i Forordningen, at Bestemmelserne udstedtes for at skaffe Byen mere Næring og Handel og til de i Nærheden boende Amsundersaatters Bekvemmelighed. Magistraten saa dog, som nævnt, i 1762 ikke med blide Øjne paa den og hævdede, at af den Landmændene her bevilgede frie Handel havde disse gjort saa flittig Brug, at Tønders i forrige Tider temmelig betydelige Kornhandel næsten helt havde tabt sig til Borgernes store Skade. Som et Forsøg paa at begrænse denne frie Handel maa man opfatte en 1775 af Statholderskabet udstedt Plakat, ifølge hvilken ingen, der ikke var Borger i Tønder, maatte købe Korn og Viktualier udover til eget Hjemmeforbrug, altsaa ikke til at handle med.⁴⁵) Plakaten fastsætter desuden, at kun Borgere maatte ekspedere Varer fra Skibbroen og ikke overtage Kommissioner for ubeføjede Handelsmænd paa Landet og herved skaffe disse Skibbroens Fordele og Bekvemmeligheder.

De to *Krammarkeder*, ved Pinse og Mikkelsdag, er tidligere lige nævnt. Pinsekrammarkedet indrettedes først fra Aaret 1828, medens det andet var gammelt. Magistraten skriver 1764 i en Beretning til Statholderen, at der da kun holdes eet aarligt Marked, Mikkelsmarkedet, der varer 2 Dage⁴⁶). Beretningen, der afgaves i Anledning af et Forslag om at begrænse (eller nægte) fremmede Sælgeres Adgang til Markederne, indeholder en Række interessante Oplysninger om det Tønderske Marked. Til dette kommer, siges der, vel en temmelig stor Mængde Landboere, men der købes og omsættes kun lidt. Hvorvidt en Udelukkelse af fremmede Købmænd vil fremkalde skadelige Repressalier, tør Magistraten ikke udtale sig om, men saa vidt de ved, besøges udenlandske Markeder ikke af

Tøndringer, bortset fra, at stundom en og anden rejser med Knip-linger til Kiel-Omslag, til Lybæk og til Hamborg.

Mikkelsmarkedet, hedder det videre i Beretningen, besøges foruden af fremmede Humleførere kun af faa fremmede. Gøglere og Kvaksalvere maa i Henhold til de kgl. Forordninger ikke indfinde sig. Der slaas en eller to Butikker op med al Slags Nürnbergerkram, Landkort, Kobberstik, Musikalier, matematiske Instrumenter, Kikkerter, Penneknive og Sakse, Papir-Snusdaaser, emaillerede og andre Snusdaaser samt lignende Smaating. Endvidere kommer nogle saakaldte Tyrolerinder fra Sydtyskland, hvilke falbyder alle Slags Baand, Silkebaand og andre Baand til Ure og Stokke, Manchetknapper, Knappe- og Synaale, Silketørklæder, böhmisk Garn og navnlig de nu saa moderne Hovedblomster og Brystbuketter til Kvinder af Porcellæn, Silke, Baand og lignende. Tyrolerinderne saavel som de saakaldte Savoyarder og Italianere, der medfører Termometre og Barometre samt fine Kurve, indfinder sig imidlertid ogsaa uden for Markedstiden og handler med deres Varer. De fleste af de opregnede Ting er, mener Magistraten, undværilige, bortset maaske fra Landkort, Musikalier, Vejrglas og fine Kurve, som det ellers der paa Stedet vil være vanskeligt at faa. Forbød man de undværilige Varer, vilde de fremmede Sælgere sikkert ikke vove sig til Tønder »saa dybt inde i Landet«. Det eneste, Magistraten kunde tænke sig at foreslaa, var at faa fjernet nogle westphalske Lærredshandlere, som der og andetsteds i Landet Aar ud og Aar ind havde Oplag af Lærred og andre Varer, og som, saa snart der forefaldt et Bryllup eller en Begravelse, hemmeligt falbød deres Varer baade i By og paa Land. De havde endog taget Borgerskab pro forma i en eller flere Byer, og de trak betydelige Pengesummer ud af Landet.

Det maa have været Mikkelsmarkedet, som den kielske Matematikprofessor Joh. Nic. Tetens fik et Glimt af, da han omkr. 1780 paa sine Rejser i Marsken til Undersøgelse af Digevæsenet ankom til Tønder⁴⁷). Han mødte, fortæller han, allerede et godt Stykke fra Byen Hobe af syngende Mennesker, nogle af dem med Musik. Alle var glade og nogle mere end det. De kom fra Byens Marked, og i Byen selv var fuldt op af Mennesker. Tetens fik dog et godt Logi, da Manden i Huset havde en Søn studerende i Kiel, og en Professor efter Mandens Mening var som en Officer, der hørte til samme Regiment som Sønnen.

Oprindelsen til det andet Krammarked, Pinsekrammarkedet, skyldes en Ansøgning fra 1827 til Magistraten fra Oldermændene for flere af Byens Lav⁴⁸). For at forebygge Byens tillagende Forfald, hedder det her, burde Magistraten søge Kongens Tilladelse udvirket til Indførelse af et andet Krammarked, hvormed et Uldmarked burde forbindes. Tønder maatte »som en midt i Landet beliggende By«, der kun kunde have ringe Udenrigshandel, indskrænke sig til Landhandel og derfor stræbe efter at faa Landboerne til at købe deres Behov i Byen; dette kunde bedst opnaas ved aarlige Markeder. Forbandt man med Krammarkedet et Uldmarked, vilde dette i høj Grad være egnet til at trække Landboere til Byen. Ulden købtes hidtil rundt om hos de enkelte Bønder af omkringrejsende Opkøbere, og et Uldmarked vilde baade være til Bøndernes og Opkøbernes Fordel, hvad nærmere begrundedes. De to Bykollegier sluttede sig til Lavenes Ansøgning, og Magistraten anførte, at der i Tønders Omegn paa en Strækning af 8 Kvadratmil produceredes aarlig mindst 200.000 Pund Uld. Blev denne solgt paa Marked i Tønder, vilde det give en Omsætning paa mindst 100.000 Rbdll., og herved som ved Arbejde med Pakning og ved Lagerleje maatte Borgerne nødvendig tjene.

Ikke alle Tøndringer var dog begejstrede for Udsigten til et nyt Krammarked, og 7 af Købmændene indgav en Protest herimod, medens de ikke vilde indvende noget imod et Uldmarked. Kærnen i deres Protest var Frygten for øget Konkurrence, men de søgte ogsaa at vise, at kun et Par af Lavene (Bager- og Slagterlavene) kunde have Interesse af det nye Marked. De slog endvidere paa de moralske Strænge ved at fremhæve de Udgifter, som Markedsforlystelserne kunde bringe Folk i, og at de vilde have en skadelig Indflydelse navnlig paa de unge Mennesker, der besøgte Seminariet. Autoriteterne tog imidlertid intet Hensyn til denne Protest, og en kgl. Resolution billigede i September Indrettelsen af et Uld- og Krammarked, hvilket skulde afholdes Torsdagen og derefter følgende 2 Dage efter Pinse.

Naar Magistraten i den ovenfor behandlede Skrivelse fra 1764 udtaler, at der kun fandtes eet aarligt Marked, har den set bort fra de *Kvæg- og Hestemarkeder*, der fra gammel Tid fandt Sted i Tønder, og som bl. a. omtales i en Klage 1752 fra Byjordernes Ejere over, at Græsningen paa Jorderne efter Markederne var for-tæret ned til Roden af fremmed Kvæg og Heste⁴⁹). 1774 hedder

det, at foruden Krammarkedet afholdes der aarlig 2 Kvæg- og Hestemarkeder, nemlig 4. August og 4. September⁵⁰⁾. Bykammeren Jakob Juncker og det samtlige Borgerskab søger imidlertid nævnte Aar om en Forøgelse af disse Markeder, hvad der siges at ville tjene til Byens Opkomst og være en Fordel for Handelen og en Bekvemmelighed for Landmanden. De ønsker derfor bevilget yderligere 3 Markeder: et Hestemarked Fredag og Lørdag efter Fastelavn samt to Kvægmarkeder, det ene hver Fredag fra Midten af April til Midten af Maj, det andet hver Fredag fra Mikkelsdag til Mortensdag. Alle Markederne ønskes holdt i Byen, ikke uden for den. Kancelliet anbefalede, at Tilladelsen blev givet, hvad ogsaa skete, og fremhævede Kvæghandelens store Betydning i Tonder-Egnen. Men skønt den officielle Tilladelse til disse Fredagsmarkeder Foraar og Efteraar altsaa først kom 1774, kan man formodentlig gaa ud fra, at i Praksis har Markederne eksisteret længe.

Et Tiaar senere bestemtes det om Hestemarkederne 4. August og 4. September, at faldt disse 2 Dage paa en Lørdag eller Søndag, skulde Markedet begynde den følgende Mandag⁵¹⁾. Om Krammarkedet, der holdtes de efter Mikkelsdag følgende 3 Dage, fastsattes samtidig, at da Mikkelsdag ikke mere fejredes, skulde det begynde denne Dag, men indtraf Mikkelsdag en Fredag eller Lørdag, begyndte det den følgende Mandag. — I 1839 flyttedes Kvæg- og Hestemarkedet den 4. September til 3. September, og om denne faldt paa en Lørdag eller Søndag, holdtes det den følgende Mandag⁵²⁾. Begrundelsen for Flytningen var, at det ikke skulde være for nær ved Ægidius-Hestemarkedet i Slesvig, der holdtes 6. og 7. September (stundom 5. og 6. September), og det maatte heller ikke kollidere med Hestemarkedet i Itzehoe 1. September. Til den 3. kunde Hestehandlerne med deres Hesteflokke nok naa fra Itzehoe til Tønder, og de kunde igen fra Tønder naa til Slesvig til den 5. eller 6.

At de officielle Bestemmelser om Markederne ikke helt svarede til Praksis, erfares af en Forestilling fra slesvigske Ministerium fra 1857⁵³⁾. For de i Foraaret og Efteraaret afholdte Fredagsmarkeder finder der en Overskridelse af de bevilgede Markeder Sted, idet der holdes Marked omtrent 8 Dage mere end strengt taget bevilget. Denne Praksis gaar saa langt tilbage, at ingen nulevende kan erindre den. I sin Betænkning om Sagen udtalte Magistraten i Tønder, at der næppe var nogen som helst Ulempe forbunden med

disse hyppige For- og Efteraarsmarkeder, der i en lang Række Aar var bleven besøgt ikke blot af hele Omegnen, men af Kvæg- og Hestehandlere fra en stor Del af Nørrejylland og Slesvig. Desuden gav Markederne en Mængde Indbyggere »i den paa naturlige Hjælpekilder saa fattige Købstad« Lejlighed til Erhverv. Magistraten nævnte for Resten, at et bevilget Hestemarked Lordagen før Fastelavn i mange Aar ikke var blevet afholdt.

I Henhold til Ministeriets Indstilling approberedes, at de Tønderske Markeder i alt væsentligt tillodes afholdt i samme Omfang som hidtil. Dette var følgende: Kram- og Uldmarked i 3 Dage i Ugen efter Pinse, nemlig fra Onsdag Eftm. Kl. 4 til Lørdag Eftm. Kl. 4. Kram- og Humlemarked i 3 Dage fra 28. September Kl. 4 til 1. Oktober Kl. 4, men faldt Mikkelsdag paa en Fredag, Lørdag eller Søndag, begyndte Markedet Mandag Morgen og fortsatte til Onsdag Aften. Kvæg- og Hestemarked Fredagen efter Fastelavn samt hver Fredag fra Ugen efter Paaske til Midten af Juni. Kvæg- og Hestemarked den 4. August og 3. September, begge begyndende den foregaaende Dags Eftermiddag, samt et Kvægmarked 8 Dage før Mikkelsdag og hver Fredag fra Mikkelsdag til Midten af December. — Derimod tilstedtes ikke det Marked i den stille Uge, som hidtil var blevet holdt Paaskelørdag.

Blandt de af Tønders Indbyggere, som Markederne gav Lejlighed til Erhverv, fandtes selvfølgelig Gæstgiverne, og de saa med ublide Øjne paa, at man i den nærliggende Landsby Tved ogsaa søgte at høste Udbytte af de Tønderske Markeder. I 1838 klages der over, hvordan man i Tved paa Hestemarkedernes Tid holder Udskænkning, ligesom der for Resten i Tved holdtes et lille Marked⁵⁴⁾. 1847 gentages Klagerne over Marked og Krohold i Tved, og der klages over det samme i Abild⁵⁵⁾. I Anledning af disse Klager besluttes bl. a. at flytte Hestemarkedet til Mølleagrene og ved Politivagt at hindre Opstilling af Heste paa Vejen.

At de mange Markeder har præget den lille By, forstaar man, og Dyrene og Markedspriserne maa i udstrakt Grad have været Samtalestof for Indbyggerne. En Rejsende, der blot i nogen Tid opholdt sig i Byen, har heller ikke kunnet undgaa at modtage Indtryk heraf. Det ser man f. Eks. med A. von Essen, der sidst i det 18. Aarh. gæstede Vestslesvig, og som i et Skrift om sine Rejser dvæler ved, hvordan han her fik en tidligere ukendt Interesse for Studer⁵⁶⁾ Hører han nu en Studedrift komme gennem Gaden, gaar Tankerne

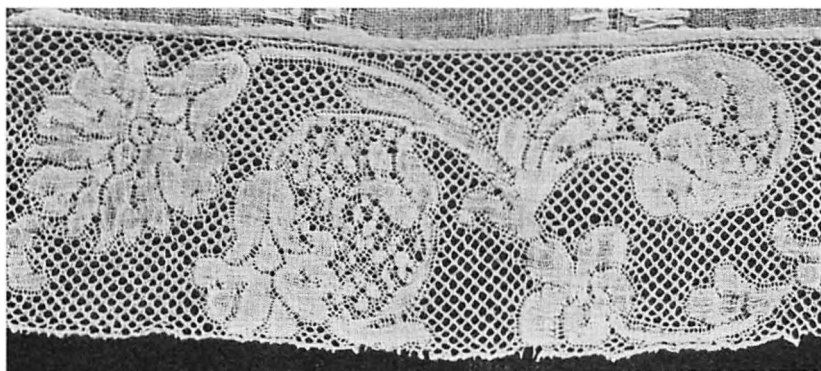

Fig. 27. Tønderknipting (Binche) fra 18. Aarh.
Dansk Folkemuseum.

til Markederne i Tønder, i Læk, i Kloster, Flensborg o. s. v. Og kan man ikke godt tænke sig, at følgende Stykke af hans Bog er møntet paa Tønder-Indbyggernes Oplagethed af Dyrene og Markederne: »Kommer en Jyde med en Drift Svin, eller trasker en Drift Stude dovent gennem Gaderne, kommer alt i Bevægelse, saa forlader Haandværkeren sit Værksted, Kræmmeren springer til Døren, saa aabnes de hvide Forhæng ved Vinduerne, saa staar Karle, Dreng og Piger stille paa Gaden, og hver taler om de sidste Priser paa Markedet, om Vinding og Tab, om Læk, om Aabenraa, om Flensborg, Husum, Hamborg, om Krig og om Fred».

I det foregaaende har vi kun flygtigt berørt det Erhverv, der gennem det 18. Aarh. og et Stykke ind i det 19. var Hovedkilden til mange Tønder-Borgeres Velstand, *Kniplingsindustrien*. Vi skal nu udførligt komme ind paa dens Betydning for Byens Erhvervsforhold og i øvrigt give en nærmere Omtale af disse gennem det her behandlede Tidsrum udover, hvad allerede tidligere er sagt.

Af en Skrivelse fra Rentekammeret fra 1724 ses det, at Byen, som hævder at have faaet Privilegium paa Toldfrihed for Kniplinger af Hertugen i 1673-74, ikke da kan finde dette Privilegium³⁷). Imidlertid meddeler Kammeret, at det ikke er det ubekendt, at der tidligere ikke er erlagt Told- og Licentpenge af de der fabrikerede Kniplinger, og da det heller ikke er ubilligt, at denne indenlandske Industri befries derfor for at lette Handelen, skal saadanne Told- og Licentpenge heller ikke foreløbig betales.

Mellem Regering og By var der ingen Forskel i Synet paa »denne

indenlandske Industris« Betydning, men derimod med Hensyn til det Spørgsmaal, hvor Industrien rettelig havde til Huse. Da Magistraten efter Tronskiftet 1730 fremsatte en Række Anker over formentlig Krænkelser af Byprivilegierne og bl. a. klagede over dem, der boede paa Slotsgrunden og drev Handel og Næring, fik den nok for saa vidt Medhold paa dette Punkt, som det i et kongeligt Reskript fra Oktober 1732 bestemtes, at »Handel og Vandel« paa Slotsgrunden skulde afskaffes⁵⁸). Men det fastsloges samtidig udtrykkelig i Anledning af, at der boede 2 Knipplingsfabrikanter paa Slotsgrunden, at det stod Knipplingsfabrikanterne frit at bo, hvor de vilde. Deres »Fabrik« var specielt privilegeret og var ikke noget udelukkende Byerhverv, hvorfor de ikke kunde tvinges til at drage til Byen.

I Magistratens Klageskrift afmaledes Byens Forhold for øvrigt sort i sort. Byen var, hed det, helt nedsunken i Gæld, og den var ved Branden, de store Krigsudgifter og de nedtraadte og helt gennemhullede Privilegier bleven uden Kredit og Næring. Blev By og Borgerskab ikke hjulpet og grebet under Armene, vilde den i Løbet af kort Tid blive totalt ruineret og paa ynkelig Vis gaa bankerot. Større Virkning havde denne overdrevne Sortmaling dog hverken paa Amtmanden, der fik Klageskriftet til Erklæring og naturligt nok tog sine Amtsundersaatters Parti, eller paa Regeringen. Dennes Resolutioner paa de enkelte Klager var i alt væsentligt Afslag bortset fra den omtalte om Slotsgrunden.

Et Afslag gaves saaledes — i Henhold til Amtmandens Betænkning — paa Magistratens Ønske om, at det ikke skulde være Landboerne tilladt at handle med Korn og Kvæg; den egentlige Købstadhandel forbeholdtes naturligvis ifølge det fyrstelige Privilegium af 1691 fortsat Byen. Afslag fik Magistraten ligeledes paa Anmodningen om at faa Handel og Haandværk afskaffet i Hojer, der trods en Dom 1709 i modsat Retning havde beholdt sine Handelsrettigheder, hvad den altsaa stadig gjorde mod den aarlige Afgift paa 40 Rdl. (sml. S. 109). Et noget bedre Resultat havde Byen derimod med dens Klager over Haandværkerne paa Landet, idet det kgl. Reskript indskærpede de 1711 herom truffne Indskrænkninger (sml. S. 110). Noget andet er, at selv om Byen her formelt fik Ret, opnaaede den sikkert ikke i Realiteten noget videre, da Bestemmelserne fra 1711 næppe efterlevedes. — Blandt de næringsdrivende i Tønders Omegn, hvilke var Magistraten en Torn i

Øjet, var særlig en kgl. koncessioneret Farver i Løgum, men for Resten fandtes nær Byen eller $\frac{1}{2}$ eller 1 Mil fjernet fra den mange Haandværkere, Farvere, Kræmmere og Høkere, der »opfiskede« og borttog al Næring og Handel lige for Munden af Borgerne.

Kun faa Aar senere — i 1735 — maatte Magistraten i Anledning af Kommercekollegiets Oprettelse indsende en udførlig Beretning om Byens Tilstand⁵⁹). Større Optimisme har Magistraten ikke erhvervet sig i den mellemliggende Tid. Der er i den lille By Overflod paa Haandværkere, hedder det, og disses saavel som de Handlendes Tilstand kan kun betegnes som »ganske ringe«. Af Handelen fremhæves særlig Kniplingshandelen, og der siges at være 21 Kniplingshandlere. Disse giver sig dog grundet paa Konkurrencen fra Kniplingshandlere paa Landet ogsaa af med Korn-, Smor-, Stude-, Voks- og Honninghandel, hvilken dog forhen dreves særskilt. Af Brændevinsbrændere findes 50 »smaa« og 12 Bryggere, der tillige opfeder og handler med Stude. Brygningen nævnes for øvrigt at være kommet i næsten helt Forfald, fordi Flensborgerne, skont de er uden for Amtet, ved overdrevent høje Forpagtningssummer har revet Ølbrygningen i Amtet til sig. Samtidig fremsættes i Relationen de kendte Klager over Handel og Haandværk paa Landet. Skibsfartens Tilstand paa dette Tidspunkt er ovenfor nævnt. Tøndringerne maatte til deres Handel med Korn, Raps, Smør, Voks og Honning med Holland, Hamborg, Altona og Bremen benytte sig af de Smakker, som Øboerne paa Sild, Galmshøl og Dagebøl ejede. — Fabrikker i egentlig Forstand, saadan som den merkantilistiske Opfattelse ønskede det, kunde Tønder ikke fremvise.

Hvorledes Haandværkerne, paa hvilke der efter Relationens Udsagn var Overflod, fordelte sig paa de enkelte Bestillinger, ses af nogle Meddelelser, som i 1737 blev givne om de forskellige *Haandværkslav*⁶⁰). Her nævnes i alt 13 Lav, hvoraf de fleste ikke er lukkede, d. v. s. der kan optages et vilkaarligt Antal Medlemmer. Naar en ny Mester optages, betaler vedkommende et større eller mindre Pengebeløb. Regelen er, at fremmede betaler en hel Del mere end Sønner af afdøde Mestere eller saadanne, der gifter sig med Mesteres Enker. For Optagelse i Bogbinderlavet, der først var fra 1732 og kun omfattede 3 Mestere, skulde en fremmed erlægge 20 Rdl., medens en Mesters Søn eller en fremmed, der ægtede en Mesters Enke, slap med 10. I Rebslagerlavet skal en

fremmed give 100 Mk. lybsk, en Mesters Son, Enke eller Datter 24 Rdl. og desuden »et lille Maaltid, som tidligere andre har gjort, med Mad og Drikke«. Hvad denne Beværtning kan have beløbet sig til i Penge, faar vi ikke at vide.

De fleste Medlemmer, nemlig 25, talte, som man næsten kunde vente. Skomagerlavet, men Skrædderlavet var næsten lige saa stort med 18 Mestere, 4 Enker og 2 Frimestere. Af Skindere fandtes 11 og af Hvidgarvere 12, og i de sidstes Lav optoges man »gratis« mod en lille Erkendtlighed af 9 Mark. Af Tobaksspindere fandtes ligeledes 12, af Smede 11 og af Snedkere og Bødkere hver 8. Sadelmagerlavet talte 6 og det lukkede Glarmesterlav 4 Mestere. For Slagterlavet og Finbrødsbagerlavet opgives ingen Tal (sml. f. o. S. 113).

Foruden det københavnske Kommercekollegium, der var en Centralmyndighed for hele Monarkiet, skabtes der i de enkelte Byer lokale Kommercekollegier, hvis Opgave var at fremsætte Forslag til Byerhvervenes Fremme. Ogsaa Tønder fik 1738 sit *Kommercekollegium*, for hvilket en omfattende Instruktion udfærdigedes af Kongen⁶¹). Det var store Opgaver, som denne Instruktion stillede Medlemmerne, men der er ingen Grund til at dvæle herved, for det Tønderske Kommercekollegiums Virksomhed blev meget lidt bevendt. Ganske vist anskaffedes en tyk Protokol til at rumme Kollegiets vigtige Forslag og Drøftelser, men kun 3 af Protokollens Sider blev beskrevne med Indførsler for 3 Møder: 2. Januar og 14. September 1739 samt — den 20. August 1753! I dette sidste Møde vedtog man snarest at samles og pleje yderligere Drøftelser, men Resten af Bogen er, som sagt, kun hvide Blade.

Tør man dømme efter de Forslag til Byens Opkomst, som Tønder Kommercekollegium fremsatte 1739, er der dog næppe sket større Skade ved Kollegiets hurtige Indslumren. Regeringen fandt heller ingen Anledning til at gaa ind paa de stillede Forslag, ja, svarede ikke engang paa Henvendelserne, hvis Hovedindhold aligevel her kort skal nævnes. Den første Henvendelse — fra Januar 1739 — omhandlede alene Spørgsmaalet om, hvordan Kniplingshandelen aller kunde bringes til den rette Blomstring, og Midlet hertil saa Kommercekollegiet deri, at Kniplingshandlerne paa Landet eller i hvert Fald de, der havde slaaet sig ned paa Landet efter Aar 1734, fik Paabud om at flytte til Byen! For

Resten udviklede Kollegiet udførligt nævnte Handels Betydning for Tønder, omtalte, at man havde bragt det saa vidt i Kniplings-tilvirkningen, at de fineste Tønderske Kniplinger kun stod lidt tilbage for de Brabantske, at Handelen bragte udenlandske Penge ind i Landet, og at nogle Tusinde Kniplingspiger i By og Amt fandt deres Udkomme ved Knipling.

I Oktober samme Aar gentog Kollegiet sin Anmodning vedrørende Kniplingshandelen, men skrev, at de ogsaa havde overvejet, om der var andre Midler til Byens Opkomst. Og det var der, udtalte de, men nye og overraskende forekommer de foreslaaede Midler nu ikke. Kollegiet vilde, at der skulde skrides ind mod de handlende og næringsdrivende paa Landet, hvis Antal inden for 2 Mil fra Byen udgjorde 1019, og desuden klagede det bittert over, at nogle Flensborgere havde bragt Forpagtningen af Ølbrygning og Brændevinsbrænding i Amtet til sig (sml. ovenfor). Ikke blot var dette skadeligt for det Borgerskab, der levede af Brygning og Brænding, men det drog i det hele Næringen fra Tønder. Naar Amsundersaatterne nødtes til at hente Øl og Brændevin i Flensborg, benyttede de Lejligheden til samtidig at gøre Indkøb af Tobak, Krydderier, Kramvarer o. s. v. for dem selv og Naboer.

At der ikke blev givet nogen kongelig Resolution paa disse Henvendelser, nævner Kollegiet i en Skrivelse fra 1751 til Statholderen, hvilken Skrivelse i øvrigt anslaaer samme Strenge som i 1739. Forskellige unge Folk, hedder det saaledes, er draget væk fra Byen for at slaa sig ned paa Landet og handle med Kniplinger, og andre bereder sig til at følge deres Eksempel.

Ifølge Skatteregistrene 1744 for de Aaret før udskrevene Ekstras-katter fandtes da i Tønder omtrent samme Antal Kniplingshandlere som 1735, nemlig omkring en Snes⁶²). At der har været ret velstillede Folk imellem, ses af Formueskatansættelsen. En af dem skatter af en Formue paa 5000 Rdl., en anden Kniplingshandlers Enke af samme Beløb, en tredje af 4000 Rdl., to af hver 1500 og 1 af 1000. 3 af Kniplingshandlerne er Raadmænd. Adskillige af dem var dog, som det hedder, »smaa Kniplingshandlere«, og om et Par nævnes, at de foruden Kniplingshandelen havde andet Erhverv: »brænder Brændevin og handler med Kniplinger«: »høkrer med Te og fører en lille Kniplingshandel«. Kniplingskræmmeren Lorentz Wolgemuth hører vi for Resten senere om, at han ikke svarer til sit Navn, idet han faar det Skudsmaal, at han stadig har

været tilbøjelig til »Hypokondri, Sørgmodighed og Melankoli«, ligesom hans ydre Optræden og bedrøvede Ansigtstræk maa bevæge enhver til Medynk⁶³).

Fra Slutningen af 1750'erne forefindes en udførlig Beskrivelse af Byen ved M. R. Flor, der fra 1740-59 var Arkidiakon i Tønder⁶⁴). Næring og Handel, siges der her, er kun middelmaadig, men der findes dog stadig i Byen velhavende og formuende Borgere og Handelsmænd. Flor omtaler Kornhandelen og Opfedning af Kreaturer, bl. a. Staldfedning med Barmen fra Brændevinsbrændingen. Der handles med Kram- og Butiksvarer samt Krydderier, med Vin og Brændevin, med Tobakskrukker, Sten- og Lertøj og hollandsk Porcellæn, med hessiske Jernkakkellovne og med Hor- og Stokfisk. Endvidere nævnes Farverier. Af Fabrikker findes kun Kniplingsindustrien, bortset fra at Borgerne væver og lader forfærdige lidt Lærred og Uldtøj tileget Brug. Dette sidste er dog langt fra nok til at dække Behøvet. Om Byjorderne siges, at de i de sidste Tiaar er bleven meget forbedrede, og det fremhæves, at der i Byen som i de omliggende Landsbyer er saadan Overflod af Køkkenurter, at Borgerne selv har rigeligt heraf og kan sælge til de nærmeste Købstæder. Mange Folk finder deres Underhold herved, og Køkkenurternes Godhed staar ikke tilbage for dem, der fra Bardowiek (en By beliggende 1/2 Mil Nord for Lyneborg) bringes til Hamborg. En Sjællænder vilde have sammenlignet dem med Køkkenurterne fra Amager, der afsættes i København.

Hvor betydningsfuld en Rolle Kniplingsindustrien spillede i Byens Erhvervsliv omkring denne Tid, faar man et levende Indtryk af gennem de allerede tidligere berørte Magistratsskrivelser fra omkring 1760, der protesterer mod den store Soldaterindkvartering. I Oktober 1759 udtaler saaledes Magistraten i Anledning af en befrygtet større Indkvartering, at en saadan vil medføre, at ikke blot de fleste Kniplingspiger, men ogsaa mange Kniplingshandlere og Fabrikanter vil forlade Byen for at undgaa dennes tunge Byrder og efter andres Eksempel bosætte sig paa Landet⁶⁵). Baade Byen og den »for de herværende Riger og Lande« saa vigtige »Kniplingsfabrik« vil kunne vente deres endelige Ruin og Undergang! I Foraaret 1761 hedder det i en Skrivelse fra Magistraten — noget overdrevent ligesom Klagerne — at Kniplingsindustrien er den eneste Kilde til Byens Næring og Erhverv,⁶⁶) og i Juli gor de

Kommercekollegiet delagtig i deres Frygt for, at en tønderisk Kniplepige skal rejse til Pommern og her lære Kunsten fra sig⁶⁷). Sligt var i Henhold til et kgl. Reskript fra 1740 forbudt. Vedkommende Pige var Datter af en af de allerdygtigste Kniplersker, Karen Matthiessen. En Officer havde engageret hende til paa fordelagtige Vilkaar at rejse til Rügen for her at være hos en fornem Dame og lære hende og hendes at kniple. Magistraten forbød imidlertid Kniplepigen at rejse og vilde heller ikke tillade hende at tage til København, hvorfra hun let vilde kunne slippe over til Rügen. Nu paastaar imidlertid Officeren, at han kun vil anlage hende som Tjenestepige, og hans Tjener har ymtet om, at hvis han vilde gifte sig med vedkommende, kunde man vel ikke forbyde hende at rejse. Hvad skal Magistraten nu gøre, spørger den Kollegiet, og samtidig fremhæver den, hvordan Kniplingsindustrien i Byen i øvrigt er i temmelig Betyk og i Fare for at blive omplantet andensteds. Bortset fra de ved Indkvarteringer uundgaaelige Ulemper og Besvangrelser uden for Ægteskab maa de næsten hver Søndag fra Prædikestolen høre oplæst, hvordan snart denne, snart hin Kniplerske skal giftes med Musketere. De fleste af disse er Udlændinge, og en Del af dem vil efter deres Afsked før eller senere slaa sig ned i deres Hjemstavn, og deres Koner vil bibringe Børnene og andre Færdighed i Kniplen. Burde Kommercekollegiet da ikke med saadanne faretruende Udsigter for Øje søge at faa Indkvarteringen bort fra Tønder eller i hvert Fald mindsket!

Frygten for, at Kniplingsindustrien skal blive kendt i Udlandet ved Kniplepigers Giftermaal med Soldater, træffes igen i en Magistratsskrivelse 1763, der ogsaa nævner, at Kniplepiger ved uægte Fodsler i adskillig Tid hindres fra at arbejde til »Fabrikkens Bedste«⁶⁸). Skrivelsen var en Betænkning til Statholderen paa dennes Spørgsmaal om, hvordan de fattige bedre end hidtil kunde holdes til Arbejde, og Magistraten nævnte, at den for flere Aar siden i dette Øjemed havde begyndt et Spinderi, der imidlertid ikke trivedes. Det vilde falde svært, mente den, at faa de derværende mandlige fattige til at spinde, snarere vilde man kunne faa dem til at strikke Strømper eller kradse Uld. For de kvindelige skortede det aldrig paa Arbejde takket være Kniplingsindustrien, dette Landets Klenodie.

I den Hensigt at forsyne Kniplingsindustrien med Traad oprettedes 1769 som »Aktieselskab« en *Traadfabrik* i Tønder⁶⁹). Kapi-

talen var paa 15.000 Rdl. (1772 forøget til 18.000 Rdl.), og blandt Grundlæggerne af Fabrikken var flere af Byens større Kniplingsfabrikanter. Fabrikken kunde altsaa paa Forhaand regne med gode Afsætningsforhold. Garnet indkøbtes i Westphalen, og ca. 1800 fremstilledes 24 forskellige Slags Traad. I Virksomheden sysselsattes i Tidsrummet fra Grundlæggelsen til ca. 1800 aarlig 40-50-60 Personer. Værdien af de fremstillede Varer var henved 10.000 Rdl. aarlig.

Omkring 1780 berigedes Tønder med et Par nye Fabriksvirksomheder, hvis Oprettelse skyldtes Købmanden *Matthias Asmussen*, der i Begyndelsen af 1779 fik Koncession paa at drive Handel med Alenvarer i Byen⁷⁰). Asmussen omtales i 1. Aargang (1787) af Tidsskriftet »Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte« som en ædel, uegennyttig og menneskekærlig Mand, hvis Formaal var at hjælpe sine fattige Medborgere til at fortjene Føden ved deres Hænders Arbejde⁷¹). For Magistratens Regning anlagde han 1783 en Hue- og Strømpefabrik, der nedenfor skal omtales, og Aaret efter søgte han Regeringen om et Privilegium paa Oprettelse af en »Uld- og Linnedmanufaktur«⁷²). I Ansøgningen omtaler han, at han i 6 Aar aarlig har besøgt Messerne i Brunsvig, Leipzig og Frankfurt a. M. med indenlandske Kniplinger og købt Varer til sin Handel. Samtidig har han søgt at skaffe sig Kendskab til saadanne Fabrikker, der kunde være nyttige for Tønder-Egnen, hvorved Landets Uld kunde forarbejdes, Arbejderne blive lykkelige, og hvorved der ikke unddroges Agerbruget Arbejdskraft. De gode Resultater af Hue- og Strømpefabrikken havde opmuntret ham til at anlægge et »Spinderi« i Marskherrederne, hvor Knipling ikke fandt Sted, og hvor der var mange fattige Folk. Fra Tyskland havde han hjembragt en dygtig »Spindemester og Uldsorterer«, der havde tjent i den berømte Wegelinske Fabrik i Berlin, og han vilde stræbe efter at indrette sin Manufaktur efter de bedste tyske Fabrikkers Eksempel. Planen var, at Manufakturen skulde være »et Lejligheds- og Vinterarbejde«, hvorved Børn og ledige Personer fik Arbejde. Nogle »Menneskevenner« vilde understøtte hans Foretagende, saafremt han af Kongen blev benaadet med de Præmier og Friheder, som plejede at blive lignende Anlæg til Del.

Asmussen fik ogsaa af Kommercekollegiet Forsikring om, at der vilde blive tilstaaet ham en Række Begunstigelser⁷³), men Tyske Kancelli ønskede efter at have indhentet Betænkninger fra Stat-

holder og Magistrat, at den planlagte Fabrik forlagdes til et Sted fjernt fra Tønder⁷⁴). Det skyldtes Frygt for, at Fabrikken skulde skade Kniplingsindustrien. Asmussen imødegik i en udførlig Erklæring denne Frygt og fastholdt, at det var ham ugørligt at lægge Fabrikken anden Steds. Kniplerskerne tjente mere ved Knipling, end de vilde kunne tjene i hans Fabrik, men der var Egne nok, hvor Knipling ikke var udbredt, og hvorfra han kunde tage Arbejdere. Som før nævnt skulde hans Manufaktur være et »Lejlighedsarbejde« for dem, der desuden havde nogen Sysselsættelse i deres »Husvæsen«, og for Børn, der ikke var i Stand til andet Arbejde. Enhver vilde kunne forblive i sin Hytte og passe sit øvrige Erhverv. I Tønder havde 60 fattige Folk været sysselsat med Spinden og andet Fabriksarbejde ved hans »Anstalt«, der jo endnu kun var i sin Vorden. Endvidere omtalte han sine Forsøg med Spinderi i Risum Sogn og i Ribe og i Møgeltønder ved en Medinteressent. Til Brug for sin Fabrik havde han sidste Aar ladet opføre en helt ny Bygning i Tønder.

Resultatet blev, at Asmussen i Februar 1787 fik det ansøgte Privilegium, men paa Betingelse af, at han kun beskæftigede mandlige Arbejdere eller saadanne kvindelige, der ikke duede til Knipllearbejde⁷⁵). Blandt de tilstaaede Friheder var 20 Aars Skattefrihed for Fabrikken, told- og licentfri Indførsel af Redskaber til den og Raamaterialer (Uld, Hør, Silke, Kamelhaar, Bomuld og Linnedgarn), Lettelser ved Indførsel af Fabriksvarer til Danmark og Norge, en vis Militærfrihed for Fabrikkens Arbejdere m. m. — I 1790 omtales, at Fabrikken i de sidste Aar har sysselsat 2-300 Mennesker, og at der det sidste Aar solgtes for 10.000 Rdl. Varer⁷⁶). Blandt disse nævnes vævede Kniplinger. Fabrikkens Blomstrings-tid varede imidlertid ikke saa mange Aar. I Midten af 90'erne forlagdes Asmussens »Manufaktur« til Møgeltønder, og Fabriksbygningen i Tønder solgtes⁷⁷).

Asmussens Indsigt i Fabriksvæsenet viste sig ogsaa ved den nævnte 1783 for Byen oprettede *Hue- og Strompefabrik*⁷⁸). Fabrikken anlagdes for at afhjælpe Lediggang og Tiggeri, der siges at have laget stærkt til i de sidste Aar. Asmussen overtog Direktionen af Fabrikken for Tiaaret 1784-1794 mod i disse Aar at faa Frihed for alle borgerlige Embeder samt, saafremt Administrationen i Tiaaret viste sig tilfredsstillende, yderligere for Livstid (sml. S. 139)⁷⁹). Som »Fabrikant« havde Asmussen antaget en Mand

fra Bremen, og han havde sørget for de nødvendige Redskabers Anskaffelse. Købet af et Hus til Fabrikken kostede 1000 Rdl. 1796 overtoges Direktionen for 20 Aar af den fra Sverige stammende Johan Hanquist mod samme Begunstigelser, som Asmussen havde faaet⁸⁰). Hanquist havde været Asmussens første Handelsbetjent og havde tidligere for sin Principal ført Direktionen over Fabrikken. Efter at have gjort et meget fordelagtigt Giftermaal havde han etableret sig som Borger og Købmand i Byen. Magistraten roser ham som en i enhver Henseende meget tilforladelig ung Mand. At han havde Forretningstalant, viste han til fulde, idet han senere blev en af Byens største Kniplingshandlere.

I de første Aar af Hanquists Direktion trivedes Fabrikken udmærket og gav Overskud. Den sysselsatte 1799 49 Arbejdere, hvoraf 34 kvindelige, og der forfærdigedes paa 10 Stole 800 Dusin Huer, 14 Dusin glatte og 28 Dusin valkede Strømper. Senere gik det tilbage med Afsætningen, navnlig i den ulykkelige Krigsperiode 1807-14, og Hanquist foreslaar 1814 Magistraten, at Fabrikken, der har paadraget sig en betydelig Gæld, nedlægges. Afsætningen til Danmark og Norge har lidt under de daarlige Pengeforhold, hvordan Handelen bliver med Norge i Fremtiden (Norge var jo da lige afstaaet til Sverige), ved ingen, og i Fabrikkens nærmeste Opland lider Afsætningen under Konkurrencen fra de af Bønderne forfærdigede Uldhuer, som de sælger billigt. Et andet Sted bemærker Hanquist, at Brugen af Uldhuer næsten helt er hørt op. Da Magistraten imidlertid ikke ønskede Fabrikken nedlagt, blev der truffet en Overenskomst med Hanquist om, at denne foreløbig skulde drive den for egen Regning, overtage Varelageret mod et bestemt Vederlag og svare Leje af Fabriksbygningen. Noget senere standsede Fabrikken dog helt, og Kommunen overtog igen Bygningen, der brugtes til Bolig for den 2. Lærer ved Seminariet. Inventaret opbevarede paa Hospitalets Loft og sattes 1837 som ubrugeligt til offentlig Auktion⁸¹). Allerede 1832 havde Hanquist for øvrigt udtalt, at man ikke kunde vente, den tidligere Fabrik nogen Sinde vilde komme i Gang igen, og at dens oprindelige Øjemed ogsaa bedre naaedes gennem den derværende Fattigarbejdsanstalt.

Hanquist blev, som sagt, en af Byens store Kniplingshandlere, men ogsaa en af de sidste, thi det gik et Stykke ind i det 19. Aarh. stærkt tilbage med Kniplingsindustrien. Dette skyldtes dels Modens

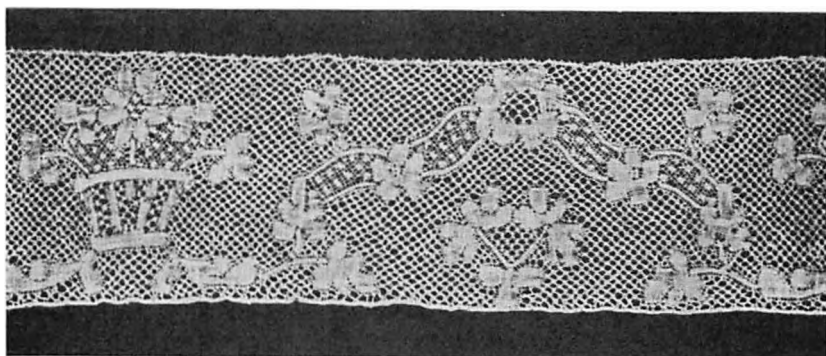

Fig. 28. Tønderknipling fra Slutningen af 18. Aarh.
Kun-industrimuseet.

Forandring og dels Konkurrence fra udenlandske maskinvævede Bomuldskniplinger. Professor Tetens, hvis Besøg i Tønder omkring 1780 tidligere er nævnt (se S. 179), hævdede for Resten allerede da, at Kniplingshandelen ikke mere var, hvad den havde været⁸²). Man forsikrer gennemgaaende, skriver han, at hverken saa mange beriges derved som tidligere eller i saa høj Grad. Noget Tal anfører han dog ikke. I »Provinzialberichte« for 1790 udtales, at der da i Nordslesvig er over 16.000 Piger sysselsat med Knipling⁸³), medens A. v. Essen ca. 1800 anslaaer Antallet til henimod 12.000 og nævner, at i Tønder er bosat 13 Kniplingsfabrikanter, et noget mindre Tal end de tidligere omtalte⁸⁴). Folketællingen 1803 for Tønder har 11 Kniplingsfabrikanter⁸⁵).

Efter Stænderforfatningens Indførelse tog Øvrighed og Borger-
skab i Tønder Lejligheden i Agt til over for den første slesvigske
Stænderforsamling 1836 at fremkomme med en Række Klager
over Næringslivets Tilstand⁸⁶). Blandt disse Klager, som straks
skal omtales lidt nærmere, er ogsaa den over Kniplingsindustriens
Tilbagegang. Ifølge den for samme Aar afgivne Indberetning over
Fabrikker o. l. i Tønder var der da kun een Kniplingsfabrikant,
den for omtalte Raadmand Johan Hanquist⁸⁷). Om »Fabrikkens«
Beliggenhed udtales, at det er »Byen og den omliggende Egn«,
500 Arbejdere, d. v. s. Kniplepiger, beskæftiges med at forfærdige
hvide Kniplinger, hvis Værdi anslaaes til ca. 6000 Rdl. Der brugtes
af Materialer Bomuld for 250 Rdl. og bøhmisk Garn for 50. Et
Tiaar tidligere havde Hanquist sysselsat 750 Kniplersker⁸⁸). 1838
dalede Arbejdernes Tal til 250, Varenes Værdi til 3000 Rdl., og

heromkring holder det sig til hen i 40'erne. I 1818-50 er Arbejdernes aarlige Antal 120. 1851 optræder Oluf Chr. Hanquist som Fabrikkens Ejer, men fra 1857 anføres ikke længere nogen Knipplingsfabrikant i Fabrikslisterne. Arbejdernes Tal for de tre sidste Aar (1854-55) var aarlig 80 Personer.

Det Tidsrum, der fulgte efter Statsbankerotten og Norges Tab, var, som bekendt, økonomisk meget vanskeligt. I Tønder Bykollegiers Møder fremhæves til »de næringsløse Tider«, og i de før nævnte Andragender fra 1836 til Stænderne træffes en Række Jeremiader over samme Tema⁸⁹⁾. Saaledes besvarede Købmandstanden sig i et Par Henvendelser, underskrevne af 32 Købmænd, over den Skibsfart med Ind- og Udklarering af Varer, der drevs paa Ballum, samt over Handel og borgerligt Erhverv paa Landet. Tønders Næringsliv var, udtalte de, næsten helt i Forfald, hvad der bl. a. viste sig ved, at Prisen paa Husene var sunket til omkring $\frac{1}{6}$ af deres tidligere Værdi. Uddelingen af Bevillinger til at drive borgerligt Erhverv paa Landet i den Hensigt at hjælpe Landmanden havde, hævdede Købmændene, ruineret Byens borgerlige Erhverv, uden for Resten at være Landmanden til virkelig Hjælp, da han havde faaet for let Adgang til Kroer, til Tobak, Kaffe o. l.! Alt i Verden maatte ogsaa, forekom det dem, have en vis Orden og støtte sig til visse Grænser, men i og ved Tønder herskede der en fuldkommen Mangel paa Orden i de borgerlige Erhverv og paa Handelens Omraade. — I et Andragende fra Deputeretkollegiet om Indkvarteringsskattens Nedsættelse (sml. S. 156) anslaaes lignende Toner som i Købmændenes. Der klages over Knipplingsindustriens Tillbagegang, over, at Traadfabrikken samt alle andre Fabrikker er gaaet ind, over den ringe Søfart, over Marskherredernes daarlige Tilstand, der gør Handelen med dem lidet indbringende, over Landhandelens Konkurrence m. m.

Samtidig drog Byens Lav i deres Henvendelser til Stænderne til Felts mod de tilsvarende Landhaandværk. Skrædderlavet klagede over Landskrædderne, Smedelavet over Landsmedene og Slagterlavet over Landslagterne samt Slagterne i Højer og Løgumkloster. Fintbrødsbagerne var baade vrede paa Landbagerne og paa Byens mange Grov- eller Rugbrødsbagerne, der understod sig i at bage Sukkerbrød og Kager, hvori fandtes Gær, for Byens Borgere ved enhver Lejlighed. Snedkerlavet besvarede sig over de talrige Landsnedkere, der holdt Medhjælpere, som endog tog

Arbejde i Tønder. Lavet selv var paa 11 Mestere, hvoraf 5 ikke engang holdt Læredreng, og af Svende fandtes kun en eneste. Skomagerlavet, der talte godt 40 Mestere, skildrede Byens dybe Forfald, saa næsten intet Spor af tidligere Velstand var tilbage, og den væsentligste Grund hertil fandt de selvfølgelig i Udøvelsen af borgerlige Erhverv paa Landet -- for deres eget Vedkommende havde de jo Landskomagerne for Øje. De var ogsaa utilfredse med de mange (ca. 20), der havde vundet Borgerskab i Byen som Skoflikkere og Træskomagere, hvilke ogsaa lavede nyt Arbejde. Det skadelige for Skomagerlavet ved Træskoene var indlysende. »thi næsten enhver af Byens Indbyggere gaar hele Vinteren med Træsko, og selv den fornemste, i Silkekaabe hyllede Dame stolprer om paa Træsko for at skaane sine i Købmandens Butik købte fine Sko».

Medens det, som set, gik stærkt tilbage for Kniplingsindustrien, Byens tidligere Klenodie, i Slutningen af det her skildrede Tidsrum, fremkom der dog i denne Tid forskellige *nye Fabriksvirksomheder* som en Slags Erstatning til Byens Næringsliv. Om Tønders »Fabrikker« i Tidsrummets sidste Tiaar skal fremsættes nogle Bemærkninger paa Grundlag af de før nævnte aarlige Indberetninger om Fabrikker, Manufakturere o. l.⁹⁹).

I 1836, Aaret for de omtalte Klager til Skænderne, fandtes der 6 »Tobaksfabrikanter«, hvoraf den største var Raaemand Hans Petersen Angel. Han sysselsatte 2 Personer og 1 Daglejer. Der brugtes 1.200 Pd. indenlandsk Tobak og 28.400 Pd. udenlandsk, og anvendtes to Tobakskister med dertil hørende Skæreknive, hvilke drevs ved Menneskehaand. Om den ene af de 6 Fabrikanter hedder det, at han paa Grund af Sygdom ikke udnytter sit Privilegium, og 2 af de andre havde kun en ubetydelig Virksomhed. Et Tiaar senere anføres 5 Tobaksfabrikanter, hvoraf Angel stadig er den største. I hans Virksomhed anvendes nu Hestekraft, der beskæftiges 3 Arbejdere og 2 Daglejere, og frembringes 54.000 Pd. Tobak til en Værdi af godt 8000 Rdl. Stærkt op i Nærheden af hans Fabrik kom dog Hans Chr. Feddersens, der drevs af P. Juncker, og hvor der forarbejdedes 30.000 Pd. Tobak. 1859 findes stadig 5 Fabrikanter, men Angel er, skønt der hos ham nu frembringes 72.000 Pd. Tobak, kun den tredjestørste. Johan Frederik Jensen beskæftiger 5 Arbejdere, 4 Daglejere og nogle Børn, og

hans Fabrik producerer 90.000 Pd. Johannes C. Maikranz sysselsætter 5 Arbejdere og 10 Daglejere, og der produceres 56.000 Pd. Røgtobak til Værdi 10.000 Rdl., 500 Pd. Snustobak (Værdi 2750 Rdl.), 3000 Pd. Skraatobak (Værdi 100 Rdl.) og 300.000 Stk. Cigarer (Værdi 1125 Rdl.)

Et Privilegium paa Anlæggelse af en Cikoriefabrik udstedtes i 1835. Den beskæftigede 1836 en Værkmester, 3 Svende og 4 Børn, og der fremstilledes 20.000 Pd. Cikorie til en Værdi af godt 850 Rdl. Af indenlandsk Raastof var brugt 60.000 Pd. Cikorierødder, af udenlandsk 50 Pd. Cikoriefrø. Rødderne dyrkedes dels af Ejeren selv paa Bymarken og dels af Beboere i de omliggende Landsbyer. 1859 beskæftiger Fabrikken 1 Værkmester, 1 Tjenestekarl, 8-10 Børn om Eftermiddagen fra Kl. 4 til 7 og 2 Daglejere fra Mikkelsdag til Juni samt 2-4 til forskellige Tider. Endvidere sysselsættes 70-80 Mennesker i en Tid af 6-8 Uger. Der fabrikeres nu 50.000 Pd. Cikoriekaffe til en Værdi af ca. 3750 Rdl.

Paa Fabriksindberetningerne anføres ogsaa Rebslagere, skønt det 1836 nævnes, at egne Rebslagerfabrikker ikke findes, men at hver Mester driver Professionen i og ved sit Hus. Tallet paa Rebslagere er 1836 5 med i alt 5 Svende og 4 Læredrenge. Et Tiaar senere er der 6 Rebslagere, men 1859 kun 4, der hver har en Læredreng. Faget er altsaa stærkt i Tilbagegang.

Et Pottemageri optræder første Gang 1846. Det har til Huse i Østergade. Ejeren arbejder selv og stundom hans Kone, og der frembringes 7200 Stk. Pottetøj til en Værdi af ca. 500 Mk. Cour. 1859 produceres kun 2-3000 Stk. Pottetøj.

Fra 1856 anføres yderligere 2 Klædefabrikker og 2 Bomuldsvæverier. I 1859 er Klædefabrikkerne forøget til 3, hvoraf den største (Chr. Wulff & Co.) har 3 Vævestole, beskæftiger 5 Arbejdere og 3 Daglejere og fabrikkerer 4300 Alen Klæde af 5000 Pd. Uld. Det ene Bomuldsvæveri havde 29 Arbejdere og til forskellige Tider 11 Daglejere og fabrikerede 40.000 Alen Tøj af Uld og Bomuld. Det havde 16 Vævestole. Det andet Væveri var en hel Del mindre, havde kun 3 Arbejdere og 2 Daglejere og 3 Vævestole. Der fabrikeredes 6650 Alen Tøj.

Endelig er der Grund til at nævne, at der i 1861-62 anlagdes et stort Bajerskølbryggeri, og at der fandtes et Jernstøberi, der 1861 beskæftigede 18 Mennesker og fabrikerede 80.000 Pd. diverse Støbegods⁹¹).

Da Traps Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig udkom i 1864, konstateres det for Tønders Vedkommende, at dens Handel ikke havde taget samme Opsving som de fleste andre sønderjydske Købstæders. Samtidig gøres dog opmærksom paa, at Byen formentlig vil faa stor Nytte af dels allerede udførte og dels planlagte Trafikforbindelser: den nye Chaussee til Ribe, den endnu ikke færdige Chaussee til Husum og den planlagte Sidebane, der skulde forbinde Husum med det jydske Jernbanenet. Aaret 1864 afskar imidlertid Tønders Samhørighed med Danmark, og Byen gik ind til et helt nyt Afsnit af sin Tilværelse.

V.

KIRKE, SKOLE OG AANDSLIV.

DET kirkelige Liv i Tønder har i dette Tidsrum sin rigeste Blomstring i den første Tid, efter at Byen var gaaet over fra gottorpsk til kongeligt Styre. Den pietistiske Bevægelse vinder paa denne Tid Indgang i Byen og sætter sit Præg paa Borgerne, og den faar som Talsmænd to betydelige Præster, begge tillige Salmedigtere, nemlig den tyske Hovedpræst Joh. Herm. Schrader og den danske Diakon H. A. Brorson.

Schrader (Fig. 29) fulgte efter den hidtidige Hovedpræst Samuel Reimarus, der døde i Efteraaret 1727, og at han udnævntes, skyldtes den pietistiske Amtmand, Johan Georg v. Holstein. Hos denne havde Schrader i sin Tid været Huslærer. Ved Kaldelsen til Tønder var han Præst i Oldesloe i Holsten, hvor han havde vundet mange Sjæle, og i det smukke Brev til Tønder Magistrat fra 1. Januar 1728, ved hvilket han modtager Kaldelsen, beder han om, at Herren vil styre hans Vej, saa han maa blive modtaget af dem i Kærlighed som en Guds Tjener: hans hele Sind er rettet mod at udføre Guds Værk redeligt og uden falske Bihensigter¹⁾.

Først et Stykke hen paa Aaret 1728 tiltraadte Schrader sit Embede, og det følgende Aar skulde han faa to ligesindede, pietistiske Præster som Kolleger i Byen. Efter Diakonen G. J. Zwergs Død i nævnte Aar valgtes den pietistiske Præst i Risum, J. J. Arends, en indfødt Tøndringer, til Arkidiakon, idet Diakoniet omkring samme Tid, som vi straks skal se, gjordes til et dansk Præsteembede.

Fig. 29. Provst J. H. Schrader (1684-1737).
Stik fra 1736 af C. Fritsch.

gængere) og hendes Bedsteforældres, der trofast har tjent i Herrens Ord i denne gode Stad i umindelige Tider. Enken minder endvidere Magistraten om, at de helligt havde lovet Manden paa hans Dødsleje, at de af alle Kræfter vilde bestræbe sig for, at nogen af hans Sønner eller i hvert Fald Datteren maatte blive »konserveret« ved Kaldet. Trods denne indtrængende Henvendelse fra Elsebe Zwerg valgte Bykollegiernes Flertal, som sagt, Pastor Arends til Præst. Valget skete, udlæses der, af Magistrat og Deputerede med Amtmandens og Bypræsidentens Vidende (han var til Stede ved Valget), efter Provstens Betænkning og med Borgerskabets Billigelse. Schrader gratulerede Dagen efter i en Skrivelse til Magistraten denne, hele Byen og sig selv til det stedfundne Valg. Arends tiltraadte sit Embede hen paa Aaret 1730.

Embedet som Arkidiakon var i og for sig en Fortsættelse af det tidligere Diakonembede, men dettes Navn gik 1729 over til det da nyoprettede danske Præsteembede. Æren for dettes Oprettelse tilkommer væsentlig Schrader, der havde Blik for Betydningen af en kristelig Forkyndelse i Befolkningens Modersmaal. I et Brev til Magistraten, skrevet før Arends' Udmævnelse til Arkidiakon, fore-

Tønder fik herved 3 mod før 2 Præster. Arends' Valg var ikke efter den afdøde Pastor Zwergs Enkes Ønske, hvad der erfares af et før Valget skrevet Brev fra hende til Magistraten²⁾. Man fremskynder nu, skriver hun, Præstevalget for helt at udelukke hendes Børn fra »at følge efter«, hvorved man paa engang helt vil udrydde baade hendes afdøde Mands Navn og hendes Fader Johs. Lundius' (han var Zwergs Før-

slaar Schrader først til dette Embede nogle Præster, som han mener at kunne anbefale, og om hvilke han bl. a. fremhæver, at de er det danske og tyske Sprog mægtige. »hvilket her er uundværligt, og hvorpaa man ved Besættelsen af denne Vakance nødvendig maa lægge Vægt³⁾. Men dernæst lægger han Magistraten Sagen om en 3. Præst varmt paa Hjerte. En saadan har næsten alle hans For-gængere fundet nødvendig. Ikke blot er Menigheden meget stor, saa 2 Præster vanskeligt kan overkomme Arbejdet, men som Forholdene er, staar det særlig daarligt til med de indlemmede Lænddistrikters Beboeres Sjæle (sml. S. 116). Mange har ingen Forstaaelse af de guddommelige Sandheder; de kan ikke faa denne af Froprædikenerne, de forstaar ikke det tyske og kommer sjældent i Kirke. Der burde Søndag Eftermiddag katekiseres i Emmerske, men hertil har de 2 Præster ikke Tid; de kan altsaa ikke sørge for deres Sjæle, og dette Forhold kan de ikke forsvare over for Gud. Endvidere er der i selve Tønder en stor Mængde danske Folk, som de to Præster næppe kan betjene i Skriftestolen, og det vil være rimeligt, at der en Gang om Ugen for saadanne danske Indbyggere finder en Oplyggelse Sted paa Dansk. Endelig maa der i Vujsenhuset og Hospitalet, som er ved at blive opført, være en Mand, der kan lære Bornene og fattige Folk Gudsfrygt. Det er saaledes ganske nødvendigt at faa ansat en 3. og dansk Præst. Til denne Stilling, skriver Schrader, kender han en Mand, til hvilken han allerede i lang Tid har haft sit Sind vendt, nemlig Pastor Brorson i Randerup, Broder til Præsten i Bedsted: »han er ung, har allerede virket nogle Aar i Embedet, er, saa vidt jeg har hørt ham at kende, munter og ufor-treden og besidder en mere end almindelig Dygtighed, er dansk-født og kan tillige godt komme til Rette med det tyske, ja endog med Prædiken«.

Da der skulde præsenteres 3 Kandidater til Præstevalget, nævnte Schrader foruden Brorson senere 2 andre og bad Magistraten om, at Valget maatte ske snarest, hvad ogsaa opfyldtes. Valget fik det Udfald, som Schrader i Henhold til ovennævnte varme Anbefaling maa have ønsket, idet H. A. Brorson valgtes til D'akon og dansk Præst. I Byens Kaldsbrev af 15. September for ham hedder det om de ham paahvilende Pligter, at han Søndag Morgen skal holde dansk Froprædiken i Tønder, om Eftermiddagen katekiserer paa Dansk i Emmerske og hver Fredag holde dansk Katekisation i Tønder Kirke. Desuden skal han fremtidig i det under Opførelse

værende Hospital og Vajsenhus ugentlig anvende et Par Timer til Undervisning af og Ophbyggelse for de fattige og Vajsenhusdrengene. Oprettelsen af 3. Præst-Embedet billigedes ved kgl. Reskript af 19. September til Johan Georg von Holstein, der til Regeringen havde indsendt Forslaget herom med de nærmere Bestemmelser om Lon- og Boligforhold m. m. Bl. a. skulde Tredjepræsten nyde det Vederlag, som hidtil var givet til en Student for at holde Eftermiddagsprædikener. I Reskriptet nævntes, at de indlemmede Landsbyer Store- og Lille-Emmerske og Kornved overlodes til den nye Præst alene; han skulde betjene dem paa Dansk, hvilket Menigmand ogsaa bedst forstod. Brorson modtog i Begyndelsen af November Kaldelsen og meddelte, at naar Byen sørgede for en anstændig Bolig til ham, skulde han ikke tøve med at indfinde sig. En saadan Bolig lejedes foreløbig af Magistraten.

Hverken Brorson eller Schrader kom til at virke i noget langt Aaremaal i Tønder. Schrader døde Efteraaret 1737, og Brorson var samme Aar blevet udnævnt til Stiftsprovst i Ribe. Alligevel satte deres Virksomhed sig dybe Spor. Schrader fremkaldte her, som forhen i Oldesloe, en Vækkelse i pietistisk Retning. I 1731 udtaler han saaledes herom til Grev Zinzendorf: »Gud lod det times mig, at mit Foredrag voldte Uro, at den falske Grund bortreves hos dem, der holdt sig for Kærne-Kristne«. Der sker her en stor Vækkelse, og Ordet griber om sig allevegne⁴).

I den nogle Aar efter Schraders Død udgivne Roman: Menoza, en asiatisk Prins, der drog Verden rundt for at søge Kristne, men fandt lidet af, hvad han søgte, giver den pietistiske Biskop Erik Pontoppidan et tiltalende Billede af Provst Schraders Virksomhed⁵). Under Menozas Ophold i Flensborg, beretter Pontoppidan, hørte han, at i Tønder skulde de alvorlige Kristne ret have hjemme, hvad der skyldtes, at der var »en særdeles hellig Provst, af hvis Nidkærlighed der gik stort Ry og Rygte«. Menoza rejste da til Tønder og hørte Schrader prædike »og det med saadan Fyndighed, at jeg ikke har hørt ret mange hans Lige. Efter Aften-Sang indfandt jeg mig med andre i den Bede-Time, som han holdt i sit Hus, da han med idelig Tilegnelse igennemgik en af Davids Psalmer og talte derover til største Ophbyggelse«. Schrader holdt altsaa som Pietisterne i Almindelighed Andagt i Hjemmet for de vakte. Pontoppidan fortæller videre om Menozas Samtaler med Schrader om kristen Vækkelse og om, at han fulgte Schrader paa dennes Visitat-

ser i Omegnen og ogsaa her saa Vidnesbyrd om den pietistiske Bevægelse.

Meget i Menneskenes almindelige Livsførelse faldt Pietisterne for Brystet, og et Aars Tid efter Schraders Ankomst til Tønder udstedtes der af ham og Amtmanden en af 16 Punkter bestaaende Anordning om Afskaffelse af en Række »Uordener og Misbrug« (Julelege, Drikkeri, gamle Skikke ved Barseler og Begravelser m. m.), der gik i Svang i Provstiets Menigheder⁶). Mere end Forbud har sikkert selve Vækkelsen ændret Menneskenes Tankegang paa saadanne Omraader. Ludwig Andresen, Tønder Bys fortjente Historiker, der udtaler sig i denne Retning, nævner tillige, at medens Borgerne tidligere satte sig prægtige Epitafier i Bykirken, forandrede dette med Pietismen⁷). Til denne Føle- og Tænkemaade svarede ikke Mindesmærker, der forherligede Jeget eller Familien, men derimod de fromme Stiftelser, viede de nødlidende eller Fællesskabet, hvorpaa Tønder i dette Tidsrum blev saa rigt.

I Bogen om Menoza omtales en af disse Stiftelser, nemlig *Vajsenhuset*, i Forbindelse med de lignende Stiftelser i Slesvig og Flensborg⁸). Disse Vajsenhuse, der optog fader- og moderløse Børn for at opdrage dem i Guds frygt, er et til Pietismen knyttet Træk. At der i Tønder blev oprettet en saadan Stiftelse, skyldtes i høj Grad Provst Schrader, idet han drev igennem, at det af den 1713 afdøde rige Købmand Peter Struck til Fordel for et Vajsenhus oprettede Testamente førtes ud i Livet⁹). Testamentets Hovedbestemmelse var, at et større Jordareal (91 Demat) i Frederikskog ved Højer, som Struck ejede, testamenteredes til Underhold og Opdragelse af fattige Børn; først og fremmest skulde Indlæggerne komme 12 forældreløse Drenge fra Tønder til Gode. Disse 12 skulde forplejes og opdrages i Hospitalet i Tønder og til deres 14. Aar undervises af Hospitalets Skolemester. Denne skulde endvidere mod særligt Vederlag undervise 38 andre fattige Børn fra Byen. Testamentets øvrige Bestemmelser skal ikke her omtales.

I Testamentet var fastsat, at Stiftelsen skulde træde i Kraft et Aar efter Testators Død, men til Trods herfor blev det liggende uaabnet hos Strucks Svigersøn. Indholdet af det var ikke offentlig bekendt, men da Schrader kom til Tønder, hørte han Rygter om det og fik Magistraten sat i Bevægelse for at faa Testamentet udleveret. Dette skele, men først i 1730 og efter forskellige Vanskeligheder. Samme Aar fik Schrader sat i Værk, at man paa det

nedbrændte Hospitals Grund begyndte Opførelsen af en Bygning, der skulde omfatte Vajsenhus, Hospital og Tvangsarbejdsanstalt for fattige. For at skaffe Midler hertil foretoges Indsamling i Byen, ligesom man takket være Schrader fik anselige Bidrag fra de kongelige og fra Hofkredse. Schrader selv ydede større Forskud, som efter hans Død delvis eftergaves Byen af hans Enke. I et Mindedigt om Schrader af den danske Præst P. Schönning hedder det, at naar Kapitalen ikke strakte til at betale Snedker eller Smed, Mur- og Tømmermand, »saa lod Vorherre dem ved Schrader dog betale og gennem Schraders Haand hjalp Bygningen i Stand«. Bygningen blev færdig 1732-33, men først 1735 var det Struckske Legats Pengeforhold saaledes ordnede, at Vajsenhusstiftelsen kunde indvies, dog foreløbig kun med 8, ikke som i Testamentet forudsat med 12 Vajsenhusdrengene.

Som Tilfældet var f. Eks. med Vajsenhusene i Slesvig og København, knyttedes der ogsaa til Vajsenhuset i Tønder et Bogtrykkeri og Forlag, hvor forskellige religiøse Skrifter blev udgivet. Om den store Salmebog, som Schrader i Januar 1731 udgav, hedder det paa Titelbladet, at den er forlagt og trykt til Nytte for det under Opførelse værende Hospital og Vajsenhus, og de første 100 Eksemplarer var skænket Vajsenhuset til Salg. Denne Tønderske Salmebog med Titlen »Vollständiges Gesangbuch« var meget omfattende, indeholdt i alt 1157 Salmer, og navnlig var den betydningsfuld ved de mange pietistiske Salmer¹⁰). Schrader havde selv digtet 23 af disse, og en enkelt af hans Salmer: »Vor Tro er den Forvisning paa« bruges endnu i vor Salmebog. Schraders Salmebog opnaaede en ikke ringe Udbredelse, og der udkom flere Oplag. I 1742 fik bl. a. Vajsenhusene i Tønder, Flensborg og Slesvig Privilegium paa Trykning af en ny Salmebog, der skulde indføres i Hertugdømmerne. Denne Salmebog udkom dog først et Tiaar senere, og for Tønder By og Amt var der blevet gjort den Undtagelse, at den her ikke skulde indføres, før alle forhaandenværende Eksemplarer af den Tønderske Salmebog var udsolgt¹¹). Af en Skrivelse fra Magistraten fra November 1758 fremgaar, at dette da er Tilfældet; man har allerede i rum Tid ikke kunnet faa nogen Eksemplarer af den hos Forlæggeren, hedder det.

Som Schrader havde været ivrig for Indrettelsen af det danske Præsteembede, saaledes var det hans Virksomhed, det skyldtes, at der i Emmerske først i 1730'erne blev opført en Bedesal ved Skolen

til Brug for den danske Præsts Prædikener og Katekisationer¹²⁾).

Knap et Par Aar efter den Schraderske Salmebogs Fremkomst udsendte *H. A. Brorson* (Fig. 30) sit første lille Salmehæfte: *Nogle Julesalmer, Gud til Ære og kristne Sjæle, især sin elskelige Menighed til Opmuntring til den forestaaende glædelige Julefest enfoldig og i Hast sammenskrevne*¹³⁾. Hæftet er trykt hos Claus Kiesbye, den ene af Byens to daværende Bogtrykkere. Det indeholdt 10 Salmer, bl. a. de kendte og elskede »I denne søde Jule-

Fig. 30. *Hans Adolph Brorson (1691-1767)*.
Efter Maleri af Hürner paa Frederiksborg.

tid». »Her komme Jesus, dine smaa : og »Den yndigste Rose er funden«. Hæftet med Julesalmerne fulgtes i de følgende Aar raskt af en Række yderligere Salmehæfter, og disse Salmer, dels originale, dels oversatte, samledes 1739 i Bogen »Troens rare (sjældne) Klenodie«. Medens Hefterne udgaves i Tønder, er den store Samling udgivet, efter at Brorson var kommet til Ribe, og den er trykt i København.

At Schraders Salmedigtning og Salmeværk har givet Brorson Tilskyndelser, er givet, og de af Brorson oversatte Salmer slammer ogsaa fra den Schraderske Salmebog. Brorson slaar imidlertid som Salmedigter over Schrader, og det er desuden rimeligt at betone, at Forbindelsen med Schrader ikke har virket fortykkende paa Brorsons Digtning. Hans Salmer udmerker sig ved deres smukke Dansk, det enfoldige Udtryk og en ægte Følelse. De præges tillige af Pietismens kristelige Alvor og har en stærk missionerende Tendens. Tønder kan være stolt over, at denne fremragende Salmeskat har set Lyset i Byen.

Efter Schraders Død udnævntes Arkidiakon Arends til Hovedpræst af Kongen, Magistraten, hvem »det frie Præste- og Raadsvalg« ifølge det kgl. Reskript fra 1733 (se S. 133) tilkom, havde søgt om

Approbation paa de af den til Valg af Hovedpræst præsenterede tre Personer, men en kgl. Resolution fra Efteraaret 1737 fastslog, at Hovedpræsteembedet skulde besættes umiddelbart af Kongen¹⁴). Som Grundlag herfor paaberaabtes en Bestemmelse i 1701 fra den gottorpske Regering om, at alle Hovedpræsteembeder i Byerne i det gottorpske Slesvig var at besætte af Landets Herskab. Det blev saaledes kun Diakon og Arkidiakon, hvis Valg Magistrat og Menighed herefter bestemte.

Medens Schrader, Arends og Brorson var Byens Præster, herskede der god Enighed imellem dem, ivrige som de alle var for den pietistiske Vækkelse og ogsaa velvillig stemte over for Herrnhuterne. Schrader stod saaledes i personlig Forbindelse med Grey Zinzendorf. Anderledes blev Forholdet, da *Balthasar Petersen* efter Arends' Død i 1746 udnævntes til Hovedpræst, hvilket Embede han beklædte i hele 40 Aar — til Januar 1787. Særlig kendt er Provst Petersen blevet, fordi Nordens ældste Seminarium skylder ham sin Oprindelse. Som det andetsteds udførligt vil blive omtalt, havde han i 1752 begyndt privat at uddanne Skolelærere, og i 1786 kort før sin Død testamenterede han en betydelig Formue til det Formaal fortsat at uddanne Lærere¹⁵). Kirkeligt set stod Balthasar Petersen, der var en betydelig Personlighed og besad megen Lærdom, paa et strengt ortodokst Standpunkt. Han ivrede imod Pietister og Herrnhuter og prædikede bl. a. offentligt imod sin tidligere Elev Nicolai Knutzen, der fra 1760 til 1787 var Arkidiakon, et Forhold, der ikke var egnet til at gavne Kirkens Sag i Tønder¹⁶).

At Provst Petersen har haft adskillige Modstandere i Magistraten, af hvis Medlemmer flere stod den herrnhutiske Bevægelse nær, ses bl. a. af en Række Magistratsskrivelser fra 1753 i Anledning af Nybesættelsen af det danske Præsteembede¹⁷). Provsten krævede at være med til at bestemme, hvilke Kandidater der skulde præsenteres til Valg, og Magistraten indvilligede, som den skriver, af Kærlighed til Fred og Enighed i at præsentrere mellem de 3 en af Provsten foreslaaet, hvorefter det dog viste sig, at den af Provsten foreslaaede slet ikke vilde lade sig præsentrere. Provsten, udtalte Magistraten, var besat af saadan Herskesyge, at han næsten ikke var tilfreds med noget, dersom han ikke kunde føre Direktoratet over all, hvad han fik med at gøre. Skønt han brugte Guds Ære og Kirkens Gavn som Skalkeskjul for egen Ærgerrighed, viste Er-

faringen, at han desværre mere havde sin egen Nytte og Ære til Maal end Guds og Vor Frelser Jesu Kristi Ære. Gud give, udtaltes de videre, at de lige saa trygt kunde betro sig selv og deres Menighed til ham som til deres forrige salige Provster, med Glæde vilde de da have taget mod hans Omsorg for dem.

Hvor berettigede Magistratens haarde Ord om deres Provst er, skal der her ikke dømmes om. Udtalelserne anføres nærmest for at belyse det Modsætningsforhold, der kirkeligt bestod mellem den pietistisk eller herrnhutisk sindede Magistrat og den ortodokse Provst. De salige Provster, som Magistraten var kommet godt ud af det med og havde bøjet sig for, var jo Pietisterne Arends og Schradder. — Den Mand, Magistraten ønskede til dansk Præst, var Pastor Jens Høhne i Vester-Vedsted, men, som de bemærker i en Skrivelse til Biskop Brorson, saa snart dette var kommet ud, kom Fjenden og saæde al Slags Ukrudt om urigtig Lære, herrnhutiske Principer og lignende Bagvaskelse. De bad derfor om Brorsons Erklæring om Høhne for at kunne imødegaa den Slags Rygter og fritage den ærlige Høhne for slig Dadel. Magistratens Udtryk om Fjenden er nok ikke uden Adresse til Provsten. For Resten opnaæede Magistraten trods en fra Brorson modtaget Attest om deres Kandidat ikke at gennemføre sin Vilje. Embedet besattes denne Gang umiddelbart af Kongen og med en anden. I Udnævnelsen hed det dog, at det skete med Forbehold af Magistratens og Menighedens Retligheder i Fremtiden.

Fra Magistratens Korrespondance om denne Genbesættelse af det danske Præsteembede i 1753 skal i øvrigt anføres, at de fremhævede, Embedet snarest burde besættes baade af Hensyn til Landsognet og til de mange danske Borgere og Tjenestefolk i Byen. Med en Student kunde de ikke være tjent, betonedede de, paa Grund af de mange Sjæle, som den danske Præst maatte have Omsorg for.

Som et Led i Kampen mod Herrnhutismen i Tønder maa man opfatte den Indskriden, der i Begyndelsen af 1760'erne foretoges mod de tønderske Bogbinderes Forhandling af herrnhutiske Salmebøger paa Dansk¹⁸⁾. I den Forklaring, Magistraten herom gav Overkonsistoriet, nævnes, at Salmebogens Titel er »En liden Samling af adskillige Vers og Sange til Opmuntring og Opbyggelse sammenskreven« (Kbhvn. 1743). Bogen var trykt med Approbation af det teologiske Fakultet i København, og den var i sin Tid bleven eftertrykt af den tønderske Bogtrykker Claus Kiesbye. Bogbin-

derne undskyldte sig med, at de ikke vidste, at Bogens Indhold var mistænkeligt, og at den var blevet solgt offentligt og uhindret i mange Aar. Det indleverede Antal Eksemplarer var i alt 110. — I Magistratens nævnte Skrivelse omtaltes endvidere en Klage mod Bogtrykkeren Reinholt for paa Bestilling af Skolelæreren i Jejsing at have trykt uhøviske Kærlighedsviser paa Dansk. Bogtrykkeren haabede imidlertid, at man ikke vilde se saa nøje paa, om saadanne Bagateller, hvormed blot enfoldige Bønderfolk morede sig, og hvilke sammen med Mordhistorier i stort Tal kolpørteredes paa Landet, var censurerede.

Da Professor Tetens fra Kiel omkr. 1780 gæstede Tønder og Omegn, konstaterer han ligeledes Udbredelsen af den herrnhutiske Fromhedsbevægelse, der havde et Centrum i det 1773 grundlagte Christiansfeld¹⁹). Han beklager, at man sjældent møder sand Forstandsoplysning. Der findes Bøger nok, og man læser ogsaa, men kun Skrifter, der henhører under Askesen, og desuden ikke faa, der hører til Mystikken, og som mere fremmer Føleri end Menneskeforstand og oplyst Religion. Man ser af disse Bemærkninger, at Tetens hørte til den rationalistiske Retning, der allerede havde vundet saa stor Indpas ved det kielske Universitet. Over for en Udtalelse om, at man kunde frygte for en Tilsanding af Fornuften paa Tønderegnet, trøster han sig ogsaa med, at der findes en temmelig stærk Dæmning mod Mysticismen, nemlig Bestemmelsen om, at Præster og Embedsmænd alle skal have studeret 2 Aar i Kiel.

Et Par betydelige Repræsentanter for »oplyst Religion« fik Tønder By noget senere. Først den 1792 til Generalsuperintendent udnævnte *J. G. C. Adler* (Fig. 31), der i Tiden til 1796 var bosat i Tønder og her tillige indehavde Provsteembedet. Særlig vel synes han ikke at have befundet sig her at dømme efter Stridighederne mellem ham og Magistraten. Efter dennes Opfattelse gjorde Adler Forsøg paa at gøre Indgreb i Magistratens Rettigheder ved Præstevalg og i dens Patronatsrettigheder over Hospital og Vajsenhus. I Anledning af Adlers Ønske eller Krav om i sin Egenskab af Generalsuperintendent at gennemse Stiftelsesbreve, Regnskabsbøger og andre Dokumenter vedrørende nævnte Stiftelser førtes i Aarene 1793-95 en længere Korrespondance mellem Adler, Magistraten, Overretten og Regeringen²⁰). Adler gennemførte nok sit Krav, men et godt Forhold mellem Parterne var Striden ikke egnet til at skabe. I en udførlig Skrivelse til Kongen i Oktober 1794 gjorde Bysekretær

Horup paa Magistratens Vegne Rede for Striden. Selv om denne Fremstilling i et og alt maatte være korrekt, maa det dog siges om den, at den i sine Angreb paa Generalsuperintendenten gør et noget farisæisk og prokuratoragtigt Indtryk. Men betegnende er det, hvordan vi her igen ser Provst Schraders Tid fremhævet som forbilledlig for den gejstlige og verdslige Myndigheds Samvirken.

Fig. 31. Superintendent J. G. C. Adler (1756-1834).
Stik af Labde 1793.

Vi indrømmer gerne, hedder det lidt spydigt i Skrivelsens Begyndelse, at Magistratens Venskab kun kan have liden eller slet ingen Interesse for Adler, men det fælles Bedste vilde aabenbart vinde, saafremt vi kunde enes venskabeligt med Adler om at fremme det. Saadan var det forhen i Provst Schraders Tid. Han stod i venlig Forbindelse med den daværende Magistrat, hvilket grundede sig paa gensidig Tiltro. Som Ven og Raadgiver af Magistraten bevirkede han særlig med Hensyn til Hospitalet, Vajsenhuset og Fat-

tiganstallerne meget godt, skønt han ingensinde anmassede sig en Ret til Medopsyn over nævnte Stiftelser eller paa nogen Vis søgte at misbruge den Tiltro, han nød, til at forringe Magistratens Rettigheder. — I Forbindelse hermed skal for øvrigt anføres, at man i Tønder modsatte sig Indførelsen af Adlers rationalistiske Agende²¹⁾.

En Medhjælper i sit Arbejde for Rationalismens Udbredelse havde Generalsuperintendenten i Bornholmeren *Peter Prahl*, der fra 1809 til 30 var Tønders Provst. Som mange andre Rationalister interesserede han sig varmt for Skoleundervisning og forfattede selv flere Lærebøger til Brug herfor²²⁾.

Adlers af Magistraten omtalte Indblanding i Præstevalg refererer sig til Genbesættelsen af Diakonembedet efter den herrnhutisk sindede Pastor Matthias Boldts Dod 1794. Adler gjorde nemlig da Krav paa Retten til ved Diakon- og Arkidiakonvalg at foreslaa

den ene af de tre Kandidater, der skulde præsenteres²³). Kravet blev ganske vist af Regeringen fundet ubegrundet, men det paa-lagdes dog Statholderskabet at afæske Provstens Udtalelse om de af Magistraten til Valg præsenterede, inden Forslaget indsendtes til Approbation. Diakonembedet besattes godt et Aar senere, og den nye Diakon fik kort efter sin Udnævnelse Froprædikengudstjenesten flyttet fra Kl. 5¹/₂ til Kl. 6¹/₂ om Morgenen²⁴). Den første Tid var, hed det, navnlig om Vinteren, yderst ubekvem baade for Lærer og Tilhørere og især for Emmerske Landmenighed. Fra den foregaaende Vakancetid erfares, at Magistraten lagde Vægt paa, at der ogsaa under Vakancen holdtes Prædiken i Hospitalet, hvilket paa-hvilede Diakonen. Hospitalsprædikenerne søgtes nemlig, udtaltes det, ikke blot af Tjenestefolk, men ogsaa af andre Smaafolk og uformuende Borgere, som tit afholdtes fra at gaa i Kirke af Mangel paa passende Klæder. Endvidere var det gjort til Pligt for de mange fattige, der nød ugentlige Fattigpenge, at besøge Hospitalsprædiken, for saa vidt ikke legemlig Svaghed afholdt dem herfra. Fattigpengene fordeltes nemlig efter Prædikenen. Endelig var Hospitalsprædiken den eneste offentlige Oplyggelsesstund for de fleste Hospitalslemmer, der paa Grund af Svagelighed eller Sygelighed ikke kunde besøge Kirken, samt for Lemmerne i det med Hospitalsbygningen forbundne »Straffe- og Arbejdshus«, hvilke førtes op paa Hospitalssalen for at paahøre Prædiken. Som man ser, var det en noget broget Tilhørerskare, den danske Præst havde i Hospitalet. Byens Honoratiores bestod den ikke af.

Om Forholdene ved Diakonatsembedet, hvis Besættelse tit voldte Vanskeligheder paa Grund af dets ringe Indtægter og forholdsvis besværlige Karakter, skal endnu en Række Oplysninger gives. Da man ved Generalvisitationen 1799 havde bemærket, at der blev sunget tyske Salmer ved Froprædiken, gav Overkonsistoriet i Januar 1801 Besked om, at dette skulde forandres og danske Salmer bruges fra Paaske samme Aar²⁵). Der skulde anskaffes 200 Eksemplarer af den lille, allerede autoriserede danske Salmebog (d. v. s. den rationalistiske »Christelig Psalmebog til Brug for de danske Menigheder i Hertugdømmet Slesvig« fra 1798) til Fordeling blandt Menighedens uformuende Indbyggere. Endvidere skulde der drages Omsorg for, at Kirken ved Froprædiken om Vinteren blev tilstrækkelig oplyst, hvad det altsaa maa have skortet paa. — Sidst i 90'erne var der blevet købt et eget Hus med Have til Diakonens

Beboelse, indtil han efter den gamle Rektors Død kunde faa dennes ved Siden af Arkidiakonboligen beliggende Hus.

Det uheldige Tidspunkt for Froprædiken bevirkede, at den 1830 afskaffedes i Vinterhalvaaret fra Mikkelsdag til Paaske, bortset fra 1. Juledag og Paaskedag, og i Stedet indførtes en dansk Eftermiddagsgudstjeneste hver 14. Dag. Paa de mellemliggende Søndage holdt Arkidiakonen tysk Eftermiddagsgudstjeneste. I Sommerhalvaaret bibeholdtes Froprædiken foreløbig uforandret, men 1835 søgte Diakonen, Jørgen Brag, om at faa ogsaa den henlagt til Eftermiddagen. Som Regel var der nemlig kun nogle ganske faa Tilhørere, medens den danske Eftermiddagsgudstjeneste om Vinteren besøgte af talrige. Det tidlige Tidspunkt, Kl. 6 $\frac{1}{2}$, tillod, udtalte Brag, ikke Tyendet at komme i Kirke, da det paa den Tid var sysselsat med Husgerningen. I Henhold til det fremsatte Ønske blev Froprædiken, bortset fra 1. Pinsedag, afskaffet ogsaa i Sommerhalvaaret og dansk Eftermiddagsgudstjeneste indført hver 14. Dag. Arkidiakonen holdt de andre Søndage tysk Eftermiddagsgudstjeneste, men fik tillige til Pligt for at aflaste Hovedpræsten, naar denne tillige var Provst, at holde Formiddagsprædikenerne hver anden Søndag om Sommeren.

Ved Jørgen Brags Forflyttelse i Efteraaret 1839 ønskede Deputeretkollegiet at skaffe den haardt forspændte Kommune en økonomisk Lettelse og foreslog enten at forene Diakonembedet med Borgerskolens Rektorat eller at lade dets Forretninger besørge af en ordineret Adjunkt hos Hovedpræsten. Kollegiet begrundede bl. a. sit Forslag med, at, som bekendt, var den danske Menighed i Byen kun meget ringe, og Landmenigheden var ikke meget større (den talte dog 511 Indbyggere). Ved Froprædikens Flytning havde Diakonen opnaaet en saadan Lettelse, at han godt kunde overtage Rektoratet; Rektorklassen talte gennemsnitlig ikke over 10 Elever, for hvis Undervisning Kommunen bragte uforholdsmæssige Ofre.

Naar Forslaget om Forening af Diakon- og Rektorembede fremkom, skyldtes det sikkert ogsaa, at den daværende Rektor, Henrik Jensen, havde Lyst til Prædikantgerningen, i hvilken han havde virket med megen Iver og lykkeligt Resultat ved den danske Menighed i Løjt. Men Hovedpræsten og Arkidiakonen fraraadede Forslaget om en Forening. Begge Embeder kunde kræve sin Mand, mente de. Rektorklassens Elevtal var nok for Tiden ringe, men det skyldtes, at mange Forældre paa anden Vis sørgede for deres Børns

Undervisning, og at to Kandidater underviste flere Drengene i Alderen 10-16 Aar, end Rektorklassen talte. Man maatte regne med, hvad Rektorklassen skulde være ifølge Skoleregulativet, ikke med, hvad den for Tiden var. Diakoniet var ogsaa et ganske krævende Embede, fremhævede de, idet de opregnede dets forskellige Hverv. Af deres Redegørelse fremgaar, at de tre Præster skiftedes til et Aar ad Gangen at holde den ugentlige Hospitalsgudstjeneste. De sidste 10 Aars Erfaring, udtalte de, havde vist, at en dansk Prædiken var nødvendig og ogsaa blev godt besøgt om Eftermiddagen. Præsterne kunde dog tænke sig en forandret Indretning af Diakoniet. Resultatet blev imidlertid, at Regeringen 1840 fastslog, at Diakoniet skulde opretholdes som hidtil og snarest genbesættes. Ved Valget blev den i Tønder fødte *C. E. Carstens* den foretrukne, skønt hans Kundskaber i Dansk formentlig kunde have været bedre. Han beklædte Diakonembedet lige til 1864, i hvilket Aar han af det tyske Styre udnævntes til Hovedpræst, et Vidnesbyrd om hans politiske Indstilling. Rektor Henrik Jensen havde været blandt Ansøgerne og anført, at Landsognet, for hvilket han havde prædiket, havde opfordret ham til at søge, men at det jo desværre ingen Stemmeret havde. Forholdet var, at alene Tønder Borgere stemte ved Præstevalget.

Medens Diakonen i Tiden før Trearskrigen var ene om at prædike paa Dansk i Købstaden, ændredes Forholdet ved Sprogreformerne efter Krigen derhen, at der hver Søn- og Helligdag skulde holdes baade dansk og tysk Gudstjeneste i Kristkirken²⁶). Var Dansk brugt ved Højmessene, skulde Tysk bruges ved Aftensang (eller Froprædiken) og omvendt. Dansk og Tysk blev altsaa ved Gudstjenesten helt ligestillede. I Hospitalet blev Onsdagsprædikenerne fra April 1852 ogsaa afvekslende holdte paa Dansk og Tysk²⁷).

1850 var den daværende Arkidiakon blevet ansat i Holsten, og i 1851 besattes Embedet »for denne Gang« umiddelbart af Kongen med den Begrundelse, at der ikke inden for den foreskrevne Frist havde meldt sig nogen Ansøger til det²⁸). Til Arkidiakon udnævntes en Mand fra Kongeriget, Johs. Matthias Dahl, og til ham overdroges den danske Prædiken og Inspektionen over Skolerne, hvor Undervisningssproget ifølge de udstedte Sprogreskripter skulde forandres fra Tysk til Dansk. I December 1852 afskedigedes Provsten og Hovedpræsten Michael Ahlmann, der havde beklædt disse Em-

beder fra 1830²⁹). Ahlmann var politisk stærkt kompromitteret ved sin Optræden under Trearskrigen og havde bl. a. rost sig af de Ofre, han havde bragt »Fædrelandet« (d. v. s. Slesvig-Holsten)³⁰). Nu forbandede han ganske vist denne ulykkelige Fortid og udtalte, at han ikke kendte andet Fædreland »end det lykkelige og velsignede Land, hvor engang hans Vugge stod (han var født i Sønderborg), og som stedse er og vil blive en integrerende Del af det samlede danske Monarki«. Regeringen fandt ham imidlertid for svag til at kunne frigøre sig for sin ulykkelige Fortid, men han modtog Afsked med Pension. Hans Efterfølger blev den i København fødte O. W. Tidemand, der da et Par Aar havde været Præst i Angel³¹). Han afløstes 1860 af den dygtige, højkirkelige J. M. L. Hjort, Brodersøn af den kendte Forfatter P. Hjort³²).

Efter Arkidiakonen, Dahls, Død i December 1861 stod dette Embede ubesat, og Spørgsmaalet om dets Genbesættelse fandt ingen Afgørelse inden 1864³³). Hjort ønskede i høj Grad alene at være dansk Præst og prædikede, saa vidt ses, ogsaa tiest — en Tid udelukkende — paa Dansk, medens han lod Carstens, der ikke var nogen særlig fremragende Prædikant, overvejende tage sig af det tyske.

Af de her 3 nævnte kongerigske Præster maa Dahl betegnes som den interessanteste religiøse Personlighed. Han var stærkt paavirket baade af Kierkegaard og Grundtvig og kom et Par Gange i Konflikt med Statskirken, hvad der i 1859 medførte hans Suspension i halvandet Aars Tid³⁴). Som Inspektør over det tønderiske Skolevæsen virkede han for en hurtig Gennemførelse af Skolesprogets Forandring fra Tysk til Dansk, noget, der ikke var det store Flertal af Byens Borgere behageligt. En vis Uvilje fra disse havde han derfor at maatte kæmpe imod, men hans Ven, Cornelius Appel, der var Lærer ved Seminariet, fremhæver i en Levnedsskildring ved hans Død, at han dog i Kirken havde en forholdsvis ikke lille, trofast Tilhørerreds. Om hans Stilling til Sprogkampen udtaler Appel samme Sted, at han først betragtede denne mest fra et embedsmandsmæssigt Ståde, men efterhaanden fra »en mere aandelig og hjertelig Side, og da klarede det for ham, at Lov og Tvang i og for sig aldrig kan vække Liv og forandre Hjerter, men derimod saare let skade den Sag, der dog skulde fremmes ved den«. Samtidig kom han til dybere og inderligere at forstaa Danskhedens Opgave i Sønderjylland.

Trods Tønder-Borgernes Uvilje mod Sprogreformerne var Forholdet dog ikke det, at tysk Gudstjeneste i al Almindelighed besøgte bedre end dansk. Provst Hjort udtaler f. Eks. i December 1861, at det danske Kirkebesøg har været i bestandig Tiltagen og nu flere Gange overgaar det tyske (d. v. s. hos Carstens)³⁵. Ved Bibellæsning, som han holder paa Dansk, Carstens paa Tysk, har han dobbelt saa mange Deltagere som Carstens. 1863 meddeler han, at den danske Gudstjeneste gennemsnillig er mindst 2, 3, ja 4 Gange saa stærkt besøgt som Carstens' tyske³⁶.

For Tønder Bys *Skoleforhold* skal her kun gives en kortfattet Redegørelse. En Skildring af Seminariet, med hvilket Skolevæsenet stod i nær Forbindelse, vil, som før nævnt, blive givet i et andet Afsnit af nærværende Værk.

I det 18. Aarh. træffes i Tønder som i andre sønderjydske Byer to Skoler, en Latinskole og en tysk Skole. Ved den sidste var en »Skrive- og Regnemester«, medens den første havde to Lærere, en Rektor og en Kantor. De antoges af Byen, men Bestallingen for Rektoren konfirmeredes af Kongen³⁷. Om Skolebygningen (Fig. 20) hedder det i »Danske Atlas« (VII Bd., 1781), at forneden er den til Venstre for Indgangen indrettet til Latinskole, til Højre til en tysk Læse-, Skrive- og Regneskole. Ovenpaa har Skrive- og Regnemesteren, som ogsaa er Kirkens Klokker, sin Bolig. Rektor og Kantor underviser skiftevis i Latinskolen. Rektorerne antoges tidligere af Raadet paa den Vis, at de kunde afskediges med et halvt Aars Opsigelse. Discipelantallet er nu, hedder det, kun meget ringe. For 1777 angives det at være 21 Elever³⁸.

Foruden den nævnte tyske Skole var der ogsaa en Skole i Hospitalet, og i December 1790 vedtog Bykollegierne Indretningen af en tredje Skole, nemlig i Vestergade³⁹. Hertil som til Lærerens Løn gjorde man Brug af Penge, som Byen i tidligere Aar havde faaet til overs ved dens Forpagtning af den kgl. Vandmølle. Læreren forpligtedes til gratis at undervise 50 fattige Børn i Skolen og desuden holde og selv lønne en Underlærer, om Børnetallet gjorde dette nødvendigt. Oprettelsen af den nye Skole begrundedes med, at Børnene i Vestergade og omliggende Gader havde for langt til Hospitalsskolen, der desuden var alt for overfyldt. Den nye Skole vilde være til Indbyggernes »Bekvemmelighed« og endvidere betage samvittighedsløse Forældre, der lod deres Børn forsømme

Skolen, det Paaskud, at Forsømmelsen skyldtes, at Skolen var alt for langt borte.

Ifølge en Bestemmelse i 1797 skulde Tallet af Latinskoler i Sønderjylland begrænses til 4, og Tønder var blandt de Byer, hvis Latinskoler i Henhold hertil skulde omdannes til Borgerskoler. Omdannelsen skete i Begyndelsen af det 19. Aarh. samtidig med, at den gamle Rektor Thomas Carstensen, der havde beklædt Stillingen fra 1751, afgik ved Døden. Den nye Skoleordning udarbejdedes i 1803 af Generalsuperintendent Adler og billigedes af Magistraten og Seminariets Direktion. Først i April 1804 fik den dog kgl. Approbation⁴⁰). Til Carstensens Efterfølger havde Byen 1803 valgt den dygtige og »moderne« Skolemand, Subrektor J. L. Forchhammer i Husum. Faderen til den berømte Naturvidenskabsmand J. G. Forchhammer, og han erklærede sig ved Udnævnelsen rede til at finde sig i Byskolens fremtidige Indretning⁴¹).

Ved Nyordningen bibeholdtes de to Skoler, Vajsenhusskolen og Vestre Byskole, i hvilke Børn af begge Køn undervistes indtil Konfirmationsalderen⁴²). Som 3. Skole indrettedes den saakaldte Hovedskole for Drengene, og denne deltes i tre Klasser og havde som Klasselærere Rektor, Kantor og Skrive- og Regnemesteren. Den opstod altsaa for saa vidt ved, at man slog den tidligere Latinskole og tyske Skole sammen og gav det hele en anden Form. Ifølge Regulativet forpligtedes Rektoren til mod særlig Betaling at give en Times Privatundervisning i Latin og »andre døde Sprog« til de Elever, der agtede at studere. Ligeledes var han skyldig eventuelt at give Undervisning i Fransk og Engelsk.

En paa Grund af Eievernes Antal haardt tiltrængt Udvidelse af Vajsenhusskolen skete ved den 1826 bestemte Ophævelse af den saakaldte »Korrektionsanstalt« (Straffe- og Arbejdshuset), der stødte op til Vajsenhuset⁴³). Anstaltens Rum inddroges nu til Vajsenhusskolen, hvorved der, som det fremhævedes, tillige vilde kunne skaffes et Klasseværelse til Indførelse af den gensidige Undervisningsmetode.

I 1829 omdannedes Seminariet til en Statsanstalt, og dets Forbindelse med Byens Skolevæsen løsnedes, idet der ved Seminariet ansattes egne Lærere. Byen planlagde nu straks en Forbedring og Udvidelse af det kommunale Skolevæsen, men først 1834 udstedtes dog et nyt Regulativ for dette⁴⁴). Regeringen støttede ved gentagne

Understøttelser (i 1834 og 36) af det Carstenske Legat Nyordningen. Del vigtigste ved denne var Indrettelsen af særlige Elementarskoler og en Hovedskole for Piger samt en Forbedring af Skolebygningerne. Endvidere gennemførtes, at Lærernes Lønninger forhøjedes forholdsvis samtidig med, at Skolepenge afskaffedes.

Ved Siden af det offentlige Skolevæsen bestod fra gammel Tid private Skoler, f. Eks. omtales i det 18. Aarh. flere Vinkelskoler. Ovenfor er omtalt Privatundervisningen af Drengene omkr. Aar 1840, og det skal yderligere anføres, at det om den 1839. forflyttede Diakon Jørgen Brag nævnes, at han ved Siden af sit gejstlige Arbejde fandt Tid til at holde en ligefrem Skole, der i Betydning og Arbejde vel kunde svare til Rektors Skole⁴⁵).

En indgribende Forandring skete med Byens Skolevæsen ved Sprogreformerne efter Trearskrigen, idet Skolesproget efterhaanden forandredes fra Tysk til Dansk, dog forblev Tysk en væsentlig Genstand for Undervisningen. Den Privatskoleundervisning, som man fra tysksindet Side tog sin Tilflugt til for at slippe for at sende Børnene i dansk Skole, holdt man fra Regeringens Side paa forskellig Vis nede⁴⁶). Samtidig støttede Regeringen baade en dansk Pigeskole og en i Efteraaret 1861 aabnet privat dansk Realskole⁴⁷). Der var i Begyndelsen af 60'erne mange Forhandlinger om en mere tidssvarende Indretning af Skolevæsenet, men det lykkedes ikke inden Krigen at naa til en endelig Ordning.

Som det tidligere (se S. 201) er nævnt, har den pietistiske Aandsretning sikkert en væsentlig Del af Æren for, at megen af den Rigdom, der gennem Kniplingshandelen tilflød Tønders Borgere, satte sig Spor i anselige *Legater* og velgørende Stiftelser. Kniplingskræmmer Strucks Legat, Grundlaget for Vajsenhuset, er allerede omtalt, og i den følgende Tid fik Vajsenhuset skænket forskellige Legater, saaledes i 1735 og 37 af Kniplingshandler Jürgen Krøger, senere af Provst Balthasar Petersen og andre⁴⁸). Ogsaa Hospitalet modtog i Tidens Løb flere Legater⁴⁹). Et meget anseligt Legat, bestaaende i godt 160 Demat Land, stiftedes 1786 af den tidligere nævnte rige Kniplingshandler Paul Popsen og Hustru. Popsen døde Aar 1800. Legatets Indtægter skulde komme Kirke og Skole, Fattighuse og Fattigpleje, Arbejdshuse, Spinderier og Fabrikker til Gode, saa der var et ikke ringe Spillerum for dets Anvendelse. Af Købmand H. F. Leo, der døde 1812, stiftedes 1808

et Legat paa 4800 Rbdl. for Byens fattige, og til Hospitalet havde han testamenteret 60 Demat Land i Frederikskogen.

Kniplingshandelen skyldte ogsaa Borgmester *Carsten Richtsen* (d. 1821) sin store Rigdom, idet baade hans Fader og Svigerfader var velstillede Kniplingshandlere. »Provinzialberichte« for 1822 indeholder en vel nok lidt panegyrisk Omtale af den afdøde, hvori det hedder, at han skabte Adspredelse ved Velgørenhed, og at han udførte den ene menneskekærlige Handling efter den anden: »Snart smykkede han Byens Omegn ved Spadserestier og Beplantninger, snart sit Hus ved indenlandske Kunstneres Flid, snart en Kirke eller et Kloster med helligt Udstyr; snart trostede han en forladt syg; snart forskede han med Flid efter den stille Taare, der ikke vil være kendt; snart udrustedede han en lærenem Yngling til Landets Velfærd«⁵⁰).

Hvad her siges om Spadserestier og Beplantninger, sigter til Richtsens Anlæg sidst i det 18. Aarh. af Promenaden Nørre Allé paa de 1½ Demat, »Norderburgdeich«, hvis Brug tilkom Borgmesterembedet. Indretningen skete med Magistratens Bevilling og saaledes, at Richtsen gav anden Jord som Vederlag til Byen⁵¹). I v. Essens tidligere omtalte Rejsedagbog fra Aar 1800 hedder det, at Richtsen ved denne Handling har sat sig et evigt Minde⁵²). Promenaden er mere end 800 Skridt lang, beplantet med nogle Tusinde Træer ved Siderne, og yder en henrivende Udsigt. Rejsedagbogen fremhæver ogsaa Richtsens store Velgørenhed og den Agtelse, som han i Byen nyder hos alle gode Mennesker. — Til den fremtidige Vedligeholdelse af Alléen skænkede Richtsen et Beløb paa 4000 Rdl. Cour.

Foruden ved dette storslaaede Minde og ved sin private Velgørenhed har Richtsen gjort sig fortjent af sin Fodeby ved sit sammen med Hustruen Ingeborg, f. Carstensen, 1815 oprettede Testamente, ifølge hvilket henved 150 Demat Marskjord skænkedes til Byens Fattigvæsen. Endvidere fik Hospitalet hans Harmonium, og Byen fik hans 6 Kanoner, der nu findes i Museet i Tønder.

De Richtsenske Legater fik kgl. Approbation i 1823 et Par Aar efter Stifterens Død⁵³). Samme Aar approberedes for øvrigt et andet Testamente til Fordel for Fattigkassen, nemlig af den 1806 afdøde Organist Joh. Fr. Schmidt⁵⁴). Dette Legat omfattede ca. 25 Demat Jord.

I Forbindelse med disse Legater og Stiftelser er det rimeligt at

nævne den »Syge- og Forplejningsanstalt«, som Byens Fysikus, Joh. Gottfr. Krichauff, i 1780'erne fik oprettet⁵⁵). Krichauff forelagde 1780 sine Medborgere en Plan om en Arbejdsanstalt for fattige (den tryktes senere i »Provinzialberichte«) og en Plan om Forplejning af fattige syge. Kun den sidste Plan fik han gennemført, og i 1784 indsamledes et Beløb paa ca. 2500 Rdl., bl. a. gav Jacob Richtsens Enke og Paul Popsen hver 500, og en Del aarlige Bidrag tegnedes. De indsamlede Penge brugtes til et Forplejningshus. Nærmere Bestemmelser blev truffet om Anstaltens Direktion m. m., og Planen approberedes af Kongen i 1787. Imidlertid blev Anstalten ikke det, som man havde tænkt sig. Krichauff blev snart efter blind, de tegnede Bidrag udeblev, Opholdet i Anstalten var for kostbart, og den sygnede temmelig hurtigt hen. Først 1820 ophævedes den dog, og Huset bestemtes brugt til en Fattigarbejdsanstalt, thi en saadan, fremhævedes det, havde Byen da Brug for.

De vigtigste Aandsprodukter, som i dette Tidsrum saa Lyset i Tønder, var de forhen omtalte Salmeværker af Brorson og Schrader. Hertil svarer for saa vidt godt, at Byen paa det Tidspunkt besad to *Bogtrykkere*, medens den senere hen kun havde een, til Tider ingen. Vajsenhuset havde nok hele Tiden Forlagsrettigheder og afsalte religiøse Skrifter (Salmebøger, Bibler, Katekismer), men de tryktes for en ganske væsentlig Del — bortset fra Schraders Skrifter — ikke i Tønder⁵⁶).

Om den 1785 afdøde Bogtrykker J. A. Reinholt er ovenfor nævnt, at han 1762 fik en Klage paa Halsen, fordi han havde trykt danske Elskovsviser⁵⁷). Magistraten bemærkede i den Anledning om ham, at han var bundfattig og næppe i Stand til at trykke noget vigtigere. At hans Tilstand i den følgende Tid skulde have forandret sig til det bedre, ses ikke. — Af den ligeledes før omtalte Sag om de hos Kiesbye eftertrykte herrnhutiske Salmebøger fremgaar, at de tønderiske Bogbindere virkede som Boghandlere. Tallet paa Bogbindere var i 1732 som i 1860 ³⁵⁸). I en Magistratsskrivelse fra 1764 hedder det om en Ansøgning om at blive Frimester i Bogbinderfaget, at paa det herværende lille Sted kan ikke 4 og endnu mindre flere Familier leve af denne Profession⁵⁹). En hel Del Arbejde har Bogbinderne haft for Vajsenhuset med Indbinding af dennes Skrifter.

I 1812 fik Rektor Forchhammers Enke, Margaretha F., kgl. Privi-

Wöchentliches

Tondersches Intelligenzblatt.

1.

D o n n e r s t a g ————— 5osten Septbr. 1813.

Der geschehenen Ankündigung gemäß erscheint hicmit das erste Stück des Tonderschen Intelligenzblattes. Die Expedition, welche ihr Vorhaben durch eine größere Zahl von Subscriptionen, als sie zu erwarten berechtigt war, gedeckt sieht, erklärt sich dem Publicum, für dessen geneigte Theilnahme an ihrem Unternehmen, sehr verbunden. Sie wird sich bemühen, in Rücksicht des Drucks und Papiers, wie auch durch pünktliche Besorgung derjenigen Aufträge die an die Expedition dieses Blattes gelangen, den gerechten Erwartungen des Publicums zu entsprechen.

Auch die jedesmaligen Besorger der Redaction, werden, was in ihren Kräften steht, dazu thun, daß die Leser nach Verlauf des Jahrs ihre Subscription nicht gereue. Sie glauben nicht nöthig zu haben sich über den Inhalt der für dieses Blatt bestimmten Lückensbüßer näher zu erklären, als es in der Ankündigung geschehen ist. Denjenigen, die bereits die Güte gehabt haben, sie mit zweckmäßigen Beiträgen zu unterstützen, machen sie bloß in

1

legium paa at anlægge og drive et Bogtrykkeri, og fra 1813 udgaves herfra »*Wöchentliches Tondersches Intelligenzblatt*« (Fig. 32), hvis Indhold, som det senere udtalles, bestod af »Misceller, Anekdoter, private og offentlige Bekendtgørelser«⁶⁰). Noget Privilegium paa Udgivelsen af Bladet udstedtes ikke, skønt et Patent i 1820 fastsatte, at intet Blad maatte udkomme uden et saadant. Under Tre-aarskrigen fulgte Intelligensbladet med Strømmen, optog de insurrektionelle Myndigheders Bekendtgørelser, Proklamationer m. m., ligesom det i de Aar undsaa sig ved at udgives i Enken Forehammers kgl. privilegerede Bogtrykkeri og kastede »kgl. privilegerede« væk. Der var derfor efter Krigens Ophør nogen Vanskeligheder med at faa Bogtrykkerprivilegiet konfirmeret og udvidet til ogsaa at omfatte Bladet. Det endte dog med, at den godt 90-aarige Enkes Søn, Heinrich Forehammer, fik Privilegierne tildelt, skønt han hørte til »de mindre velsindede« (dog ingenlunde til de farlige!). Bladet skulde være uden politisk Indhold, udgaa baade med dansk og tysk Titel, og alle fra Udgifveren eller Redaktionen stammende Meddelelser var at affatte i begge Sprog. Det paalagdes ogsaa Forehammer at anskaffe nye Typer til Trykkeriet, hvis Tilstand siges ikke just at være den bedste.

Sansen for Læsning tilfredsstilledes i Tønder foruden ved egen eventuel Boganskaffelse gennem *Læseselskaber*. I 1799 siges, at der allerede i nogle Aar har været indrettet et Læseselskab, og at man i Byen holder de mest bekendte tyske Tidsskrifter⁶¹). Det skal i denne Forbindelse nævnes, at det 1787 grundlagte Tidsskrift »Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte«, der var Organ for Reformvennerne og Oplysningens Talsmænd, fra sin 2. Aargang havde nogle Subskribenter i Tønder, saaledes Købmand Matthias Asmussen, Fysikus Krichauff og Købmand H. Fr. Leo. Det bragte ogsaa flere Bidrag om Tønderske Forhold. I dets Aargang for 1822 omtales bl. a. den 1820 stiftede Spare- og Laanekasse og det af Provst Prahl indrettede Læsebibliotek for Tønder Provstis Skolelærere⁶²). Dette Bibliotek omfattede da 245 tyske og 114 danske Bøger. Den 1. November 1828 fejrede man i Tønder Prins Frederiks (VII) Formæling med Prinsesse Vilhelmine ved at aabne et Læsebibliotek for Skolebørn⁶³). Magistraten havde nemlig købt det Børnebibliotek, som den nogle Aar før afdøde Lærer A. J. Rohlf's havde grundlagt. Biblioteket talte 158 Bd., men bortset fra Navnet

Campe er de fleste andre af Bøgernes Forfatternavne sikkert ret ukendte for nulevende.

Af Tøndringer, der interesserede sig for og skrev om Byens Historie, er i det foregaaende nævnt de to Præster M. R. Flor (se S. 188) og C. E. Carstens. Flors Samlinger blev først udnyttede efter hans Død og offentliggjorte forskellige Steder, medens Carstens i 1861 udgav sin halvtredje hundrede Sider store Bog »Die Stadt Tondern. Eine historisch-statistische Monographie«, et for sin Tid godt Arbejde. Carstens gjorde sig desuden fortjent ved adskillige Bidrag til Hertugdømmernes Kirkehistorie.

Skønt man maa mene, at det tiest beror paa en Tilfældighed, hvor mange berømte Mænd en By kan rose sig af at være Fødeby for, er det all Ære værd at holde Mindet om saadanne levende. Her skal ogsaa kort nævnes et Par af de i Tønder i dette Tidsrum fødte mere kendte Folk.

Fra det 18. Aarh. maa fremhæves Digteren og Kritikeren *H. W. Gerstenberg*, der fødtes 1737 som Søn af en i Tønder i Garnison liggende Officer⁶⁴). I 1742 forlod dennes Regiment imidlertid Byen, saa nogen langvarig Tilknytning til den fik Sønnen ikke. Af bemærkelsesværdige Ting ved Tønder omtaler Gerstenberg senere foruden Kniplingshandelen Østersbankerne. Som Kritiker blev Gerstenberg navnlig kendt ved sine »Schleswiger Litteraturbriefe« (1766-68), gennem hvilke han virkede for lignende Maal som Hamann og Herder i Tyskland og forfægtede Naturens og Lidenkabens Ret over for den hidtidige franske Smagsretning. Hans Interesse for Nordens Mytologi og dens Anvendelse i Digtningen er der ogsaa Grund til at betone.

Af de mange Teologer, som Tønder har fostret, skal kun nævnes Olaus Gerhard Tychsen, der fødtes i Begyndelsen af 1730'erne som Søn af en fattig Skrædder og Underofficer⁶⁵). Han endte som Professor i Rostock. Af Naturvidenskabsmænd er den fremragende Zoolog Johan Christian Fabricius (d. 1808) født her som Søn af den daværende Fysikus. Ogsaa for hans Vedkommende var det kun de første Barndomsaar, han tilbragte i Tønder; han studerede først ved Gymnasiet i Altona og kom derefter til København. Fra 1775 til sin Død var han Professor i Kiel. Større Tilknytning til Tønder end de foregaaende havde Astronomen *Peter Andreas Hansen* (d. 1874)⁶⁶). Han fødtes 1795 som Søn af Guldsmed Nicolai

Hansen, kom i Urmagerlære og nedsatte sig i Tønder som Urmager. Hans store matematiske Begavelse førte dog til, at han først blev anvendt ved Gradmaalingen i Danmark og senere blev ansat ved Observatoriet i Altona. 1825 blev han Direktør ved Observatoriet i Gotha, og her forblev han til sin Død.

VI.

POLITISKE STEMNINGER. KONGEBESØG.

DE N danske Enevælde kunde gennem det 18. Aarh. og et Stykke ind i det 19. glæde sig over Befolkningens loyale Tilslutning, og den franske Revolutions Dønninger mærkedes i ringe Grad hos os. Derimod oplevede det danske Monarki samtidig en frugtbar og storslaaet Reformperiode. I Tønder har de »adskillige oplyste Mænd«, der efter v. Essens Udsagn fandtes i Byen omkr. 1800¹⁾, sikkert følt Stoltthed over denne Reformperiode, saadan som man gjorde i andre sønderjydske Købstæder, og man har været patriotisk og kongetro som andetsteds. I Februar 1790 fandt der ganske vist et Opløb Sted i Tønder i Anledning af den raadende Dyrtid, og Mængden krævede Forbud mod Udførsel af Rug, men større Betydning kan man ikke tillægge disse let dæmpede Uroligheder²⁾. Uroslifterne var for Resten Folk fra Omegnen.

Som et lille Vidnesbyrd om den herskende loyale og kongetro Stemning tør man vel tage den i 1804 skete Genoprettelse af Tønder Ringriderkorps. *Frederikskorpset*³⁾. Ernst Albrecht v. Bertouch, der var blevet Amtmand i Tønder 1789, overtog Ledelsen af det og udvirkede, at det i Januar 1805 ved kgl. Resolution fik Tilladelse til at bære nye Uniformer og for stedse føre Navnet *Frederikskorpset*⁴⁾. Korpset vilde, havde Bertouch skrevet i sin Ansøgning til Kronprinsen, med inderlig Glæde fejre den kommende 28. Januar (Kronprinsens Fødselsdag), og til denne Dag vilde man gerne være iførte de nye Uniformer. Bertouch omtaler for Resten, at Korpset skal være oprettet allerede 1693, altsaa i den gottorpske Tid. — Da Christian VI i Maj 1742 var i Tønder, saa han, noterer han i sin Dagbog, nogle af Borgerskabet ride til Ringen, Piger kniple og Folk fra Sild og Før danse i deres Dragter. Efterfølge-

ren, Frederik V, der gæstede Byen i Juni 1748, nøjedes ikke med at se paa Ringridningen, men deltog selv i denne. Efter ham fik Korpset Lov at kalde sig Frederiksgarden.

Nogle faa Aar efter Bertouch' Genoprettelse af Frederikskorpset var det, at Ulykkerne brød ind over Danmark ved den langvarige Krig med England, ved Statsbankerotten 1813 og ved Norges Tab 1814. Hertil kom yderligere, at omkring denne Tid grundlagdes den separatistiske slesvig-holstenske Bevægelse, der senere hen takket være det Bismarckske Preussens Magt skulde føre til det danske Monarkis Opløsning. En Mand, der fik megen Betydning for Udviklingen af den slesvig-holstenske Separatisme, var Meklenborgeren Fr. Chr. Dahlmann, der fra 1813 var Professor i Kiel, og som noget senere blev Sekretær for det slesvig-holstenske Ridderkab. I den tyske Forbundsakt 1815 var der indsat det Løfte til Folkene, at der i alle Forbundsstater skulde findes en landstændersk Forfatning, og dette Løfte maatte altsaa ogsaa gælde Holsten, som hørte til Forbundet. Men Dahlmann gav nu Stødet til, at der fra de sønderjydske Byer blev indsendt Petitioner til Kongen om, at Slesvig maatte blive delagtig i den Forfatning, som Holsten maatte faa, eller at Holstens og Slesvigs gamle landstænderske Forfatning genoplivedes⁵⁾. Dahlmann gav formentlig ikke blot Stødet til Petitionerne, men ogsaa Direktiver for, hvordan disse burde formes.

Tønder sluttede sig, skønt lidt sent, til disse Petitioner⁶⁾. Byens af Magistraten og de 16 Deputerede underskrevne Ansøgning til Kongen er dateret 27. Januar 1817, og den beder om, at da Kongen har besluttet en Fornyelse af Holstens tidligere Forfatning, ogsaa Slesvigs i Slummer hensunkne, med Holsten fælles »Ur- og Grundforfatning« igen maa kaldes til Live. Holsten og Slesvig, hedder det, er som et Tvillingpar, der under samme velgørende faderlige Pleje har nydt samme Glæder og udstaaet samme Lidelser. Endvidere hedder det temmelig uhistorisk og ukorrekt: »Et Sprog, en og samme Forfatning, en og samme Lovgivning, en og samme Retspleje, samme Beskatning, samme Bestemmelser m. H. t. Pengevæsen knytter os fast sammen og omslynger os forbrødrete«.

Pengevæsenet var i hvert Fald noget, hvorpaa Borgerne forstod sig, og hvorover de i denne Tid havde god Grund til Klage (sml. Fig. 33), og herpaa gaar Ansøgningen udførligt ind. De omtaler Kommunens store Gæld, Handelen paa Hamborg, hvor man nu kræver kon-

Fig. 33. Nødpengeseddlet udstedt af Tønder By i 1812.
Efter Original i Museet for Tønder Amt og By.

tant Betaling, og de udtrykker Haabet om, at en med Holsten fælles Forfatning vil genskabe den sunkne Kredit. Skønt de ikke tvivler om, at Kongen allerede har sin Opmærksomhed henvendt paa dette Anliggende, har de, skriver de, ikke været betænkelige ved at fremsætte deres Ønsker om Nødvendigheden af »en med Holsten forenet, men dog, for saa vidt det tyske Forbund angaar, særskilt konstitutionel Forfatning«.

Hvor dybt de anførte slesvig-holstenske Talemaader har bundfældet sig i Tønder-Borgernes Sind, faar staa hen. At der ikke foreløbig fra Regeringens Side blev gjort Skridt til Indførelse af en stændersk Forfatning, synes dog ikke at have gjort noget Skaar i Borgernes Kongetroskab og Loyalitet. Det ser man tydeligt af den festlige Maade, hvorpaa man den 26. og 27. Juni 1824 i Byen fejrede *Frederik VI's Besøg*, det første Kongebesøg efter Frederik V's tidligere nævnte⁷⁾. Der var dengang sandelig ingen Tale om, at det skulde være finere med en Hertug end en Konge, og Byen stod under Kongebesøget paa den anden Ende. Til Højtideligheden dannedes der tre Korps. Først Frederiksgardens Rytterkorps, der kom til at bestaa af 18 Mand, hvoraf 15 nyrekruterede, da de fleste gamle Medlemmer var udtraadte eller ude af Stand til at tjene i Garden. Skyttegildet bestod af 40 Medlemmer, der i Anledningen bl. a. blev forsynede med Patrontasker, og endelig var der Borgerkorpset paa 230 til 240 Mand, de fleste i sorte Klæder. By-

kæmner Niels Andersen Boysen var Chef for dette Korps, og hver af de 16 Deputerede havde et Kompagni under sig. Korpsset fik en ny Borgerfane af hvidt Taft, i hvis Midte Byvaabenet var malet, medens Kongens Navnetræk fandtes med forgyldte Bogstaver i de 4 Hjørner. Korpsene var forsynede med Musik. Endvidere oprettedes et Kanonerkompagni, og Byens Kanoner opstilledes paa Slotsvolden for at kunne salutere.

Kongens Ankomst skete den 26. Kl. ca. 7 $\frac{1}{2}$ Eftm. fra Ribe over Løgumkloster. Frederiksgarden var redet ham i Møde for at ledsage ham ved Indtoget i Byen. Foran Østerport, hvor der var dannet en Allé med Blomsterguirlander, stod Magistrat og Gejstlighed og bød Kongen velkommen. Paa Portens udvendige Side over Indkørslen var anbragt følgende Indskrift: »Aller Herzen schlagen Dir entgegen«. Hertil svarede, at ved Vesterport, gennem hvilken Kongen den 27. kørte ud, var der anbragt Indskriften: »Aller Herzen folgen Dir«. — Inden for Østerport paraderede Skyttekorpsset ved Kongens Indtog, medens Borgergarden stod opstillet i Rækker fra Hospitalet til Amtshuset. Hovedafdelingen med Fanen stod paa Torvet. Indtoget gik højtideligt gennem Østerport, over Torvet, gennem Lillegade og Møllevejen til Amtshuset, og i alle Gader hilstes Kongen af Beboerne med et højt Hurra! $\frac{1}{2}$ Time efter Ankomsten til Amtshuset kørte Kongen med Følge en Tur gennem Byen og besaa Raadhuset, Sprøjteanstalterne, Byfængslerne, Seminariet, Hospitalet, Garnfabrikken m. m. Efter Hjemkomsten til Amtshuset gav han Audiens til forskellige, men gik derefter tidlig til Ro.

Selv om Kongen trak sig tilbage, har Tønder-Borgerne nok festet. Særlig pragtfuldt var Raadhuset udsmykket med Blomster, og et Transparent illumineredes om Aftenen, ligeledes illumineredes Vinduerne. Byens andre Bygninger og offentlige Stiftelser var ogsaa illuminerede, og om Aftenen og om Natten havde alle Indbyggere, selv i de fjerneste Gader, illumineret deres Huse og smykket dem med Blomsterkranse og Inskriptioner. Det hedder om Indbyggerne, at de uden at være opfordrede dertil strøede Blomster og Sand paa Gaderne ved Kongens Ind- og Udtog.

Kl. 5 $\frac{1}{2}$ om Morgenen den 27. fik de kgl. Embedsmænd i By og Amt Foretræde med deres Protokoller og Hovedbøger. 1 Time senere bragte Borgerkorpsset Kongen et Leve, og et Udvalg overrakte paa en rød Atlaskpude Majestæten et af den rationalistiske Hoved-

præst Tyehsen forfattet Digt. Kl. 7¹/₂ hørte Kongen Pastor Tyehsen prædike i Kirken, og efter Frokost paa Amtshuset, hvor Byens Honoratiories var forsamlede, rejste Kongen afsted Kl. 9. Frederiksgarden ledsagede Kongen til Schackenborg.

I den officielle Skildring af Kongebesøget, hvorfra ovenstaaende Meddelelser er hentede, udtales det, at Mindet om denne glade Fest vil leve længe, og hver trofast Indbygger i Byen vil tilraabe den anden: »Die Lieb' in unserer Brust wird nie erkalten — für unsern König!« Dette Citat er fra Tyehsens Digt, for hvilket Byen skænkede ham en Sølv sukkerskaal, do. Strøske og 12 do. Teskeer. Digtet hylder i stærke Vendinger Frederik VI, og bl. a. hedder det: »Die Jünglinge geloben heut aufs Neue — Dem König und dem Vaterlande Treue — Die Tonderns Bürger immer fest gehalten. — Wie fern und nah die Dinge sich gestalten — Sie wandelt nimmer!«

Godt et Aarstid senere fik Byen igen Kongens Besøg, da han i Anledning af Stormflodskatastrofen i Vinteren 1825 foretog en Rejse langs Sønderjyllands Vestkyst⁹). Fra Sild ankom han den 5. Juli til Tønder og rejste den følgende Morgen videre til Louisenlund. Festlighederne var lignende som Aaret i Forvejen: Æreporte, Saluteren, Musik, Illumination m. m., og samme kongetro Stemning slog ham i Møde. — I Juni 1826 fik Tønder Besøg af Tronfølgeren, Prins Christian Frederik (Christian VIII), der befandt sig paa Rejse fra Før til Graasten. Ogsaa ved hans Besøg fandt større Festligheder Sted⁹).

Julirevolutionen 1830 og Uwe Jens Lornsens Optræden til Fordel for en fri Forfatning i Hertugdømmerne gav Stødet til, at Frederik VI i sin sidste Regeringstid imødekom Forfatningsønskerne gennem Indførelsen 1834 af Stænderforfatningen (sml. S. 130). Denne var ikke nogen Genoplivelse af den for mere end et Hundrebaar siden i Slummer hensunkne gamle landstænderske Forfatning for Slesvig og Holsten, men en mere tidssvarende Stænderrepræsentation efter preussisk Mønster. Skønt Valgret og Valgbarhed var begrænset af en streng Census, aabnedes der dog gennem denne Forfatning Befolkningen Mulighed for at fremkomme med sine Ønsker og faa Indflydelse paa Styrelsen.

Hvorledes Tønder-Borgere straks efter Stænderforfatningens Indførelse tog Lejligheden i Agt til at fremsætte en Række Ønsker og Besværinger, er tidligere omtalt (se S. 193 f.). Det var Henvendelser af kommunalpolitisk Karakter, og de indeholdt ikke noget

af nymodens slesvig-holstensk Storpolitik. De Mænd, som Byen i den gamle Enevoldskonges Tid valgte som Stænderdeputerede, gjorde sig heller ingenlunde til Talsmænd for en saadan, men optraadte, saa vidt ses, roligt og loyalt. Det første Stændervalg fandt Sted 9. Sept. 1834 Kl. 9 paa Raadhuset, og næsten alle valgheretigede (63 af 72) var mødt op¹⁰). Dige greve Andreas Nissen blev valgt med 28 Stemmer, medens den Deputerede Borger, Købmand Peter Paysen Petersen, fik 22 Stemmer og blev Stedfortræder, hvilket Valg han dog afslog paa Grund af sine økonomiske Forhold, og da han ikke følte sig kvalificeret til at beklæde Stillingen. Efter ham havde Købmand W. Wieck 21 Stemmer, J. C. Todsen, der senere gjorde sig bemærket som ivrig Slesvig-Holstener, 19 og Justitsraad M. G. Drøhse 16. Flere andre Borgere havde hver faaet en eller nogle faa Stemmer. En enkelt Stemme faldt paa den liberale Købmand P. Hiort Lorenzen i Haderslev, og Wieck stemte paa Agent Jensen i Flensborg.

Da Dige greve Nissen allerede 1837 nedlagde sit Hverv, maatte der holdes et ekstraordinært Valg. Det fandt Sted den sidste Januar 1838, og Justitsraad, Herredsfoged Drøhse valgtes med 32 Stemmer, medens Købmand Wieck med 23 Stemmer blev Stedfortræder¹¹). Derefter havde Todsen 16 Stemmer. De andre Stemmer faldt ret spredt. 22 af de 71 stemmeberettigede havde ikke afgivet deres Stemme. — Om Drøhses Holdning i Stænderne, hvor han i 1840 valgtes til Vicepræsident, skal bemærkes, at han under Forhandlingerne i 1838 om Sprogsagen hævdede, at Slesvig var et tysk Land¹²). Ved Afstemningen i samme Samling om Andragendet om Forening af de slesvigske og holstenske Stænder hørte han derimod til det lille Mindretal, der stemte herimod¹³).

Efter Frederik VI's Død i December 1839 og med Christian VIII's Tronbestigelse fik de liberale og nationale Bevægelser anderledes frit Løb end forhen, og i Tønder sluttede Hovedparten af Borgerne sig nu aabent til det slesvig-holstenske Røre. Dette kom klart til Udtryk ved de ordinære Stændervalg 1840-41, idet Tønder her valgte en af de mest udfordrende »Slesvig-Holstenere«, den unge Advokat *Wilhelm Beseler* (Fig. 34), bosat i Slesvig By¹⁴). Da Beseler først var valgbar i 1841, havde man faaet det oprindelig til December 1840 fastsatte Valg udskudt til Januar 41. Af de godt 70 stemmeberettigede stemte 48. Beseler fik 38 Stemmer, Stedfortræderen J. C. Todsen 31, Regeringsraad P. Lüders i Slesvig

Fig. 34. W. H. Beseler (1806-84).
Litografi fra 1849.

12, Dröhse kun 5. Naar man i den Skrivelse, hvormed Todsens antog det paa ham faldne Valg, ser ham tale om Kongen af Danmark, »min allernaadigste Hertug«, forstaar man, at det er de nye slesvig-holstenske Talemaader.

Et endnu større Stemmetal end i 1841 fik Beseler ved de 1847 foretagne ordinære Valg¹⁵). Af 76 stemmeberettigede afgaves 55 Stemmer. Beseler fik 49, Todsens 37, medens Dröhse som forhen fik 5. Enkelte andre fik spredte Stemmer. Beseler, der i 1846 var ble-

vet Stænderforsamlingens Præsident og under Forhandlingerne havde haft skarpe Sammenstød med den kgl. Kommissær, fik imidlertid nu ikke Regeringens Tilladelse til at modtage det paa ham faldne Valg. Da Stedfortræderen derefter nægtede at modtage Valg, blev nyt Valg udskrevet og fandt Sted 28. Februar 1848, altsaa efter Christian VIII's Død¹⁶). Baaede Beseler, der i Mellemtiden havde nedlagt sin Advokatur og saaledes ikke behøvede Regeringens Godkendelse ved Valg, og Todsens valgtes igen, dog med lidt færre Stemmer — 46 og 36. Dröhse fik nu kun 3 St. Af 76 stemmeberettigede afgav 24 ikke deres Stemmer; det synes at have været de loyale og besindigere Borgere.

Tønder fik i 40'erne flere Gange Besøg af den nye Konge, Christian VIII, der paa Rejsen til eller fra Før, hvor han ofte opholdt sig en Tid om Sommeren, kom gennem Tønder¹⁷). Det skete saaledes i Juli 1842, September 1844 og August 1845, og Øvrigheden anstrengte sig hver Gang for at give Majestæten en værdig Modtagelse. Nogen hjertelig Stemning kan dog sikkert ikke have raadet mellem den, som det ganske vist i 1842 hedder, »inderligt elskede Landsfader« og den Beselerske Valgkreds, der i disse Aar yderligere var Skuepladsen for forskellige slesvig-holstenske Demonstra-

tioner, saaledes en større Fest sidst paa Aaret 43. I et Brev til Politimester Sibbers vistnok fra den senere Borgmester Broder Knudsen fra Sommeren 45 hedder det ogsaa om Kongens da forestaaende Tønder-Besøg, at vedkommende er nysgerrig efter at se, hvorledes de gode Tøndringer vil forholde sig ved Kongens Ankomst: Kongen elsker ikke de slesvig-holstenske Faner (d. v. s. de nylavede Symboler paa Slesvig-Holstenismen), og at Tøndringerne nylig har skudt paa Niels Ebbesen, vil heller ikke have gjort noget gunstigt Indtryk.

Om Tønders Forhold i de bevægede Aar 1848-50 skal der kun gøres nogle faa Bemærkninger. Allerede 23. Marts 1848, Dagen før Revolutionen i Kiel, vedtog Bykollegierne Oprettelsen af en Borgergarde, og Tødsen autoriseredes Dagen efter til at købe Geværer til den i Aabenraa¹⁸). Den 26. holdt Kollegierne Møde for at drøfte Begivenhederne, og de Deputerede krævede, at Byen i Lighed med andre slesvigske og holstenske Byer skulde sende den nyoprettede provisoriske Regering i Kiel en Anerkendelsesskrivelse og en Deputation¹⁹). Magistraten bøjede sig, hedder det i Byens Protokol, for de forebragte Grunde, og en tre-Mands Deputation valgtes, blandt andre Tødsen. Men i Begyndelsen af April rykkede den danske Hær ind i Nordslesvig, og Tønder Embedsmænd og Magistrat afgav midt i April Loyalitetserklæringer til den af Regeringen for Hertugdømmet indsatte Kommission²⁰). Byen havde for Resten haft den Tort, at Ribe Borgere paa et Togt til Byen havde bemægtiget sig Borgergardens Geværer²¹). Endvidere var der i de første Dage af April i Møgeltønder kaldt Folk under Vaaben fra de omliggende Landsogne for eventuelt at bistaa den danske Hær²²). Sligt blev nu ikke nødvendigt, og Vaabenstrid mellem Købstad og Opland blev undgaaet. Fra den 3. April lagde Magistraten den provisoriske Regerings Bekendtgørelser ad acta, Agitalorerne flygtede, og de tyske Faner og Kokarder forsvandt²³). Efter Kongens Komme i Spidsen for sin tapre Armé, udtalte Borgmester Knudsen, er det blevet klart for selv de svageste Øjne, at Talen om den ufri Konge var noget Vrøvl — saadan var, om ikke ligefrem Ordene, dog hans Mening.

Grundet paa Tysklands Understøttelse af Revolutionen maatte den danske Hær imidlertid sidst i April trække sig tilbage, og i det derefter følgende Tidsrum indtil Istedslaget 1850 dominerede Slesvig-Holstenerne i Tønder. Knudsens Efterfølger som Borgmester, Bu-

reauchef Frans Lüders i Slesvig (sml. S. 145), førte i Ly af de preussiske Besættelsestropper en fanatisk Pennekrieg mod den i August 1849 i Flensborg indsatte blandede Bestyrelseskommission, hvis Myndighed man i Tønder ikke vilde anerkende²⁴). Paa Grund af Lüders' Sygdom substitueredes han i Foraaret af Witt som Borgmester²⁵). Efter Freden mellem Danmark og Preussen i Juli 50 og Slesvig-Holstenernes derefter følgende militære Nederlag var det hidtidige Regimentes Dage i Tønder naturligvis talte. Den tidligere nævnte Dröhse, der stedse havde vist sig »som en loyal, Kongen oprigtig hengiven Mand«, fik trods sine omkring 70 Aar en kort Tid Borgmesterembedet overdraget, men efterfulgtes saa af udprægede dansksindede (se S. 145 f.)²⁶). Ogsaa de øvrige Magistratsmedlemmer blev dansksindede Mænd (se S. 141).

Skønt der i Tiden mellem 1850 og 64 førtes en ret udpræget dansk Politik i Sønderjylland, evnede den dog ikke i Tønder i større Grad at overvinde de slesvig-holstenske Anskuelser, som Borgerskabet i 40'erne havde sluttet sig til. Regeringens danske Sprogpolitik, hvor naturlig den end var i Betragtning af Befolkningens Modersmaal, bidrog sit til at holde Modsætningerne i Live. Større Vægt skal man maaske ikke lægge paa lejlighedsvise slesvig-holstenske Demonstrationer fra Folk, der havde faaet en Taar over Tørsten og gav sig til at synge Schleswig-Holstein meerumschlungen²⁷). Men mange Udtalelser fra de danske Embedsmænd i denne Periode vidner om, at Borgerskabets store Flertal fastholdt 40'ernes Sympatier. Tydeligt kom dette ogsaa frem i Februar 1864 efter Tilbagetoget fra Dannevirke, da Borgerne var med til at fordrive de dansksindede Embedsmænd²⁸).

Medens Kongeriget kom til at leve under den frie Forfatning fra 1849, beholdt Sønderjylland som Holsten Stænderinstitutioner for deres særlige Anliggender. Stænderinstitutionerne udformedes nærmere ved Forfatningslove i 1854. Tønder kom sammen med Flækkerne Højer, Løgumkloster og Vyck paa Før til at udgøre et af de 10 Købstaddistrikter, og ved de første Valg — i 1854 — efter den nye Forfatningslov valgte dette Distrikt som Stænderdeputeret en Modstander af Sprogpolitikken, Brændevinsbrænder M. C. Matthiesen i Højer. Ved det følgende Valg i 1860 erstattedes han med den dansksindede Raadmand Diemer (Fig. 35) i Tønder, men dette skyldtes navnlig, at ca. 40 Vælgere fra Vyck mødte op og efter en Snor stemte paa de loyale Kandidater²⁹).

Fig. 35. Stenderdeputeret,
Raadmand A. T. Diemer.

Tønder kunde ogsaa i denne Periode glæde sig ved et kongeligt Besøg, idet Frederik VII med Grevinde Danner gæstede Byen 3.-4. Oktober 1857³⁰). Inden Kongen den 4. rejste videre til Lyksborg, overværede han med Følge Højmessen i Kristkirken. — Efter Kongens Død i November 1863 paa Lyksborg deltog flere af Tønder Bykollegiums Medlemmer i Ligfølget, ligesom der afsendtes en Deputation for at lykønske den nye Konge, Christian IX, til hans Tronbestigelse³¹). Et nyt dansk Kongebesøg skulde Tønder dog

først faa af Christian IX's Sønnesøn, og da var meget Vand rundet i Stranden.

NOTER.

Forkortelser m. m.: Andresen = Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch d. Stadt Tondern bis 1869 (Kiel 1937). C. S. S. = Corpus Statutorum Slesvicensium. Essen = [A. v. Essen]: Fragmente aus dem Tagebuche eines Fremden (København 1800). Komm. koll. t. F. = Kommercekollegiets tyske Forestillinger. Prtk. = »Protokoll über die mit dem Deputirten-Collegio stattgehabten Verhandlungen u. von den beiden Stadteollegien gefassten Beschlüsse« (o. lign. Titel). P. B. = Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Relat. prtk. = Relationsprotokol. Rtk. t. F. = Rentekammerets tyske Forestillinger. S. M. F. = Slesvigske Ministeriums Forestillinger. T. K. = Tyske Kancelli. T. K. F. = Tyske (fra 1806 Slesvig-Holstenske, fra 1815 Slesvig-Holsten-Lauenborgske) Kancellis Forestillinger.

En i Parentes efter Forestillingen sat Dato er Datoen for den kgl. Resolution. Af det brugte utrykte Stof findes Centraladministrationens (som Tyske Kancellis, Rentekammerets osv.) i Rigsarkivet; det øvrige utrykte Stof findes, saafremt intet andet er bemærket, i Byarkivet i Tønder.

I.

1) Byregnsk. 1713. 2) Kæmnerregnsk. 1721-24. 3) T. K. I. A. 1670-1770. IX. Hyldingsprotokollen fra 1721, S. 208 ff. 4) Pontoppidan: Menoza III (1743), S. 361. 5) „Einquantieringssachen 1813-1814“; Ludw. Andresen: Fremde Truppen in Tondern 1813-1814 (i Die Heimat 1924, S. 42 ff). 6) Andresen, S. 171. 7) „Kriegs-korrespondenz des Magistrats 1848-49“. 8) „Politisches 1848-64“.

II.

1) Hist. Tidsskr. 5. Rk. V, S. 170 f. 2) T. K. Patenten 1727, Fol. 126 f. (0/0); Skrivelse 29/12 22 fra Holstein i Pk. „Eingegangene Reskr. u. Briefe 1700-36“. 3) „Diarium. 1725-49“ under 18/12 27. 4) T. K. F. 1845. VI Nr. 7 (0/0). 5) Sønderjyll. Hist. III. S. 358. 6) Reskr. 12/10 31 i Pk. „Reskr. u. Briefe 1731“. 7) Brev 11/11 30 fra Holstein i „Reskr. u. Briefe 1730“. 8) Skr. 20/11 32 fra Statholderen i „Reskr. u. Briefe 1732“. 9) Skr. 21/12 33 fra T. Kane. i „Reskr. u. Briefe 1733“. 10) C. S. S. III², S. 165 ff.

11) T. K. Patenten 1733, S. 373 ff. (3/12). 12) Ansøgn. 20/11 37 ved Skr. 20/11 37 fra Statholderen i „Reskr. u. Briefe 1736-37“. 13) Skr. 19/10 og 28/12 37 fra Statholderen i „Reskr. u. Briefe 1736-37“; C. S. S. III², S. 176 ff. 14) Erklæringer 14/10 60, 24/7 og 20/10 61 og 2/11 62 fra Magistraten Relat. prtk. 15) T. K. F. 1786. II, S. 619 ff. (1/12). 16) T. K. F. 1787. I, S. 49 ff. (20/11). 17) T. K. F. 1784. I, S. 565 ff. (10/0). 18) T. K. F. 1785. II, S. 501 ff. 2/12). 19) Kollegiets Memorial 7/11 58 se „Diarium 1758-86“. 20) T. K. F. 1776. (II, S. 507 f. (4/11)).

21) T. K. F. 1779. II, S. 113 f. (0/12). 22) S. M. F. 1851 Nr. 44 (28/11). 23) S. M. F. 1851 Nr. 121 (18/10). 24) Skr. 28/11 62 fra Magistraten Relat. prtk. 25) Skr. 20/11 62 fra Magistraten, sml. dens Skr. 4/11 og 17/10 62. Relat. prtk. 26) T. K. F. 1790. I, S. 533 f. (11/0). 27) T. K. F. 1795. II, S. 29 ff. (10/12). 28) T. K. F. 1811 Apr.-Juni, Nr. 86 (18/11). 29) Smst. Nr. 98 (20/11) og Juli-Sept., Nr. 121 (17/11). 30) T. K. F. 1812 Januar-Marts, Nr. 20 (10/12).

31) T. K. F. 1819 Juli-Sept., Nr. 16 (10/12). 32) T. K. F. 1834 Okt.-Dec., Nr. 50 (1/11). 33) T. K. F. 1790. I, S. 305 f. (20/11). 34) T. K. F. 1812 Januar-Marts, Nr. 19 (10/11). 35) T. K. F. 1812 Aug.-Dec., Nr. 155 (10/11 13). 36) T. K. F. 1828 Jan.-Febr., Nr. 70 (10/12). 37) T. K. F. 1834 Maj-Juli, Nr. 16 (13/11). 38) T. K. F. 1834 Okt.-Dec., Nr. 50 (1/11). 39) Smst. Nr. 45 (1/11), sml. 1846. IX, Nr. 54 (20/11). 40) T. K. F. 1846. IX, Nr. 54 (20/11).

41) „Entlassung des Bürgermeisters Br. Knudsen 1849“. 42) S. M. F. 1853, Nr. 208 (28/11). 43) „Diarium 1725-49“ under 0/12 28. 44) „Diarium 1758-86“ under 16/11 75. 45) T. K. F. 1792. I, S. 525 ff. (1/0). 46) T. K. F. 1819 April-Juni, Nr. 89 (21/11). 47) Prtk. 0/11 39. 48) Prtk. 12/12 36. 49) Prtk. 7/10 44. 50) „Diarium 1758-86“ under 0/11 67.

51) Smst. under 17/12 64 og 20/11 79. 52) Smst. under 10/11 76. 53) Smst. under 19/11 85. 54) „Diarium 1787-1836“ under 7/11 1802. 55) Smst. under 7/12 1802. 56) T. K. F. Januar-Marts 1821, Nr. 85 (11/11). 57) T. K. F. Okt.-Dec., Nr. 96 (22/11). 58) T. K. F. Januar-Marts 1821, Nr. 85 (11/11). 59) Skr. 0/10 58 til Tyske Kane. Relat. prtk. 60) T. K. F. 1846. XI, Nr. 65 (27/12). 61) T. K. F. 1847. VII, Nr. 50 (11/10). 62) T. K. F. 1810 Januar-April, Nr. 131 (3/11). 63) T. K. F. 1844. VIII, Nr. 55 (20/11).

III.

1) Diarium 1725-49, under $\frac{9}{4}$ 26. 2) Smst. under $\frac{13}{8}$ 32. 3) C. S. S. III², S. 176 ff. 4) Relat. prtk. $\frac{24}{10}$ 58. 5) Prtk. $\frac{14}{6}$ 1836. 6) Se herom Byregnskaberne. 7) Protocolum votorum 1738-42. 8) Prtk. $\frac{20}{8}$ 1834. 9) T. K. F. 1792. I. S. 525 ff. ($\frac{1}{0}$). 10) Brev $\frac{20}{4}$ 36 i „Reskr. u. Briefe 1736-37“.

11) Ludw. Andresen: Tondern als Garnison um 1740 (i Die Heimat 1924, S. 37 ff.). 12) Skr. $\frac{26}{8}$ 60 og $\frac{30}{1}$ 61 til Generalfeltkommissariatet og $\frac{27}{3}$ 61 til Statholderen. Relat. prtk. 13) Skr. $\frac{6}{8}$ 63 til Generalmajor Gähler og $\frac{23}{12}$ 63 til Statholderen. Relat. prtk. 14) $\frac{20}{10}$ 64 til Statholderen. Relat. prtk. 15) Se f. Eks. Skr. $\frac{27}{3}$ 61 til Statholderen og $\frac{7}{0}$ 63 til Generalkommissariatet. Relat. prtk. 16) T. K. F. 1775. I, S. 611. ($\frac{3}{6}$). 17) T. K. F. 1780. II, S. 45 ff. ($\frac{14}{7}$). 18) T. K. F. 1819 Apr.-Juni, Nr. 136 ($\frac{25}{6}$). 19) „Anträge an die Ständeversammlung 1836, 38, 46“. 20) T. K. F. 1845. IX, Nr. 24 ($\frac{14}{11}$).

21) Skr. $\frac{2}{4}$ 61 til Kaptajn v. d. Wisch. Relat. prtk. 22) Se Oversigten over Byens Udgifter hos Trap: Slesvig (1864) I, S. 138. 23) „Bauwesen 1843“. Heri Instruktion for Bygningsvæsenet $\frac{24}{10}$ 43. 24) Se f. Eks. Prtk. $\frac{10}{11}$ 41. 25) Prtk. $\frac{26}{7}$ 36. 26) „Anträge an die Ständeversammlung 1836, 38, 46“; Prtk. $\frac{12}{2}$ 38. 27) „Commissional-Setzungs-Register von Kopff-Carossen u. Pferde Steuer“ 1744 og „Commissional-Setzungs-Register von Vermögen u. Nahrungs Steuer“ 1744. 28) Skr. $\frac{2}{11}$ 62. Relat. prtk. 29) Skr. $\frac{21}{1}$ 63 til Rentekammeret. Relat. prtk. 30) Skr. $\frac{31}{8}$ og $\frac{19}{8}$ 63 til Statholderen. Relat. prtk.

31) Diarium 1787-1836, under $\frac{17}{3}$ 87. 32) Prtk. $\frac{10}{8}$ 40 og $\frac{10}{8}$ 41. 33) Prtk. $\frac{31}{1}$ 42. 34) Diarium 1758-86, under $\frac{5}{4}$ 64. 35) Prtk. $\frac{17}{6}$ 1836 og $\frac{22}{0}$ 41.

IV.

1) Andresen, S. 236 ff. 2) „Anträge an die Ständeversammlung 1836, 38, 46“. 3) Se herom og om det følgende Pk. „Brand 1725“; sml. L. Andresen: 200 Aar Vajsenhus i Tønder (1935), S. 28 ff. 4) Skr. $\frac{12}{12}$ 25 i „Eingegangene Reskr. u. Briefe 1700-36“. 5) Rtk. t. F. 1726. II, Nr. 192 ($\frac{6}{8}$). 6) Rtk. t. F. 1737. I, Nr. 28 ($\frac{14}{2}$). 7) Rtk. t. F. 1726. II, Nr. 250 ($\frac{28}{0}$). 8) Kept. til Skr. $\frac{20}{8}$ 26 til Kongen i „Reskr. u. Briefe 1725-27“. 9) T. K. Patenten 1726, Fol. 32 f. ($\frac{10}{2}$). 10) Se herom Skr. $\frac{9}{0}$ 32 fra Statholderen med vedlagte Ansøgninger i „Eingegangene Reskr. u. Briefe 1619-1737“.

11) Kgl. Reskr. $\frac{9}{2}$ 33 i „Reskr. u. Briefe 1733“. 12) Udat. Ansogn., vedlagt den Anm. 10 omtalte Skr. fra Statholderen. 13) $\frac{6}{2}$ 34 fra Tyske Kane. i „Reskr. u. Briefe 1734“. 14) Skr. $\frac{1}{12}$ 61. Relat. prtk. 15) „Strohwiepen betreffend 1804-28“. 16) Smst. samt. „Convolut von Actenstücken wegen Wegschaffung der Strohdächer u. Strohwiepen“. 17) Kopi af Skr. $\frac{18}{7}$ 22 i Pk. „Strohwiepen betreffend 1804-28“. 18) Prtk. $\frac{6}{7}$, $\frac{21}{7}$, $\frac{16}{8}$ og $\frac{16}{11}$ 41 og passim. 19) Prtk. $\frac{16}{8}$ 42 og $\frac{27}{8}$ 45. 20) Prtk. $\frac{16}{8}$ 43.

21) Prtk. $\frac{11}{7}$ og $\frac{15}{8}$ 43. 22) Prtk. $\frac{16}{8}$ 43. 23) „Strassenbeleuchtung, Numerierung der Häuser 1850“. 24) Smst. 25) Skr. $\frac{4}{3}$ 63. Relat. prtk. 26) Prtk. $\frac{22}{3}$ 41 og $\frac{28}{2}$ 42. 27) Skr. $\frac{14}{12}$ 1759 til Overretten. Relat. prtk. 28) „Aufhebung der Stavenverfassung 1768“. 29) Smst. samt. Rtk. t. F. 1772, Nr. 193 ($\frac{17}{12}$). 30) L. Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern (1927), S. 31 f.

31) Skr. $25/1$ 63. Relat. prtk. 32) Skr. $20/12$ 63 og $7/2$ 64. Relat. prtk. 33) Skr. $24/2$ 64 til Statholderen. Relat. prtk. 34) Skr. $10/8$ 59 til Tyske Kane. Relat. prtk. 35) T. K. Rescripten 1760, S. 416 f. ($24/3$). 36) Kommercekoll. t. Jrsag 65/1794, 155 94 og 214/94; „Diarium 1787-1836“, under $20/12$ 92. 37) Kommercekoll. t. F. 1792-97 ($24/9$ 94). 38) Generaltoldk. og Kommercekoll. t. F. 1841 Nr. 116 ($4/7$); Prtk. $13/3$ og $8/12$ 40, $12/2$ 41. 39) Prtk. $9/11$ og $25/11$ 41. 40) Prtk. 1842 passim.

41) Kom. koll. t. Extraktprtk. Lit. A (1736-37), S. 240 ff. 42) Mallingiana, Skibsfarten (R. A.). 43) Skr. $2/4$ 62 til Rtk. Relat. prtk. 44) C. S. S. III², S. 180 f. 45) Smst. 46) Skr. $9/4$ 64. Relat. prtk. 47) Joh. Nic. Tetens: Reisen in die Marschländer an der Nordsee. I (1788), S. 127. 48) T. K. F. 1827 D. Nr. 66 ($14/6$). 49) Skr. $25/6$ 52 i Pk. „Aufhebung der Stavenverfassung 1768“. 50) T. K. F. 1774. I, S. 689 ff ($10/6$).

51) T. K. F. 1784. II, S. 23 f. ($9/7$). 52) T. K. F. 1839 Maj-Juli, Nr. 82 ($5/7$). 53) S. M. F. 1857 Jan.-Marts, Nr. 89 ($25/8$). 54) Prtk. $20/8$ 38. 55) Prtk. $20/7$ 47. 56) Essen, S. 403 ff. 57) Skr. $18/8$ 24 i „Rescripte, Briefe etc. 1700-62“; om Knipplingsindustrien se Sønderj. Aarb. 1901, S. 104 ff. og 1909, S. 206 ff. 58) C. S. S. III², S. 164 f.; T. K. J. A. D. Tønder By. „Publica“ 1731-1839 d. A. 59) Se Anm. 41. 60) Skr. $20/8$ 37 fra Statholderen med indlagte Meddelelser i „Rescripte, Briefe etc. 1700-62“.

61) „Akten über das Tondernsche Commerce-Collegium 1738-53“. 62) Se Kap. 3 Anm. 27 samt Sønderj. Aarb. 1901, S. 108. 63) Skr. $27/2$ 61 til Overretten. Relat. prtk. 64) Trykt i J. F. Camerer: Vermischte historisch-politische Nachrichten II, (1762) S. 689 ff. og i P. B. 1789. I, S. 73 ff.; sml. L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreiszigjährigen Krieg (1939), S. XI. 65) Skr. $7/10$ 59 til Feltgeneralkommissariatet. Relat. prtk. 66) Skr. $27/8$ 61 til Statholderen. Relat. prtk. 67) Skr. $3/7$ 61. Relat. prtk. 68) Skr. $81/3$ 63 til Statholderen. Relat. prtk. 69) Essen, S. 83 ff.; Nicolai Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (1926), S. 151. 70) Komm. koll. t. Journ. Nr. 60/1779.

71) P. B. 1787. 2. Heft, S. 238 f. 72) Komm. koll. t. Journ. sag Nr. 421/1784. 73) Smst. Journalnr. 383/1785. 74) Smst. Journ. sag Nr. 69 1786. 75) Smst. T. F. 1787-91, S. 13 ff. ($28/3$ 87) og T. Privilegier, Concessioner osv. 1787-93, S. 4 ff. ($21/2$ 87); T. K. F. 1787. I, S. 253 ff. ($28/3$). 76) P. B. 1790. 6. Heft, S. 711; sml. P. B. 1787. 2. Heft, S. 238 f., hvis Opgørelser i hvert Fald ikke alle er korrekte. 77) Komm. koll. Industri- og Fabrikfagets Journ. 1797 Nr. 631. 78) „Vereinbarungen u. Reverse betreffs der Wollen-Mützen u. Strumpffabrik 1784-1797-1815“ og Liquidations-Rechn. über die successive zu tilgende Schuld der Mützen u. Strumpffabrik an die Popsenske Stiftung“; Essen, S. 85 ff.; P. B. 1790. 6. Heft, S. 711. 79) T. K. F. 1784. II, S. 559 ff. ($11/11$). 80) T. K. F. 1796. I, S. 353 ff. ($20/2$) og 1797. I, S. 191 f. ($3/8$).

81) Prtk. $16/2$ 37. 82) Tetens: Reisen in die Marschländer an der Nordsee, S. 151. 83) P. B. 1790. 6. Heft, S. 710. 84) Essen, S. 76 og 81; om Knipplingsindustrien ca. 1800 se desuden Sønderj. Aarb. 1909, S. 206 ff. 85) Andresen, S. 240. 86) „Anträge an die Ständeversammlung 1836, 38, 46“. 87) „Protocoll enthaltend die Tabellen, welche nach dem Stadthalterchaftlichen Rescript vom 9 Dec. 1809 über die in der Stadt Tondern vorhandenen Fabriken, Manufacturen u. andere Anlagen jährlich eingesandt worden“. 88) Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein, S. 307. 89) Se Anm. 86. 90) Se Anm. 87. 91) Trap: Slesvig (1864). I, S. 137.

V.

1) Brev ¹/₁₁ 28 i „Reskr. u. Briefe 1727-28“; sml. Schraders Breve ²⁴/₁₂ 27 og ¹⁸/₈ 28 smst. 2) „Akten Pastoren betreffend 1612-1732“. 3) „Besetzung des Diakonats 1729-1840“. 4) L. Andresen: To Hundred Aar Vajsenhus i Tønder, S. 31; 5) Erik Pontoppidan: Menoza. III (1743), S. 353 ff. 6) Andresen, S. 180 f og 211; Kgl. Bibl. Holstein-Ledreborgske Haandskriftsaml. 215. Fol. 7) Andresen, S. 205 f. 8) Menoza. III, S. 341 f. 9) L. Andresen: To Hundrede Aar Vajsenhus i Tønder; C. S. S. III², S. 168 ff. 10) Emil Brederek: Geschichte der schleswig-holsteinischen Gesangbücher (1919), S. 87 ff. (i Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte. 1. Reihe 9. Heft).

11) Skr. ²⁰/₁₁ 1758. Relat. prtk. 12) Carstens: Die Stadt Tondern, S. 119 f. 13) L. J. Koch: Salmeligteren Brorson. 2. Udg. (1932). 14) C. S. S. III², S. 175. 15) Sønderj. Aarb. 1934, S. 18 ff. 16) J. Brodersen: Fra gamle Dage (1912), S. 267 ff. 17) Se Anm. 3. 18) Skr. ²⁰/₂ 62 til Overkonsistoriet. Relat. prtk. 19) Tetens: Reisen in die Marschländer, S. 155 f. 20) „Akten über Differenzen zwischen dem Generalsuperintendenten Adler u. dem Magistrat 1793-95“.

21) J. Brodersen: Fra gamle Dage, S. 275 f.; Sønderj. Aarb. 1934, S. 203. 22) Sønderj. Aarb. 1934, S. 21 f, 42 ff. og 163 ff. 23) T. K. F. 1794. II, S. 575 ff. (⁴/₁₁). 24) Se Anm. 3. 25) Sml. Sønderj. Aarb. 1935, S. 178. 26) Hjelholt: Den danske Sprogordning i Slesvig (1923), S. 39 f. 27) Brev ¹⁴/₄ 1852 fra C. A. Kier til Regensburg (i dennes Arkiv i Rigsarkivet). 28) S. M. F. 1851, Nr. 97 (²⁸/₈). 29) S. M. F. 1852 Nr. 493 (¹²/₁₂). 30) Sml. Sønderj. Aarb. 1926, S. 35 ff.

31) S. M. F. 1853 Nr. 221. 32) S. M. F. 1860 Nr. 297 (²⁶/₆). 33) Se I. M. L. Hjorts Breve til Regensburg (i dennes Arkiv i Rigsarkivet). 34) Kirke-Kalender for Slesvig Stift. 1862, S. 67 ff (Johannes Matthias Dahl af Appel). 35) Brev ¹⁰/₁₂ 61 fra Hjort til Regensburg (i dennes Arkiv i Rigsarkivet). 36) Brev ²⁰/₁ 63 fra samme til samme. 37) Skr. ⁷/₅ 1765 til Overretten. Relat. prtk. 38) A. Niemann: Miscellaneen hist. stat. u. ökon. Inhalts. II, 1 (1800), 162. 39) „Diarium 1787-1836“ (under ¹/₁₂ 90). 40) T. K. F. 1804. I, Nr. 95 (⁶/₄); F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen (1902), S. 310.

41) T. K. F. 1803. II, Nr. 53 (¹⁶/₆). 42) Carstens: Die Stadt Tondern, S. 154; T. K. F. 1834. Maj-Juli, Nr. 62 (⁸/₆). 43) T. K. F. 1826. Maj-Juni, Nr. 23 (¹²/₈). 44) Carstens: Die Stadt Tondern, S. 154 f.; T. K. F. 1834. Maj-Juli, Nr. 62 (⁸/₆) og 1836. Novbr-Dechr., Nr. 28 (²²/₁₁). 45) Se Anm. 3. 46) Carstens: Die Stadt Tøndern, S. 157; Hjelholt: Den danske Sprogordning i Slesvig, S. 129 f. 47) Hjelholt: Den danske Sprogordning, S. 127; I. M. L. Hjorts Breve til Regensburg (i dennes Arkiv i Rigsarkivet). 48) L. Andresen: To Hundrede Aar Vajsenhus i Tønder. 49) Se om Legaterne Thorvald Petersen: Tønder Bys Legater (1933) og Carstens: Die Stadt Tøndern, S. 177 ff. 50) P. B. 1822. 1. Heft, S. 40; om Richtsen se ogsaa Die Sippe der Nordmark. Nordschleswig. Heft. Folge 5-6, 1941-42. S. 2 ff.

51) T. K. F. 1823. D. Nr. 21 (¹⁷/₁₀). 52) Essen, S. 74 f. 53) Se Anm. 51. 54) T. K. F. 1823. C. Nr. 33 (²³/₈). 55) T. K. F. 1787. I, S. 153 ff. (²³/₂) og 1820. Juli-Sept., Nr. 72 (¹¹/₈); P. B. 1787. II, S. 462 ff. og 1788. 3. Heft, S. 308 ff. 56) Se Anm. 48. 57) Skr. ²⁰/₂ 62 til Overkonsistoriet. Relat. prtk. 58) Andresen, S. 245. 59) Skr. ⁴/₆ 64 til Statholderen. Relat. prtk. 60) T. K. F. 1812. Jan.-Marts, Nr. 81 (¹⁰/₈); S. M. F. 1853. Nr. 351 (¹⁶/₇) og 1854. Nr. 473 (²⁸/₆).

61) A. Niemann: Handbuch der schlesw.-holst. Landeskunde. I, (1799), S. 763.
 62) P. B. 1822. 2. Heft, S. 94 ff. 63) Smst. 1829, S. 80 ff. 64) Die Heimat 1924,
 S. 33 ff. og 37. 65) P. B. 1818, S. 332 ff. 66) Die Heimat 1924, S. 26 ff.

VI.

1) Essen, S. 73. 2) T. K. F. 1790. I, S. 507 (¹/₁₀). 3) L. Andresen: Tønder Ring-
 riderkorps' Historie (1937). 4) T. K. F. 1805. I, Nr. 17 (¹⁸/₁). 5) Sønderjyllands
 Historie. IV (1937), S. 101 ff. 6) Slesv. Holst. Lauenb. Kane. C. IX. Slesvigs For-
 hold til Holsten og en holstensk Stænderforsamling 1815-18. Adresser og Betæn-
 ning. 7) „Akten betr. den Aufenthalt des Königs 1824“. 8) „Rechn. über die
 Ausgaben... entstanden durch die Anwesenheit des Königs Friederich des Sechsten
 am 5. u. 6. Julij 1825“. 9) „Rechn. über die durch die Anwesenheit des Prinzen
 Christian Friederich 1826 erwachsenen Kosten“. 10) „Akten betr. die Wahl zur
 schlesw. Ständeversamml. 1834“.

11) „Akten betr. die Wahl zur schlesw. Ständeversamml. 1837. 1838“. 12) Hans
 Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie. II (1934), S. 201. 13) Smst.
 S. 185. 14) „Akten betr. Wahlen zur schlesw. Ständeversamml. 1841“; om Be-
 seler se desuden Gertrud Schweickhardt: Wilhelm Beseler als Politiker (1927)
 (Quellen u. Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins XII). 15) „Akten betr.
 die Wahl zur schlesw. Ständeversamml. 1847“. 16) „Akten über die Wahl zur
 schlesw. Provinzialstændeversamml. 1848“. 17) „Akten betr. den Aufenthalt König
 Christians VIII in Tondern 1842, 1844, 1845“. 18) Prtk. ²³/₃ og ²⁴/₃ 48. 19) Prtk.
²⁰/₃ 48. 20) Se de paagældende Erklæring i Regeringskomm. af ³/₄ 1848 for
 Hertugd. Slesvig (i Rigsarkivet).

21) „Politisches 1848-64“. 22) Skr. ³/₄ 1848 fra Møgeltønder Politikontor i „Ak-
 ten des Magistrats 1848“. 23) Se Borgmester Knudsens Erklæring i den Anm. 20
 nævnte Plk. 24) „Magistratsakten 1849-50“. 25) Prtk. ²/₃ 50. 26) S. M. F. 1851
 Nr. 254 (²/₁₀). 27) „Politisches 1848-64“. 28) Sønderj. Aarb. 1929, S. 191 ff. og
 1942, S. 227 ff.; F. F. Ulrik ved hans 90 Aars Fødselsdag (1908), S. 25 f. 29) Hist.
 Tidsskr. 9. Række III, S. 342 og Sønderj. Aarb. 1942, S. 221 f. 30) „Aufenthalt
 des Königs Friedr. VII. ³/₄ Okt. 1857“; Sønderj. Aarb. 1942, S. 211. 31) Se By-
 regnskabet 1863-64.

TØNDER 1864-1920

AF

MORTEN BREDSORFF

I.

STEMNINGER OG TILSTANDE 1864-67

I 1864 gik Historiens Flodbølge henover Tønder og forvandlede den lille Landevejskøbstad i den sydligste danske Landsdel til en »Kreisstadt« i den nordligste af det voksende prøjsiske Riges talrige Provinser. »Tønder, den nordvestligste Købstad i Slesvig«, hedder det i J. P. Traps statistisk-topografiske Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig (1864), hvori Danmark ligesom skulde tage Afsked med det omstridte Land, »ligger paa Gestens yderste Bred ved Vidaaen, 34 Mil vestsydvest i lige Linie fra København og 6 Mil vestnordvest for Flensborg«. Fredeligt laa den hyggelige By, langs Vidaaen kranset af store Haver med anseelige Træer og omgivet af græsrige Marskenge med talrige Kvæghjorde Sommeren igennem. Ved Vintertid forvandlede det fra Gesten udstrømmende Vand Engene til en vældig Indsø, hvori Byen laa som paa en Ø.

Tønder var fremdeles delt i 4 »Quarterer«, havde to Torve, Store- og Lilletorv, der dog næsten gik i eet, og bestod iøvrigt af 13 Gader og 4 Stræder. Den havde igennem længere Tid staaet i Stamppe, ingen nye Gader var anlagt i de senere Aar, og vest for Laurentiusstrømmen laa fremdeles et ubebygget Omraade, det saakaldte »Heidentum«. I 1864 havde Byen 451 brandforsikrede Ejendomme, hvortil kom 22 paa den gamle Slots- og Frigrund, der med Hjemmel i gamle Privilegier hørte under Tønder Herred. Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den 1. April 1862 787,160 Rd.

Der har af letforstaaelige Grunde — været adskillige Vanskeligheder ved Behandlingen af dette Afsnit af Tønders Historie. Emnet er ikke tidligere behandlet i Sammenhæng, og man har derfor været henvist til meget spredt Kildestof af forskellig Værdi. Det bør derfor retteligt opfattes som et Bidrag — fra dansk Side og med Vægten lagt paa Danskhedens Forhold — til Belysning af dette ejendommelige Tidehverv i Byens lange Levnedsløb.

M. Br.

Maalt med de øvrige slesvigske Købstæder var Tønder nærmest en By i Nedgang. Dens afsides Beliggenhed og Manglen paa gode Veje, samt Afstanden til Havel, havde efterhaanden ført Handelens Veje udenom Byen. Kniplingsfabrikationen var i Tilbagegang, flere Virksomheder var nedlagte, dog fandtes der ikke mindre end 3 Tobaksfabrikker, et Jernstøberi, en Cikoriefabrik og en Klædefabrik, samt nogle Bomuldsvæverier. Byen havde fremdeles en ret betydelig Kornudførsel over Toldstedet Højer, og Markederne var endnu meget store Begivenheder. Der afholdtes aarlig Kram- og Uldmarked lige efter Pinse, Kram- og Humlemarked sidst i September, der begge varede tre Dage, og en lang Række Kvæg- og Hestemarkeder, fortrinsvis paa Fredage. Her fandt Byens største Omsætning Sted, men i Mellemtiden var der lange døde Perioder, og det var kun rimeligt, at Byens Befolkning med Forventning saa hen til den danske Regerings Løfte, at den senest den 1. Juli 1867 ved en Sidebane til Tinglev skulde blive bragt i Forbindelse med det i 1860 paabegyndte Jernbaneanlæg paa den slesvigske Halvø.

Men inden dette skete, skulde der indtræffe store Forandringer.

Efter Treaarskrigen var Danskheden gaaet frem i Tønder, takket være et maalbevidst Arbejde af Præster, Lærere og Embedsmænd, og i 1863 blev den dansksindede Raadmand Diemer valgt til Stænderdeputeret, samtidig med at Seminariet under den national-liberale Forstander Kühnel og den grundtvigske Lærer Cornelius Appel var blevet omdannet til en iøjnespringende, vel næsten udfordrende Forpost for Danskheden. Men der har næppe været Tale om nogen dyberegaaende Tilegnelse af dansk Kultur og Tankegang i den brede Befolkning, og da det politiske Omslag i 1864 fjernede den danske Embedsstand, bekendte Byen igen sit overvejende tyske Sindelag. Paa den anden Side maa det erindres, at dette kun sjældent har antaget særlig udfordrende Karakter, og at en vis vestjysk Besindighed parret med naturlig Fordragselighed altid har kendetegnet Forholdet mellem danske og tyske Borgere i den lille maleriske Stad ved Vidaaen, uden at nogen af Parterne har behøvet at slaa en Tøddel af paa deres rodfæstede nationale Overbevisning.

I Tønder By var Stemningen i Løbe' af Vinteren 1863-64 blevet stærkt paavirket af en ivrig Agitation fra det slesvig-holstenske

Parti. Slesvig-holstenske Flyveblade og augustenburgske Skrifter havde gjort deres Virkning, og den understøttedes af de politiske Agenters, de saakaldte »Emissærer«s mundtlige Virksomhed fra Hus til Hus og ved Møder. Budskabet om Frederik VII's Død paa Glycksborg 15. November 1863 havde her ikke gjort det dybe Indtryk som i Flensborg; til Gengæld fremkaldte Efterretningen om Danevirkes Rømning et stærkt og pludseligt Stemningsudbrud. Paa dette Tidspunkt havde den danske Regering ikke blot fjernet all dansk Militær fra Vestkysten, ogsaa Gendarmeriet var draget bort, og det kan derfor ikke undre, at de danske Embedsmænd i Byen følte sig i høj Grad ladt i Stikken, prisgivet de Strømninger, som Krigsbegivenhederne efterhaanden skulde udløse. Lørdag den 6. Februar begyndte Flygtninge sydfra at strømme gennem Byen, fordrevne Embedsmænd fra Frederiksstad og Husum og Familier paa Flugt fra Egne, hvor Hærene rykkede frem. Paa Tønders Gader blev de gentagne Gange hilst med »Schleswig-Holstein meerumschlungen«, der i de ungdommelige Borgeres Sangerkampe som Regel overdøvede »Den tapre Landsoldat«. Søndag Middag, den 7. Februar, ankom en Flok danske Artillerister med Kanoner paa Tilbagetog fra Frederiksstad. De blev ved deres Ankomst til Tønder hilst med Glæde af alle danske Borgere, men da de allerede Dagen efter drog videre nord paa mod Ribe, besluttede adskillige danske Embedsmænd at bryde op med deres Familie for at rejse til Kongeriget. Da Byens danske Politi samtidig fik Ordre til at forlade Byen, stod den lille Stad allerede paa dette Tidspunkt af Krigen helt blottet for Ordenshaandhævere, hvad ikke mindst de danske Borgere med Grund har beklaget sig over. Det danske Seminarium lukkede Lørdag den 6. Februar, og i Løbet af Søndagen spredtes Lærere og Elever til alle Sider; Forstander Kühnel søgte til Møgeltønder, der jo hørte til Kongeriget, Cornelius Appel, hvis Hus paa Møllevejen blev Genstand for Overlast og Rudeknusning, forlod ligeledes Byen, mens en Del Seminarister kørte paa Kanonlavetterne med de danske Artillerister til Ribe.

Derefter besluttede Byens Borgerskab selv at nedsætte en »Sikkerhedskomité« for indtil videre at opretholde Ro og Orden i Gaderne. Og under Indtryk af det danske Tilbagetog til Dybbøl og Als proklamerede en selvbestaltet tønderisk »Velfærdskomité« den 9. Februar Hertugen af Augustenborg »Friedrich der Achte«, som »Hertug over Slesvig-Holsten«. Apotheker Dreger holdt Festtalen,

Fig. 36. Raadhuset med Pumpen.

Fotografi fra 1860'erne.

under hvilken Flaget ved et Uheld faldt ned fra Kirketaarnet, hvorefter Forsamlingen istemmede »Num danket alle Gott«. Senere paa Aaret gav en Slagter Freede et pudsigt Udtryk for Byens augustenborgske Sympatier, da han i Daaben lod sin Søn kalde Friedrich Holstein Freede. Men som det siden skulde vise sig, blev man hurtigt revet ud af disse idylliske Forventninger. Lørdag den 13. Februar ankom det første prøjsiske Regiment til Tønder og tog Opstilling paa Torvet foran Raadhuset, hvor de tysksindede Raadmænd havde hejst det slesvig-holstenske Flag, til Borgmester Holms store Fortrydelse. Her fik den Øverslebefalende bl. a. Lejlighed til at beskytte den danske Provst C. M. Hjort, der ved sin Tilsynkomst var blevet hilst med fornærmelige Tilraab og Snebolde. Dagen efter drog det prøjsiske Regiment atter bort, men Stemningen var nu saa ophidset, at Provst Hjort ikke fandt det tilraadeligt at afholde Gudstjeneste den Dag for ikke at fremkalde pinlige Sammenstød.

Den følgende Uge blev Generalerne Wrangel og Zedlitz's Pro-

klamation om Hertugdømmets foreløbige Styrelse opslaaet i Byens Gader, hvorefter adskillige af de ledende danske Embedsmænd meddelt den tyske Civilkommissær i Flensborg, at de agtede at forholde sig loyale overfor det nye, midlertidige Styre. I Løbet af de følgende Maaneder oplevede Tønder en Række skiftende Indkvarteringer. Efter Prøjerne fulgte de livlige og i Reglen meget afholdte Østrigere, senere kom ogsaa Ungarere og Kroatere her op. Det blev dog efterhaanden klart for de fleste af Byens Borgere, at det danske Styres Dage i Tønder indtil videre var forbi. Allerede den 12. Februar blev den dansksindede Borgmester *Johannes Henrik Holm* afsat fra sit Embede. Dog førte han Magistratens Journal endnu 8 Dage videre, indtil han kunde overgive den til sin tysksindede Afløser *Matthias Bleicken*. Holm forlod senere Byen, men da han følte sig nær knyttet til den, indgav han efter Fredsslutningen Andragende om at maatte forblive som Privatmand i Tønder, hvilket Regeringen — antagelig af politiske Grunde — under 23. April 1865 afslog.

Og nu fulgte Afskedigelserne af de danske Embedsmænd. Den tyske Andenpræst, Tønders ældre Lokallhistoriker, Pastor *Carstens* opdagede en formel Fejl ved Cornelius Appels Ansættelse som Folkeskole- og Skrivelærer ved Seminariet, hvorefter han blev afskediget uden Pension. Den danske Realskole blev ved et Magtbud lukket under Protest fra Bestyreren Kandidat *Branth*, der forgæves ansøgte Magistraten om Tilladelse til Genaabning. Endvidere lukkedes Frk. Sørensens Pigeinstitut, og den 22. Marts modtog Provst *Hjort* en Skrivelse fra Civilkommissærerne i Flensborg, der meddelte ham, at han med øjeblikkelig Virkning var afskediget som Provst over Tønder Provsti, Hovedpræst ved Tønder Kirke m. v. Det paalagdes ham ufortøvet at aflevere Embedssagerne til den tyske Andenpræst, Pastor Carstens, der var udnævnt til hans Eftermand i begge de nævnte Embeder. Faa Dage efter forlod Provst Hjort Byen som en af de sidste danske Embedsmænd paa dette Sted. Som bekendt blev Udrensningen af danske Præster særdeles grundig, og efter Wienfreden 30. Oktober 1864 var der i Tønder Provsti ialt kun seks danske Præster tilbage; Resten var i Aarets Løb flygtede eller fordrevne.

Ogsaa i Tønder havde man en Anelse om, hvad Vej Udviklingen vilde tage i den tilstundende Strid mellem Augustenborg-Østrig paa den ene og Prøjsen paa den anden Side, og paa den prøjsiske

Konges Fødselsdag 1864 opsloges paa Raadhuset denne Inskription med en Krone over: »Heil unserm König, Wilhelm I!« —

Den 7. August 1864 blev den danske Konges Myndighed i Hertugdømmet Slesvig officielt suspenderet af Prøjsen, og ti Dage senere, den 17. August modtog Overretssagsfører Matthias Bleicken Anerkendelse som Tønder Bys Borgmester, efter at have beklædt Stillingen siden den danske Borgmester Holms Tilbagetræden i Februar. Magistraten blev suppleret med Købmændene Feddersen og Todsén. De to danske Raadmænd, hvis Bestalling den danske Konge havde fornyet under 29. Januar 1864, erklærede imidlertid, at de kun vilde aflægge en betinget Troskaberklæring overfor de prøjsisk-østrigske Myndigheder; de blev derfor begge afsat. Alleerede Aaret efter udnævntes Borgmester Bleicken til Landraad over Tønder Amt. Hans Afløser som Borgmester blev Retskriveren i Slogsherred Andr. Larsen Jissen, der fungerede i to Aar.

Wienfreden bragte som bekendt ingen endelig Afgørelse af Slesvigs Stilling. Hertugen af Augustenborg, »Friedrich VIII«, var blevet skubbet til Side af den under Krigen indsatte Civilregering, hvilket uden Tvivl har voldt den tyske Befolkning i Tønder en ikke ringe Skuffelse. Den dybe Modsætning mellem Østrig og Prøjsen sporedes fra første Færd i de to Civilkommissærers Forhold til den slesvig-holstenske Landsregering paa Gottorp. Mens Østrigeren v. Halbhuber ønskede at støtte den augustenborgvenlige Landsregering og gøre den til Repræsentation for Landsdelene, betragtede den prøjsiske Grev v. Zedlitz denne udelukkende som et Forvaltningsorgan uden selvstændig Vilje eller repræsentativt Ansvar.

Det var dog først, da Bismarck i Februar 1865 formulerede de Betingelser, hvorunder Prøjsen kunde lænke sig at gaa med til Oprettelsen af en augustenborgsk Stat, at det kom til klart Brud med Slesvig-Holstenerne. Med Kravet om at Slesvig-Holsten skulde tiltræde den tyske Told-Union og lade sin Hær og Flaade gaa op i Prøjsens, gjorde Bismarck det aldeles indlysende, at han aldrig vilde gaa med til et selvstændigt Slesvig-Holsten.

Men var dette en stor Skuffelse for de ægte Slesvig-Holstenerne, maatte Wienfreden, og hvad dermed fulgte, virke helt lammende paa det dansksindede Slesvig. En af Vesteregnens førende Mænd, *Knud L. Knudsen* paa Visby Hedegaard, mistede saaledes helt Troen paa det danske Folks Fremtid og holdt sig de sidste to Aar af sit Liv borte fra al Deltagelse i politisk Arbejde.

Under Indtryk af Slaget ved Königgrätz besluttede Tønder Magistrat den 15. Juli 1866 at udtale sin Lykønskning og Hengivenhed for Kongen af Prøjsen, og den 24. Januar 1867 fejrede den lille By Kongeriget Prøjsens fuldstændige Overtagelse af Hertugdømmerne. Dog traadte den nye prøjsiske Forfatning først den 10. Oktober samme Aar i Kraft i Tønder By. Dermed var den gamle Tid uigenkaldeligt forbi. Et ydre Udtryk herfor blev Ophævelsen af den gamle Borgerprotokol, som trolig havde været ført lige siden 1593. Allerede i 1842 havde Prøjsen for sit Vedkommende delvis ophævet Udstedelsen af Borgerret og Borgerbrev. Efter Overtagelsen af Slesvig-Holsten udstedtes i 1867 en ny »Lov om Ophævelse af Flyttepenge og lign. Afgifter«, der i Løbet af faa Aar skulde fjerne de sidste Rester af gamle Laugsordninger og andre middelalderlige Hæmninger for det frie Nærings- og Erhvervsliv. Som de øvrige Byer i Slesvig blev Tønder en Bykommune, i hvilken hver enkelt selvstændig Borger efter et Aars Ophold i Byen opnaaede de sædvanlige borgerlige Rettigheder og Pligter. Den 1. Marts 1869 aflagde 12 »Nyborgere« for sidste Gang den gamle »Borgered«, deres Navne indførtes i den ærværdige Protokol, hvorefter den for steds blev lukket.

II.

STATSSKIFTETS INDFLYDELSE PAA KIRKE, SKOLE OG KOMMUNESTYRE. LANDRAADER OG BORGESTRE I TØNDER 1864-1920.

VED Indlemmelsen i Kongeriget Prøjsen blev de slesvigske *Kirker* undergivet det kgl. Evangelisk-Lutherske Consistorium, hvis Sæde var Byen Kiel, med to Generalsuperintendenten, en for Holsten og en for Slesvig. Tønder vedblev at være et Provsti, omfattende Lø-, Slogs-, Tønder-, Højer-, Kær-, Viding- og Bøking-Herreder, samt Sild, Før og Amrum (senere delt i to Provstier).

Allerede i Februar 1864 havde de to Civilkommisærere, hvem Magthaverne havde overdraget den midlertidige Forvaltning af Slesvig, udstedt en længere Række Forordninger, der tilsigtede en dybtgaaende Omdannelse af Landsdelens Kirke og Skole. I Tønder

Provsti afskaffedes det danske Sprog i Kirke og Skole straks i ti Sogne foruden Tønder By, og den i Marts udnævnte tyske Hovedpræst og Provst, C. Erich Carstens, fik en dansksproget Medhjælper (Diacon), J. C. Engel som Andenpræst. Iøvrigt blev de hidtidige Sognemenigheder efter præjsisk Lov omdannet til selvforvaltende evangelisk-lutherske Menigheder under Ledelse af Kirkeforstanderskaber, der bestod af Sognepræsten og 4-10 saakaldte »Kirkeældste«. Sognene i Provstiet var underlagt en »Provstisynode«, bestaaende af Provsten i Tønder samt alle i Provstiet ansatte Præster, hvortil kom det dobbelte Antal Lægmand. Denne Synodes Myndighed var dog stærkt begrænset, idet Præsterne hver anden Gang kaldedes af Konsistoriet i Kiel, der igen stod direkte under det præjsiske Kultusministerium. Det kan derfor ikke undre, at det tyske Blad i Tønder i 70- og 80erne jævnligt klager over mangelfuld eller helt svigtende Interesse for kirkelige Valghandlinger og lignende Begivenheder. Først med Kirkeloven af 25. 10. 1880 erholdt Sognemenigheden en stærkt begrænset Indflydelse paa Valget af ny Præst, hvorefter Interessen og Deltagelsen kendeligt steg, navnlig hvor en kirkelig Vækkelse, som den fra Breklum udgaende Mission, havde grebet Sindene.

I Tønder fortsatte Provst Carstens sin Virksomhed, indtil han i 1884 tog sin Afsked. Han var en myndig og meget anset Embedsmand, der var levende interesseret i Udviklingen af Byens Skolevæsen, ligesom han har indlagt sig Fortjeneste af Studiet af Byens ældre Historie. Byen mindes hans Navn ved Betegnelsen »Carstengade«, ligesom det ogsaa er knyttet til det Svendehjem i Østergade, som han i 1870erne fik oprettet sammen med Seminarielærer Wilms, den senere saakaldte Carstens-Wilms-Stiftelse. I god gammel Tønder-Aand oprettede han i 1891 af sin betydelige Formue en Række Legater, et paa 45,000 Mark, hvoraf Renterne ved Juletid skal uddeles til »verschämte Armen«, et Legat for Seminarieelever fra Tønder By og et Legat paa 10,000 Mark til Kirkens Udsmykning (det sidste har dog ved Krigslaan mistet det meste af sin Værdi). Endelig testamenterede Provst Carstens Seminariet sin store Bogsamling, der fremdeles har sin selvstændige Plads i »Det tyske Bibliotek«.

Hans Efterfølger blev hans Nevø, den senere meget kendte Generalsuperintendent Dr. Theodor Kaftan, der dog kun virkede i Tønder til 1886. Den næste Hovedpræst var Peter Oswald Kier, en

meget anset Gejstlig, i hvis Provstetid der i 1893-94 gennemførtes en omfattende Restaurering af Christkirkens Indre; en allerede i 1874 foreslaaet Fornyelse af det store gamle Orgel maatte derimod opgives paa Grund af Uenighed i Kirkeforstanderskabet. Dr. Kiers Efterfølger blev Provst Steffen, der virkede i Tønder fra 1910 til 1920. De dansksprogede Andenpræster, hvem desuden Gudstjenesterne i Emmerske paahvilede, var i Tiden 1864-1920 Engel, Scheel, Bahnsen, Olsen og Albert Petersen.

Fig. 37 Provst C. E. Carstens
Efter Maleri fra 1890 af H. P. Feddersen
i Tønder Kirke.

Grundlaget for den slesvigske Skoleordning var Generalsuperintendent G. C. Adlers Almindelige Skolelov af 24. August 1814, samme Aar som det øvrige Danmark under Fredrik VI fik sin store Skolelov. Den var blevet administreret af det tyske Kancelli i København og af Overkonsistorierne i Slesvig og Holsten. I 1864 overtog Prøjsen formelt Haandhævelsen af denne gamle Skolelov, samtidig med at man i vid Udstrækning lod de lokale Myndigheder træffe Beslutning om de danske Skolers fremtidige Forhold. Efter Slesvig-Holstens Indlemmelse i 1867 fik den prøjsiske Forfatning af 1850 ubetinget Gyldighed ogsaa i hele Slesvig. Det blev denne Forfatnings Skoleparagraf, Artikel 23, der skulde afgive det første Grundlag for den ny Statsordnings magtfulde Indgriben netop paa Skolens Omraade, idet den lyder: »Alle offentlige og private Undervisningsanstalter og Opdragelsesanstalter staar under Tilsyn af Myndigheder, der beskikkes af Staten«.

I Tønder lukkedes, som nævnt, de danske Skoler allerede i Foraaet 1864 for ikke mere at genaabnes, med Undtagelse af en ret uanseelig Privatskole »Tørslevs Skole«, der havde Lokaler hos en Købmand Olesen i Østergade, og som, uvist hvorfor, fortsatte indtil 1872, da den blev forbudt og lukket. Derefter havde Byen en Tid lang kun to Skoler, Borgerskolen, og den noget mindre

ansete Øvelsesskole ved Seminariet. Forældre, der ikke ønskede deres Børn i nogen af disse Skoler — og det gjaldt flere dansk-sindede Tønderborgere — maatte enten lade dem undervise ved Huslærer, hvad Skolemyndighederne ikke altid vilde godkende — eller sende dem til Danmark. Saaledes underviste Lærer Jens Jessen — den senere Redaktør af »Flensborg Avis« — i 70erne Advokat Gjessings Børn i Hjemmet i Slotsgade, hvilket i 1878 blev opdaget af Generalsuperintendent Dr. Godt fra Slesvig paa en Inspektionsrejse til Tønder. Dr. Godt aflagde Besøg i det danske Advokathjem, overhørte Børnenes Undervisning og erklærede, at han i og for sig var godt tilfreds med deres Kundskaber, men da dette var en »Privatskole«, maatte den høre op. Der skele dog ikke noget videre i denne Sag, og Advokat Gjessing sendte senere sine Børn til danske Latinskoler.

I 1872 gennemførte Prøjsen en ny Skolelov, der knyttede hele Skolevæsenet endnu fastere til Statsmaskineriet, og samme Aar indførte Kultusminister Falck de meget omtalte »Allgemeine Bestimmung« af 15. 10. 1872 vedrørende Skolens Maal, Opgaver og Indretning. Dermed var den offentlige Skole eneraadende i Slesvig.

Men Kampen for Indførelse af det tyske Sprog i videst mulig Udstrækning var begyndt straks efter Sejren. Allerede den 16. Juni 1864 fremdrog de nye Myndigheder en gammel kgl. dansk Resolution af 1840, hvorefter enhver Lærer i Slesvig efter derom udtalt Ønske vederlagsfrit skulde give Børnene 3 Timers ugentlig Privatundervisning i Tysk. I Tønder spillede denne Bestemmelse efter 1864 ingen større Rolle, da Skolesproget udelukkende var Tysk, til Gengæld opfordrede Byens Lærere jævnlige Forældrene til efter Evne at tale Tysk med Børnene for at lette dem Arbejdet i Skolen. Kun et mindre Antal Hjem var dog i Stand til at efterkomme dette Ønske, og ikke sjældent gik det med Tilægnelsen, som følgende Replik fra hine Aar antyder: »Igor spur e Lærer mæ, hva en Kniv hed aa Tysk, og æ saaj »Ein Kneif«, saa fik æ Klø, æ vil sgu int løjs!«

Til Gengæld medførte Kravet om øget Tyskundervisning, at der jævnlige afholdtes tyske Sprogkursus paa Tønder Seminarium, beregnet for dansktalende Landsbylærere. Disse Kursus sluttede med en formelig Eksamen, og den tyske Avis i Tønder bringer regelmæssig Besked om saadanne Kursus og Udfaldet af Prøverne, der undertiden overværedes af fornemme Folk, baade Biskopperne

Dr. Godt og senere Dr. Kaftan og Regeringspræsidenten Freiherr von Ende fra Slesvig By.

I 1867 blev Alléen som andetsteds nævnt gennembrudt af Richtsensgade, og samtidig blev der i Anlægget lige inden for Alléen afsat Plads til en ny Borgerskole. Den blev færdigbygget i 1871 efter Tegninger af Arkitekt, Professor Otzen, Berlin, og fungerer, med Tilbygninger fra 1901, 1907 og 1921, fremdeles som Den tyske Folkeskole i Tønder.

Ved Indlemmelsen i Kongeriget Prøjsen blev de gamle Hertugdømmer Provinsen Slesvig-Holsten, der administrativt faldt sammen med Regeringsdistriktet »Slesvig«. Dette deltes igen i 23 Kredse, der i hvert Fald for Sønderjyllands Vedkommende faldt sammen med de ældre Amter. Medens Købstæderne hidtil administrativt intet havde haft med Amterne at gøre, indlemmedes de nu i disse, saaledes at »Kreis Tondern« kom til at omfatte Tønder By og Herrederne Tønder-, Slogs-, Kær-, Viding-, Bøking-, Visby Birk (de tidl. Enklaver), Lø-, Højer- samt Sild, Før, Amrum og Rømø med 58.903 Indbyggere (ved Folketællingen i 1867). Landraaden (Amtmanden) havde Sæde i Tønder By med Embedsbolig i den smukke gamle Amtsgaard ved Jomfrustien.

Provinsen Slesvig-Holstens Forvaltning blev administrativt ordnet ved en Række Love, der kom til at gribe ret voldsomt og underliden planløst ind i gamle Landskabslove og nedarvet Praksis — dog maaske mindre i Tønder end i det øvrige Nordslesvig. De vigtigste af disse er Loven om Stæders og Flækkers Forfatning og Forvaltning af 14. 4. 1869, Provinsialordningen af 27. 5. 1888 og en ny Kredsordning i 1888, hver paa sin Maade Udtryk for et stærkt og voksende Riges stødvise og haandfaste Kulturpolitik.

I Tønder — som i de øvrige Købstæder — blev Magistraten Organ saavel for Statsforvaltningen som den kommunale Forvaltning, mens Borgerrepræsentationen udelukkende tog Del i Forvaltningen af Kommunens Anliggender. Byraadet havde to Kamre, »Stadtverordnetes Kollegium«, der bestod af 12 valgte Borgere, og en *Magistrat* paa 4 Medlemmer, der betegnedes som Raadmænd (Stadträtthe).

Byens Borgmester var lillige Politimester, og Borgmestervalget foregik efter »Kleine Städteordnung« af 14. 4. 1869 for Byer under 10.000 Indbyggere. Der var Valg mellem 3 Kandidater, som præ-

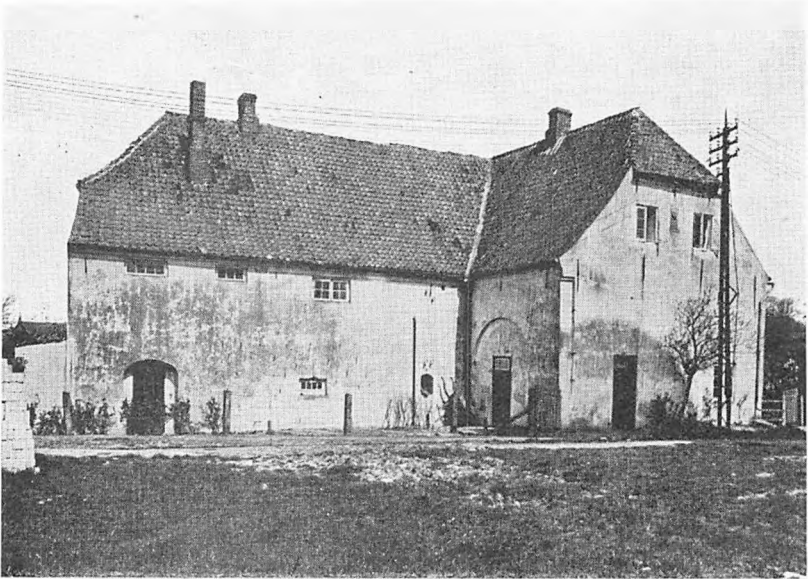

Fig. 38. Tønderhus Portbygning (t. h.) med Fængslerne.

Fotografi fra 1922.

senteredes af Magistraten og et lige saa stort Antal Byraadsmedlemmer. Kandidaterne var Jurister eller Forvaltningsembetsmænd.

Borgerrepræsentationen — Stadtverordneten-Kollegium (tidligere Deputierten-Collegium) — varetog Byens indre Anliggender, Skatteligning, Budgetlægning og Regnskab; fra 1867 fordeltes dens Medlemmer i 11 staaende kommunale Udvalg: Bygnings-, Brand-, to Skole-, Fattig-, Brolægnings-, Sundheds-, Kirkegaards-, Indkvarterings-, Rekvisitions-, og Gaskommission.

Samme Aar balancerede Budgettet med 17.132 Thlr. og 27 Sgr., mens Byens samlede Brandforsikringssum udgjorde 650.456 Thlr. (Se iøvrigt under Byraadsvalg i næste Afsnit 1920-43).

Den store Forandring af Retsplejen foregik først i 1877, da der efter den ny Rigslov af 27. 1. 1877 indførtes Statsdomstole med tysk Retssprog over hele det tyske Rige. Landsrettens Sæde var Flensborg, mens Tønder havde kgl. Amtsret med to Amtsdommere. Strafferetssager afgjordes under Medvirkning af Bisiddere, to Lægmand, en ret populær Ordning. Offentlig Anklager var i Reglen Byens Borgmester, der altid var Jurist. Amtsretten havde Lokale i Raadhuset. I flere Tilfælde vedblev Retsplejen at respektere nedarvede Landskabslove, og først med Indførelsen af »Bürger-

liches Gesetzbuch« den 1. Januar 1900 ophævedes formelt de gamle Landskabslove i Slesvig og andetsteds, deriblandt den ærværdige »Jyske Lov«.

Iøvrigt har Tønder altid været en fredelig Stad, og i 70erne var der kun Brug for faa Ordenshaandhævere. Der var til Stadighed to Gendarmere, der i Drengenes Øjne tog sig ud som Ryttergeneraler, naar de i deres flotte Uniformer kom ridende gennem Hovedgaden. Der saas dog ogsaa en rigtig Beljent med Schnurrbart, Uniform og Kaarde, men hans mest iøjnefaldende Opgave syntes at være den at transportere berusede Folk til Arresten, oftest Detentionslokalet »Klotzen« over den gamle »Ratskeller«, særlig efter de store Markeder. Om Natten gik der tre Væglere, som passede paa den lille Bys Nattero, dog uden at synge, om Dagen kunde man desuden møde en Dagvægter, der tillige fungerede som offentlig Udraaber. Jurisdiktionens Fængsel var det gamle Porthus paa Slotspolden, den sidste Rest af det forud berømte »Tønderhus« (det nuværende Museum). Dets fugtige og kolde Rum blev lige til 1916 benyttet som Arrest. Det nuværende Arresthus toges først i Brug sidst paa Aaret 1915, samtidig med Opførelsen af den nye Retsbygning i Nørregade.

FOR Oversigtens Skyld skal her gives en samlet Fortegnelse over de Landraader og Borgmestre, der har fungeret i Tønder Amt og By i den her behandlede Periode.

Den sidste danske Amtmand over Tønder Amt var Grev *Ludvig Brockenhuus Schack*, der fungerede fra 1860 til han den 12. 3. 1864 blev afsat af den provisoriske Regering under Krigen († 1906 paa Spanagergaard). Derefter indsatte Civilkommissærerne *Chr. Otto Michael le Sage de Fontenay*, en Tøndring, der dog kun var Amtmand til Slutningen af Aaret 1865, hvorefter han afløstes af den første tyske Borgmester i Tønder *Matthias Bleicken* fra Sild, der beklædte Embedet som Landraad — Amtmandens tyske Titel — til sin Død 11. 6. 1883. Han var en sympatisk og medgørlig Personlighed, der som slesvig-holstensk Demokrat ikke havde Myndighedernes Bevaagenhed, hvorfor han trods anerkendt administrativ Dygtighed bestandig blev forbigaaet ved Ordenstildelinger.

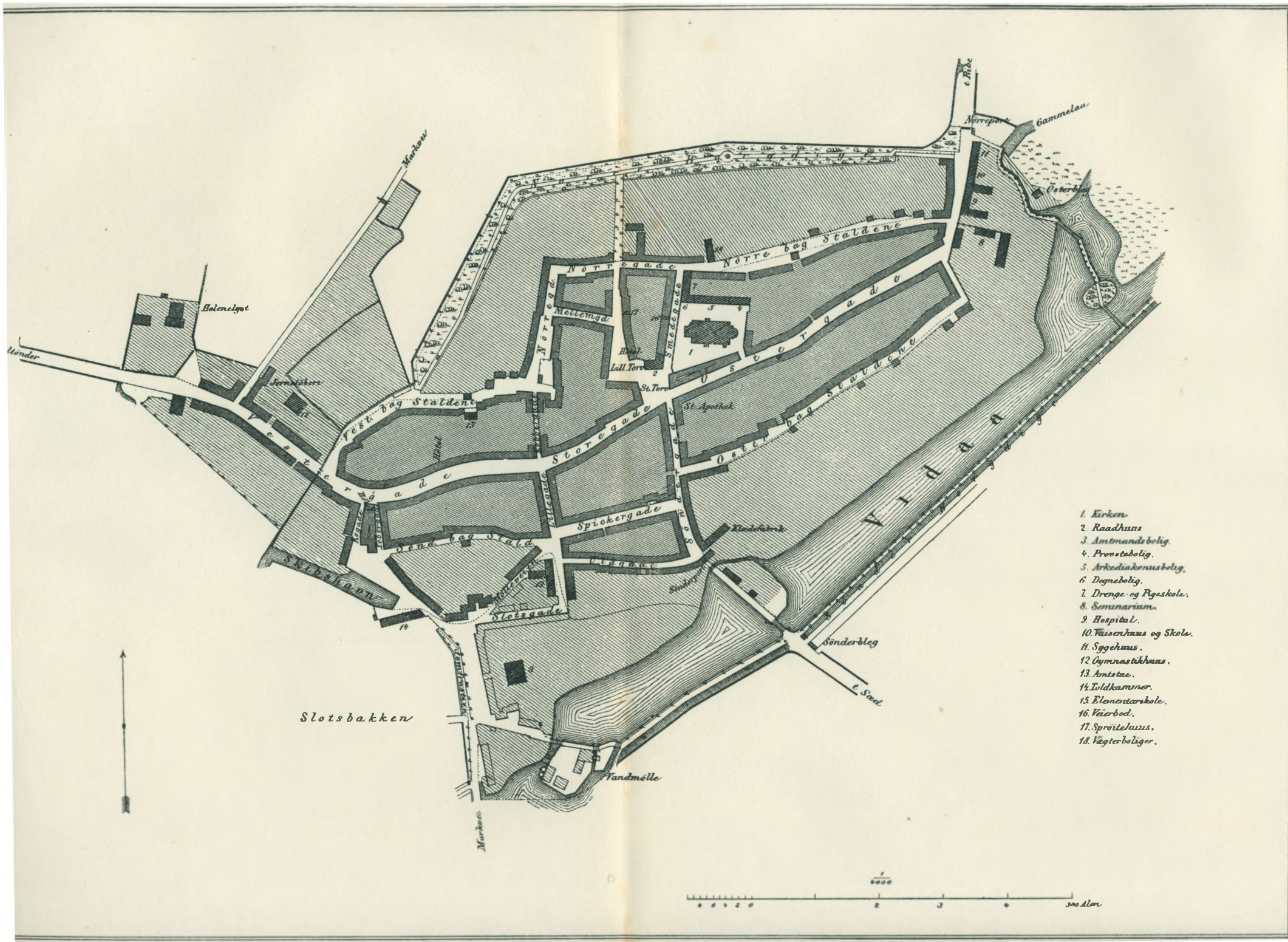
Hans Efterfølger blev Hofraad *G. J. Fr. Hansen*, Holstener af Fødsel, en tidligere dansk Embedsmand, der i 25 Aar var præjsisk

Landdagsmand. Han førte som sin Forgænger en meget tolerant Politik overfor de nationale Modsætninger i Landsdelen, og det skyldes i særlig Grad ham, at den egentlige Køller-Politik ikke vandt Indpas i Tønder Amt før ret sent. Hofraad Hansen tog sin Afsked som Landraad i 1902. Han efterfulgtes af Landraad *Rumohr*, en rellinet ung Forvaltningsemdsmand, der ikke synes at have efterladt sig varige Spor. Men derefter spores den administrative Kursændring meget tydeligt. I 1904 udnævntes Landraad *Rogge*, der var Søn af den kejserlige Hofpræst. Han indledede en udpræget altysk Kurs, samarbejdede med Dr. Hahns patriotiske »Deutscher Verein« og støttede dens berømte »Sturm auf Tondern« i 1909 (jfr. S. 276), ligesom der overhovedet i hans Embedstid skete en stærk Tilspidsning af de nationale Modsætninger i Tønder. Han var meget interesseret i »Baupflege«, hjemstavnspræget Byggeskik, og arbejdede for Byens Forskønnelse.

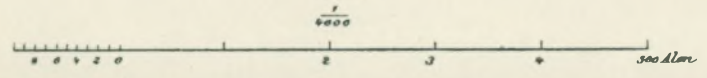
Hans Efterfølger blev Landraad *Böhme*, der tiltraadte i 1914 og sad lige til Januar 1920.

Cancelliraad *Johannes Henrik Holm* var dansk Borgmester i Tønder fra 28. 4. 1853 til 12. 2. 1864, da han blev afsat af den provisoriske Regering. Han afløstes af den tyske *Matthias Bleicken*, der dog kun fungerede halvandet Aar til 30. 9. 1865, da han blev udnævnt til Landraad over Tønder Amt. Efter ham fulgte *Andreas Larsen Jissen*, der var Borgmester til sin Død 25. 10. 1867. Derefter kom den meget foretagsomme Borgmester *Alexander Fr. L. Streckenbach*, der iværksatte forskellige kommunale Reforme, fik rejst Mindestøtte for Borgmester Richtsen i Nørre Allé, m. m. Han var altid ivrig for at arrangere borgerlige Festligheder, paa Sedandagen og Kejserens Fødselsdag og var i det hele en jovial og meget repræsentativ Forretningsmand, der dog tilsidst ikke helt formaaede at holde sine egne Sager og de offentlige Anliggender klart adskille. Han døde i sit Embede i 1890.

Hans Afløser blev den administrativt meget dygtige *Rathje*, en pensioneret Amtsfuldmeftig, der var saa afholdt, at han i 1902 endda opnaede enstemmigt Genvalg for den kommende 12-Aars Periode. Det er i hans Funktionstid, de store kommunale Fremskridt gennemføres, Markedsplads, Sygehus, Vandværk, kommunal Realskole, grundlagt 1905 (nuværende Statsskole) m. m. Han indtog en meget forsonlig Holdning overfor det nationale Min-

1. Kirken
2. Raadhuss
3. Amtmandsbolig
4. Provstebolig
5. Arkeidiaconusbolig
6. Døgnbolig
7. Dreng- og Pigeskole
8. Seminarium
9. Hospita L.
10. Væsenhus og Skole
11. Sygehus
12. Gymnasiebhus
13. Amstæ
14. Toldkammer
15. Elementarskole
16. Værbod
17. Sprøitelæuss
18. Vægtboliger

dretal i Tønder, hvad der jævnlig mishelliges af »Tondernsche Zeitungs« Redaktør Thamssen. Særlig efter Byraadets afvisende Holdning overfor Dr. Hahns »Deutscher Verein« i 1908 blev han Genstand for skarp Kritik fra Bladets Side, og da han under Opførelsen af Elektricitetsværket kom i Strid med Landraad Rogge, følte han sig træt af Arbejdet og nedlagde sin Borgmesterstilling i 1910, hvorefter Byraadet udnævnte ham til Æresborger.

Derefter valgtes den tidligere Borgmester i Kappel, daværende Andenborgmester i Slesvig, Pommeraneren Plewka til Borgmester. En fremragende Administrator, en frisindet, men meget egenrædig Herre der kom i Konflikt til forskellige Sider, især med Landraaden. Han blev afskediget i 1917, og i den vanskelige Overgangstid fungerede den dygtige og meget forsonlige Raadmand *J. Paulsen* som Borgmester. Det faldt i hans Lod baade at klare Revolutionens Brydninger i den lille By, de mange Strejker og Uroligheder, som Krigens Afslutning førte med sig, Afstemningsperioden og endelig Modtagelsen af den danske Garnison og de danske Embedsmænd i 1920.

Fig. 39. Borgmester E. A. H. Rathje.
Fotografi fra 1895.

III.

KOMMUNALE REFORMER.

I Danmark er Tiden 1870—1920 kendetegnet ved en usædvanlig kulturel Fremgang paa næsten alle Samfundslivets Omraader. Det gælder ikke mindst Byerne, der i denne Periode gennem stærk industriel og handelsmæssig Foretagsomhed og ved Hjælp af en Række kommunale Forbedringer forvandles fra hyggelige gammeltdags Købstæder med toppede Brosten og maleriske Købmands-

Fig. 40. Fysikus F. F. Ulrik.
Fotografi fra ca. 1860.

gaarde til Nutidens Provinsbyer med renlige Gader, moderne Forretninger og store, ofte alt andet end skønne Etaagebygninger.

I Tønder har Tempoet af mange Grunde været langsommere og Udviklingen ikke helt den samme, hvorfor den lille Stad da ogsaa har bevaret adskilligt mere af Smaastadens Hygge og Venlighed end mange andre Byer af tilsvarende Størrelse. Her kom ingen større industrielle Virksomheder i Gang, Havnen slikkede til, og selv 60ernes og 80ernes Jernbaneanlæg bragte ikke større Forandringer hverken i Folketal eller erhvervsmæssige Muligheder. Kvægmarkeder og lokal Oplandshandel var og blev den lille Bys vigtigste Indtægts-

kilder. Derfor er de kommunale Reforme her gennemført i et sindigere Tempo, end hvor Fabriksfløjter hvinede og Maskinernes Kulrøg sværtede Gavle og Tage. Stort set gik den store industrielle Omvæltning i forrige Aarhundredes sidste Halvdel uden om Tønder By.

Men det forhindrede naturligvis ikke, at et dygtigt og solidt Bystyre efterhaanden fremmede saadanne tekniske og sociale Forbedringer, som andetsteds var laget i Brug, og som stigende Fordringer til Komfort og Hygiejne nu skulde nødvendiggøre.

Allerede lige efter Fredsslutningen i Efteraaret 1864 tog Bystyret fat paa at gennemføre de forud lagte Planer om at rejse et kommunalt *Gasværk*. Det blev bygget paa Holmen mellem Møllekulen og Skibbroen bag det gamle Porthus, delvis paa det gamle Tønderhus' Tomt og stod færdigt i 1865. Med det stigende Gasforbrug har det maattet udvides adskillige Gange, sidst i 1911.

Byens første *Sygehus* blev bygget i 1787 paa Initiativ af Fysikus (Amtslæge) Dr. Kriechauff. Ved Statholderskabets Resolution af 10.

Fig. 41. Møllekulen og den gamle Vandmølle.

5. 1787 blev det skattefrit, men maatte alligevel lukke faa Aar senere paa Grund af manglende Midler (jfr. S. 215-16). I 1855 fik daværende Fysikus, Dr. *Ulrik* indrettet et nyt Sygehus ved Østerport i det yderste Hus inden Alléen (nu Østergade Nr. 73). Med sit ganske ringe Antal Senge maatte det gøre Fyldest, indtil Byen med Tilskud fra Amtet i 1895 opførte den ældste Fløj af det nuværende Amtssygehus, der toges i Brug 10. 11. 1898 og senere flere Gange er blevet udvidet.

Men Tønders særlige Bekymring var dog Drikkevandet. Thi som det hed allerede i Erik Pontoppidans »Danske Atlas« fra 1781: »Paa Vand har Staden ingen Mangel, men det er ey med det beste«. Hvad der endnu idag er et Problem for Marskens afsides beliggende Landsbyer som Rudbøl, har gennem Aarhundreder beskæftiget Tønders Indbyggere: hvorledes skaffe godt Drikkevand? Fra gamle Brønde i Byhusenes Gaarde og paa aabne Pladser, paa Torvet foran Raadhuset, hentede man det hverken særlig sunde eller rene Vand til Husholdningsbrug, og til Vask havde man om Sommeren Vidaaens rindende Strøm, der endnu bruges af adskillige Familier. De gamle Tøndringer ænsede vel mindre Ulemperne ved det daarlige Vand, des mere klagede de tilflyttede, og fra 1870erne

Fig. 42. Østergade med Rendestene.

rummer Byens Avis jævnligt Klager over dette Forhold. I 1878 drøfter »Tondernsche Zeitung« for Alvor et fantastisk Projekt om at føre en Vandledning ind til Tønder fra den ca. 2 km mod Vest liggende »berømte Helsekilde i Rørkær, hvorfra saa mange Mennesker i Tidernes Løb har hentet Sundhed«. Diskussionen forstummer dog, da en landlig Indsender oplyser, at Kilden for Tiden højst giver 7-8 Spande Vand daglig, maaske mindre. Og saa venter man taalmodigt videre, det er aabenbart en Marskbys Skæbne at skulle nøjes med slet Vand. Først ved Aarhundredskiftet tog Byraadet alvorligt fat paa at løse Spørgsmaalet, og i Aarene 1901-02 rejstes ved Siden af Gasværket Byens store Vandværk med det massive Vandtaarn, der nu sammen med Kristkirkens yndefulde Spir er Byens Vartegn for den ensomme Vandrer i Marskengene. Dermed ophørte de allfor hyppige Tyfus-Epidemier, som Byen har været hjemsogt af, men ikke alle Borgere forstod Betydningen af at faa rent, smittefrit Vand. Endnu i 1912 indberetter Medicinalraad Dr. Horn, at enkelte gamle Brønde stadig er i Brug i Tønder.

Ogsaa paa anden Maade var de hygiejniske Forhold utilfredsstillende. I en utrykt Samling Erindringer fra 70erne hedder det: »Tønder var dengang en lille By paa lidt over 3000 Mennesker og

*Fig. 43. Vidaagade brotægges.
Fotografi fra 1880'erne.*

laa endnu helt inden for sine Alléer, kun mod Vest uden for Strømmen laa »Nystaden«, en spredt og meget uregelmæssig Bebyggelse. — Byen var hyggelig og venlig at se paa, men renlig var den ikke, da der saa at sige ingen Kloaker fandtes, og Spildevandet gik glat ud i Rendestenen, der ofte skinnede i alle Regnbuens Farver; og særlig i de haarde Vintre var næsten hele Gaden fyldt af de frosne Rendestene, men det var jo ganske naturligt og kunde ikke være anderledes. Paa begge Sider af Hovedgaden laa »Bag e Stoll« (den nuv. Vidaagade og Nørregade, Skilbrogade og Allégade), som i det væsentlige blev optaget af Lagerpladser, Affaldspladser og mægtige Møddinger. Det var ikke noget særligt behageligt Opholdssted for Mennesker, hvorimod Rotterne trivedes udmærket der og forøvrigt i hele Byen«. »Den i Byens Gader beliggende Staldgødning«, formaner Tondernsche Zeitung i 1873, »maa nu fjernes fra Byen, hvis en Bøde paa 3 Thlr. skal undgaas. Da det i den sidste Tid flere Gange er hændt, at Gaderne er blevne tilsmudsede af Indholdet fra utætte Vogne under Udkørsel af Gødning, gøres der samtidig opmærksom paa, at saadan Tilsmudsning af vore Gader fremtidig trues med en Bøde paa indtil 20 Thlr.« — Dog har det næppe hjulpet meget; endnu i 1880 taler den samme Avis om »Møddinger, der ligger midt paa Gaden«.

Fig. 44, Den ældste Badeanstalt.

Tønders Kloakering blev først gennemført efter 1920. Men i Sommeren 1873 udførtes en haardt tiltrængt Istandsættelse af Byens lange Hovedgade, der især efter de store Markeder i lange Tider var næsten ufremkommelig. Den blev nu belagt med Brosten, gammeldags toppede Sten, og det hilses af Byens Borgere som et umaadeligt Fremskridt. Arbejdet maatte delvis udføres ved Natetid, da Byen fuldstændig savnede Omkørselsveje. I 1878 føjedes den søndre Fløj til det gamle Alderdomshjem i »Helligaandshospitalet« (nedrevet i 1940 ved Statsseminariets Udvidelse), og samme Aar rejstes den nordre »Vajsenhusfløj« som Erstatning for en stærkt forfalden Bygning paa samme Sted.

Som en Hjælp i Sommertiden til det vanskelige Rengøringsproblem har Badelivet fra gammel Tid udfoldet sig muntert langs Vidaaens Bredder, især i de to »Aborreker«, neden for Bachmanns Mølle, men ogsaa langs Sommerdigets grønne Skraaninger. Med visse Mellemrum rejste Byens Avis Kravet om bedre Forhold for den »badende Ungdom«, og i 1878 bygges den første beskedne Badeanstalt ved Møllekulen; i Firserne kom den næste, anlagt paa Holmen, hvor Vidaaen og Galgestrømmen mødes, oven for Byen. Her har Skolernes Badeliv siden da haft sit faste Tilhold Sommeren igennem.

Lige fra Borgmester Richtsens Dage har Bystyret i Tønder følt et Ansvar overfor Byens Forskønnelse. Ved Hjælp af det Legat, som var knyttet til denne fortjenstfulde Mands Navn, købte Magistraten allerede i 1857 af Staten den gamle Holm i Vidaaen og anlagde Forbindelsesvejen fra Nørre-Allé til det smukke Sønder-Borgerdige. Her traadte nu den private Foretagsomhed til, idet den i 1820 grundlagte »Alle Privat-, Spar- u. Leihkasse« (nu »Tønder Sparekasse«) i 1878 skænkede Midler til at omdanne Holmen til en Bypark, det nuværende smukke »Anlæg«, der skænker Byen Ly og Skønhed i dens nordøstre Hjørne. Desuden skænkede Sparekassen en væsentlig Del af Midlerne til de to svungne Broer, der forbinder Anlægget paa Holmen med Byen og Borgerdiget. Byens Avis priste begejstret det smukke Gelænder fra Jernværket i Lüneburg; Nutiden glæder sig mere over det nete og velholdte Anlæg i den træfattede Egn.

Som en værdig Afslutning paa dette Afsnit af Byens Forskønnelse rejstes paa Borgmesterens Initiativ og med kommunal Støtte et Mindesmærke for den højtfortjente Borgmester og Justitsraad Carsten Richtsen i det nordvestre Hjørne af Nørre Allé. Portrætbusten er af Tønder-Billedhuggeren Johannes Møllgaard, og Afsløringen fandt Sted den 17. Juli 1881 ved en større »Bürgerfeier« med Taler af Provst Carstens og Borgmester Streckenbach. Om Aftenen var hele Nørre Allé illumineret.

Efterhaanden vaagner da ogsaa Ønsket om, saavel af Hensyn til Byens Forskønnelse som især til Sundhedsforholdene at faa de store Kvægmarkeder anbragt uden for Byen. Fra gammel Tid var de blevet afholdt midt i Byens lange Hovedgade, saaledes som det endnu ses f. Eks. i Løgumkloster. Studene stod bundne i lange Rækker paa begge Sider af Storegade og Østergade og paa den egentlige Markedsplads foran Raadhuset, rundt om den gamle Bypumpe midt paa det nuv. Torv. I Længden maatte denne Ordning føles meget utilfredsstillende, særlig for de omboende, og den var ganske uforenelig med selv de beskedneste Krav til renlige Gader. I de smalle Gader steg Stanken af Kogødning som en Æm omkring Husene, og længe efter hvert Marked henlaa Gaderne under et Lag af stinkende Pløre, indtil Regnen efterhaanden fik det værste skyllet bort. Der fremkom adskillige velmente Forslag i Byens Aviser, og omsider besluttede Byraadet, dels for at raade Bod paa disse Ulemper, dels for des bedre at kunne konkurrere med Husum, sidst i 1880erne

at anlægge en virkelig fast Markedsplads paa Fennerne syd for Byen. I 1893 fuldendtes den store Kvæg- og Hestemarkedsplads uden for Sønderbro med Brølægning, Afløbsrender, Jernbaase og Markedshal, Byens mest betydningsfulde Handelsplads.

Med Gasværk, Sygehus, Vandværk og Markedsplads stod Tønder efter en lang Stilstandsperiode ved dette Aarhundredes Begyndelse nogenlunde paa Højde med Byer af tilsvarende Størrelse i Provin- sen. Det næste Skridt blev taget kort før Verdenskrigen, da Byen i 1910-11 paa Slotspolden fik bygget sit lille Elektricitetsværk, som senere maatte udvides betydeligt. Samme Aar naaede den nybyg- gede »Städtische Realschule« i Popsengade, den nuværende Stats- skole, fuldt Klåsetal.

IV.

NÆRINGS LIV, JERNBANEANLÆG, KULTURELLE FORHOLD.

TØNDER Bys Vaaben er som bekendt et gammelt Skib, et Minde om Byens ældgamle Forbindelse med det aabne Hav. Skønt denne Forbindelse i 1864 længst var ophørt, dukker der ogsaa i det følgende Tidehverv nu og da Planer frem om fornyede Muligheder for Skibsfarten. De næres dels af gamle Minder, dels af Frygten for helt at blive overfløjet af Konkurrenten Husum med dens dengang blomstrende Havneby Tønning. Især blev Fan- tasien sat i Bevægelse af Begivenheder som den lille Hjuldamp- er »Bismarcks« eventyrlige Sejlads fra Højer Sluse til Tønder Skib- bro i Efteraaret 1871, besunget i Vers og Digte. Skibet sad rigtig- nok undervejs flere Gange fast i Mudderbanker, men det lykkedes at gennemføre Sejladsen; med stort Besvær blev den ret fladbun- dede Skude vendt i det smalle Bassin foran Skibbroen, hvorpaa den dampede tilbage igen, hilst af jublende Tønderborgere, der betragtede Begivenheden ikke som et sidste Glimt af svundne Dages indbringende Sejlads, men som et Varsel om en ny og straa- lende Epøke i Søfartens Tegn.

I Løbet af 1870erne indeholder »Tøndernsche Zeitung« adskil- lige velmente Forslag til Uddybning af Vidaaen paa Strækningen Tønder-Højer Sluse; Tønder bør hævde sit Ry som Havneby, hed-

Fig. 45. Skibbroen 1921.

der det, hertil kunde man f. Eks. anvende Byens Andel i de franske Erstatningsmilliarder fra Krigen 1870-71! Hvorfor skal Tønning gaa af med hele Profitten af Sejladsen paa de engelske Havne? Pudsigt nok bringer Bladet ogsaa en forarget Indsigelse fra en Borger i Højer, der forklarer, at Tønders Dage som Havnestad længst er forbi; den er allerede afløst, ikke af Tønning, men af Højer!

Det hele blev kun til Anlægget af en ny Kanal mellem Møllekullen og Skibbroen i 1878, saa svandt Interessen for disse Projekter, og langsomt slikkede Havnen ved Skibbroen til. Dens mudrede Vande sattes kun i Bevægelse, naar en Jagt med Byg til Bryggeriet eller brede Fragtbaade fra Rudbøl og »e Friis« med Pegger (Sivmaatter) og Faar lod de brogede Sejl falde og fortojede ved Skibbroens rustne Ringe, indtil Marskens Afvanding efter 1920 helt gjorde det af med den gamle Havn, hvoraf kun Gadenavnet »Skibbroen« nu er tilbage.

Og i Tønders Avis taler de regelmæssige store Annoncer om Kreatur- og Udvandrerdampernes ugentlige Afgang fra Tønning til London og Newcastle deres tydelige Sprog. Ad den Vej rejste baade Mennesker og Dyr til England og videre ud i Verden, indtil

ogsaa Dokhavnen i Tønning efterhaanden skulde glide over i Smaastadens Ubemærkelighed, mens Hamborg og Esbjerg tog hver sin Part af den store Fragt over Vesterhavet.

Kniplingeindustri og Studchandel var et solidere Grundlag for Byens Erhvervsliv end den side Aa, der glider mod Vadehavets gullige Bølger. Og dog var Kniplingeindustrien med dens ærværdige Traditioner fra Brabant allerede stærkt i Tilbagegang fra 1825, og endnu mere efter 1864, fordi Kvindernes Haandarbejde ikke i Længden kunde holde Trit med de nye Moder og navnlig den industrielle Foretagsomhed i Udlandet, og fordi man her hverken havde Kapital eller Initiativ til at tage Kampen op med Flanderns og Schweiz's fremragende Produkter paa dette Omraade.

Men Markederne holdt sig. Og selv om Tønders Markeder ikke paa langt nær kunde konkurrere med de større Markeder i Husum, der var og blev Slesvig-Holstens store Kvæghandelsby, saa var de dog fremdeles anseelige og meget maleriske. I Aarene efter 1864 laa den aarlige Tilførsel paa 15.-25.000 Stk. Hornkvæg, nogle Tusind Heste og store Mængder af Faar. Disse store Drifter af Kvæg kunde ofte spærre Gaderne saa grundigt, at al anden Trafik ophørte, og i hvert Fald Seminaristerne heri fandt en gyldig Grund til at komme for sent paa Seminariet, fordi de maatte søge Omveje »bag e Stoll« eller afvente Hornkvægets langsomme Procession, afbrudt af Kampe og Udflugter ind i Smøgerne. For Byens Borgere var Markederne de store Stunder i Aarets jævne og ensformige Gang. Kvægmarkederne var præget af alvorlige og store Forretninger, til Gengæld blomstrede Gøglet ved Krammarkederne. »Vi lever nu i Efteraarets Markedsglæder«, skriver »Tondernsche Zeitung« i Oktober 1871. »Hele Dagen og den halve Nat bliver der spillet, fløjlet, trommel og sunget i Gaderne, saa Ørerne er ved at falde af en. Til Gengæld forstaar vore bedste Værtshuse at underholde behageligt med Musik og Sang. Der er iaar flere Markedsboder end vanligt; Krigspanoramaer (Sedan), Voksfigurer, ny Karuseller, en Dame paa 400 Pund og meget andet«.

For Værtshusene var det en gylden Tid, selv om der var mange af dem; endnu ved Aarhundredskiftet havde Tønder henved 60 forskellige Udskænkingssteder, saa det har ikke været lige let for alle at komme »helskindet« gennem Byen. Blandt de »bedre Huse« nævnes først og fremmest »Im Weissen Schwan« og den gamle »Ratskeller« under Raadhuset, hvor ogsaa Byens »Senatorer«, som

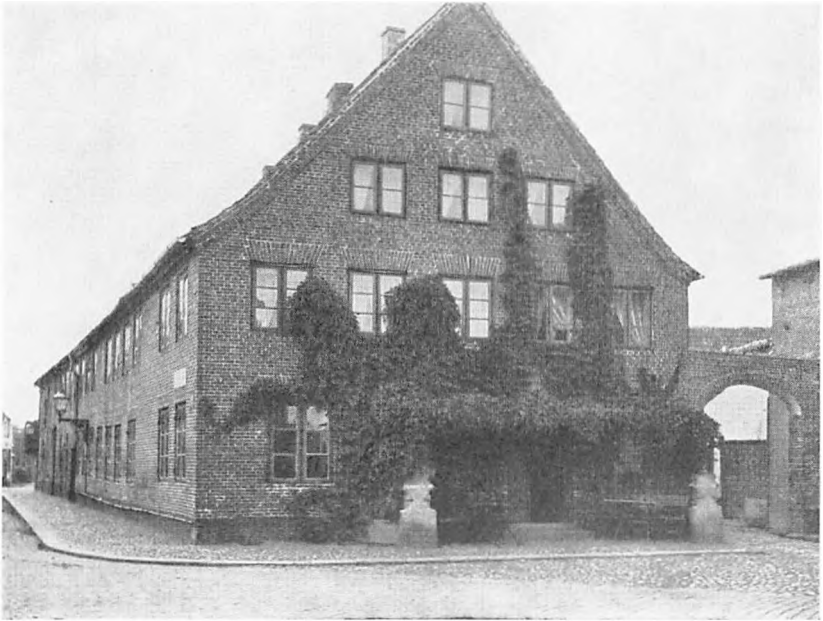

Fig. 46. »Dyreliv« paa Vestergade.

Fotografi fra ca. 1880.

Raadmændene kaldtes, og deres Kolleger jævnligt slukkede Tørsten efter Møderne. Herfra var Vejen til Detentionen, »Klotzen«, ikke lang, og den skal nu og da frivilligt være benyttet af Senatorer, der ikke ønskede at gaa lige hjem. Byens fineste Hotel var »Stadt Hamburg« i Vestergade, hvor Borgerskabet holdt sine Fester. Et andet kendt Mødested var Hotel »Stadt Copenhagen« mellem Pebergade og Kogade; her stod der altid Bænke uden for, der af Borgerne anvendtes som Hvilested paa Spadsereturene ad Hovedgaden. Det nuværende »Tonhalle« hed oprindelig »Zum goldenen Klotz«, men blev i 70erne af en ny Vært forbedret til »Stadt Wien«. I daglig Tale hed det dog stadig, at man skulde op »aa æ Klods«, indtil Stedet efter en Udvidelse og Modernisering i Firsernes Stukstil fik sit nuværende Navn »Tonhalle«. Men foruden disse mere prominente Restaurationer fandtes der en Mængde mindre Værts-huse med mere eller mindre prangende Navne og Inskriptioner (det fine Hotel »Bunkenburg« i Richtsensgade, det mindre fine »Soli Deo Gloria« i Østergade).

Paa Kvægmarkedet mødtes sønderjyske Bønder med Frisere, Holstenere, Opkøbere fra Hamburg, ja helt fra Rhinlandene. — Hver By og Egn havde sit Stamkvartér, hvor man tog ind — de danske

*Fig. 47. Humlekærren,
Fotografi fra ca. 1900.*

Bønder slog sig ned hos Mutter Hage i »Humlekærren«, lige overfor laa Tyskernes Værtshus »Weisser Schwan«. Paa Krammarkedet var den første Dag gerne Borgernes, den anden Bøndernes Dag; først den tredje Dag strømmede Tyendet til, og den blev hyppigt den livligste. Det er da intet Under, at der i Byens Avis hyppigt findes Klager over den ret store Drukkenskab, som navnlig Markederne fører med sig, ravende Kvægpassere og beruset Tyende gør Gaderne usikre, Slagsmaal og Skraal lyder ud fra de mange, mindre pæne Værtshuse, og ad Landevejene raser berusede Bønder hjemad i svinglende Vogne, natlige Ture, der nu og da ender med Ulykker i Vejgrøfter og ved Broer. Ofte klages der over de to aarlige »Krammarkeders« Uanstændighed (Pinsemarked og Mikkelsmarked). »Ved dette Foraarsmarked handles der ikke med nogen som helst fornuftige Varer«, hedder det, maaske med en af Byens Handelsstand inspireret Pen; man trækker Penge af Bøndernes Karle og Piger, Drukkenskab og Gadeuorden er Følgerne. »Tondernsche Zeitung« henstiller, at dette Marked simpelthen ophæves, hvad dog ikke skete.

Fra 1877 besluttede Byen at opkræve Stادهpenge paa Marke-

derne, 20 Pf. pr. Hest og 10 Pf. pr. Stk. Hornkvæg, til nogen Misfornøjelse for Bønderne og Kvæghandlerne. Disse havde til Gengæld i Løbet af 1870erne kunnet glæde sig ved en jævn Prisstigning, som Følge af det engelske og tyske Markeds store Behov. Da Englands Beslutning om en midlertidig Importstandsning i 1880erne medfører dalende Priser, finder Avisen i Tønder, at Englands Holdning er meget forklarlig. Borgerne i Tønder har bittert maattet mærke, hvad Kødet efterhaanden kostede, Priserne har været urimeligt opskruede: da Landmændene desuden er kommet i den slette Vane at købe flere og flere af deres Varer andetsteds, særlig i Flensborg og Hamborg, er der for vor By ingen Grund til Medlidenhed, hedder det, mere snusfornuftigt end egentlig forudseende.

Naar baade Landmænd og Borgere nu lettere end før kunde komme udenbys, skyldtes dette i første Række de nye *Jernbaneanlæg*, som i 1860erne og 1880erne skulde forbinde den ensomme Marskby med nye Handelsveje og langt store Stæder.

I det meste af den her behandlede Periode af Tønder Bys Historie holder dens Indbyggertal sig forbausende konstant. Indtil Aarhundredskiftet er der kun Tale om en jævn, ringe Vækst, derefter stiger det noget stærkere, uden dog paa nogen Maade at følge med Udviklingen i Byer af tilsvarende Størrelse i det gamle Land. I det store og hele staar den lille Marskby stille mellem 1864 og 1900, hvad der klart fremgaar af denne Oversigt over Indbyggertallet (efter Ludwig Andresen):

1860	havde	Tønder	3 216	Indbyggere
1867	»	»	3 452	»
1885	»	»	3 516	»
1890		»						3 852	»
1900	»	»						3 969	»
1910	»	»						4 807	»
1921	»	»	5 129	»

Heller ikke Jernbaneanlægene i 1860erne og 1880erne fremkaldte nogen væsentlig Ændring i denne meget langsomme Vækst. Men da Tønders Dage som Havnestad efter 1864 forlængst var forbi, maatte det nu blive en vigtig Opgave for Bystyret og Stadens foretagsomme Forretningsmænd saa hurtigt som muligt at faa Tønder knyttet til det Jernbanenet, som allerede den danske Stat havde begyndt at flette gennem denne Landsdel.

I 1860 paabegyndtes nemlig under Ministeriet Monrad Anlægget af den store østjydske Længdebane, der blev færdigbygget i forskellige Afsnit i Løbet af 1860erne. Midt under Krigen, den 15. April 1864, aabnedes Strækningen Flensborg-Rødekro paa Højderyggen; den blev efter Krigens Afslutning af den prøjsiske Stat forlænget til den nye Grænseby Vamdrup.

Ved Fredsslutningen i Wien den 30. Oktober 1864 indgik der i Fredstraktaten den Bestemmelse, at det samme engelsk-danske Entreprenør-Firma, der havde bygget for den danske Stat, skulde gøre det slesvig-holstenske Net færdigt. Og kort efter Fredsslutningen paabegyndtes Anlægget af den lille 27 km lange Tværbane, der skulde forbinde Tønder med den østlige Længdebane. Indtil da havde Tønder med sine ca. 3000 Indbyggere ligget helt indenfor Alléerne og Vidaaen. Nu medførte dette Baneanlæg Bygningen af den lille Banegaard, der nu kaldes »Tønder Øst«, uden for Nørre Allé, der maatte gennembrydes af Richtsensgades Forlængelse ud til Banen. Den 26. Juni 1867 aabnedes Strækningen Tønder-Tinglev, der i lang Tid var Byens eneste jernbanemæssige Forbindelse med Omverdenen og vel fremdeles er den vigtigste.

Drøftelsen af Jernbaneanlæg forstummede dog ingenlunde hermed. Det var en stor Fordel for Tønder at opnaa en saa bekvem Forbindelse med Flensborg — en Times Jernbanerejse — og derfra videre til Hamborg. I Løbet af 70erne og 80erne dukker der stadig Projekter op om nye Baneanlæg, særlig en vestlig Længdebane. Det skyldtes dels den stortyske »Gründer-Periodes« hele pengemæssige Foretagsomhed, som paa forskellig Maade sporedes helt her op, dels udsprang det af en ikke ugrundet Ængstelse for ikke at kunne staa sig i Konkurrencen med Husum. Det blev det saakaldte »Marschbahngesellschaft«, et stort tysk Entreprenør-Firma og Aktieselskab, der efter langvarige Forhandlinger, hvorunder Tønder Amt indskød et Beløb paa 1 Million Mark, paatog sig at bygge den lange Vestbane fra Heide over Tønder til Grænsebyen Hviding. Under Drøftelserne var der fremsat Planer om at føre Linien over Løgumkloster, ja, det overvejedes endda at lægge den uden om Tønder over Højer, hvad der maatte forurolige Bystyret i Tønder i høj Grad.

Vestbanen blev aabnet for Drift den 15. November 1887, og helt ned til efter Genforeningen beholdt den nye Banegaard Navnet »Marskbanegaarden« (Tønder H.). Anlægget af en særlig Godsban-

Fig. 48. Det første Tog forlader den gamle Banegaard. 1887

gaard et Stykke syd for Stationen fremkaldte en Del Kritik fra Byens Side, man kaldte den for »Neu Uberg« paa Grund af dens ret afsides Beliggenhed, og flere Henvendelser blev forsøgt til Banedirektionen i Altona, men forgæves.

Men i Hovedsagen havde Tønder faaet sin Vilje; Vestbanen kom ikke til at gaa uden om »Marskens Hovedstad«. Til Gengæld tog man ret hurtigt fat paa at bygge den lille 14 km lange Bane-strækning fra »Marskbanegaarden« til Højer Sluse, ikke mindst med Henblik paa den dengang ret livlige Badetrafik til Vesterland og de andre Badesteder paa Øen Sild. Denne Banelinie, der nu næsten helt har mistet sin Betydning, blev aabnet den 15. Juni 1892. Den blev straks overtaget af den prøjsiske Stat, der fra 1. Januar 1890 havde erhvervet hele Vestbanestrækningen.

Tønderbanerne blev saaledes udelukkende prøjsiske Statsbaner, og i Modsætning til Haderslev og Aabenraa-Sønderborg Amter anlagdes der i Tønder Amt ingen af de noksom bekendte smaa Amtsbaner, tildels vel paa Grund af den ret spredte Bebyggelse her i Vesteregnet.

Jernbaneforbindelserne til Tønder fik vistnok især Betydning ved at aabne Vejene ud til Omverden fra den ensomt og afsides beliggende Marskby. Især betød den nye Forbindelse med Flensborg en Del for de tønderske Forretninger, der nu paa talrige Omraader blev Agenturer og Filialer for de større Grossistforretninger og Handelshuse i Flensborg (og Hamborg), en Udvikling som nærmest skulde svække Handelsstandens Selvstændighed. Men uden

Tvivil har Banerne ogsaa bidraget til det voksende Folketal og det større Røre, der mærkes i Tønder henimod Aarhundredskiftet.

Et levende Indtryk af det hyggelige Smaastadsliv i den gamle særprægede By med de skønne Gavle, de udskaarne Husdøre og de fremspringende Karnapper, kan man faa ved at læse — eller se — to smaa lokale Dialektskuespil (af Lorenz Holm Andersen), fra Slutningen af forrige Aarhundrede. Sprogligt er de helt prægede af den kulturelle Grænsebys ejendommelige Kaar, hvor Dansk og Højtysk, Plattysk og Frisisk lyder mellem hinanden, af den gamle Bys udpræget slesvigske Atmosfære med dens den Gang rent tyske Kulturinstitutioner, dens danske Opland og dens frisiske Naboegne. Men ogsaa i Stemning og Indhold er de smaa Skuespil, især »Der verschriebene Vetter«, der handler om de smaa Haandværkerhjems Kamp for at faa en Seminarist som Logerende, dels for at øge Indtægterne, dels for at faa en Datter afsat, levende Billeder af den lille Bys snævre Lilleverden med dens Borgeres nyfigne Interesser for de nærmeste Naboers Gøren og Laden, af de trange Kaar i de smaa Hjem i Nørregade og »Bag e Stoll«, af en stadig Kamp for Tilværelsen, oplivet af veltalende Drøftelser over evindelige Kaffeborde, af smaaborgerlige Originaler, Sladder og By-snak, en lille, meget lavloftet, men ogsaa meget selvbevidst, spillevende Verden.

De ydre Træk i denne lille Stads Fysiognomi er vel ikke uvæsentligt forandret, af Firsernes og Halvfemsernes smagløse Stukfacader og Pastichegavle, af uskønne Etagebygninger som »Stadt Hamburg« (nuv. Hotel »Tønder«,) Bryggeriet i Østergade (1888) og andre, af Yderkvarterernes henholdsvis tysk- og danskprægede Forstadsbebyggelser. Men ingen Turist i Tønder behøver at være i Tvivil om, at han paa Torvet har et Stykke ægte Gammeltønder for sig, selv om Kagmanden (Fig. 16), den saakaldte »Roland«, der har staaet paa Lilletorv i hundrede Aar, er fjernet, og de gamle skæve Bindingsværkshuse har maattet vige Pladsen for statelige Bygninger, at talrige Huse i Hovedgaden har bevaret deres Præg saa godt som uændret, og at han i Uldgade og Slotsgade staar Ansigt til Ansigt med svundne Dages Tønder, hvorfra der let lod sig hente Dekorationer til en holbergsk Komædie.

Som det fremgaar af det forannævnte lille Stykke, har det ikke sjældent været Seminariet, der synes at have givet Anledning til

Samtalestof i den lille Stad. Snart er det de mange nybakte Seminarister, der lufter deres Huer, og hvis burschikose Optræden paa »Schweizerhalle« eller i Møgeltønder Kro giver Anledning til Munterhed eller Forargelse. Snart er det »Serenader«, der afsynges foran »Direktoratsboligen« paa Østergade eller ved en afholdt Seminarielærers Hus, lejlighedsvis er det Slagsmaal paa mindre ansete Værtshuse. Og ved de aarligt tilbagevendende Festligheder, Mindedage fra Treaarskrigen, Sedandagen (2. 9.), Kejserens Fødselsdag (22. 3.) eller lignende patriotiske Lejligheder optræder de tyske Seminarister i Flok og Følge, — mens det ellers, ifølge »Tondernsche Zeitung«, kniber noget med Deltagelsen fra Borgerskabets Side — hvorfor Bladets Referater af disse Begivenheder ikke sjældent krydres med Behrejdelse til de alt for mange fraværende ved Processionen til »Schweizerhalle« eller ved den patriotiske »Essen« paa »Stadt Hamburg« eller i Tonhalle. Paa glade Fodture synger Seminaristerne Vaaren ind, ved Markederne er de interesserede Tilskuere, og i Tonhalle synger de i Kor for Borgerskabet. Selv da et rigstysk Blad klager over de dansksindede Seminaristers demonstrative Optræden med danske Sange og Huer »efter en fra Jylland hentet Model(!)«, tager »Tondernsche Zeitung« dem lokalpatriotisk i Forsvar; det er vist ikke ondt ment, siger Bladet. Og blandt de officielle Foredragsholdere, der sørger for Borgerskabets intellektuelle Næring, optræder — foruden lilrejsende »Navne« — ogsaa Seminarielærer Petersen, der taler om »Filisteren«, — et Emne, hvortil han næppe har været i Bekneb for Stof; eller Seminarielærer Wilms, der taler om Planeten »Venus« for en Forsamling af kulturelt interesserede Tøndringer.

Meget regelmæssigt dukker rejsende Teaterselskaber op og indbyder Borgerskabet til Skuespil i Tonhalle, Byens »Musentempel«, som det hed i det tyske Blads akademiske Stil. Baade »Faust«, »Der Trompeter v. Säckingen«, »Othello«, Wiener-Syngestykker og Offenbachske Operetter gaar over Brædderne, men synes ikke altid at blive værdsat af Byens Publikum, og det sker, at Spillet kritiseres. Fra Danmark kom i 70erne jævnlgt det Petersenske Teaterselskab fra »Theatre du Boulevard« i København, der opførte baade ældre Stykker af Holberg, H. C. Andersen og Overskou, og nyere som Hostrups »En Spurv i Tranedans«, Bjørnsons »En Fallit« og Ibsens »Hærmændene«. Ved disse Forestillinger var Besøget — ifølge det tyske Blad — særdeles godt, og Selskabet

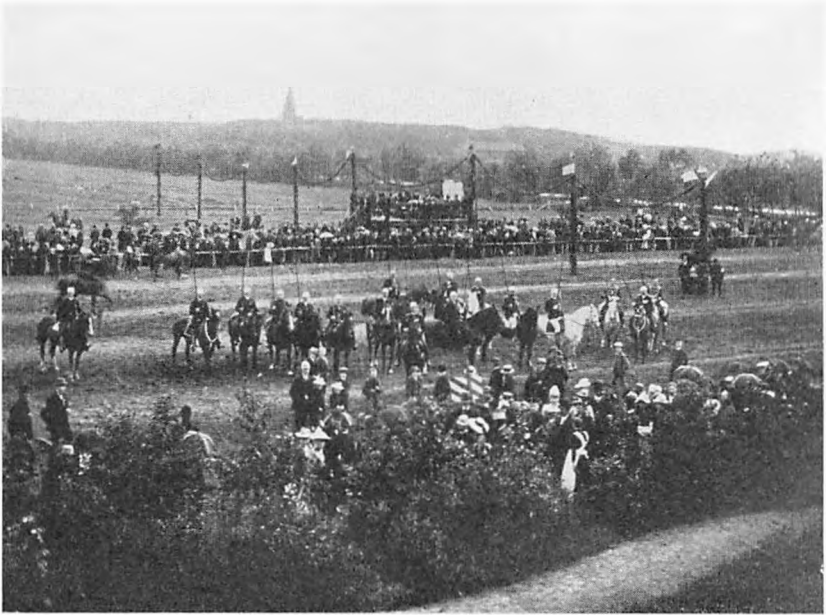

Fig. 49. Ringridning.

roses for Udførelsen. Dog kan det gaa galt, som da en Ytring i »Kaptajn Grants Børn« i 1880 blev opfattet som krænkende for det tyske Sprogs Ære, hvorefter Bladet bringer Direktør Villh. Petersens udførlige Erklæring herom. Efterhaanden medførte de nationale Tilkendegivelser, som fremkaldtes af Scener i »Elverhøj« eller »Tordenskjold i Dynekilen« dog Myndighedernes Uvilje, og i 80erne blev de danske Skuespil forbudt.

De aarligt tilbagevendende Fester var Skyttefesten og Ringridningen; de varede flere Dage, saa Deltagerne vistnok ikke kunde holde til mere, især efter den afsluttende Festaften. Der var stor Tilstrømning baade af Deltagere og Publikum fra By og Land. Baade Skydningen og Ringridningen foregik paa en Fenne bag ved »Skyttegaarden«. Festerne var overvejende præget af tysk Deltagelse, men Øjenvidner beretter, at jo længere de varede, des stærkere trængte det danske Sprog igennem i Sang og Tale.

Badesæsonen ved det store Vesterhavsbad paa Sild spillede i Slutningen af forrige Aarhundrede en voksende Rolle for Tønder, idet alle Badegæster maatte passere denne By, hvorfra de i Vogne transporteredes til Dampskibet ved Højer Sluse. Gæsterne kom

Fig. 50. Badegæster paa Vej til Højer Sluse.
 Fotografi fra ca. 1875.

ofte langt oppe fra Tyskland, i Godtvejrperioder kunde der holde henvend 30 Vogne udenfor Hotel »Stadt Hamburg«, og Byens tyske Aviser indeholder ærbødige Notitser om de mange fyrstelige Personer, der ved en flygtig Visit kastede Glans over »vor lille By«.

Levemaaden i Tønder i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede har gennemgaaende været beskeden; dog førte det højere Borgerskab, ifølge en Udtalelse af Provst Carstens, i Reglen »einen guten Tisch«. Det store Flertal af Befolkningen var dog Smaakaarsfolk, og Kød og Brød var dyrt. Kartofler har spillet Hovedrollen i den daglige Madlavning, derimod brugte man ikke Grønsager. Dommer Gjessing beretter, at han som Dreng engang viste sine Kammerater et Bed med Salat i Faderens Have i Slotsgade og fortalte dem, at det smagte godt. »Vi spiser int Greis!« lød det ægte tønderiske Svar, man holdt sig til Kartoflerne. Af Fisk fik man Aal, Gedder, Sudere og Aalændere fra Vidaaen og Søerne, om Vinteren kom der Torsk fra Esbjerg, om Sommeren »Hvillinger« og »Bakskuller« fra Fanø og Manø. Kaffe med Kandis og stærke Thepunche blev drukket i stort Omfang. Som det stundom endnu kan ses, er det gammel Tønderiskik, at Borgerne om Aftenen rykker Bænke og Stole ud paa Fortovet, hvor Mændene ryger Pipe og snakker sammen tværs over Gaden, et Træk af gammeldags Smaastadshygge, som ganske

godt belyser det fredsommelige Forhold, som almindeligvis bestod mellem den lille Bys Indbyggere, saa forskellige de ellers kunde være, men som Biltrafik og en nyere Tids Tempo efterhaanden har fjernet.

V.

DE NATIONALE FORHOLD I TØNDER.

DET er allerede i Indledningen til dette Afsnit fremhævet, at de nationale Forhold i Tønder som Regel har artet sig paa en meget sindig, vestjydsk fredsommelig Maade, undtagen i de alvorlige politiske Brydningstider. Efter 1864, da hele den danske Embedsstand var blevet erstattet af slesvig-holstenske eller rigstyske Embedsmænd og deres Familier, og de danske Skoler lukkedes, maatte Byens tyske Præg naturligvis træde meget forstærket frem. Det gav sig Udtryk dels i den ringe eller helt svigtende danske Deltagelse i de kommunale og kirkelige Valg og i de officielle Festligheder, dels i dansksindede Borgeres gennemgaaende ringere sociale Position.

Pressen i Tønder er grundlagt i 1813, da Enken efter Rektor og Seminarieforstander J. L. Forchhammer grundlagde et lille Bog- og Accidens-Trykkeri, hvorfra der udgaves et Ugeblad »Tondersches Intelligenz-Blatt« af meget beskedent Omfang (jfr. S. 216). I 1854 overtoges Bogtrykkeriet og Bladet af hendes Søn, der i 1871 afhændede Forretningen til J. W. Goos. Han moderniserede det lille Blad og lod det udkomme tre Gange ugentligt under Navnet »Tondersches Intelligenz-Blatt« af meget beskedent Omfang (jfr. S. 216). ende frisindet, ogsaa i national Henseende; det var ikke særlig regeringsvenligt, og lejlighedsvis dristede den beskedne Avis sig til oppositionelle Ytringer mod selve Bismarck, hvad der bl. a. ses af dette Opraab til Vælgerne fra »Det frisindede Parti«:

»Den almindelige Overbevisning er berettiget, at vor Provins ikke har fundet den Hensyntagen, som den maatte vente . . . Vi vil understøtte alle Bestræbelser, som gaar ud paa at rive vor Provins ud af de hidtidige Hemninger i Udviklingen og omsider faa opfyldt Løfterne om materielt Fremme og fuld Selvforvaltning«.

(T. Z. 18. 6. 1873).

Bladets Indflydelse har dog næppe været særlig stor, og dets noget akademiske Stil var en Smule højtravende for den jævne Læserkreds. Det bragte Nyhedsstof fra Hamborgs og Berlins store borgerlige Aviser, men orienterede ogsaa sin Læsere i rigsdanske Forhold, og nu og da mærkes gennem den smaaborgerlige Andemad svære Dømminger fra den store Verdenshistorie, som naar Eugen Richters flammende Protest mod Regeringens Misbrug af de franske Erstatningsmilliarder faar Plads paa Forsiden af Tønderbladet, eller naar Redaktionen advarer de gode Borgere mod den stats- og samfundsopløsende Socialisme, der i Firserne breder sig i Riget og i Halvfemserne naar til Tønder — eller naar en enkelt ledende Artikel spagfærdigt giver Udtryk for de ellers saa svækkede slesvigholstenske Særstandpunkter og knurrer over Rigskansler Bismarcks Tilløjelighed til at lade »Rigslov« gaa foran »Landslov«.

I 1889 solgte Goos Bogtrykkeri og Blad til Bogtrykker Thamssen, en Føringer, der var kommet til Tønder fra Frederiksstad. Under denne Mands Ledelse slog Bladet hurtigt over i et nyt Spor: det fremtræder nu med udpræget regeringsvenlige Anskuelser, forlægter altyske Synspunkter og stiller sig gennemgaaende ret uforstaaende, til Tider fjendtligt overfor Danskheden. Fra 1897 udvidedes »Tøndersche Zeitung« til et Dagblad, men synes iøvrigt ikke at være meget forskelligt fra de andre tyske Smaaastadsaviser i Nordslesvig. Efter Krigen blev Bladet 1919 solgt til den politisk interesserede Gaardejer Cornelius Petersen, Vester Anflod, der anvendte det til en ivrig Agitation for Danmark.

I 1890 startede den tønderne Bogtrykker Oswald Olesen et nyt Blad »Tønderner Nachrichten«, som Organ for det tyske »Frisindede Parti« og i direkte Opposition til »Zeitung«, der hyldede det nationalliberale Partis Synspunkter. »Nachrichten« vandt ikke helt ringe Tilslutning blandt Borgerskabet, omend ikke i dets mest indflydelsesrige Kredse, det førte gennem hele sin Tilværelse en danskvenlig Politik og var et af de faa tyske Blade i Nordslesvig, der tog Afstand fra Køllerpolitikken. Bladet havde imidlertid baade Strøm og Vind imod sig, og i 1912 maatte det give op for Modpartiets haardhændede Metoder.

Medens den danske Presse i de øvrige nordslesvigske Byer og Flensborg havde været som en Klokke, der vakte og oplivede den slumrende Folkefølelse, havde den altid haft meget svære Kaar i Tønder. Her havde Bladudgiveren, cand. phil. C. A. Willemoës (en

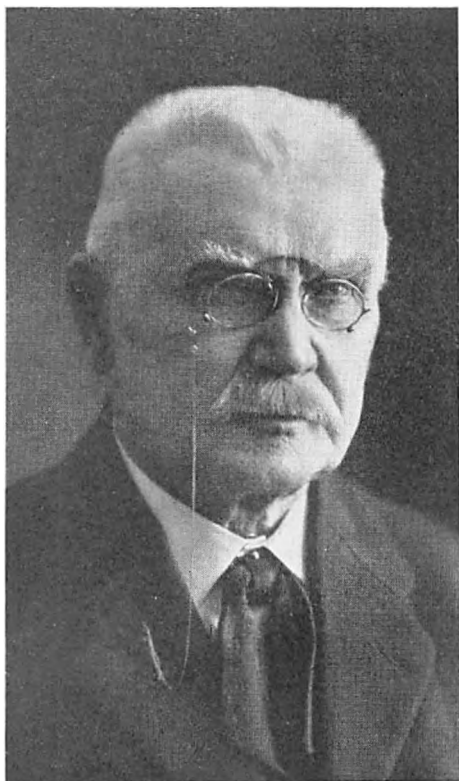

Fig. 51. P. Skovrøj.
Fotografi fra 1920.

Broderson af Søhelten), Redaktør af »Flensborg Avis«, den 1. April 1870 overtaget »Den vestslesvigske Tidende«, en meget beskeden dansk Lokalavis, der var grundlagt i 1856 af Bogtrykker Peder Larsen i Møgeltønder. Efter 1864 fik den haarde økonomiske Kaar, og kort efter at Kri-gen mellem Frankrig og Tyskland i August 1870 brød ud, blev Bladet forbudt, og Redaktør Willemoës blev, sammen med nogle danske Borgere fra Visby og Daler, bl. a. den bekendte grundtvigske Fri-skolelærer Sigfred Ley, arresteret og ført i Krigsfangenskab til Lötzen ved den russiske Grænse, hvorfra de efter 3 Maaneders Forløb vendte tilbage. Willemoës fortsatte Ledelsen af »Den

vestslesvigske Tidende«, indtil han den 6. November 1871 blev sat under Tiltale, fordi han i Bladet noget uforsigtigt havde gengivet en fransk Artikel om nationale Forhold i Europa. Han idømtes 4 Maaneders Fængsel og udvandrede senere til Kongeriget, hvor han blev Lærer i Aalborg.

Derefter var der ingen dansk Avis i Tønder Amt, indtil Redaktør P. A. Skovrøj fra Arrild i 1882 oprettede »Vestslesvigs Tidende« og drev den for egen Regning. Allerede i 1885 maatte han dog opgive den som selvstændigt Forelagende, hvorefter den blev overtaget af »Flensborg Avis« som Særudgave for Vestslesvig. Skovrøj blev Lokalredaktør, og med ukueligt Humør holdt han »Hundevagten« i Tønder som det slagfærdige og muntre Midtpunkt i den lille danske Kreds lige til Genforeningen, en dygtig Skribent, noget af en

Kunstnernatur, hvis satiriske og lunerige Artikler blev læst med Glæde af hans Venner, men ikke en Høvding, vel næppe nok en Folkevækker, »Eneboeren i Søndergade«, som han tituleredes af sin uforsonlige Modstander Redaktør Thamssen ved »Tondernsche Zeitung«.

Danskerne i Tønder førte Mindretallets tyste Tilværelse, uden at det dog skortede paa Anseelse i den daglige Omgang. Paa Torvet boede i Slutningen af Aarhundredet Købmand P. Olufsen, Byens største Forretningsmand, Fader til den senere Borgmester O., ved Siden af hans store Bulik, i »Humlekærren«, boede Dyrlæge Anders Hage, hos hvem danske Bønder stadig mødtes, og hvor kongerigske Blade laa fremme. Paa den modsatte Side, i det Store Apothek, boede Apoteker Haastrup og Kogsinspektør Refslund, der var gift med en Datter af Knud L. Knudsen, Forballum, (den fra Christen Kolds Historie kendte »lille Maren«). I Slotsgade boede i 1870erne den kendte Advokat Gjessing († 1882), hvis Hjem ogsaa har været Mødested for danske Mænd som Lægerne Dr. Jersild og den meget lærde Dr. phil. Friis og Købmand Madsen i Storegade. Fra Schackenborg kom nu og da Grev Hans Schack kørende med Firspand gennem Byen, fra hele Omegnen mødte stoute Bønder, alle Mænd, der ikke skulde tælles, men vejes. Det var selvstændige Borgere med videre Interesser, loyale overfor By og Stat, men med Hjerte og Sind bundet til det gamle Land. Sammenholdet mellem de danske Tønderborgere var dog begrænset, fælles Læsemapper med kongerigske Tidsskrifter cirkulerede i lange Tider mellem Hjemmene, og iøvrigt mødtes Familiernes til et aarligt Bal paa Skyttegaarden og en Sommerudflugt til Gallehus Skov.

Omkring 1890 fandtes der i Byen tre Boglader. I den gamle skæve Bindingsværksbygning paa Hjørnet af Torvet og Søndergade boede den populære Severin Matthiesen (»Severins Hjørne«), i et lille beskedent Hus i Spikergade den agtværdige og flittige Andresen (Fader til Dr. Ludwig Andresen), som ogsaa drev Bogbinderi. Og i Storegade boede Boghandler F. Dröhse. »Severin« besøgte især af Seminarister, som nød en udstrakt Kredit, der for mange senere maatte omsættes i Veksler, som blev Kilde til mange Bekymringer. Dröhse udgav i en Snes Aar og i et stort Oplag den bekendte »Dröhses Almanak«. Den var uundværlig for Hundreder af Hjem langs Vestkysten, fordi den indeholdt Oplysninger om Vandlidernes og Markederne samt Køreplanen (der dengang sjældent forandre-

*Fig. 52. Severin Matthiesens Boghandel paa Hjørnet af Torvet og Søndergade.
Fotografi fra ca. 1894.*

des). Den var maaske ved Siden af »Avisen« den eneste danske Læsning, der købtes, ogsaa for de mange Fortællingers Skyld (af L. Borstl).

Til den nysnævnte danske Kreds sluttede sig enkelte danske Haandværkere, f. Eks. Hattemager P. Hansen, Skomager Mathiesen, Jernstøber Lorenzen og en Del danske Arbejdere. Men alle har de følt sig som Tønderborgere, og Skellet mellem dem og deres tyske Medborgere var ingenlunde skarpt i den daglige Tilværelse. Kun de mest nationalt bevidste og økonomisk uafhængige Danskere gik til Valg, og der agiteredes ikke for dansk Stemmeafgivning i Tøn-

der, dels fordi Udsigterne til et rimeligt Resultat var yderst ringe, dels fordi man ikke ønskede at bringe Smaafolk i Vanskeligheder. I 1898 indeholder »Vestslesvigs Tidende« dog en Bekendtgørelse om, at der paa Bladets Kontor kan faas Stemmesedler »af samme Slags Papir som de tyske«.

Af disse Grunde giver Valgtallene i Tønder kun delvis Oplysning om de nationale Styrkeforhold i den her behandlede Periode.

Valg til Forbundsdagen	Tyske Stem.	Danske Stem.	pCt. da. St.
12. 2. 1867	388	78	16,7
31. 8. 1867	338	68	16,7

RIGSDAGSVALG.

	Tyske borgerlige St.	Tyske soc. dem. St.	Danske St.	pCt. da. St.
1874	330		34	9,3
1877	287		16	5,3
1884	386		12	3,0
1887	535		Danskerne opstillede ikke.	
1890	481	32	19	3,6
1893	441	32	21	4,3
1898	440	—	13	2,9
1903	338	78	28	6,3
1907	569	84	41	5,9
1912	687	113	80	9,1

Det socialdemokratiske Parti opstillede første Gang ved Valget i 1890, hvorefter der trods det nationalliberale »Zeitungs« kraftige Advarsler sker en jævn Stigning i de følgende Aar. Den bemærkelsesværdige Stigning i de danske Stemmers Antal fra 1898 til det sidste Rigsdagsvalg inden Verdenskrigen finder en Del af sin Forklaring i det voksende Sammenhold mellem Tønders danske Borgere, der bl. a. kom til Udtryk i Forsøgene paa at stifte en dansk Forening. Den direkte Anledning var Bøndernes Fortørnelse over, at man paa »Skyttegaarden« havde nægtet at udleje Lokale til et Møde med Redaktør J. Jessen. Sidst i 1890erne dannede en Række Tønderborgere sammen med en Del af Omegnens Landmænd et Andels-selskab med begrænset Garantipligt. Der tegnedes Forretningsandele til et Beløb af 29.600 Mark. Og i Juni 1898 købte Selskabet en Byggeplads ved Vestbanegaarden for en Sum af 15.000 Mark.

Fig. 53. Bankdirektør R. P. Rossen.
Fotografi fra 1921.

Formaalet var at rejse et dansk Forsamlingshus i Tønder, men foreløbig blev Planerne ikke til Virkelighed — og Byggegrunden solgtes senere til en Dyr-læge. Men Planerne levede videre, og faa Aar efter dukker de op igen, da Hotelejer Manthey-Petersen tilbød at sælge Hotel »Stadt Kopenhagen« i Vestergade til en Kreds af danske Mænd i Tønder Opland. Atter strandede Forsøget, men nu begynder den vaagnende Selvtillid blandt Vesteregns danske Mænd at give sig Udslag paa anden Vis. I 1901 oprettedes »Tønder Landmands-bank« under Ledelse af R.

P. Rossen og A. Andresen, og dermed havde det danske Forretningsliv i Tønder By og Amt faaet et Centrum, der skulde faa voksende Betydning.

»Tønder Landmandsbank« maatte naturligvis betyde en økonomisk Styrkelse af det danske Borgerskab i Byen. Omkring dens særprægede Ledere, den stejle og kloge Direktør R. P. Rossen og den vennesele Direktør A. Andresen skarede sig efterhaanden en Flok yngre dansksindede Forretningsmænd, der bragte frisk Blod og nyt Initiativ i den lille Købstads danske Kulturarbejde. Det var Mænd som Købmændene C. Borch og Antoni Westergaard, sammen med Bagermester Thorvald Petersen, en veltalende, livfuld og energisk Alsing, der ved et Møde paa »Landschaftliches Haus« i 1912 dannede »Tønder Læseforening«. Formelt var den en Slags Fortsættelse af en gammel dansk Læsekreds fra 1880erne, da Læsetasken og Tidsskriftmappen udgjorde væsentlige Bindeled mellem Byens dansksindede Borgere. Sine første Lokaler fik den nydannede Forening i Landmandsbankens Bagbygning ud mod Skibbrogade, hvor der paa en Gulvflade af 56 m² indrettedes Bibliotek, Læseværelse og Mødesal.

Den 25. Oktober 1912 blev disse Lokaler for første Gang taget

Fig. 54. Tønder Landmandsbanks Bagbygning hvor »Læseforeningen« havde sit Lokale.

i Brug, og Læseværelset holdtes derefter aabent hver Aften. Det var lykkedes at erhverve nogle hundrede danske Bøger, tildels ved Gaver fra gamle Redaktør Skovrøy og fra Sprogforeningen, samt Friekeemplarer af en Del danske Dagblade. Men forsigtigt maatte Foreningens Ledelse gaa til Værks. Danske Statsborgere og dansk-sindede Tjenestemænd vovede ikke at komme der, og de ledende Mænd løb fra første Færd en ikke ringe Risiko. Dog havde Rigsdagsvalget den 12. Januar 1912 aflagt et klart Vidnesbyrd om, at den almindelige nationale Selvbesindelse, der gik gennem hele Nordslesvig umiddelbart før Verdenskrigens Udbrud, omsider havde faaet Tag i Tønder By, og Stemmetallet — 80 — hilstes med Jubel og blev den direkte Anledning til Læseforeningens Dannelse.

Samtidig sporede en stigende Agtpaagivenhed fra tysk Side over-

for dette voksende Mindretal. Endnu i 1908 gav Tyskerne i Tønder et ejendommeligt Udtryk for den gennemgaaende upolemiske og forsonlige Tone, der hidtil havde præget de to Nationaliteters Samkvem i Byen. Det var, da den helt igennem tysksindede Magistrat og Byraadet i et lukket Møde den 22. December 1908 enstemmigt besluttede at advare Borgerne offentligt mod at tiltræde »Deutscher Verein«. Man begrundede dette med en Henvisning til Regeringens Politik, der gaar ud paa at udjævne Modsætningerne i Landsdelen, og med Faren for indre Splid i Byen. Byraadsmedlem Redaktør Thamssen var fraværende ved dette Møde, og i sit Blad protesterede han kraftigt mod den trufne Beslutning.

Byraadets historiske Henvendelse til Borgerne udtalte, »at en saadan Afdeling af »D. V.« vilde være egnet til i Tønder at optænde en absolut ufrugtbar Kamp mellem tysksindede og dansksindede Indbyggere og saaledes forstyrre det gode Forhold, som hidtil har hersket mellem de i politisk Henseende forskelligt tænkende Borgere i Byen Tønder«. (T. Z. 6. 1. 1909).

Under den ret heftige Debat, som denne Henvendelse fremkaldte i Bladet, blev det oplyst, at »D. V.« flere Gange tidligere havde forsøgt at faa oprettet en Afdeling i Tønder, men forgæves. Baade Borgmesteren og Formanden for den national-liberale Forening, Seminarieførstander Runkel, havde afvist Henvendelser herom. Den direkte Anledning til Byraadets Advarsel var Dr. Hahns Indvarsling af et Møde, den senere saakaldte »Sturm auf Tondern«. Dette Folkemøde blev berammet til den 16. Januar 1909. Der maatte udsendes tre Ekstratog, og der mødte over 1000 Deltagere fra Nordslesvig og Tønder. »Deutscher Vereins« Formand, Landsretsraad Dr. Hahn hold en meget lang Tale. Derefter vedtoges det at oprette en Tønder-Afdeling af Foreningen, der straks fik 260 Medlemmer. Dog er det ret paafaldende, at Listen over den meget talrige Bestyrelse med een Undtagelse kun rummer Navne paa tyske Tjeneste- og Embedsmænd i Tønder. De gamle Tøndringer synes stædigt at have holdt sig tilbage.

Efterhaanden blev Tonen dog noget anderledes. Danskhedens Fremgang overraskede, og ved et Møde i Rørkær efter Valget 1912 gav Landraad Rogge iltert Udtryk for de tyske Borgeres Forbløffelse: »Zum Teufel, noch einmal! Nun sagen Sie mir doch einmal, wo stecken denn die achtzig Dänen in Tondern — ich kenne nur ganz vereinzelt!«

Aaret efter Rigsdagsvalget --- 1913 — dannedes en dansk Sygeplejeforening for Tønder og omliggende Sogne — og for første Gang afholdtes et rent dansk Dyrskue i Tønder, iværksat af Slogsherreds Landboforening. Byraadet ønskede ikke at afslaa Landboernes Ønske, og Dyrskuet sluttede med større danske Fester om Aftenen. Da Byraadsvalget i Efteraaret 1913 stundede til, endes Danskerne om at stemme paa de to mest frisindede blandt de tyske Kandidater, Dr. Hansen og Skomager P. Nissen. De blev begge valgt, til Dels ved de danske Stemmers Hjælp. Dermed var Isen brudt i det Omraade, der almindeligt betegnedes som »den truede Firkant«, og da den første Verdenskrig i 1914 brød løs, var Danskhedens hundreedaarige Vigen i disse Egne standset. Den skulde snart afløses af støt og løfterig Fremgang.

VI.

TØNDER UNDER DEN FØRSTE VERDENSKRIG.

KRIGSUDBRUDET i 1914 fremkaldte i Tønder som i de øvrige nordslesvigske Byer adskillige drastiske Foranstaltninger, idet Myndighederne bl. a. sikrede sig en Række ledende Personligheder indenfor Grænsebefolkningen. Natten mellem den 1. og 2. August blev flere Tønderborgere, deriblandt Bankdirektørerne Andresen og Rossen, samt Redaktør Skovrøy arresteret og foreløbig hensat i det gamle Porthus. Dagen efter fik de Selskab af Bagermester Thorvald Petersen, og nogle Dage senere førtes de arresterede paa lidet værdig Vis ad Hovedgaden til Marskbanegaarden, hvorfra de blev sendt til Flensborg. Her mødtes de med Grev O. D. Schack, Schackenborg, og talrige andre danske Nordslesvigere, som var blevet sat fast straks ved Krigens Udbrud, og først i Løbet af de kommende Maaneder blev de fleste af dem efterhaanden løsladt.

De menige danske Borgere i Tønder maatte som deres tyske Medborgere ufortøvet følge Mobiliseringsordren: de fleste Tøndringer skulde stille ved Kasernen i Flensborg, og herfra begyndte saa de lange Troppetog at rulle mod Fronterne. Hvor knugende lungt end dette Opbrud i de varme Augustdage maatte føles, saa lænkte dog hverken Tyske eller Danske paa Muligheden af, at dette skulde komme til at vare i fire fulde Aar, eller hvilke forfærdelige Ofre

det vilde kræve. Iøvrigt var Stemningen blandt Tønder Bys tyske Borgere naturligt nok tillidsfuld og sejrssikker og gav sig ret stærke Udslag i Sange og Raab paa Gaderne, naar de hjemmevarende flokkedes foran Bladets Udhængsskab med de knappe, men løfterige Meldinger. Tønder laa jo langt fra Storkrigens Fronter, og dog skulde den lille Marskby i højere Grad end de fleste andre Byer i det store Rige komme til at fornemme Krigens umiddelbare Virkninger.

Ved Krigens Udbrud den 1. August 1914 var den lille vestslesvigske By allerede inddraget i den tyske Marines strategiske Forberedelser, idet der godt 2 km nord for Byen var blevet bygget en lille Luftskebsstation, i Lighed med flere andre langs hele Helgolandsbugten (Cuxhafen, Oldenburg, Wittsmundhafen o. a.), hvorfra Bevognings- og Rekognosceringstjenesten over Vesterhavet fandt Sted. Stationen ved Tønder blev under Krigens Løb flere Gange udvidet, og omfattede tilsidst to store Dobbeltthaller og en mindre Hal, foruden en Gasanstalt til Fyldning af Luftskebene (»Gasværket«), Mandskabsbarakker og en Hangar til Flyvemaskiner. Hele Stationen dækkede et meget stort Areal, den saakaldte »Flyveplads«, Grundfladen i den største af Hallerne var godt 4 Tdr. Land.

Stationen var beskyttet af Batterier og Luftværnskanoner, og der var desuden Radiostation til Pejling og Korrespondance. Adskillige af de opsigtvækkende Lufttogter udgik fra Tønder, saaledes nogle af de første Luftangreb paa London, men de fleste af Luftskebene havarerede eller blev skudt ned, adskillige allerede paa første Tur. Det var dog naturligt, at man i Tønder med nogen Bekymring imødesaa fjendtlige Angreb paa selve Hangarerne, og det første engelske Luftangreb skete allerede Juledag 1914, dog uden Resultat. De engelske Flyvere naaede ikke ind over Byen, men blev drevet tilbage ved Kysten.

Sidst i Marts 1916 var Tønder atter Maalet for et engelsk Luftangreb, antagelig udsendt fra Hangarskebe i Vesterhavet. 5 Maskiner naaede ind over Tønder, men her kom de ind i en Snebygge, og deres Bomber ramte ikke Maalene. Tre engelske Maskiner maatte nøddlande, og seks Flyvere blev taget til Fange. Det tredje og sidste Angreb indtraf den 19. Juli 1918, og denne Gang lykkedes det Englænderne at beskadige Luftskebsstationen i Tønder alvorligt. Kl. 5 om Morgnen kom fire Flyvere i lav Højde syd om Byen. Her kastede de to Bomber, hvoraf den ene faldt paa en Mark uden for

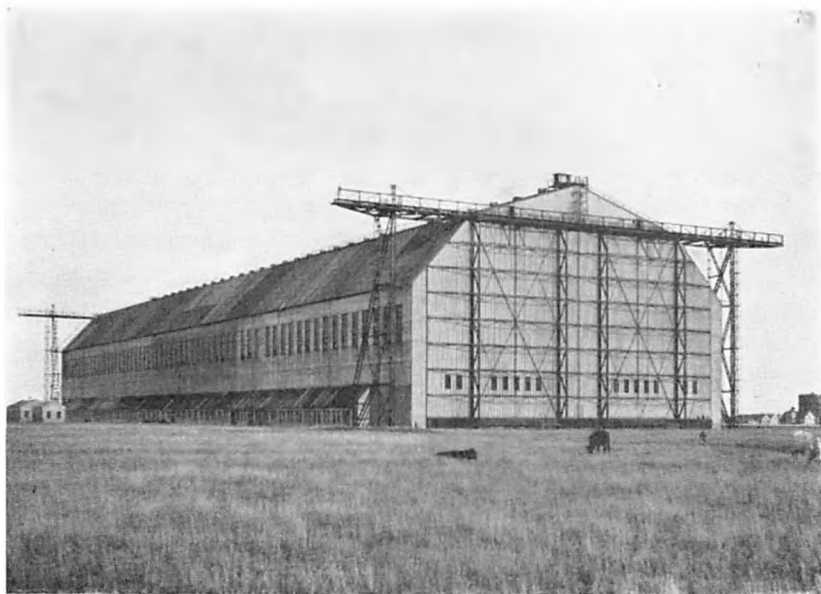

Fig. 55. Luftskibshallen ved Tønder.

Byen, den anden paa Markedspladsen, hvor den frembragte et stort Hul i Brolægningen. Et Øjeblik senere rantes den store Dobbelthal af Bomber, den kom i Brand, og to Luftskibe brændte op, mens en kvalmende Røg slog mod Himlen. De engelske Flyvere satte derefter Kursen mod Danmark og nødlandede i Guldager og paa Skallingen, hvor Flyverne blev internerede. Den officielle Melding i »Tondersche Zeitung« underrettede Tønder Bys Borgere om Begivenheden og oplyste, at der »kun var anrettel ringe materiel Skade«, men Borgerne strømmede ud ad Ribe Landevej for at betragte de to ødelagte Haller og de sorte Ruiner af de store Luftskibe. Den ene af Hallerne blev dog ret hurtigt istandsat, men er senere nedrevet. Endnu staar Hangaren til Flyvemaskinerne paa »Flyvepladsen« nord for Tønder.

Om Krigens Virkning paa den lille Marskby fortæller de otte store Mindetavler i Kristkirken. Her er indskrevet Navnene paa 156 faldne fra Tønder By, og paa Skjoldet, der er anbragt mellem dem, læses følgende Indskrift: »Den 1914-18 auf dem Felde der Ehre gefallenen. Die Kirchengemeinde Tondern«. Mindetavlerne er udført efter Tegning af Regeringsbygmester Eggeling og blev udskaaret i Egetræ i »Kunstgewerbeschule« i Flensborg. Paa Kir-

kegaarden har to Veteranforeninger i et lille Anlæg rejst en Mindesten af Granit til Minde om de faldne Kammerater, og endelig rummer Seminarieparken ved Vidaaen en smuk Granitsten, der erindrer om 87 af Seminariets Elever, en Lærer og en Pædel, der satte Livet til i den store Krig.

Tungt rugede Krigens Tryk over Tønder. Efter det første Krigsaars Sejrsforventninger fulgte her som andre Steder i det store Rige Vareknaphed, Restriktioner og stigende offentlig Kontrol med hele Erhvervslivet, og selv om den lille By med det frugtbare Cpland havde bedre Muligheder for at klare sig igennem end de større industrielle Byer, blev Tilværelsen efterhaanden træls og indviklet nok.

Novemberrevolutionen fremkaldte naturligvis adskillig Uro ogsaa i Nordslesvig, og Tiden fra Vaabenstilstanden til Afstemningstiden er præget af talrige mindre Strejker og Uroligheder, særlig i Byerne. Ogsaa i Tønder udbrød der spartakistiske Uroligheder med revolutionære Taler paa Torvet efter de store Forbilleder — og iøvrigt ikke uden pudsige Træk af den lille Bys fredssommelige Atmosfære. Der udbrød en kortere Strejke paa Gasværket, som dog blev bilagt, da den fungerende Borgmester Paulsen greb ind og opfordrede til Dannelsen af en »Samfundshjælp«, ligesom Byraadet flere Gange maatte gribe ind overfor et »Arbejder- og Soldaterraad« af ret usikker Oprindelse. Denne sociale Uro, som stærkt næredes af de efterhaanden yderst vanskelige Ernæringsforhold, kulminerede i en Generalstrejke i Overgangstiden og vedvarede med Afbrydelser lige til Forsommeren 1920.

VII.

TIDEN 1918-20

AFSTEMNINGEN I TØNDER.

DEN 17. November 1918 holdtes det historiske Møde paa »Folkkehjem« i Aabenraa, hvor Den nordslesvigske Vælgerforenings Formand, Rigsdagsmand H. P. Hanssen holdt sin store Tale om den forestaaende Genforening med Danmark og trak Hovedlinierne op for den kommende Afstemning i den senere »1. Zone«, hvis Grænselinie skulde gaa sønden om Tønder By. Med tilbageholdt Aandedræt havde de danske Borgere i Tønder By afventet denne

Oplysning. Men da Grænselinien for 1. Zone omsider blev fastsat under Fredsforhandlingerne, var Sindene paa Vesteregnet saa stærkt grebne af Tanken paa Flensborgs og Mellemslesvigs Muligheder for at komme med tilbage til Danmark, at denne Zonedeling hos mange snarere udløste Skuffelse end Glæde.

Den 10. Jan. 1920 meddeltes det, at Freden var sluttet, og ifølge de forud fastsatte Bestemmelser skulde Afstemningen i 1. Zone finde Sted en Maaned senere, altsaa den 10. Februar. Samtidig konstituerede Den internationale Kommission, der nu havde overtaget det midlertidige Styre i Afstemningsomraadet, Lensgreve O. D. Schack som Landraad (Amtmand) over Tønder Amt. Den Agitation, som længe havde arbejdet i det skjulte, fik nu fri Bane fra begge Sider, og hele Afstemningskampagnen førtes med stor Energi, men dog heller ikke uden Humør, af begge de to Folkegrupper. I Aviser fra dette Afsnit af Byens Historie lyder endnu Ekkoet af den bevægede og heftige Meningskamp, som maatte bryde løs næsten med en Naturkrafts Vælde. De Plakater, man modtog nordfra, forekom de nøgterne Tøndringer vel lyriske, og paa eget Initiativ lod de dansksindede Borgere en Række jævne Opraab paa dansk og tysk ophænge paa Gaderne. En Del af dem blev revet ned igen, hvorefter nye opsloges i de danske Forretningers Vinduer; hyppigt fandtes de om Morgnen overklæbede med smaa Sedler: »Und dat glöwst du?« (Og det tror du?), en Agitation, som vistnok især udfoldedes af de tyske Seminarister.

Den 25. Januar 1920 holdtes det første offentlige danske Møde paa Tonhalle. Bankdirektør Rossen var Leder, Gaardejer P. Kaad, Vollerup, senere Landstingsmand Holger Andersen og Overretssagfører P. Paulsen, København, var de officielle Talere. Mødet begyndte i Ro med en dansk Sang, men næppe havde Rossen budt velkommen paa Dansk, før en Mand rejste sig fra Tyskernes Rækker og udtalte, at han var Rhinlænder og derfor ikke forstod Dansk, hvorfor han anmodede om, at Mødet maatte blive holdt paa Tysk. Bankdirektør Rossen svarede roligt og bestemt, at der senere vilde blive afholdt danske oplysende Møder paa det tyske Sprog, men ved dette Møde vilde der kun blive talt Dansk. Det vakte nogen Uro i Forsamlingen, og det tyske Medlem af den af den internationale Kommission nedsatte Kontrolkomité for Tønder Amt, Jessen, Stolltelund, foreslog derpaa, at Talerne blev oversat til Tysk, for at hans Folkefæller fra sydligere Egne kunde følge med. Dirigen-

ten fastholdt imidlertid sit Standpunkt, idet han henviste til senere følgende tysksprogede Møder. Da der stadig var Uro i Lokalet, tilkaldte den konstituerede Landraad, Grev Schack, en Afdeling af det internationale Politi, hvorefter Tyskerne syngende forlod Salen. Danskerne svarede med »I alle de Riger og Lande —« og Resten af Mødet forløb i Ro.

Der blev afholdt adskillige tyske og danske Møder i Dagene inden Afstemningsdagen, og stort set forløb de uden større Rivninger. Selve Afstemningsdagen oprandt i Tønder som i hele Nordslesvig med en stiv Sydvestenstorm og øsende Regn. Piskende og smeldende gled Flagene til Tops over det flade Land, og Borgerne begav sig fra den tidlige Morgen i Skarer til Afstemningslokalerne. Byen var delt i to Afstemningsdistrikter, 1. Distrikt stemte i Alexandrineskolen, 2. i Borgerskolen. Her som adskillige andre Steder kom Bestemmelsen om, at alle der var »fødte i Afstemningsområdet«, havde Stemmeret, til at virke ret uheldigt for de danske Stemmetal. Tønder havde været en udpræget Tjenestemandsbym, hvor talrige yngre Tjenestemænd havde gjort Tjeneste nogle Aar inden de forflyttedes til andre Dele af det store Rige. Nu mødte deres Børn op, af hvilke mange ikke havde set Tønder, siden de var ganske smaa, og naturligvis stemte disse tysk. Der kom dog ogsaa adskillige tilrejsende nordfra, saaledes de fire Brødre Gjessing o. a.

Stemmetallene i Tønder den 10. Februar 1920 faldt saaledes ud: 750 danske Stemmer og 2448 tyske Stemmer, Stemmeprocenten var meget høj: af 3507 Stemmeberettigede stemte 3198, 90,9%. Regnes de tilrejsende Vælgere paa begge Sider fra, fordeler Tallene sig saaledes: 595 danske og 1582 tyske Stemmer, idet der »nordfra« afgaves 155, »sydfra« 866, Stemmer. Maalt i Forhold til disse Tal fik Danmark 27 % af de af de indfødte Tønderinger afgivne Stemmer, altsaa godt en Fjerdedel. Sammenlignet med Rigsdagsvalget 1912 synes dette at vise, at der i Tønder maa have været en ikke helt ringe skjult dansk Reserve — selv bortset fra de »konjunkturbestemte« Stemmer. Herom varslede forøvrigt allerede Byraadvalget i Foraaret 1919, hvor det — takket være de ændrede Valgretsbestemmelser — lykkedes at gennemføre Valget af tre dansksindede Kandidater: Rossen, Murer Marius Nielsen og Thorvald Petersen.

Afstemningsaftenen var der stor dansk Fest, med Taler og Sang og en lykkelig, forventningsfuld Stemning i hele Forsamlingen. Kl. 11 kom Resultatet fra Tønder By. Det vakte vel nogen Skuf-

felse hos de største Optimister, mens de mere indsigtfulde næppe havde turdet anslaa det danske Resultat i den gamle Grænseby saa gunstigt. Om Natten var der nogen Uro paa Gaderne, baade danske og tyske Skarer drog syngende gennem Gaderne, i Storegade voksede det til en hel Sangerkrig mellem »Schleswig-Holstein-Visen« og de danskes Slagsang »I alle de Riger og Lande —«, men der laandt ingen alvorligere Sammenstød Sted.

Næste Morgen mødtes Tønder Bys danske Borgere til Festgudstjeneste i Kristkirken, hvor Pastor Dyssing talte over Salmistens Ord: »Han hjærger den bævende Due«.

Den sønderjydske Befolkning fik dog endnu et Stykke Tid Brug for sin efterhaanden haardtprøvede Taalmodighed. Selve Genforeningen kunde først finde Sted efter den endelige Ratifikation af Fredstraktaterne, og denne skete som bekendt først hen paa Sommeren. Det medførte en Del Vanskeligheder i Byraadet og den offentlige Administration, ogsaa efter det betydningsfulde Byraadsvalg den 2. Marts 1919 (se næste Afsnit), hvor det tyske Flertal fremdeles hævdede, at Tysk var Byens Forvaltningsprog.

I Byraadet krævede Bankdirektør Rossen Ligeberettigelse mellem de to Sprog, hvad der medførte en ret heftig Drøftelse; og Forslaget herom stemtes ned. Noget senere foreslog det danske Byraadsmedlem Bagermester Thorvald Petersen at sælge Byens store Krigsland, der beløb sig til 1,6 Mill. Mark. Ogsaa dette Forslag nedstemtes, og først langt senere afhændede Byen Laanen med betydeligt Tab.

Omsider rygtedes det, at alle Formaliteter vedrørende Genforeningen var ved at være bragt i Orden, det engelske Detachment, der havde haft Kvarter paa Seminariet, og den internationale Kommissions Politi gjorde sig rede til Opbrud, og den 5. Maj ankom det første danske »sønderjydske Kommando« fra Odense til Tønder. Byens danske Borgere havde i Hast dannet en Komité til Modtagelsen, og sammen med en Afdeling engelske Soldater stillede de danske Borgere ved Tønder Øst for at tage imod de danske Soldater. Den engelske Afdelings Leder overgav Kommandoen til Oberstløjtnant Elmer, hvorpaa Amtmand Grev Schack og Borgmester Paulsen bød de danske Soldater velkommen til Tønder. Saa tog Oberstløjtnant Elmer Ordet: »Det er for Soldaterne af Sønderjydske Kommando en stor Dag, at vi som de første danske Sol-

dater efter 1864 atter kan betræde Sønderjyllands Jord. — Det er snart 56 Aar siden, de danske Soldater blev tvungen til at rømme Als. En Del tog til Fyn, hvorfra vi nu er kommen, for igen at tage vort elskede Land i Besiddelse«.

Bankdirektør Rossens Tale ved Tønderborgernes Aftenfest for de danske Soldater giver Udtryk for den dybt grebne Stemning, som netop denne Begivenhed maatte udløse i alle sønderjydske Sind: »Der kunde ikke times os Danske i Tønder nogen større Lykke end Deres Indtog i Dag! For 56 Aar siden bød de danske Soldater Farvel til os. Det lød tungt og sorgfuldt den skæbnesvangre Dannevirkenat, da den danske Hær med Dannebrog tilhyllet ad isglatte Veje maatte drage mod Nord, det lød fast og skarpt hin blodige Aprildag fra Dybbøls sammenskudte Skanser. Men Aanden i hvert skønt Farvel gemmer dog et skønt Velkommen. Det er dette Velkommen, vi byder Dem i Dag. — Med vajende Faner og klingende Spil drog I gennem Tønder Bys Gader. Vi kan kun udbryde: Det er vidunderligt for vore Øjne! — Vi er jo alle Grene paa den danske Stamme, af samme Rod, Broder mødes med Broder!«

Den 7. Maj kom Dragonerne til Tønder; den 9. Rekylskytterne. Den 20. Maj indførtes det danske Møntsystem officielt, Kroner og Øre afløste Mark og Pfennig, og Krigsaarenes yderst usikre Pengeforhold skulde nu langsomt stabiliseres, hvad der ikke gik af uden smertelige Erfaringer og svære Tab.

Genforeningen ventedes nu med stigende Spænding, thi Grænsen opretholdtes stadig ved Kongeaen, og den tyske Administration holdt endnu Stillingen i Nordslesvig paa flere Omraader. Den 15. Juni blev den nye Grænse notificeret, men først den 5. Juli kunde den danske Gesandt i Paris, Kammerherre Bernhøft, paa den danske Konges Vegne underskrive Traktaten vedrørende Nordslesvigs Genforening med Danmark. Og nu hed det i Folkemunde, at Kongen skulde have sagt: Nu har det alligevel varet saa længe, nu bier jeg ligegodt til Skovrøys Fødselsdag (23. 6.)! — Endelig den 9. Juli udstedtes »Genforeningsloven«, den 10. Juli fulgte Kongens Ridd over den gamle Grænse, og den 11. Juli det store Folkemøde paa Dybbøl, hvor Grev Schack bød Kong Christian velkommen til Sønderjylland og udtalte: »Vi skal være dig gode og trofaste Sønner, Danmark! Det lover vi Dig i Dag, og det giver vi Dig Haandslag paa, Kong Christian!«

Fig. 56. Kongens Indtog i Tønder den 12. Juli 1920.

I Løbet af Forsomren 1920 var den danske Administration dog langsomt begyndt at forberede den endelige Overtagelse af de offentlige Institutioner i Nordslesvig. I Marts-April meddeles flere Gange i Tønders Aviser, at den danske Postmester kan træffes i Strucks Allé 28, den ny danske Rektor West var at træffe i Tønder Landmandsbank, og Stationsforstanderen var ligeledes rede til at tale med tyske Banemænd, der maatte være villige til at gaa i den danske Stats Tjeneste. Den 1. Juni blev Telegrafstationen overtaget af den danske Telegrafbestyrer Lodberg, men kort efter strejkede en Del af de kvindelige Assistenters og rejste sydpaa, hvorefter der hurtigt blev rekvireret 12 danske Telegrafistinder.

Den 14. Juni blev det første danske Jernbanetog afsendt fra Bramminge til Tønder, ført af Lokomotivfører Andreas Andersen. Ved alle Stationer blev det hilst med smaa Danebrogstlag af de fremmødte Skarer af Børn og Voksne, der med Beundring betragtede det skinnende blankpudsede Lokomotiv med de danske Farver omkring Skorstenen. To Dage efter afrejste de tyske Jernbanemænd, der ikke ønskede at gaa i dansk Tjeneste. Et lille Tog forspændt med ti tyske Lokomotiver drog sydpaa fra »Marschbahnhof«, og ved Midnat den 16. Juni traadte den officielle danske Køreplan i Kraft.

Den 9. Juli fejrede Tønders danske Menighed Genforeningen ved en Festgudstjeneste i den gamle Christkirke, hvor den nyudnævnte danske Provst i Tønder, Erik Christensen, prædikede. Mel-

lem Kl. 11 og 12 ringede alle Klokker i Nordslesvigs Kirker, efter Kirkeministeriets Bestemmelse. I Tønder fandt Glæden over Dagen et gripende Udtryk, da Menigheden i Salmen »Den signede Dag« naaede til sidste Vers. Da rejste en af de danske Borgere sig, og uvilkaarligt fulgte alle i Kirken hans Eksempel. Staaende sang Tønders danske Menighed den gamle Dagvises stærke Ord: »Saa rejse vi til vort Fædreland —«. Saa ligefremt og hjerteligt kom dette Vers nu til at tolke, hvad alle følte og forstod.

Da Kongen paa sin Rundrejse i Nordslesvig den 12. Juli naaede til Tønder, følte det af alle, at nu var Genforeningen med gamle Danmark fuldbyrdet. Mens man ventede paa Torvet foran Raadhuset, istemte den store Forsamling »Til Himlene rækker din Mis-kundhed, Gud!« — og da de kongelige Biler kort efter svingede ind fra Søndergade, blev Kong Christian hilst med stormende og taknemlig Jubel af samtlige danske Borgere i den lille Grænseby i det nye Danmarks yderste Hjørne mod Sydvest.

At disse Følelser paa ingen Maade deltes af alle Borgere i Tønder, var dog lige saa forstaaeligt. Med blandede Følelser maatte Tønders tyske Borgere se Fremtiden i Møde under nye og delvis ukendte Kaar. Hverdagen skulde snart vise, hvor mange Opgaver der just i Tønder maatte blive at løse *efter* selve Genforeningen. Men netop her indebar den gensidige Taalsomhed og det sindige vestslesvigske Lynne Løfter om, at der ogsaa i et helt nyt Tidehverv, som nu forestod, skulde kunne findes Former for Samliv og Samarbejde mellem de to Folk, der hver for sig har Minder fra den gamle By ved Vidaaen.

HENVISNINGER.

I. P. Trap: Hertugdømmet Slesvig. 1864. L. Andresen: Bürger- u. Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. 1937. Oldekop: Topographie des Herzogthums Schleswig. 1906. Tondernsche Zeitung 1864-1920. Vestslesvigs Tidende 1882-1920. Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein. Amtsblatt für Schleswig. Franz v. Jensen: Haandbog i det nordslesvigske Spm. 1901 og 1938 I-III. Provinzialbuch für Schleswig-Holstein. Sønderjydske Maanedsskrift. Sønderjydske Aarbøger. Tønder Bys Arkiv. Mackeprang: Nordslesvig. Sønderjyllands Historie, ved Vilh. la Cour o. a. I-V. Tiende Februar, ved Nic. Svendsen og Sv. Thorsen. 1939. Tønder Læse- og Ungdomsforening 1912-37, ved H. Lausten-Thomsen. Tønder Bys Legater, ved Thorv. Petersen. 1933. Erik Christensen: Fra min Virksomhed i Tønder. 1939. L. Andresen: 200 Aar Vajsenhus i Tønder. 1935. Dommer Gjessings utrykte Erindringer m. m.

TØNDER 1920-43

AF

J. L. MOSBECH

I SOMMEREN 1920 var Historien over Tønder. Kun faa Kilometer syd for Byen traf man alle Forberedelser til at rejse de nye Grænsepæle, der skulde markere den skillende Linie, Historien hin begivenhedsrige Sommer trak gennem hidtil udelt Land. Denne Linie afskar i Hovedsagen Tønders ældgamle Opland mod Syd, saavel de vestlige Marsksogne, der altid havde følt sig stærkt knyttet til Marskbyen Tønder, som ogsaa Sognene paa Højderyggen mod Øst, for hvilke Tønder var det naturlige Centrum. Samtidig med denne bratte Overklipping af talløse hævdvundne Forbindelser maatte den gamle By forberede sig paa at indtræde under ukendte stats- og kommunalpolitiske Rammer og nye økonomiske og folkelige Vilkaar, et historisk Skifte, der af en Del af Byens Befolkning imødesaas med Forventning og Glæde, af en anden og større Del med Skepsis og Sorg, men som for alle havde det nye og ukendtes Interesse og Betænkelighed. Kendte Ansigter forsvandt i den Sommer fra Byen, og nye Borgere dukkede op paa dens Gader. Intet Under at den før saa rolige By følte sig i Begivenhedernes Vold og med stille Undren betragtede denne mærkelige Tid, hvor Dagene var fyldte med Forandring og Forventning. For alle Danske i Tønder var Tiden tillige Livets store og næsten ufattelige Oplevelse.

Udadtil bevarede Byen dog sin vante, velgørende Ro og Hygge, den Ro hvormed Marskens grønne Enge forlener deres By. Stille og upaavirket flød Vidaaens brede Vand ned over den gamle Vandmøllens Hjul og drev som i Aarhundreder dens Kværne. Tøndringer af sat Alder nød som før smukke og stille Sommeraftener paa Gaden udenfor deres Huse, langs hvis Mure Roser blomstrede. Nu som før gik Tønders danske Vagtpost og trofaste Borger gennem mere end en Menneskealder, Redaktør P. Skovrøy, sine traditionelle Ture gennem Byens smukke Alléer som et levende Vidnesbyrd om den Kontinuitet, der dog trods alt var mellem Fortid og Nutid. Men nu og da slog Øjeblikkets eventyrlige Karakter igennem, f.

Eks. naar de danske Dragoner med fuld Musik red igennem Byen, eller naar CIP-Biler kørte gennem Gaderne med mærkelige Fremmede bag Ruderne. Det var tydelige Glimt fra en stor Tid, hvor afgørende Forandringer fandt Sted.

For den fremmede viste Tønder sig i 1920 som en ærverdigg gammel Provinsby, i mangt og meget lig andre gamle Købstæder af tilsvarende Størrelse, men dog som en By med sit eget Ansigt. Den afgav i sit Ydre Vidnesbyrd om en driftig Handelsby, der stod i nær Forbindelse med sit Opland, og som var i Besiddelse af megen gammel Velstand, der gav enkelte Slægter Raad til at bygge sig Boliger ud over det almindelige. Den gjorde et tiltalende Indtryk med sine gamle, smukke Bygninger, sine særprægede Gader og hyggelige Alléer langs Vidaaen og den gamle Bykærnes Periferi. Gadernes gammeldags solide, men ikke alt for velplanerede Brolægning var neppe værre end i mange andre mindre Købstæder, men

Tønder fastholdt sit Særpræg gennem sin totale Mangel paa Kloakanlæg og udstrakte Anvendelse af aabne Rendestene. Byen imponerede ved sine ikke faa anselige Forretninger, sine 5 Banker paa Række, sine to Statsbanegaarde, sin store velindrettede Markedsplads — og ved sit store Antal Gæstgivergaarde og Beværtninger. Det var klart, at den nordfra kendte og i Lovform fastslaaede Norm med højst een Beværtning for hver 350 Indbyggere ikke var anerkendt her. I 1913 fandtes der, efter P. Skovrøys Beretning ikke

Fig. 57. »Weisser Schwann«. Nedbrudt 1932.

Fig. 58. Nødpengeseddel udstedt af Tønder Magistrat den 10. Februar 1920.

mindre end 70 saadanne Virksomheder i Tønder, og Antallet var i 1920 neppe reduceret synderligt. Den ældste blandt Beværtningerne, der førte det stolte Navn »Zum weissen Schwan«, tiltrak sig ved sit ejendommelige Ydre særlig Opmærksomhed (Fig. 57). Den saa nærmest ud, som havde den trodset alle Tidens Storme siden Hertug Abels Dage. Den gik som Beværtning kort efter 1920 over i Historien. Derimod ledte man forgæves efter den fra Overleveringen kendte »danske Gæstgivergaard« med det besynderlige Navn »Humlekærren« (Fig. 47). Dennes aktive Virksomhed var sluttet allerede før Verdenskrigen, men dens gamle, prunkløse Bygning paa Tønder Torv henlaa uforandret som Minde om Fortiden. Den lette Adgang til i Tønder at faa slukket Tørsten gjorde det forstaaeligt, at den lokale Digter paa Byens Plebiscit-Pengesedler prentede de mindeværdige Ord: »Hvor var det dejligt i gamle Dage, da kunde man lade en Puns sig smage for 20 Penning — im Weissen Schwan« (Fig. 58).

Indtil 1920 var Tønder en lille, slesvigsk Provinsby, afsides beliggende i det store tyske Rige. Den var uden for den hjemlige Provins neppe videre paaagtet af Tysklands Millioner, fortrinsvis kun kendt af dem, der havde kigget ud af Kupévinduet fra de store Badetog, der over Tønder og Højer Sluse førte Badegæster til Silde solfyldte Strande. Fire lange og tunge Krigskaar var gaaet hen over

Byen, efterfulgt af den bevægede Efterkrigstid med dens usikre Vilkaar. Al Foretagsomhed og Initialiv var vanskeliggjort eller ganske udelukket i denne lange og triste Periode. Endelig i Sommeren 1920 var den lange Ventetid til Ende. Nu skulde Byen gøre det store Spring fra upaaagtet tysk Smaaastad til *Danmarks yderste Grænseby*. Nu var Blikket rettet mod Tønder, baade fra Nord og Syd. Dagen var kommen, da Tæppet gik op for et nyt Afsnit af den gamle Bys Historie.

I.

BYENS ALMINDELIGE UDVIKLING.

GENFORENINGSPERIODEN 1920-25.

STILSTANDEN i Perioden 1914-1920 og den store Forandring af Byens Vilkaar i 1920 gør det let forstaaeligt, at Dagens Opgaver meldte sig i rigt Maal, da Byen, efter de historiske Begivenheders Afslutning, vaagnede op til den nye Hverdags Arbejde. Økonomiske, tekniske, administrative og kulturelle Problemer taarnede sig op i broget Blanding og gav rige Arbejdsmuligheder for alle interesserede.

I første Række kaldtes dog paa dem, der stod i Spidsen for Byens Styrelse. Tønders kommunale Leder var den Gang Borgmester Oluf P. Olufsen, der med Liv og Lyst gik op i den nye Tid med dens mange Opgaver og Krav. Ikke blot havde han et stort Hjerte for sin By og var i Besiddelse af gode Forhandlings-evner, men han viste sig fra første Færd som en loyal Repræsentant for Grænsebyen og som en Mand, der søgte at tilpasse sig efter de ændrede Forhold. Han blev hurtigt fortrolig med Rejsevejen til København og kom til Byens Gavn uden Vanskelighed paa Talefod med de bestemmende Myndigheder. Hans Kommunalpolitik blev dog gennem Aarene i nogen Grad præget af, at han var blevet Borgmester i den mærkelige Overgangstid med dennes unormale økonomiske Forhold.

Byens Kloakering. Allerede ved Finansudvalgets første Besøg i Tønder den 25. Oktober 1920 fremsatte Borgmester Olufsen for de mødte Rigsdagsmedlemmer Spørgsmaalet om *Byens Kloake-*

ring og indledede dermed, faa Maaneder efter Genforeningen, det største tekniske Arbejde, der nogensinde er gennemført i Tønder. Han fremholdt med Styrke det nødvendige i, at Staten her ydede Byen en rundelig Hjælp, da Forholdene paa dette Omraade var langt vanskeligere i Tønder end i nogen anden By. Allerede i 1914 var der bleven udarbejdet et Kloakprojekt for Byen med en Overslagssum, der efter de ændrede Tider og Forhold maatte antages at nærme sig Millionen. Staten stillede sig fra første Færd velvilligt og gav Tilsagn om Tilskud paa 500 000 Kroner, et Beløb, der senere blev forhøjet til 600 000 Kr. Efter mange og store Vanskeligheder af administrativ og anden Art, bl. a. var Begejstringen blandt Tønders Borgere til at begynde med ikke synderlig stor, da man frygtede de store Udgifter, blev den detaillerede, af Ingeniørfirmaet Ludv. Birch og Pedersen-Krogboe udarbejdede Plan endelig vedtaget af Tønder Byraad i Sept. 1923. Arbejdet gennemførtes derefter i Aarene 1923-25, atter under mange og store Vanskeligheder, men denne Gang af teknisk Art. Den første November 1925 blev ansat som den seneste Frist, inden for hvilken alle Ejendomme i den egentlige By skulde være tilsluttet Kloakanlægget. Tønders Rendestene var dermed Historie. Kun de, der har kendt disse i Praksis, baade ved Sommer- og ved Vintertid, er i Stand til rettelig at vurdere det Fremskridt, der hermed var vundet i hygiejnisk og trafikmæssig Henseende. Den danske Stat paatog sig beredvilligt Hovedbyrden, hvilket ikke bør glemmes; men ogsaa bør Tønder i Taknemmelighed erindre de Mænd, der havde moralsk Mod til at føre dette store Projekt frem, og som ikke gav op trods Ligegyldighed og Modstand. Blandt disse staar i første Række Borgmester Oluf P. Olufsen.

Lejren. Et aktuelt Spørgsmaal fra Sommerens store Begivenheder var dernæst Soldaternes Kvartérforhold. Tønder var i 1920 avanceret til *Garnisonsby*, foreløbig for Sønderjydsk Kommandos 2. Bataillon og for en Rytterstyrke, oprindelig paa ca. 100 Mand, et Antal, der dog i Løbet af nogle Maaneder blev formindsket. Men Byen var af forstaaelige Grunde ganske uforberedt paa denne sin nye og betydningsfulde Værdighed. Dens eneste militære Anlæg var den fra Verdenskrigen stammende kæmpemæssige Luftskeibshal nord for Byen (Fig. 55), der nu kun var anvendelig som en, ganske vist enestaaende, Turistattraktion, samt nogle faa Militærbarakker,

der havde tjent til Bolig for det tyske Vagtmandskab under Krigen. Soldaterne maatte derfor i Sommeren 1920 indkvarteres paa forskellig midlertidig Vis. Infanteriet fik Plads i Barakkerne paa Flyvepladsen, medens Rytteriet efterfulgte de engelske Tropper i Statsseminariet for senere at blive overflyttet til den tidligere amtskommunale Landbrugsskole paa Ribevej, hvor nu Det danske Hedeselskab residerer. Mest husvilde var Dragonernes Heste, der stod spredte over hele Byen i dennes private Stalde. Denne Ordning kunde selvsagt ikke fortsættes, og da Bygning af en Kaserne ikke lod sig ordne omgaaende, blev de forhaandenværende Barakker, suppleret med en enkelt ny Officersbarak, i Efteraarets Løb samlet paa den Mark umiddelbart nord for Byen, hvor den tidligere saakaldte »Funkstation« havde haft Plads. Her lod Byen da tillige — som Ekspresarbejde og med meget betydelige Udgifter for Byens Kasse — opføre et efter Forholdene stort Staldanlæg til Brug for Rytterstyrken. Det blev alt til den saakaldte »Lejr«, der blev taget i Brug i Nov. 1920 og indviet den 17. Dec. s. A. i Nærværelse af Chefen for Sønderjydsk Kommando, Oberst C. Møltke. Ogsaa »Lejren« var tænkt som en midlertidig Indretning, men den blev dog Tønder Garnisons Hjemsted i næsten seksten Aar.

Tønder Eksportmarked. Et andet og ligeledes brændende Spørgsmaal var Ordningen af Byens Markedsforhold. Traditionen om de store Markeder med mægtige Samlinger af det pragtfulde Kort-hornskvæg gik Aarhundreder tilbage, og de stærkt besøgte Markedsdage var fra gammel Tid Tønders Stolthed og udgjorde desuden en ikke ringe Del af Byens Eksistensgrundlag. Endnu efter 1920 mindedes man med vemodblandet Glæde den Tid, da April Markederne kunde samle 6-7, ja efter Traditionen op til 10 000 Kreaturer. Det var store Dage for Byen. Nu var Forholdene ganske forandrede. Markeder var intetsteds, hvad de før havde været, og her laa yderligere en skillende Landegrænse mellem Tønder By og en stor Del af de Marskarealer, hvor Stude som intet andet Sted græsser sig herligt fede. Handelsforholdene var ogsaa totalt ændrede. Kreaturerne skulde nu eksporteres. Den gamle Markedsplads egnede sig efter sin Beliggenhed og Indretning kun for de almindelige, gammeldags Markeder. For at imødekomme Oplandets berettigede Krav maatte der straks skaffes Plads og fornødne Indretninger til Brug for et *Eksportmarked*.

Efter forskellige Drøftelser foreslog Borgmester Olufsen i et Forhandlingsmøde den 8. Januar 1921, hvor Landbrugsministeren var til Stede, Eksportmarkedet henlagt til en Byen tilhørende ret stor Plads ved Viddingherredsgade i umiddelbar Nærhed af Banegaarden. Selve Ideen om Etableringen af saavel en østlig som en vestlig Markedsplads i Tønder skyldtes dog daværende Godsekspeditor B. C. H. Kaarsberg. Byraadet vedtog den nærmere udarbejdede Plan for Indretningen af denne Eksportmarkedsplads i det tidlige Foraar 1921 og lod omgaaende, men atter her med store kommunale Udgifter, opføre de fornødne Kreaturstalde m. m. Staldene er senere udvidet og har nu Plads til 750 Kreaturer. Allerede i For sommeren 1921 afholdtes det første Eksportmarked, der gennem Aarene har været efterfulgt af en lang Række andre. Herfra er Blomsten af Tønder-Marskens Korthornskvæg som første Klasses Oksekød spredt ud over Europa. De store Efteraarsmarkeder samler i Sæsonen normalt 8-900 store Stude. I 1940 steg Antallet en enkelt Gang op til 2000. I Aarets Løb eksporteres som Regel 10-11000 store og fine Kreaturer fra Tønder Eksportmarked. Den Strøm af likvide Midler, der skal til for at opveje denne Eksport, siger lidt om, hvad dette Marked har betydet, ogsaa for Tønder By.

Kommunale Institutioner og Gadeanlæg. Byens egne Virksomheder og de offentlige Skoler var selvsagt ogsaa mærkede af Krigstidens lange Periode, saa ogsaa her forelaa betydelige kommunale Opgaver. Omfattende Udvidelser og Forbedringer blev efterhaanden gennemført for alle Byens Værker. Man begyndte med Elektricitetsværket, der var bygget i 1910; det blev 1919 og 1921 betydeligt udvidet, bl. a. ved Anskaffelsen af to store Dieselmotorer. De gamle Gadelygter med Gasbelysning blev indhentet af deres Skæbne, og ved Juletid 1921 tændtes for første Gang det elektriske Lys paa Tønders Gader. Gas- og Vandledninger blev i stort Omfang fornyede og supplerede. Renovationsvæsenet blev omorganiseret og hertil svarende nye Bygninger opført ved Gørresmarkvej. Ny stor Gymnastikbygning blev opført ved den tyske Borgerskole. I August 1921 erhvervede Byen den gamle Mælketørringsanstalt ved Viddingherredsgade og lod i 1923 denne ombygge til offentligt Slagtehus.

Forholdene førte med sig, at der i Aarene omkring 1920 opstod stor Trang til nye Lejligheder i Tønder. 1920-21 lod Byen derfor

ikke alene opføre flere Beboelseshuse ved de bestaaende Gader, men skabte allerede i disse første Aar, omend kun i grove Træk, ved Gadeanlæg de Hovedrammer, indenfor hvilke Byens Udvildelse har holdt sig indtil nu, og som sandsynligvis vil være tilstrækkelige langt ud i Fremtiden. I 1921-22 paabegyndtes saaledes Udbygningen af de gamle Markveje, der fra Popsengade førte til »Lejren« og videre fra denne til Ribevejen. Disse primitive Veje gik dermed fra den absolutte Ubemærkethed over i en travl og aktuel Tilværelse som »Leosallé«, »Dragonvej« og »Nygade«. I Løbet af faa Aar rejstes her, takket været et sundt privat Initiativ, det nuværende store Kvartér nordvest for Byen, med talrige udmærkede Beboelsesejendomme, de fleste beregnede paa een Familie. Samtidig blev *Horupsgade* reguleret og udbygget, saaledes at der ogsaa her blev Plads for et forholdsvis stort Privatbyggeri.

Museet for Tønder Amt og By. Det var dog ikke alene paa det materielle Omraade, at hine Aars rige Initiativ udfoldede sig. Spørgsmaalet om et *Museum i Tønder for Vestslesvig* havde flere Gange før Krigen været fremme, uden at man dog var kommen Sagens Realisation synderligt nærmere. I 1920 gav det aktuelle Problem vedrørende passende Anbringelse af Tønders Andel i den saakaldte »Kunstnergave« Anledning til paany at drage de gamle Museumsplaner frem i Lyset. »Kunstnergaven«, hvis Oprindelse gik tilbage til 1914, resulterede i, at en ret stor Samling Kunstværker i første Halvdel af 1920, efter at Samlingen i Januar Maaned havde været udstillet paa Charlottenborg, blev fordelt mellem de fire sønderjydske Købstæder. Fordelingen foregik paa Grundlag af Byernes eget Valg. Tønder var her repræsenteret af Lensgreve O. D. Schack. Tønder modtog paa denne Maade ca. 100 Kunstværker. Disse blev foreløbig opbevarede i den Amtet tilhørende Landbrugsskole, men det var vistnok en stiltiende Forudsætning, at Værkerne, saaledes som det straks skete i Haderslev og Sønderborg, snarest maatte finde Plads i et lokalt Museum.

Den 8. Januar 1921 afholdtes det første — og store — Ministermøde i Tønder, hvor daværende Statsminister N. Neergaard og Landbrugsminister Th. Madsen-Mygdal talte i Tonhalle for fuldt Hus. Samme Dag fremdrog »Vestslesvigs Tidende« Museums-spørgsmaalet med udførlige Udtalelser af Amtslæge Dr. med. H. Lausten-Thomsen og Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen. I For-

*Fig. 59 Museet for Tønder Amt og By.
Indviet den 15. Juli 1923.*

bindelse med Ministermødet blev der bl. a. ogsaa Lejlighed til at drøfte Museumsplanerne med Ministrene, og Repræsentanter for By og Amt besaa sammen med disse det Todsenske Patricierhus i Vestergade (Richtsens Gaard), der var tilbudt Byen til Købs for ca. 100 000 Kr. Man fandt Bygningen velegnet til Museum, og Staten stillede sig velvilligt til de fremsatte Planer. Inden længe var der Enighed mellem By og Amt om hver at bevillige et Beløb paa 45 000 Kr. til Museets Start. Den 25. Januar 1921 gav Finansudvalget Tilsagn om et Tilskud paa 40 000 Kr.

Under de fortsatte Drøftelser vedrørende Planens Realisation forlod man imidlertid Tanken om Anvendelsen af Todsens Hus som Museumsbygning, bl. a. fordi man her savnede Plads til Udvidelse, og gik, vistnok paa Initiativ af daværende Amtsassessor P. Chr. v. Stemann, over til den ogsaa før Krigen drøftede Plan, hvorefter Museet skulde have til Huse i det i 1740 opførte saakaldte »Porthus«, der rummer den eneste tilbageblevne Rest af det gamle Tønder Slot. Porthuset tilhørte i 1920 Byen, der 1913 havde modtaget dette som Vederlag for Grunden til den nuværende Retsbygning. Det anvendtes, uden Hensyn til dets Fortid, slet og ret som Husvildebølg. I Løbet af Aaret dannedes med Amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen som Formand en Museumsbestyrelse, der, efter

at Porthusets Anvendelse som Museum var blevet godkendt af Nationalmuseet, lod udarbejde Planer til den fornødne Ombygning. De ret betydelige Byggearbejder blev under Ledelse af Arkitekt L. Thaysen med lejlighedsvis Bistand af Nationalmuseets senere Bygmester, Arkitekt Mogens Clemmensen, gennemført 1922 og Foraaret 1923, hvorefter Museets højtidelige Indvielse fandt Sted den 15. Juli 1923 (Fig. 59). Startarbejdet havde fortrinsvis hvilet paa Amtsskolekonsulent Svendsen og Amlsassessor Stemmann, ofte med Bistand af Amtmand, Lensgreve O. D. Schack, der fra første Færd interesserede sig stærkt for alle Museets Forhold. Da Bygningen var færdig, var Museet — April 1925 — saa heldig i Apoteker P. Toft at finde en Formand, der gennem et utrætteligt, uegennyttigt og med stor Kyndighed gennemført Samlearbejde paa udmærket Vis har forstaaet at fylde de smukke og særprægede Rammer. Paa mindre end tyve Aar er her skabt et righoldigt og typisk »Vesteregns-Museum«, der er en Pryd for Tønder By. Midlerne til Museets Drift og Samlingernes Forøgelse bevilliges af Tønder Amt og Tønder By med Tilskud fra Staten. Museet har stadig kunnet glæde sig ved alle de bevilligende Myndigheders uformindskede Interesse.

Tønder Bibliotek. Kimen til den anden store Kulturinstitution i Tønder, Tønder Bibliotek, blev ligeledes lagt i den første store Reformvinter 1920-21 bl. a. ved et Møde den 15. Januar 1921, hvor Bibliotekskonsulent J. Banke holdt Foredrag vedrørende Oprettelsen af statsunderstøttede Biblioteker. Oprindeligt tænkte man oprettet et fælles Amtsbibliotek i Tønder med Tilskud fra Amt og By og med tilsluttede Oplandsbiblioteker i Amtet. Et saadant officielt Bibliotek skulde da varetage begge Nationaliteters Interesse og f. Eks., for Tønders Vedkommende rumme danske og tyske Bøger i omtrent lige stort Antal — en i sig selv smuk og tiltalende Tanke. Tønder Amt stillede sig da ogsaa imødekommende og bevilligede allerede i Juli 1921 paa det anførte Grundlag et Oprettelsestilskud paa 1500 Kr. og et Driftstilskud paa 3000 Kr. aarligt under Forudsætning af, at Tønder By ydede tilsvarende Beløb. Sagens Behandling i Byraadet voldte imidlertid store Vanskeligheder. Den 12. Juni 1921 var Sagen første Gang til Behandling i Tønder Magistrat og derefter Genstand for adskillige Undersøgelser og Overvejelser, med et mellemliggende Byraadsvalg, indtil Sagen endelig

den 8. September 1922, paa Forslag af Ordføreren for den tyske Gruppe, blev henlagt. Man ønskede fra tysk Side ikke noget blandet Bibliotek, men foretrak, at hver Nationalitet paa dette Omraade gik sine egne Vegne. Biblioteksspørgsmaalet maatte derefter lages op paa et nyt Grundlag. Umiddelbart efter Byraadets Afslag, den 21. September 1922, dannedes *Tønder Biblioteksforening*, som den organisationsmæssige Basis for et dansk Bibliotek.. Der tegnedes ca. 300 Medlemmer, og da det lykkedes Foreningen at opnaa Tilsagn fra Amsraadet om, at dette vilde opretholde sit Tilskud paa 3000 Kr., og da desuden de nationale Foreninger stillede sig velvilligt til Sagen, blev Tønder Bibliotek startet den 17. November 1922. Dr. med. H. Lausten-Thomsen valgtes til Formand. Den valgte Bestyrelse opnaaede yderligere Støtte fra Staten, idet daværende Undervisningsminister Jacob Appel gennemførte en Bevilling paa 5000 Kr. som et ekstraordinært Starttilskud. Paa dette Grundlag begyndte da Tønder Bibliotek sin Virksomhed den 1. Oktober 1923. Det fik Lokaler i Østergade 18, hvor bl. a. Fysikus F. F. Ulrik forhen havde boet, og hvor der saaledes tidligere havde befundet sig danske Bøger. Man havde ca. 1400 Bind til Udlaan og havde indrettet en hyggelig lille Læsestue. Det var ålt meget tiltalende, og der herskede stor Tilfredshed og Glæde blandt alle, der hin 1. Oktober indfandt sig paa Biblioteket for at begynde Virksomheden som Laanere. — Omtrent samtidig, den 17. December 1923, stiftedes »*Deutscher Büchereiverein*« som det organisatoriske Grundlag for det tyske Bibliotek, der fik Lokaler i Spikergade. Begge Biblioteker har hidtil modtaget et ensartet, men beskedent kommunalt Tilskud paa Kr. 700 aarligt. For Finansaaret 1943-44 er Tilskudene væsentligt forøgede.

Det blev dog hurtigt klart, at var Rammerne for det danske Bibliotek end hyggelige og tiltalende, var de til Gengæld alt for smaa. I 1926 viste der sig Mulighed for en betydelig Udvidelse gennem Erhvervelsen af den store Ejendom paa Hovedgaden, hvor Nord-slesvigs Bank, der var traadt i Likvidation, hidtil havde haft Lokaler. Paa Grundlag af Støtte fra Sønderjydsk Fond og Sprogforeningen fik Bestyrelsen Mod til for 87 000 Kr. at erhverve denne Ejendom og derved skaffe Tønder Bibliotek udmærkede Pladsforhold — efter dets daværende Størrelse. I et af Lokalerne fortælles en udskaaet Trætavle, hvis smukke Arbejde skyldes en gammel

Tønderborger, Snedkermester Sønke Cosmus, at Sønderjydsk Fond her har ydet Grænsebyen sin gode Hjælp. Den 9. Oktober 1926 begyndte Biblioteket i det nye Hus. Man raadede nu over 5000 Bind og naaede i Aaret 1926-27 op til et Udlaanstal af over 30 000 Bind og et stærkt voksende Læsestuebesøg.

Tønder Bibliotek var saaledes blevet en Succes langt ud over, hvad de, der tog Initiativet til dets første Begyndelse, nogensinde havde tænkt sig. Dette smukke Resultat skyldes naturligvis i første Række Læseysten og Læsetrangen i Tønder, men det er kun naaet gennem meget energisk og uegennyttigt Arbejde fra Bestyrelsens Side og gennem megen Offervilje fra en stor Kreds af Venner, baade i og udenfor Tønder. Herom vidner blandt andet de mange og store Boggaver, som Biblioteket har modtaget, dels fra Sønderjydsk Fond, dels fra en lang Række Privatpersoner, bl. hvilke navnlig maa nævnes fhv. Lektor i Ribe Knud Knudsen. 1928 blev Tønder Bibliotek anerkendt som Centralbibliotek for Tønder Amt, saaledes at det fik nøje Forbindelse med en lang Række Biblioteker i Oplandet. I Tiaaret for dets Oprettelse var det direkte Udlaan naaet op over 40 000 Bind, og Læsestuebesøget havde passeret 20 000. Bogbestanden talte nu godt 12 000 Bind. I Regnskabsaaret 1941-42 er Udlaanstallet yderligere steget til godt 45 000 Bind til Voksne, foruden over 11 000 Bind til Børn. Bogbestanden tæller nu over 20 000 Bind, og Tønder Bibliotek indtager saavel med Hensyn til Størrelse som til Virksomhed en særdeles smuk Stilling blandt Landets Biblioteker.

Afvandingen af Marsken ved Tønder. Et Spørgsmaal, der fik stor Betydning for Tønder saavel i økonomisk som ogsaa i topografisk og landskabelig Henseende, var den store Afvanding af de vidtstrakte Marskarealer vest og syd for Byen. Fra gammel Tid var Vinteroversvømmelser nøje knyttet til Tønders nærmeste Omegn, idet de lave Arealer omkring Byen regelmæssig hver Vinter antog Karakter af en veritabel Sø, der efter Omstændighederne kunde give Plads for et vidtstrakt Skøjteterræn. De østfra kommende Vandmasser, der hobede sig op i Tønders umiddelbare Nærhed, og som Aar for Aar forøgedes paa Grund af Jordernes stigende Opdyrkning og Kultivering, kunde vel give Byen et landskabeligt Præg af stor Skønhed, men de praktiske og landøkonomiske Virkninger af disse regelmæssige Oversvømmelser var selvsagt meget

Fig. 60. Flensborgchausséen før Afvandingen.

uheldige, navnlig da der undertiden tillige kunde indtræffe Sommeroversvømmelser, der umuliggjorde Kreaturerne fortsatte Græsning (Fig. 60).

Spørgsmaalet om Marskarealernes rationelle Afvanding havde gennem Tiderne ofte været drøftet, men da Terrænforholdene er yderst vanskelige, idet store Dele af Marsken ligger indtil 1 m under normal Flod, var det klart, at en saadan Afvanding var forbundet med vidtrækkende økonomiske Konsekvenser. Allerede i Midten af forrige Aarhundrede fremsatte Vandbygningsdirektør Grove i Husum et Afvandingsprojekt med Anlæg af en Landkanal nord om Marsklavningen, og den danske Stat gav 1859 Tilskud til dette Projekts nærmere Udarbejdelse. Omkring 1880 foranledigede den prøjsiske Regering en fornyet Behandling af Projektet, men det forblev ogsaa denne Gang alene ved Planen. Straks efter Genforeningen tog Tønder Amdsraad i Forstaaelse med Repræsentanter for de sønderjydske Landboforeninger Afvandingsproblemet op til fornyet Drøftelse og rettede herom i December 1920 en Henvendelse til Landbrugsministeriet. Denne resulterede i, at Ministeriet under 1. Februar 1921 nedsatte en Kommission til Sagens nærmere Un-

dersøgelse. Kommissionens Formand blev daværende Amtsassessor P. Chr. v. Stemann, der med al sin Energi og Virkestrang gik op i Arbejdet for denne betydningsfulde Sag. Kommissionen modtog bl. a. et skitseret Projekt fra Civilingeniør Ulrik Petersen, og den fandt de heri nedlagte Tanker saa værdifulde, at den formaade Ministeriet til at stille Kr. 15 000 til Raadighed til Projektets nærmere Udarbejdelse. Paa Grundlag heraf udarbejdede Ulrik Petersen sin store Plan til Tønder Marskens Afvanding. Regeringen stillede sig velvilligt til Planens Gennemførelse og gav Tilsagn om et Tilskud paa to Trediedele af Udgifterne og Resten som Laan. Den 13. December 1923 blev Projektet forelagt de samlede Kogsbestyrelser, der vedtog Forslaget med 80 Stemmer mod 8. Efter mange Forhandlinger, der bl. a. blev afbrudt ved Regeringsskiftet 1924, stadfæstedes *Loven om Afvandingen af Marsken ved Tønder den 18. April 1925*. Der blev ved denne stillet et Beløb paa ca. 4 $\frac{1}{4}$ Mill. Kr. til Raadighed. Paa Grund af forskellige Ændringer i de oprindelig forudsatte Vilkaar kom den endelige Plan paany til Afstemning indenfor Kogsbestyrelserne den 1. December 1925. Den blev atter vedtaget, denne Gang dog kun med 46 Stemmer mod 33.

Ulrik Petersen flyttede derefter sine Teltpæle til Højer. I Marts 1926 begyndte Arbejdet i Marken og fortsattes uden Ophold i de følgende fire Aar. Da Ulrik Petersen o. 1930 forlod Højer, havde han gennemført et storslaaet Kulturarbejde. Marskarealerne var da afvandet paa Grundlag af en effektiv Beskyttelse af Arealerne ved Diger langs Vidaaen og dens Tilløb, Udbygning af et omfattende Kanalnet samt Opførelse af 4 Pumpestationer. Det afvandede Areal omfatter ca. 13 300 ha, og Anlægget ca. 80 km Diger og ca. 250 km store og smaa Kanaler. Byggesummen udgjorde ca. 6.2 Mill. Kr.

Saa vel under den omfattende Forberedelse som ved selve Arbejdets Gennemførelse var »Afvandingen« et Problem, der i høj Grad optog Tønder Bys Borgere. Paa mange Maader greb dette store Arbejde ind i Byens Liv og gav den og dens nærmeste Omegn et ganske nyt Præg. I December 1928 gik Vandet for — antagelig — sidste Gang over Tønder-Flensborg Landevej Øst for Byen, og Hestholm maatte — ligeledes antagelig — for sidste Gang undsættes pr. Baad. For Tønderinger af næste Generation vil det lyde som en Fabel, at Børnene fra Hestholm i den graa Vintermorgen gik i Skole pr. Baad over Havet fra Gaardens Varft i lige Linie til Mølleallé i Tønder. For Tønder By medførte Afvandingen bl. a. Af-

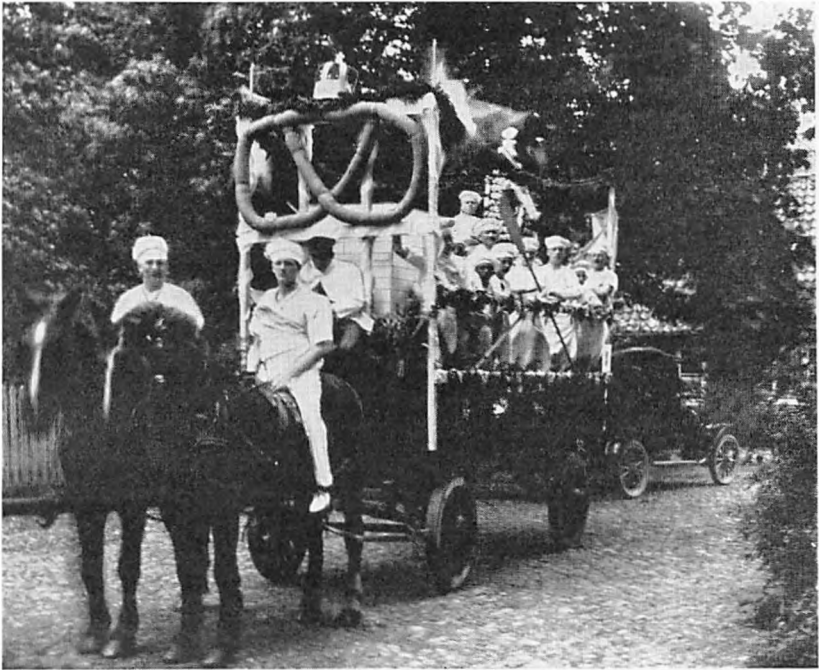

Fig. 61. Bagernes Vogn i Haandværkeroptøget den 14. Juni 1925.

skæring af den gamle Skibsbrokanals Forbindelse med Vidaaen og Havet (jfr. foran S. 176), saaledes at den sidste Mulighed for Tønder som Søkøbstad forsvandt. Dette smertede den traditionstro By med det smukke Skib i sit Vaaben ikke lidet, og adskillige Forsøg blev gjort paa at kombinere det store Afvandingsprojekt med Anlæg af en sejlbar Kanal fra Tønder ud til Havet, en Plan, der ogsaa havde været fremme i Forbindelse med de ældre Projekter. Men Vanskelighederne var for store. Udgifterne til det i Forvejen kostelige Projekt vilde ved en saadan Foranstaltning slige betydeligt, og Sagen maatte opgives som uigennemførlig.

Amtsudstillingen i Tønder 1925. Den for Tønder lykkelige og reformfyldte Periode 1920-1925 fik en smuk Afslutning gennem den store og mindeværdige Amtsudstilling, der i Ugen fra 14.-21. Juni 1925 afholdtes paa Markedspladsen i Tønder. Her havde Tønder By og hele Vestslesvig Lejlighed til at vise, hvad man formaede paa Haandværkets og Handelens Omraade. Ideens Fader var Amtsassessor P. Chr. v. Stemmann, der som Komiteens Formand ogsaa var

den drivende Kraft i Arbejdet, paa mange Omraader bistaet af Borgmester Oluf P. Olufsen. De omfattende Forberedelser var paa-begyndt allerede kort efter Nylaar og fortsat Foraaret igennem. Udstillingen var fra Byens og Egnens Side en Kraftpraestation, der ved dens Resultater afgav Vidnesbyrd om den Energi og Dygtighed, der har hjemme paa disse Egne. Den var tillige et afgjort Vidnesbyrd om, at der i Tønder By og Omegn bestod et godt og fordrageligt Samarbejde mellem de to Nationaliteter indenfor alle faglige Rammer. Uden loyal og energisk Medvirkning fra begge nationale Løjre vilde en saa omfattende Udstilling ikke have været gennemførlig. Udstillingen aabnedes Søndag d. 14. Juni under højtidelige Former med Taler af Præsidenten, Amtmand, Lensgreve O. D. Schack og Formanden, Amtsassessor Stemmann. Festlighederne kulminerede ved *Kongens Besøg* paa Udstillingen, hvor Majestæten bl. a. var interesseret Tilskuer til det lange og særprægede Haandværkeroplæg, der udgjorde Udstillingens største Attraktion, og hvis Lige ikke før eller senere har været set i Tønder (Fig. 61). Udstillingen fortsattes Ugen igennem og var bl. a. forbundet med et Haandværkerstævne og et særligt arrangeret Pressebesøg af Journalister fra Landets største Blade. Den gav Anledning til mange Menneskers Besøg i Grænsebyen og megen Omtale i Landets Presse af Forholdene i Tønder og Vestslesvig og bidrog saaledes til at knytte Byen og Egnen fastere til det øvrige Land. Dens festlige Afslutning den 21. Juni 1925 med Illumination langs Vidaaen, stort Fyrværkeri o. s. v. var det store og straalende Punktum for den svundne Genforeningsperiode.

MODERNISERINGSPERIODEN 1925-43.

GENFORENINGSPERIODEN fra 1920-25, der repræsenterer den vanskelige Overgang for Tønder By og dens Borgere til dansk Stats- og Kommunestyre, dannede Grundlaget for Byens fremtidige Tilværelse som dansk Provinsby — paa det yderste og mest udsatte Hjørne. Forholdene var i Løbet af disse fem Aar for en stor Del faldet i Lave, saaledes at de Begivenheder, der i den efterfølgende Periode markerede Byens Udvikling, ikke vakte Opsigt som forhen, men føltes som mere selvfølgelige. Den bratte Overgangs Charme var passeret, og Dagliglivets Arbejde for Alvor begyndt.

Gadernes Modernisering. Under den i 1925 valgte Borgmester Johs. Thomsens Ledelse fortsattes Arbejdet paa Byens tekniske Udvikling støt og roligt, men med stor Energi. Efter at den store Kloakering heldigt var tilendebragt, kom Turen til Gadernes Modernisering. Ved maaltidsarbejde fra Byraadets Side lykkedes det i Løbet af en lille halv Snes Aar paa dette Omraade at naa betydelige Resultater, der ganske revolutionerede Trafikforholdene i Byen og paa gunstig Vis ændrede Turistens første og umiddelbare Indtryk af Tønder. Man begyndte 1927-28 beskedent med moderne Chaussébrolægning af Strucksallé fra Jernbaneoverskæringen og ud til de spadserendes nærmeste Maal, »den hvide Bro«, samt Macadamisering af Viddingherredsgades nordlige Del, Regulering af Nørregade og andre mindre Arbejder. Senere blev Carstensgade chaussébrolagt med Asfaltering af Strækningen forbi Sygehuset. Byens første Gadestrækning med moderne Overfladebehandling. Forskellige »skarpe« Hjørner i Byen blev gjort mere trafiksikre gennem Ændring af de paagældende Bygninger, f. Eks. Hjørnet af Søndergade og Storegade og Hjørnet af Popsengade og Vestergade, ligesom Vidaagades Udmunding i Søndergade blev overskueliggjort ved Nedrivningen af Ejendommen, Søndergade 8. 1931-32 anlagde man en praktisk Cykle- og Spadserevej ud til Sommerdiget langs Søndre Borgerdige, og 1932-33 etableredes en Gangsti-Forbindelse fra Tønder over Engene til Ubjerg med Bro over Skilbsbrokanalen, begge Veje, der gav Mulighed for nye og smukke Spadsereture. Sidstnævnte Aar paabegyndte man den store Asfaltering af Byens indre Gader, et omfattende og dristigt Arbejde, der satte Kronen paa Værket med Hensyn til Gadenettets Modernisering. I Løbet af Somrene 1933 og 1934 lykkedes det at gennemføre Asfalteringen af Ribelandevej, Popsengade, Østergade, Storegade, Vestergade, Richtsensgade og Søndergade, hvis Kørebane alle blev belagt med Støbeasfalt, samtidig med at Fortovene blev regulerede og gjort bredere, hvor saadant var muligt. Byraadets Handlekraft paa dette Omraade blev i høj Grad paaskønnet af Byens Borgere. Kun Spørgsmaalet om »Træerne i Richtsensgade« gav Anledning til Strid. Træerne stod som et Minde om hin Tid, da Richtsensgade kun gik til Nørregade og her mødtes med det paa Borgmester Richtsens Initiativ beplantede »Alléterrain« nordvest for Byen. De store smukke Træer gav den fremmede, der en Sommeraften stod ud ved »Tønder Øst«, et venligt og hyggeligt Førstehaandsindtryk af Tønder.

Nu var deres Time kommen. De faldt i April 1933 — til Beklagelse for mange, men til Glæde for adskillige af Richtsensgades Beboere, der nu fik en Plads i Solen.

Hovedgadernes Asfaltering har været af uvurderlig Betydning for Færdselens forsvarlige Afvikling gennem Byen, og den daglige Glæde over de nuværende Forhold vil aldrig helt forstumme hos de Trafikanter, der har slidt de gamle Brosten. Desværre naaede Asfalten dengang ikke ud over de gennemgaaende Landevejsgaders Række, men den gamle Brolægning i Spikergade, Slotsgade og paa Møllevej blev dog omlagt og forbedret. Allerede i Foraaret 1924 havde Byen erhvervet det paa Vinkelspidsen mellem Skibsbrogade og Møllevej beliggende, »Gamle Smed Drews« tilhørende Hus, der havde Kanonkugler i Gavlen, og som baade efter sit Ydre og i Henhold til den herskende Tradition maatte anses for et af Byens ældste (Fig. 62). Det blev nedrevet i Maj 1924, og Grunden tillagt den aabne Plads, hvorfra Lillegade, Spikergade, Slotsgade, Møllevej og Skibsbrogade udstraaler. Ogsaa denne, endnu navnløse Plads — Tønders »Étoile« — blev ved Gadereformen ombrolagt og reguleret.

Omtrent samtidig med Gadernes Modernisering kom Amtet Byen til Hjælp og ombyggede den gamle *Sønderbro* til 10 Meters Bredde, inden denne og Promenaden ud af Flensborgvejen blev overdraget til Byen. 1934-35 anlagde Amtet en ny Landevej nord for Tønder fra Emmerske Bro til Møgeltønder Vejen. Tønder Købstad fik ved dette Landevejsanlæg den første Del af sin eftertragtede Ringvej. 1934-35 paabegyndte Byen Udbygningen af Vejen fra Strucksallé gennem den senere anlagte »Tved Plantage« til Amtsvejen, og endelig startede man i 1938, efter mange Drøftelser og Forberedelser, anden Del af Ringvejen, den fine Omkørselsgade fra Vestergade ned forbi Amtshuset og den gamle Vandmølle til Flensborg Landevej med de tilsluttende Reguleringer af Jomfrustien og Skibsbroen. Dette omfattende Gadeanlæg, der afsluttedes i 1940, forandrede fuldstændigt den paagældende Bydels Karakter. Sidste Rest af den gamle Skibsbro, hvor Baadene engang lagde til, forsvandt, idet Forbindelseskanalen fra Skibsbroen til Vidaaen ved Vandmøllen allerede 1934 var bleven rørlagt. Nu er »Skibsbroen« en smuk asfalteret Plads, mod Nord indrammet af gamle, minderige Gæstgivergaarde — men dens Navn vil fremtidig kræve en historisk Forklaring. I Sommeren 1943 har man paabegyndt Rørlægning

*Fig. 62. Smed Dreus' Hus paa Møllevej.
Nedbrudt 1924.*

af Skibsbrokanalen syd for Omkørselsvejen, og inden føje Tid vil antagelig dette sidste haandgribelige Minde om Tønders Storhed som Søkøbstad være forsvundet.

Den nye Omkørselsvej mangler endnu et passende Navn og benævnes i daglig Tale fremdeles »Punschevejen«. Man ønsker med denne, kun for de kyndige forstaaelige Betegnelse at fastholde Traditionen om den mere beskedne og diskrete Vejforbindelse, der paa de store Markeders Tid som en »Nødhjælpsforanstaltning« etableredes mellem Skibsbroens Gæstgivergaarde og Vestbanegaarden. Denne uofficielle Færdselsvej gav det vestjydske Folkelune et Navn, der indeholdt Oplysning om Vejens særlige Anvendelse og fornøden Motivering for dens besynderlige Linieføring. (Jfr. T. IV).

Nye Beboelseskvarterer. Samtidig med disse omfattende Gadeanlæg og Moderniseringer skabte Byen ved kommunalt Initiativ velegnet Plads for to nye Beboelseskvarterer med gode Muligheder for privat Bebyggelse. Ud mod Carstensgade henlaa til alle Ikke-Tøndringers Forundring midt i Bebyggelsen et smukt grønt Areal, der syntes urørligt. Arealet tilhørte Provst Petersens Stiftelse og maatte ifølge dennes Statutter ikke bortsælges. Det lykkedes dog

Byen ved Mageskifte i 1933-34 at erhverve Arealet, der derefter blev udstykket i tyve Villagrunde med Anlæg af en ny Gade, »*Provst Petersens Vej*« fra Carstensgade ned mod Vidaaen. Paa disse i Byplanen vel beliggende, men lidt sammenpressede Grunde, opførtes i Løbet af ganske faa Aar smukke Beboelseshuse. Byen anlagde en Gangbro over Vidaaen i Fortsættelse af »*Provst Petersens Vej*«, saa ikke alene det nye Villakvarter, men hele den nordlige Bydel fik let Adgang til Badeanstalten og Sommerdigets Herligheder. Den anden ved kommunalt Initiativ gennemførte Bebyggelse paabegyndtes 1938-39 ved den nyanlagte »*Tved Plantagevej*«. Byen havde her ved Køb erhvervet et velbeliggende Areal, der forholdsvis let kunde gøres byggemodent, og som den derefter lod udstykke og stille til Disposition for Byens Borgere til moderate Priser. Man ønskede her at udnytte den i Lov Nr. 153 af 13. April 1938 om Laan til Boligbyggeri for mindre bemidlede og børnerige Familier givne Adgang til at komme i Besiddelse af eget Hus. Ogsaa her fremkom hurtigt Begyndelsen til et nyt Beboelseskvarter, frit beliggende og med bekvem Adgang til Parkanlægget ved Amtsvejen, men ogsaa her faldt man for Fristelsen til at ville skaffe Plads til flere Grunde, end Forholdene egentlig tillod. Fremtiden vil derfor mulig ikke yde Projektets Gennemførelse den ubetingede Anerkendelse, som selve Idéen fortjener.

Kasernen og Garnisonen. Umiddelbart nord for den nordlige Omkørselsvej lod Staten i Aarene 1934-36 til Brug for Tønder Garnison opføre en stor og smuk Kaserne, vel beliggende ud for Carstensgades Udmunding i Amtsvejen og paa en af Veje omgivet Grund, der blev stillet til Raadighed af Tønder Købstad (Fig. 63). Den 6. Maj 1936 blev Kasernen indviet og overdraget Garnisonskommandanten, Oberst H. E. Christensen. Det var desværre ikke den oprindelige »blandede« Garison fra 1920, der rykkede ind i denne Danmarks dengang mest moderne Kaserne, men alene 2. Infanteribataillon, der efter Sønderjydsk Kommandos Opløsning den 1. Nov. 1923 havde Garnison i Tønder. Trods lang og sejt Kamp fra Tønder Bys Side var Rytterkommandoen fra 1920 allerede 1932 bleven fjernet fra Tønder, til stor Sorg for Byen og dens Opland. Dragonerne, Befalingsmænd som menige, var overmaade populære i Tønder og Omegn, hvor den smukke Ridesport altid har haft en stor Plads i den menige Mands Hjerte. Gennem Aarene betød Rytteriets Til-

Fig. 63. Tønder Kaserne, opført 1934—36.

stedeværelse i Tønder overmaade meget for denne Interesse, som Afdelingens Befalingsmænd understøttede efter Evne. Først og fremmest takket være Dragonerne blev der gennem flere Aar i Tønder paa skønne Sommersøndage afholdt Væddeløb og Ridestævner, der samlede store Mængder af Tilskuere. Da Dragonernes Betydning for Byen ogsaa paa anden Maade var øjensynlig, er det forstaaeligt, man gjorde, hvad man kunde for at bevare det populære Vaaben i Tønder. Endnu den 2. Okt. 1932 indsendte Byraadet et enstemmigt vedtaget Andragende om Rytteriets Forbliven. Men alt var forgæves. Den 21. Okt. 1932 tog Rytteriet under Kommando af Ritmester F. B. Alten, der havde vist sig som en overfor den civile Ridesport særdeles forstaaende Rytterofficer, paa Tønder Torv Afsked med den By, der da i mere end tolv Aar havde været Hjemsted for danske Dragoner. Det var en sort Dag for Tønder. Enkelte af de mest optimistiske Byraadsmedlemmer og Borgere haabede paa, at det vilde være muligt at drage Rytteriet tilbage igen. De fik for saa vidt Ret, som en mindre Rytterstyrke fra 8. April til 24. Nov. 1933 var garnisoneret i Tønder; men det var kun en midlertidig Foranstaltning, der ikke fik større Betydning.

Allerede inden Dragonernes Afrejse — 30. Juni 1932 — var *Tønders Militærorkester* faldet for Tidens Sparetendenser. Militærmu-

sikken havde dannet et fast Led af Tønders Garnison med selvstændig Dirigent siden 1923 og gennem sin store Hjælpsomhed overfør civile Formaal haft ikke ringe Betydning i Byens folkelige og nationale Liv. Men Byen delte paa dette Omraade Skæbne med adskillige andre Garnisonsbyer. I 1938 forlod 2. Bataillon Tønder, der siden da er Garnisonsby for 1. og 2. Fodfolkspionérbataillon.

Kommunale Byggeforetagender. Ogsaa store kommunale Byggeforetagender fandt Sted i disse Aar. Allerede mod Slutningen af Aaret 1925 gennemførte *Tønder Amt og By* den store Udvidelse af de to Kommuners *fælles Sygehus*, der gav dette Karakter af et moderne indrettet og udstyret Hospital. Det store Bygningskompleks, der blev opført under Ledelse af Arkitekt L. Thaysen, blev indviet den 19. December 1925. Det er i Aarene 1937-38 yderligere forøget med en rummelig »Funktionærhølig«. Mange Mennesker i Amt og By har senere haft Lejlighed til at paaskønne de kommunale Bestyrelses Initiativ og Offervilje paa dette Omraade, saavel som den Gerning, der paa Tønder Sygehus er udført gennem Aarene — i hele Perioden siden 1920 under Ledelse af Overlæge Dr. med. Friherre v. Werthern.

Praktiske Opgaver maatte ogsaa varetages. I snævert Samarbejde med Byens Opland lod Tønder Købstad 1925-26 paa Pladsen ved Tønder offentlige Slagtehus opføre de fornødne Bygninger til »*Tønder Eksport Svineslagteri*«. Dette blev derefter bortforpagtet til et Aktieselskab, bestaaende af Landmænd fra Egnen. 1937 lod Byen nogle mindre Ejendomme i Richtsengade, de gamle »Kirkeboder«, samt Smedegade Nr. 10 nedrive og indrettede paa Tomterne en foreløbig *Rutebilplads*, vel beliggende i Byens Centrum. I Forbindelse hermed erhvervede Kommunen Ejendommen Smedegade Nr. 12 og lod her indrette Lokaler for *Byens Rutebilstation*, dog ogsaa kun af midlertidig Karakter. Rutebilpladsens Anlæg medførte, at Tønders gamle, smukke Kirke fik en delvis og højst tiltrængt Frikægning mod Vest.

Tønder Kommunes sidste store Byggeforetagende i den her omhandlede Periode er af social Art og blev gennemført til Fordel for Byens Gamle. Det gamle »*Helligaandshospital*« ved Østerport havde i Aarhundreder varetaget den filantropiske Forsorg i Tønder og havde i senere Tider afgivet Bolig for et ret betydeligt Antal gamle Mænd og Kvinder. Hospitalets Formue var efter 1920 forøget

Fig. 64. Alderdomshjemmet, opført 1939—40.

bl. a. ved Gave fra den i Tønder fødte Kaptajn A. Leonhardt paa Cuba, der som Tak udnævntes til Æresborger i Tønder. Hospitalets Bygning laa umiddelbart ind mod Tønder Statsseminariums Areal, og da denne store Institution krævede Plads til Udvidelse, afhændedes den gamle Hospitalsbygning til Staten, hvorefter Tønder Magistrat, der administrerer Helligaandshospitalets Midler, i 1939-40 lod rejse et stort smukt *Alderdomshjem* ved Leosallé med gode og moderne Boliger til 36 gamle Mennesker (Fig. 64). Samtidig og samme Sted lod Byen for egne Midler opføre to smukke Bygninger med tilsammen 16 Lejligheder, der paa billige Vilkaar overlades Aldersrentenydere. Alderdomshjemmets højtidelige Indvielse fandt Sted den 4. Juli 1940. De tre anseelige og indbyrdes vel afstemte Bygninger danner baade i Henseende til deres Karakter og til det Formaal, de tjener, en smuk Afslutning paa en stor Byggeperiode i den gamle Marskby.

Særlige kommunale Opgaver. En Anlægsvirksomhed af særlig Art havde Kommunen paabegyndt allerede 1927. Med det Formaal at yde et Bidrag til Bekæmpelse af den lokale Arbejdsløshed er-

hvervede man dengang for 6750 Kr. et Areal paa ca. 60 ha, beliggende paa Abild Hede. Her blev i Aarenes Løb udført store Beplantningsarbejder efter forudgaaende Afvanding. Regulering m. v. Plantagen, der efter en afdød i Plantningsarbejde interesseret Landmand paa Egnen, Fred. Høyberg, benævnes »*Høyberg Plantage*«, har givet mange Tønder-Arbejdere en velkommen Forøgelse af de forhaandenværende Arbejdsmuligheder i lange Vintre. Samtidig er der fremtryllet et smukt Udflugtssted for Tønders Borgere. Det paagældende Forslag blev i Byraadet gennemført paa den danske Gruppens Initiativ. Under Forarbejderne var navnlig Lærer A. Torp virksom. Han glædede sig meget over Forslagets Gennemførelse og omfattede stedse dette særlige Føretagende med den største Interesse. Det Mindesmærke, som Venner efter Lærer Torps tidlige og tragiske Død rejste til synligt Minde om denne dygtige og uegennyttige Arbejder ved Danmarks Grænse, fik da ogsaa sin Plads paa en Høj i det Terræn. Torp havde ofret mange Tanker og meget Arbejde.*)

Et Anlæg »*Tved Plantage*« af lignende Art og med lignende Formaal, men i mindre Format lod Byen udføre i Aarene 1936-39 paa et til Parkanlæg egnet Areal ved den nye Landevej nord for Tønder. Man havde her Held til at skabe et smukt Maal for Spadsereture fra Tønder.

Umiddelbart før Byraadsvalget i Marts 1933 lykkedes det Tønder Byraad at løse en betydningsfuld kommunal Opgave, der i Aarhundreder havde staaet paa Byraadets Ønskeseddel, idet *Tønder Slots- og Frigrund pr. 1. April 1933 blev indlemmet i Tønder Købstad*. Det lille Ejerlavs Selvstændighed og særlige Privilegier gik tilbage til 1499; dets nærmere Afgrænsning var fastsat ved en hertugelig Resolution af 22. Marts 1665 (jfr. S. 68). Efter Beretningerne har Tønder Kommune siden da, dog antagelig med Mellemrum, arbejdet paa Omraadets Indlemmelse i Købstaden. Indtil 1920 udgjorde Ejerlavet en selvstændig Kommune, men blev ved Kommunesammenslutningerne inddraget under Tønder Landsogn. Forholdet, der altid har været besynderligt, da Ejerlavet var fuldstændigt omgivet af Købstaden, blev efterhaanden ganske uholdbart. Ikke alene var Købstadens kommunale Værker placeret paa Fri-

*) Lærer Torp døde den 3. December 1933 paa Sygehuset i Aabenraa som Følge af en Automobilulykke Dagen forud paa Tønder-Aabenraa Landevej.

grunden, hvor bl. a. ogsaa Amtshuset og Amtmandens Bolig var beliggende, men efter at de kommunale Byrder fra 1920 havde ændret Karakter, blev Fordelene for Beboerne paa Frigrunden for iøjnefaldende. Det lykkedes Tønder Byraad i Efteraaret 1932, vel nok under Indtrykket af de kategoriske Bestemmelser i Indlemmelseslovens § 5*), at tilvejebringe en Overenskomst med Sogneraadet for Tønder Landsogn, hvorefter Slots- og Frigrunden samt den gamle Tved Kommune blev indlemmet i Købstaden. Sogneraadet opnaaede, at Købstadkommunen overtog Landsognets Gæld, der androg 75.000 Kr., og Beboerne i de indlemmede Distrikter blev trøstet med en femaarig Skattelempelse. Et ældgammelt Strids-spørgsmaal havde hermed fundet sin Løsning.

Endelig skal nævnes Byens Anstrængelser for efter den store Afvandings Gennemførelse at tilvejebringe bedre *Badeforhold* end hidtil. Vel har Tønder ikke nogen Badestrand, men Vidaaens Vande er ikke paa nogen Maade at foragte, naar man tager Konsekvenserne af Aavandets særlige Karakter og ved Kunst supplerer Naturens milde Gaver paa dette Omraade. Oprindeligt paatænkte man at anlægge en Badeanstalt nedenfor Vandmøllen, ved den saakaldte »Møllekule«, men da det viste sig, at Vandstanden her vilde blive stærkt varierende, blev Badeanstalten anlagt ved Vidaaens Indløb til Tønder paa samme Sted, hvor navnlig Byens Skoler tidligere havde udøvet Badningens Idræt (jfr. Side 254). For Terrænets Vedkommende er Stedet fortræffeligt, umiddelbart op mod »Sommerdiget«, der med sin grønne Idyl altid har udgjort en af Tønders smukkeste Promenader. Nu blev det tillige Sommeren igennem Byens stærkt benyttede »Fluepapir«. Her har gennem Aarene udfoldet sig et rigt Badeliv. Tønder-Dreng og Tønder-Piger — og for dens Sags Skyld ogsaa mange Voksne — har herfra herlige Minder. Men Badeforholdene er desværre ikke blevet bedre med Aarene. Teknikken har ikke holdt Maal med den gavmilde Natur, og denne har paa sin Side ikke været saa overdaadig, at den alene kunde klare alle Skærene. Den idelle Friluftsbadeanstalt, som alle unge Tønderhjerter længes efter, hører til de Op-gaver, som først vil blive realiseret, efter at Tønder har naaet den ærværdige Alder af 700 Aar.

*) Lov Nr. 379 af 28. Juni 1920, der ved Lov af 3. Februar 1921 blev udvidet til ogsaa at gælde for de sønderjydske Landsdele.

II.

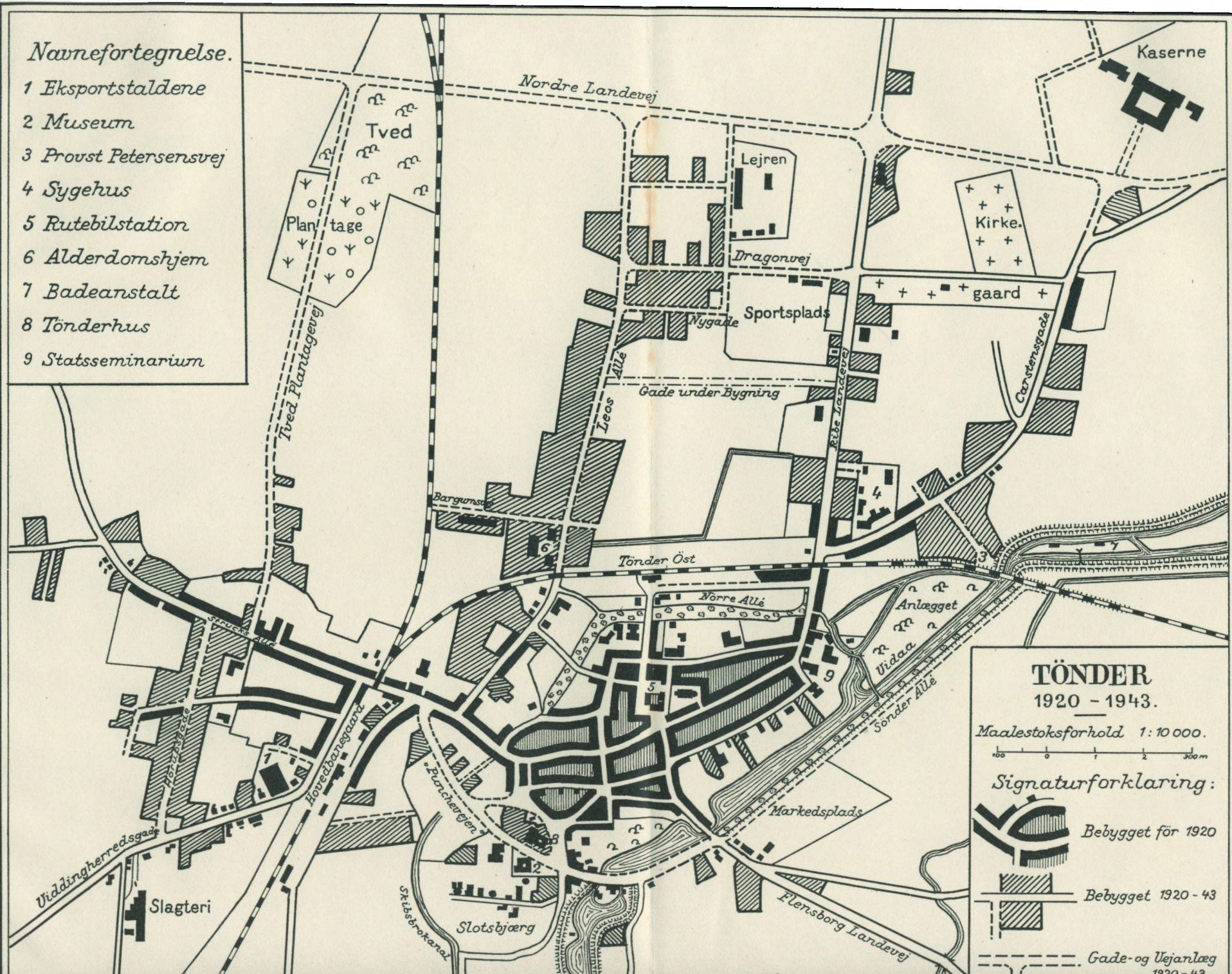
ØKONOMISKE VILKAAR.

TØNDERS Tab af Opland i 1920 gav Anledning til, at man fra visse Sider i Overgangstiden saa meget mørkt paa Byens Fremtid og fremsatte uheldsvangre Profetier om den »hensygnende« gamle Vidaastad og forudsagde dennes økonomiske Død. Dragningen af den nye Grænse, umiddelbart syd for Byens Porte, kunde mulig motivere et saadant Sortsyn, hvorimod man vanskeligt forstaar, at disse Profetier undertiden har kunnet gentages op gennem den svundne Periode, endog i dennes seneste Aar. Tønder har netop i de forløbne 23 Aar vist sig i Besiddelse af fornøden indre Kraft til at overleve Operationen i 1920 og til usvækket at fortsætte sin økonomiske Tilværelse. Byens Skæbne er et fornyet Eksempel paa, hvor vanskelig Profetens Rolle er, og samtidig et Vidnesbyrd om Menneskers og Samfunds udprægede Tilpasnings-evne.

Indbyggerantallets Vækst. I 1921 talte Byen 5015 Indbyggere, et Tal, der siden 1910 kun var forøget med 203. I Tiaaret indtil 1930 voksede Indbyggerantallet med 613, altsaa det tredobbelte, til 5628, og i Peroden til 1940 med 589 til 6217, hvoraf dog 358 Sjele hidrørte fra den pr. 1. April 1933 foretagne Indlemmelse af Slots- og Frigrunden samt Tved. I hele Perioden fra 1921 til 1942 er Byens Indbyggerantal — bortset fra den Forøgelse, der skyldes Indlemmelsen — vokset med 999, en Tilvækst, der taaler Sammenligning med Perioden 1900-1921, da Forøgelsen var 1046. Den største Del af Forøgelsen falder paa det første Femaar efter 1920, saaledes at Byen i 1925 talte 5787 Indbyggere. I Kriseaarene stagnerede Indbyggerantallet eller gik lidt tilbage. I Tiden fra 1932 til 1942 udgjorde Stigningen 368, i det sidste Femaar 210. Variationerne fra Aar til Aar har været ubetydelige, saaledes som det vil fremgaa

Navnefortegnelse.

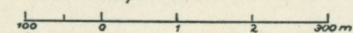
- 1 Eksportstaldene
- 2 Museum
- 3 Provst Petersensvej
- 4 Sygehus
- 5 Rutebilstation
- 6 Alderdomshjem
- 7 Badeanstalt
- 8 Tønderhus
- 9 Statsseminarium

TØNDER

1920 - 1943.

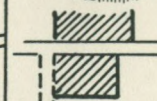
Maalestoksforhold 1:10 000.

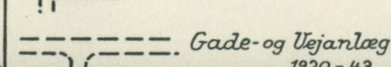
Signaturforklaring:

Bebygget for 1920

Bebygget 1920 - 43

Gade- og Vejanlæg
1920 - 43

af hoeslaaende Oversigt over Byens Indbyggerantal fra 1920-42.

1920	5 172	1926	5 677	1932	5 646	1938	6 226
1921	5 015	1927	5 533	1933 ¹⁾	5 997	1939	6 142
1922	5 122	1928	5 650	1934	6 154	1940	6 217
1923	5 495	1929	5 536	1935	6 200	1941	6 282
1924	5 603	1930	5 628	1936	6 088	1942	6 372
1925	5 787	1931	5 609	1937	6 162		

¹⁾ Tilgaaet ved Indlemmelsen pr. 1. 4. 1933 358 Personer.

Antallet af faste Ejendomme. Det er et Særkende for Tiden 1920-43, at Tilvæksten i Folketal er fulgt af en forholdsvis langt større Forøgelse af *Byens Antal af selvstændige Ejendomme*. Indtil 1920 bestod Tønders bymæssige Udvidelse, ud over den gamle Bykærne, næsten alene i en Randbebyggelse langs de gamle Landevejsgader til Højer og Aventoft, den saakaldte »Nystad«, medens kun ganske faa Huse havde fundet Plads ved Ribevejen og ved Landevejen til Øster Højst. I de første Aar efter 1920 udfoldedes som foran anført, til Trods for de høje Priser, en meget livlig Byggevirksomhed i Tønder, saaledes at der ved Leosallé, Dragonvej og Horupsgade opstod nye og relativt store Beboelseskvarterer. Den første Vurdering til Ejendomsskyld, der fandt Sted i Sommeren 1921, som gældende pr. 1. Januar 1922, udviste for Tønder 717 Grundejendomme med en samlet Vurderingssum paa 17.6 Mill. Kr. Men allerede Vurderingen pr. 1. Januar 1925 udviste en Stigning paa 144 Grundejendomme, hvoraf langt den største Del var nye bebyggede Grunde. Vurderingssummen steg i denne Periode med 1.6 Mill. til 19.2 Mill. Kr. Efter denne Kraflanstrængelse er det rimeligt, at Tempoet blev langsommere, men Kurven beholdt sin opadstigende Retning. Pr. 1. Januar 1927 var Antallet af Ejendomme steget til 881, fem Aar senere til 899. I 1933 tilgik ved Slots- og Frigrundens Indlemmelse under Byen yderligere 62 Ejendomme. De gunstige Byggeforhold i Begyndelsen af Trediverne satte atter Fart i Byggeriet, saa man pr. 1. Oktober 1936 var oppe paa 1060 Ejendomme, eller en reel Stigning i den foregaaende Femaarsperiode paa 99 Ejendomme. 1. April 1942 var Antallet yderligere steget med 87 Ejendomme til ialt 1147 med en samlet Vurderingssum paa 23.5 Mill. Kr., hvoraf ca. 1,1 Mill. skyldes Indlemmelsen. Den tyveaarige Periode fra 1922 til 1942 viser saaledes en Stigning, bortset fra de indlemmede Omraader, paa 368 Ejendomme samt en Forøgelse af Vurderingssummen paa ca. 5 Mill. Kr.

Dette omfattende Byggeinitiativ og denne store Investering af Kapital i nye Beboelsesejendomme tyder ikke paa en lammet eller hensygnende By, men er tværtimod Tønders tydelige Beretning om en Periode, hvor Indbyggerne har befundet sig vel, og hvor Forholdene har givet dem økonomisk Kraft og Vilje til at reformere og forbedre Boligforholdene i et Omfang, som ikke tidligere, blot tilnærmelsesvis, har været kendt i Byens Historie.

Skatteindtægt og Ligningsprocent. Byens faste Gæld. En anden og ligeledes direkte Oplysning om Tønders økonomiske Vilkaar siden 1920 kan faas gennem Betragtning af Borgernes Skatteindtægt. Det vil dog ikke være muligt paa dette Omraade at drage nogen effektiv Sammenligning med Forholdene før 1920, dels fordi man ikke dengang havde nogen paalidelig Skattestatistik, dels fordi de økonomiske og skattemæssige Vilkaar før og efter Verdenskrigen er grundforskellige. Det vil næppe kunne nægtes, at Skatteudskrivningen i det gamle Tønder, d. v. s. Tønder før 1919 var væsentlig hyggeligere, end den senere er blevet. Kommuneskatten blev dengang opkrævet med et vist Antal Procent af Statskatten; denne blev paalignet af Skattesekretæren, der var Statsjenestemand, bistaaet af et Par dertil delegerede Borgere. Hele Affæren varede kun et Par Dage, og Resultatet vakte neppe større Opsigt. Selvangivelse var kun Pligt for Personer med Indtægter paa over 3000 Mk., men Skønnet over, hvorvidt man paa Livets Bane mulig passerede denne kriminelle Grænse, var i Hovedsagen overladt den enkeltes private Afgørelse, eventuelt dog bistaaet af en venlig Henvendelse fra Ligningsmyndigheden. Siden 1920 har Tønder paa Skatteudskrivningens Omraade holdt Trop med Købstædernes almindelige Avancering langt ind i Uhyggens Rige; men heri er intel mærkeligt. Det afgørende Moment til Bedømmelsen af Tønders Økonomi og Bæreevne gennem den svundne Periode er Tønders interkommunale skattemæssige Stilling, efter at Borgerne har præsteret de Beløb, der har været nødvendige til Byens kommunale Liv og til Financiering af de mange Opgaver, den har maattet løse.

Den samlede *Skatteindkomst* i Tønder blev for 1920 opgjort til 5,77 Mill. Kr., men steg allerede Aaret efter, maaske fortrinsvis af tekniske Grunde, med 1 Mill. til 6,72 Mill. Kr., svarende til en Gennemsnitsindtægt pr. Skatteyder af 2719 Kr. Paa dette Niveau holdt Skatteindtægten sig de første Aar omtrent uforandret, for i 1924

at udvise en foreløbig Kulmination med 6,86 Mill., der dog kun svarede til 2443 Kr. pr. Skatteyder. Den skattepligtige Formue svingede i disse Aar mellem 13 og 14 Mill. Kr. og naaede i 1924 et indtil nu ikke passeret Toppunkt paa 14,41 Mill. Kr. Kronens Paritet i 1925 og de senere navnlig for Landbruget saa trange Aar, paavirkede naturligvis Næringslivet i en med sit Opland saa nær forbundet By som Tønder. I Skatteaaret 1928-29 naaedes Dybdepunktet med en samlet Indkomst paa 4,80 Mill. Kr., svarende til 1798 Kr. pr. Skatteyder. Den skattepligtige Formue naaede 1931 sit Minimum med 7,48 Mill. Kr. Siden da er det atter gaaet fremad, og den samlede Indkomst har langsomt arbejdet sig op til 7,35 Mill. Kr. for 1940, medens Formuen er avanceret til 11,28 Mill. Kr. For 1941 og 42 viser Tallene yderligere Stigning paa Grund af de særlige af Krigen skabte Forhold.

Kommunens *Ligningsprocent* fastsattes i de fem første gode Aar forholdsvis lavt, varierende fra 6,0 til 8,0. Man benyttede i disse Aar utvivlsomt en alt for lempelig Udskrivning, hvad der dog er forslaaeligt under Hensyn til de Krav, man før 1920 stillede til Skatteyderne. Det er paa Forhaand klart, at Overgangstiden med Udbedringen af Krigsaarenes Slid og den meget omfattende Financiering af de mange paakrævede Reformers maatte stille endog meget store Krav til Kommunens Kasse. Kommunen stod ved Møntovergangen i 1920 uden Driftskapital og uden økonomiske Reserver — alene henvist til Laan. Den særlige Situation med store Krav, højt Prisniveau og vanskeligt overskuelige Forhold medførte, at Byen i de første Aar maatte optage Laan til store Beløb, alene i 1920-21 henimod 2 Mill. Kr. I Regnskabsaaret 1925-26 var *Købstadens faste Gæld* naaet op til ca. 3,5 Mill. Kr., eller 603 Kr. pr. Indbygger, en Gældsbyrde for hvis Opstaaen, der vel kan gives adskillige gode Grunde, men som ubetinget var alt for stor efter Byens Forhold, og som tyngede Byens Regnskab i uforholdsmæssig Grad.

Da Forholdene efter Genforeningsperioden var falden i Lave, og Regnskabets Dag kom nærmere, viste Tønder sig dog i Besiddelse af saavel Vilje som Evne til at bringe ogsaa dette Forhold i Orden. Siden 1925-26 er Byens faste Gæld Aar for Aar nedbragt, saaledes at den paa 15 Aar er reduceret til mindre end Halvdelen af Maksimumsbeløbet i 1925. Den udgjorde for 1941-42 1,69 Mill. Kr. eller 272 Kr. pr. Indbygger. Dette Resultat, der tjener Byens Ledelse

til Ære, har man naaet, uden at det i de vanskelige Aar omkring 1930 var nødvendigt at forøge Skatteudskrivningen væsentligt, og uden at Kommunens Ligningsprocent antog urimelige Dimensioner. Procenten holdt sig omkring 11 og naaede først ved Krisens Dybdepunkt 1933-34 op til 14,2. I de efterfølgende tre Aar gik saavel Indkomsten som Udskrivningen og Ligningsprocenten op, den sidste til 15,5, men Gælden formindskedes samtidig med ca. 0,6 Mill. Kr. For 1937-38 gik Udskrivningen ned, og Ligningsprocenten reduceredes til 11,7, et Fald, der dog fortrinsvis skyldtes Omlægningen af det kommunale Skattevæsen med Indførelsen af den fælleskommunale Udligningsfond. Senere har Ligningsprocenten holdt sig omkring 12, uanset at Skatteudskrivningen for de seneste Finansaar har maattet sættes betydeligt op. For 1942-43 er de personlige Kommuneskatter budgetteret til ca. 693,000 Kr., hvilket er mere end det dobbelte af det saavel i 1920-21 som ogsaa i 1930-31 udskrevne Beløb. Ligningsprocenten er for 1942-43 fastsat til 11,0, en Procent, der placerer Tønder som Nr. 40, d. v. s. nøjagtig i Midten blandt de 81 danske Købstæder. Ligningsprocenten for disse varierer fra 15,4 til 5,4. Byens Indtægt pr. Skatteyder for 1942-43, der udgør 2892 Kr., overgaas kun af 23 Købstæder, ligesom ogsaa Tønder med Hensyn til Skatteskalaens Nulpunkt befinder sig i den bedre Halvdel. For Skatteaaret 1943-44 fastsattes Ligningsprocenten til 10,5. Nærmere Enkeltheder vil fremgaa af omstaaende Oversigt.

Tønder kan saaledes megel vel være den svundne Periodes økonomiske Resultat bekendt. Byens Udvikling og mangfoldige Fremskridt siden 1920 saavel som den Maade, hvorpaa Byen har klaret alle økonomiske og andre Vanskeligheder, giver kun Basis for Tro paa Byens Fremtid. Ganske vist har Tønder maattet stille adskilligt større Krav til sine Borgere, end Tilfældet f. Eks har været for Østkystens Søsterbyer, der paa mange Omraader har været undergivet samme Vilkaar som Tønder. Men det maa ved denne Sammenligning ikke glemmes, at Tønder ikke som Østkystens Byer har nogen Havn og ikke heller industrielle Foretagender af større Omfang. For Vandringsmanden viser Tønder sig i det fjerne ikke som en By med mange høje Skorstene og megen industriel Røg. Over Tønder rager kun Christkirkens høje, slanke Taarn — hvad der iøvrigt ikke har skadet Byens Silhouet. Tønder er ogsaa paa det økonomiske Omraade en By paa det jævne.

PERSONLIGE KOMMUNESKATTER 1920-1942.

Skatte- aar	Samlet Indkomst	Gennemsnitlig Indtægt		Skatte- pligtig Indtægt	Samlet skattepligtig Formue	Udskevet Formue- og Lejlig- hedskat	Lig- nings- pro- cent	Kir- ke- lig- nings- pro- cent
		pr. Skatte- yder	pr. Ind- bygger					
1921-22	5.765.934	2.714	1.149	5.490.145	13.953.166	340.000	7,0	6,0
1922-23	6.715.948	2.719	1.311	5.306.632	12.941.200	338.100	6,0	6,0
1923-24	6.759.260	2.592	1.230	5.292.415	12.897.900	371.800	7,0	6,0
1924-25	6.758.640	2.436	1.206	5.290.640	13.981.000	380.930	7,2	6,0
1925-26	6.860.860	2.443	1.186	5.532.940	14.414.700	442.310	8,0	6,0
1926-27	6.403.250	2.291	1.128	4.586.362	12.631.600	410.083	8,8	6,0
1927-28	5.424.400	1.977	980	3.457.610	10.739.400	413.700	11,6	6,6
1928-29	4.800.350	1.798	850	2.882.630	10.409.600	318.076	10,6	10,0
1929-30	4.852.600	1.815	877	2.805.140	9.755.700	310.341	10,6	11,0
1930-31	5.060.050	1.829	892	3.048.878	8.360.000	320.028	10,6	10,0
1931-32	5.168.000	1.862	920	3.161.246	8.765.000	325.663	10,3	10,0
1932-33	5.032.700	1.803	891	2.935.779	7.477.200	343.576	11,8	8,0
1933-34	4.996.550	1.683	833	2.812.389	7.888.200	371.836	14,2	8,0
1934-35	5.213.650	1.720	847	3.158.072	8.008.400	471.828	15,5	7,0
1935-36	5.471.729	1.810	883	3.224.171	8.277.700	504.530	15,5	6,5
1936-37	5.878.500	1.954	966	3.716.550	8.718.800	531.078	15,5	6,5
1937-38	5.716.650	1.894	928	3.527.689	9.344.600	460.000	11,7	6,5
1938-39	6.039.800	1.977	974	3.909.896	9.800.300	441.755	11,2	7,6
1939-40	6.200.000	2.022	1.004	4.055.630	9.777.100	442.017	10,8	7,5
1940-41	6.560.000	2.173	1.063	4.368.060	10.505.200	576.063	13,2	7,0
1941-42	7.350.000	2.436	1.182	5.470.640	11.283.900	632.329	12,2	6,0
1942-43	8.690.000	2.892	1.383	7.574.955	12.543.400	693.360	11,0	6,0
1943-44	9.391.000	3.039	1.474	8.382.500	ikke opgjort	756.273	10,5	4,5

III.

PRESSE- OG ORGANISATIONSFORHOLD.

PRESSE. I 1920 var *Dagspressen* i Tønder repræsenteret ved »Tøndersche Zeitung«, »Vestslesvigs Tidende« og »Neue Tøndersche Zeitung«. Det førstnævnte var Byens ældste Blad, der kunde føre sin Oprindelse helt tilbage til 1813. Det havde gennem Menneskealdre været det eneste Blad, der blev trykt og udgivet i Tønder og havde gammel Hævd som Byens førende Avis. Kun to Gange havde dets Privilegium som »Enestebblad« været i Fare. Første Gang som nedenfor omtalt fra dansk Side, anden Gang i 1890 ved Udgivelsen af den Side 269 omtalte, 1912 ophørte

frisindede »Tonderner Nachrichten«. I 1920 var dog ogsaa »Tondernsche Zeitung« bleven indhentet af sin Skæbne, idet Bladet i Overgangstiden var bleven solgt til den senere som Selvstyremand bekendte, politisk interesserede Bonde, Cornelius Petersen. Bladet var i 1920, sit tyske Sprog til Trods, en ivrig Fortaler for danske Interesser.

Det danske Blad i Tønder var dog naturligvis »Vestslesvigs Tidende«, der 1882 var genoplivet af P. Skovrøy og siden 1885 udgivet som Filialblad af »Flensborg Avis«. Med P. Skovrøy som Lokalredaktør var det indtil 1920 den trofaste og velsete Gæst i de fleste danske Hjem i Tønder og Vestslesvig. I 1920 var Skovrøys fortjenstfulde Gerning i Tønder endtl, men det blev ham forundt at opleve en Række lykkelige Aar i Tønder under den nye Tingenes Ordning, agtet og æret af alle Medborgere. Han afgik ved Døden den 27. Februar 1935 og ligger begravet paa Løgumkloster Kirkegaard. For hans gamle Blad, der gik ind i sin nye Tilværelse som dansk Blad i Danmark, viste Udviklingen hurtigt, at Vanskelighederne ikke var mindre end før, om end af anden Art. »Vestslesvigs Tidende«s gamle Særret som Egnens eneste danske Blad var bortfaldet, og de ændrede politiske Forhold gav ikke sjældent de partipolitisk indstillede Blade gode Kort paa Haanden. Tilmed laa der nu en Landegrænse mellem »Vestslesvigs Tidende« og dens Hovedblad. Fra 1. Nov. 1921 forsøgte Bladet at hævde sin utvivlsomme første Prioritet som dansk Blad i Tønder ved Indretning af eget Trykkeri til Trykning af Bladets lokale Del. Men dette Forsøg maatte af økonomiske Hensyn forholdsvis hurtigt opgives. Alle Vanskeligheder og Skuffelser til Trods er »Vestslesvigs Tidende« dog stadig endnu i 1943 det gamle danske Blad i Tønder med snart to Menneskealdres Anciennitet.

Efter 1920 blev Vilkaarene for selvstændig Bladvirksomhed i Tønder paa Grund af Grænsebyens særlige Forhold økonomisk vanskelige for alle Parter. Corn. Petersen overdrog 1921 »Tondernsche Zeitung« til et lokalt Bladselskab, der fra 1. Okt. 1921 udgav et selvstændigt, konservativt Blad »Tønder Amts Tidende«. Men »Vestslesvigs Tidende«s hævdvundne Stilling og de velbegrundede Hensyn til dette Blads særlige Forhold virkede dog stærkt hæmmende for Partibladets selvstændige Eksistens. Selskabet maatte efter et Aars Forløb opgive Bladets Selvstændighed, hvorefter det fra 1. November 1922 blev trykt i Sønderborg i Forbindelse med Bla-

det »Fædrelandet«. Efter endnu 10 Maaneders Forsøg opgav Selskabet Kampen, men Bladets daværende Redaktør, N. Petersen-Høkkelbjerg, fortsatte uforfærdet og startede den 1. September 1923 et nyt Blad »Tønder Amts Dagblad«. Dette blev trykt i Ribe og udkom under delvis Fællesskab med »Ribe Stiftstidende«. »Tønder Amts Dagblad« fortsatte til 31. December 1929, da de særlige konservative Bladopgaver i Sønderjylland blev overtaget af det fra 1. Sept. 1929 i Kolding udkomne Dagblad »Jydske Tidende«, der blev oprettet paa Grundlag af Sammenslutning mellem »Kolding Avis« og samtlige sønderjydske konservative Organer — »Tønder Amts Dagblad« dog undtaget. Fra 1. Januar 1936 oprettede »Jydske Tidende« selvstændigt Redaktionskontor i Tønder. Partiet Venstre blev i Tønder allerede fra 1. April 1920 repræsenteret af »Tønder Avis«, der udkommer som Fialialblad af »Vestkysten« i Esbjerg. Den 1. Oktober 1933 oprettedes »Tønder Amtstidende« som Fialialblad af »Hejmdal« i Aabenraa, men ligeledes i Tilslutning til Partiet Venstre. Socialdemokratiet udsendte efter Genforeningen lokale Blade i de sønderjyske Amter, først trykt i Kolding, senere i Sønderborg, herunder »Tønder Amts Socialdemokrat« med Redaktionskontor i Tønder. Bladet antog fra 17. Oktober 1942 Navnet »Sønderjyden«. Endelig startedes saa Aar efter Genforeningen en selvstændig Bladvirksomhed i Tønder af særlig Art, idet »Historisk Samfund for Sønderjylland« den 1. Juli 1924 paabegyndte Udgivelsen af »Sønderjydske Maanedsskrift«, der fra Startdagen og indtil nu er bleven redigeret og trykt i Tønder.

Den tyske Befolkningsgruppe saa sig i Afstemningstiden efter Salget af »Tond. Zeit.« pludselig uden noget Dagblad i Tønder. Den grundlagde da i Foraaret 1920 »Neue Tondernsche Zeitung«, der varetog den tyske Befolkningsgruppes Interesse indtil 1. Februar 1929. Fra dette Tidspunkt blev alle tyske Dagblade i Nordslesvig, sikkert af økonomiske Grunde, sammensluttede til »Nordschleswigsche Zeitung«, der trykkes og udgives i Aabenraa, men som opretholder Redaktioner i alle sønderjyske Købstæder. Dermed ophørte den sidste selvstændige Dagbladsvirksomhed i Tønder, efter at en saadan uden Afbrydelse havde været opretholdt i mere end Hundrede Aar.

Organisationer. Den eneste danske Sammenslutning i 1920 var »Tønder Læseforening«, der var startet den 11. December 1912 paa Grundlag af de 80 danske Stemmer ved Rigsdagsvalget den

12. Januar s. A., hin Tids første Opmuntring for Tønders danske Borgerskab. Læseforeningen, der i 1924 blev sluttet sammen med Tønder Ungdomsforening til »Tønder Læse- og Ungdomsforening«, var i de første bevægede Aar efter 1920 det centrale og meget hyggelige Samlingssted for Tønders danske Borgere. Gennem mange Møder og festlige Sammenkomster bidrog denne Forening ikke lidet til at bringe Danske i Forbindelse med hverandre og gøre Overgangstiden lys og festlig. Adskillige af disse Sammenkomster, som f. Eks. den store Hyldest til Redaktør Skovrøy i Anledning af dennes 70-Aarsdag, den 23. Juni 1921, vil altid staa klart i Deltagernes Erindring som et fremragende Eksempel paa en smuk sonderjysk Fest. Den 11. December 1937 fejrede Foreningen sit 25-Aars Jubilæum under højtidelige Former, dels gennem Udgivelsen af et smukt Festskrift, dels ved en storslaet Fest paa »Skyttegaarden«. I de senere Aar har Foreningen i særlig Grad været virksom for at bringe dansk Teaterkunst i Forbindelse med Grænsebyen.

Siden 1920 er Foreninger i stort Tal vældet frem af den tønderiske Jord, danske og tyske imellem hinanden. Faglige Foreninger er som Regel fælles for begge Nationaliteter, men Foreninger med kulturelt Formaal har altid et nationalt Præg. De lever som Borgerne fredeligt ved hinandens Side, men ledes strengt efter nationale Linier. Der er gennem den forløbne Periode kun gjort meget faa og svage Forsøg paa ved Samvirken over det nationale Skel at forøge det personlige Udbytte for den enkelte. Som saadanne enlige Svaler kan nævnes Mindefesten paa Statsseminariet den 1. November 1923 i Anledning af Hundredecaarsdagen for Digteren H. W. v. Gerstenbergs Dødsdag, efter at der samme Dag var bleven afsløret en Mindeplade paa Digterens Fødested, Ejendommen Søndergade 10, og Professor Martin Rades paa dansk Initiativ afholdte Foredrag paa »Tonhalle« den 18. Oktober 1928.

Den største dansk-nationale Sammenslutning dannes nu af Tønders Afdeling af Sønderjyllands »*Danske Samfund*«, der blev oprettet den 9. November 1933; den næststørste danske Forening er »Tønder Læse- og Ungdomsforening«. Det tysksindede Borgerskab var tidligere organiseret i den nationalliberale »Bürgerverein«, hvis Medlemmer mødtes paa »Tonhalle«, samt i »Komunalverein«, hvis Medlemmer, der sluttede sig til den frisindede Politik, samledes paa »Skyttegaarden«. Skellet mellem de to Fore-

ninger var dog mere af social end af politisk Art. I 1919 blev disse to Foreninger, under Indtrykket af de store Begivenheder, sluttet sammen i »Bürgerverein« til Værn for Tyskhedens Interesser. Denne Forening gik da senere op i den lokale Afdeling af »Schleswiger Wählerverein«, der stiftedes i Tinglev kort forud for det første »sønderjydske Rigsdagsvalg«, den 21. September 1920. Pastor og senere Folketingsmand Johs. Schmidt valgtes til Formand, en Post han varetog til 1934. Foreningen fik Hovedkontor i Tønder.

En særlig dansk-national Hjælpejeneste udøves af »*Det danske Kontor*«, der oprettedes 1927 paa Initiativ af Bankdirektør R. P. Rossen og paa Grundlag af økonomisk Støtte, oprindelig fra sønderjydske interesserede Kredse i Ringkøbing, Thisted og Viborg Amt, senere — fra d. 1. Jan. 1936 — fra Grænseforeningen. Kontoret paa-begyndte sin Virksomhed d. 3. Jan. 1928 under Ledelse af en af Kommunalforeningen valgt Bestyrelse med Rossen som Formand. Rossen fratraadte dog kort efter Kontorets Start, samtidigt med at han i Jan. 1928 ikke ønskede Genvalg som Formand for Kommunalforeningen*). Amtslæge Dr. med. H. Lausten-Thomsen blev Rossens Efterfølger som Formand for denne og valgtes d. 30. Jan. 1928 ligeledes til Formand for »*Det danske Kontor*«. Sidstnævnte Hverv har han varetaget siden da. — »*Det unge Grænseværn*« havde fra Organisationens Stiftelse den 30. Sept. 1933 og til 1939 sit Administrationskontor i Tønder, en Del af Tiden i nært Samarbejde med »*Det danske Kontor*«.

Før 1920 fandtes ikke noget *dansk Forsamlingshus* i Tønder, men »Læseforeningen« samledes i et Lokale, der var stillet til Raadighed af Tønder Landmandsbank. Under Forventningens Begejstring rejstes i Overgangstiden ved enkelte danske Borgeres Initiativ og Offervillie et dansk Forsamlingshus, »*Tønderhus*«, paa Hjørnet af Spikergade og Slotsgade. Det blev indviet den 27. November 1920 under festlige Former og gav i de første Genforeningsaar Rum for de fleste af denne Periodes mange stemningsfulde Møder og Sammenkomster. Men der hvilede ingen lykkelig Stjerne over dette Foretagende. Det var rejst i en urolig og økonomisk stormfuld Tid, og det kom i dets korte Tilværelse som dansk Forsamlingshus ud for mange og store Vanskeligheder, dels fordi Lokaliteterne hurtigt viste sig for smaa til Formaålet, og dels hidrørende fra de økonomiske Byrder, Bygningens Opførelse i en vanskelig Periode med bl. a. uoverskuelige Møntforhold, paalagde det administre-

*) Rossen afgik ved Døden den 15. Juni 1928.

Fig. 65. Tønderhus, opført 1941—43.

rende Selskab. Forsamlingshusproblemet blev et af de mest brydssomme Spørgsmaal inden for det dansk-nationale Arbejde i Tønder. Det gav gennem Aarene Anledning til meget Arbejde og mange Drøftelser, ogsaa undertiden til en mere direkte Haandsrækning fra Danske i Tønder, saavel som fra de mange Venner, Grænsebyen har over hele Danmark.

For de mange Danske, der har medoplevet de Vanskeligheder, der slog sammen om det »gamle« Tønderhus, synes det næsten ufatteligt, at dette for Danskheden i Tønder saa betydningsfulde Spørgsmaal i 1943 — i Krigens trange Aar — har fundet sin Løsning. Men paa den fornemste Plads ved den nye Omkørselsvej, som Genbo saavel til det gamle Holsteinske Amtmandspalæ fra 1768 og Tønder Amtshus fra 1907, som til det i 1923 til Museum ombyggede gamle Porthus fra Tønder Slot, er under Ledelse af Arkitekt, Professor Kaj Gottlob rejst en smuk og meget anselig *dansk Forsamlingsgaard*, der med sine røde og hvide Farver bidrager til at forskønne det moderne Kvarter omkring den historiske Slotsplads (Fig. 65). Grundstenen blev nedlagt den 12. Juni 1941, og Lørdag den 13. Febr. 1943 samledes saa mange, den store Bygning kunde rumme, til en festlig Indvielse af det nye »Tønderhus«. Et længe næret Ønske fra Danske i Tønder og Omegn var dermed gaaet i Opfyldelse og realiseret paa en Maade, der langt overgik

*Fig. 66. Fra Kongens aarlige Besøg i Tønder 1933.
Kongen hilser paa Redaktør Skovroy.*

de dristigste Forventninger. Meget Arbejde var gaaet forud, og megen Støtte og Velvillie har Tønder paa dette Omraade mødt Danmark rundt, fra officiel og fra privat Side. Uden denne redbonne Villie til at række Grænsebyen en hjælpende Haand, havde denne store Sag ikke ladet sig gennemføre.

Ogsaa den tyske Folkegruppe arbejdede gennem adskillige Aar paa at skaffe sig tilfredsstillende Lokaleforhold. Det lykkedes den i 1927 at erhverve det daværende »Grand Hotel« i Richtsengade, der efter Ombygning blev indviet den 12. Februar 1928 som Folkegruppens Forsamlingshus, »Deutsches Haus«. Forholdene blev efterhaanden ogsaa her for smaa, hvorefter »Verein Deutsches Haus« i 1938 ved Mageskifte erhvervede det gamle Etablissement »Skyttegaarden« (»Schützenhof«) i Vestergade. De rummelige og smukke Lokaler her har siden da dannet de ydre Rammer for det tysk-følelige Arbejde i Tønder.

Med disse nye Forsamlingsbygninger har Byen faaet gode ydre Vilkaar til Afholdelsen af store Møder og Stævner, som Grænsebyens særlige Forhold i adskillige Henseender opfordrer til at henlægge til Tønder. Byen har da ogsaa i den svundne Periode været Hjemsted for en lang Række Aarsmøder og Foreningssammen-

komster, af meget forskellig Art og saavel fra dansk som fra tysk Side. Blandt de danske Stævner med blivende Betydning kan nævnes det 3die Danske Hjemstavnskursus fra 3.-7. August 1925 paa Statsseminariet, og det store Ungdomsstævne St. Bededag den 12. Maj 1933 paa Tønder Sportsplads, der samlede 10-15,000 Unge fra hele Landsdelen. Blandt de tyske Stævner gjorde den store Hjemstavnsfest den 19. Juni 1921 et stærkt Indtryk paa Byens Borgere. Mellem de »neutrale« Fester mindes man med særlig Glæde Tønder Ringrider Korps 125-Aars Jubllæum den 30. Maj 1937, der overværedes af Landets Konge. Kongens og den kgl. Families aarlige Besøg i Tønder, der med stor Regelmæssighed blev gennemført indtil Krigens onde Aar, har altid hørt til de Festedage, der staar i særlig klar Erindring hos Byens Befolkning. (Fig. 66).

IV.

TØNDERSKE VALGDAGE.

KOMMUNALE VALG FØR 1919. Neppe paa noget andet Omraade var Modsætningen mellem før og efter 1920 mere gennemgribende og iøjnefaldende end indenfor de kommunale Styrelsesformer. Byraadsvalg i Tønder foregik indtil 1919 under de kendte gamle Former med forholdsviis faa »privilegerede« Vælgere og mundtlig og offentlig Stemmeafgivning. I Henhold til den prøjsiske Kommunallov af 14. April 1869 vedrørende Købstæder og Flækker i Hertugdømmerne, hvis Bestemmelser for hver enkelt Bys Vedkommende blev nærmere udformede i Byens »*Ortsstatut*«^{*)} valgtes Tønders samlede Styre, saavel Magistraten, der foruden Borgmesteren talte fire Raadmænd, som ogsaa Borgerrepræsentationens tolv »Stadtverordneten« (jfr. Side 245) af de berettigede Borgere ved direkte Valg. »Borgerret« i Lovens Forstand var dog ikke alene betinget af to Aars Ophold i Byen og Skattebetaling, men tilkom efter Loven kun de, der enten ejede fast Ejendom over en vis Størrelse eller drev selvstændig Virksomhed i et ligeledes fastsat Omfang eller endelig svarede Skat af en vis Minimumsindtægt. Alle Grænserne var dog lave. Den »valgberettigede« Skat-

^{*)} Tønders senest gældende »Ortsstatut« er vedtaget af Byraadet den 22. April 1885 og stadfæstet af Regeringen 3. Juni 85.

teindtægt var saaledes for Tønders Vedkommende 660 Mk. Alle »Borgerne« optoges i den saakaldte »Bürgerrolle«.

Borgmesteren og de lønnede Raadmænd valgtes paa tolv Aar. Det — foreløbig — sidste direkte Borgmestervalg afholdtes for Tønders Vedkommende den 10. Dec. 1910, da Borgmester E. Plewka, der paa Valgets Tidspunkt var Viceborgmester i Slesvig, med stort Flertal valgtes til Tønders Borgmester, et Embede han varetog til sin Afskedigelse i Sommeren 1917. De tolv Borgerrepræsentanter valgtes paa seks Aar, men saaledes at der hvert Aar afgik to af Raadets Medlemmer. Byraadsvalg blev som Følge deraf for Datidens Tønder en aarligt tilbagevendende Begivenhed, men da Vælgertallet ikke var stort — i 1910 talte »Bürgerrolle« 751 Navne — og der normalt kun blev afgivet nogle faa Hundrede Stemmer, satte Valget ikke Byen i større Bevægelse. Valget blev afgjort efter simpelt Flertal, saaledes at Byens danske Borgerskab ikke havde Mulighed for at opnaa Repræsentation i Raadet. Det nationale Spørgsmaal var derfor dengang officielt et ukendt Problem ved Byraadsvalg i Tønder.

Den offentlige Stemmeafgivning foregik paa Raadhuset under Ledelse af Byraadets Medlemmer. De fremmødte Vælgere opgav Navn og nævnte tillige højt og tydeligt Navnene paa de to Borgere, paa hvilke de agtede at stemme, saaledes at der var god Lejlighed til al ønskelig Valgkontrol. Der fandtes vel politiske Foreninger i Byen, men nogen Valgkamp fandt ikke Sted. De Festligheder, som et godt Valgresultat ogsaa dengang gav Anledning til, foregik under private Former hos de Borgere, der havde opnaaet at blive Medlemmer af Byens Raad. De var neppe mindre fornøjelige end Organisationernes senere traditionelle Valgafstener.

Byraadsvalget den 2. Marts 1919. Under Hensyn til de saaledes eksisterende Forhold maatte det føles som lidt af Revolutionens Vingesus, da den nye tyske Regering ved Lov af 24. Januar 1919 opløste alle kommunale Raad og udskrev Valg paa Grundlag af moderne Regler. Valgretten tilkom herefter alle Personer af begge Køn, der var fyldt tyve Aar og havde haft Bopæl i Byen i et halvt Aar. Forholdstalsvalgmaaden med Listesystem indførtes og med den Mulighed for, at ogsaa smaa Partier og nationale Mindretal kunde skaffe sig Repræsentation i de kommunale Raad. Danskerne i Tønder greb naturligtvis Chancen. Søndag den 2. Marts 1919 valgte

Fig. 67. Borgmester Oluf P. Olufsen

Tønders danske Borgere for første Gang egne Repræsentanter til Byens Raad. Med 391 Stemmer, et overmaade acceptabelt Resultat, besatte den danske Gruppe 3 Pladser i Borgerrepræsentationen, hvis Medlemstal efter den nye Orden var forøget til 18. Det blev Bankdirektør R. P. Rossen, Bagermester Thorvald Petersen og Murer Marius Nielsen. Den tyske Gruppe fik med 1304 Stemmer 12 Mandater. Socialdemokratiet fik 329 Stemmer og 3 Mandater.

Byraadene fra 1919 blev ved den Internationale Kommissions (CIS) Anordning af 6. Maj 1920 anerkendt som midlertidige Kommunalbestyrelser, dog skulde alle

Formænd og Magistrater fratræde, og nye Valg inden 14 Dage foretages af de respektive Forsamlinger. Borgmestre kunde eventuelt vælges uden for Byraadene. Tønder var i 1920 uden Borgmester, idet Embedet ikke var blevet besat efter Borgmester Plewkas Afskedigelse i 1917, men varetoges midlertidigt af fhv. Købmand Johs. Paulsen, der havde været Byraadsmedlem siden 1889 og Viceborgmester, saakaldt »Beigeordneter« siden 1910. Ved det den 14. Maj 1920 i Henhold til ovennævnte Anordning foretagne Valg valgtes Sparekassedirektør Oluf P. Olufsen til Borgmester, Malermester J. Bader til Viceborgmester og Skræddermester P. Petersen til første Raadmand — alt med den tyske og den socialdemokratiske Gruppes Stemmer. Den danske Gruppe vilde vel have støttet Valget af Olufsen og Bader, men kunde ikke tiltræde P. Petersens Valg til Raadmand. Oluf P. Olufsen (Fig. 67), der havde været Medlem af Borgerrepræsentationen siden 1911, blev Tønders Genforeningsborgmester fra den store Periode 1920-25. Efter Valget udtraadte Johs. Paulsen af Byraadet under Hensyn til sin fremrykkede Alder. Han afgik ved Døden den 21. April 1928, 79 Aar gammel. Ogsaa Bankdirektør Rossen nedlagde sit Mandat i Foraaet 1920 og efterfulgtes af Dyrlæge Claus Nielsen. I sin korte

Byraadstid anvendte Rossen som den første det danske Sprog under Raadets Forhandlinger.

Da Lov Nr. 299 af 28. Juni 1920 om Indførelsen af kommunal Administration i de sønderjydske Landsdele kun forudsatte Valg af nye Kommunalraad i de Tilfælde, hvor en Trediedel af de daværende Raads Medlemmer forlangte saadant, men iøvrigt autoriserede de eksisterende Raad som Byraad eller Sogneraad efter danske Regler, blev det Byraadet fra 1919, der stod i Spidsen for Tønder under de historiske Begivenheder i 1920 og ledede første Del af den efterfølgende Genforeningsperiode.

De danske Valgdages Baggrund. Valgdagen den 2. Marts 1919, da Tønders danske Borgerskab for første Gang realiserede sin selvfølgeligelige Ret til Meddelagtighed i Byens Styre, danner en naturlig Overgang til Valgdagene efter dansk Kommunallovgivning, hvoraf nu allerede fem er Historie.

Ved den foran nævnte Lov om Indførelse af dansk kommunal Administration af 28. Juni 1920 var visse Dele af den danske Kommunallovgivning sat i Kraft for de sønderjyske Landsdele, men man levede dog paa dette Omraade i en udpræget Overgangstid. Bl. a. bevarede Købstæderne og Flækkerne indtil videre deres hidtidige Forbindelse med Amtskommunen og deres Repræsentation i Amsraadet. Tønder Byraad deltog saaledes i Amsraadsvalgene den 5. Oktober 1920 og den 22. April 1922 og fik ved sidstnævnte Valg to Amsraadsmedlemmer. Disse udtraadte dog af Amsraadet den 1. April 1923, fra hvilket Tidspunkt Købstadskommunens Udskillelse fra Amtskommunen fandt Sted.

Ogsaa med Hensyn til Vælgernes Interesse for og Deltagelse i Kommunalpolitik levede man i en mærkelig Overgangstilstand, der gjorde navnlig de første Valgdage til store Begivenheder i Byens Historie, præget som de i første Række var af den nationalpolitiske Strid. Til daglig lever dansksindede og tysksindede Borgere i Tønder fredeligt ved hinandens Side, og den nationale Skillelinie har sin mere beskedne Plads i de enkelte Individiers Underbevidsthed. Det er en almindelig anerkendt og stiltiende Forudsætning, at der skal være Plads for alle Byens Borgere, uanset den enkeltes nationale Overbevisning. Borgere af alle Grupper er fælles om Byens Væ og Vel, og det maa staa enhver frit for at arbejde med herpaa efter sin personlige Overbevisning og efter

sine Forudsætninger. Gensidig Respekt og Besindighed har i det store og hele præget de to Nationaliteters Samliv i Tønder i den svundne Periode. De enkelte Tilfælde, hvor der er handlet mod disse Principper, er faa og ubetydelige, og de har ikke fundet nævneværdig Tilslutning blandt Borgerskabet. Under Valgsituationer og da navnlig i Forbindelse med de stedfundne Byraadsvalg er de nationale Skillelinier dog altid fra begge Sider trukket skarpt op. Valgdagen, der indskrev Udviklingens Resultat i Historiens Bog, var den store og officielle Styrkeprøve mellem Dansk og Tysk, og denne opfordrede selvsagt begge Grupper til at gøre deres yderste. Bevidstheden om, at man baade fra Nord og Syd saa hen til Valgresultaterne fra Grænsebyen med særlig Interesse, hidrog yderligere til, at Valgtempoet i Tønder gik endnu et Par Streger op. Tønder hørte altid til de Byer i Landet, der mødte med den største Valgdeltagelse. Det var faktisk kun meget faa blandt dem, der ikke var ubeløst forhindrede, der slap gennem Valgagitationens Naaleøje.

Men begge Grupperes Valgarbejde holdt sig loyalt paa den positive Linie, hver Gruppe inden for sine Rammer. En behersket Bladpolemik efter principielle Linier var naturlig og nødvendig, men negative og hadefulde Angreb Grupperne imellem hørte ikke med til den traditionelle Valgagitation i Tønder. Paa Valgets Dag sad danske og tyske Agitatorer ved Valgbordene fredeligt ved hinandens Side, og i Marken passede enhver af Grupperne sine Tropper. Dem fik de til Gengæld ogsaa frem.

I dette Valgslag maatte den danske Gruppe stadig kæmpe med visse særlige Vanskeligheder, der opstod som Følge af den sønderjydske Befolknings Stilling til den danske Partideling. Den gamle Parole »del jer efter Anskuelse« var og er fremdeles ikke populær i Sønderjylland, men mange sønderjydske Vælgere ser med Sympati og Vemod tilbage til hin Tid, da alle dansksindede som en Selvfølge dannede én fælles Gruppe. Saaledes som Sønderjydernes Deltagelse i dansk Politik udviklede sig, kunde det dog ikke undgaas, at Partiernes delende og skillende Tendens ogsaa i nogen Grad gjorde sig gældende i Sønderjylland, selv om Resultaterne ofte modtoges med Modvilje eller med blødende Hjerter. Som Regel fik Partidelingen kun Fodfæste blandt de i Politik særligt interesserede. For den store Gruppe af Vælgere, der ikke deltog i Valgmøder, og for hvem Partiorganisation var en Vederstyggelighed, men som i Kraft af deres Antal bestemte Valgets Resultat, var

og er Partidelingen en fremmed Fugl, der har trængt sig ind i Reden og ødelagt dennes hidtidige Hygge.

Modviljen mod Partidelingen gjorde sig navnlig gældende ved de kommunale Valg, men heller ikke her kunde denne ganske holdes nede. Socialdemokraterne havde allerede under tysk Styre skilt sig ud og givet den politisk-socialt Skillelinie Fortrinsret fremfor den nationale. Den socialdemokratiske Vælgerforening i Tønder blev grundlagt 1907 og deltog som Organisation første Gang i Rigsdagsvalget 1912. De tre danske borgerlige Partier stiftede, tvunget af Nødvendighed og indbyrdes Konkurrence, ret hurtigt efter 1920 Partiforeninger i Tønder og søgte herigennem at samle deres Tilhængere — dog uden rigtigt Held. Som Modvægt mod disse nye og upopulære Skillelinier, eller for at komme disse i Forkøbet, stiftede danske Tønderborgere allerede i den store Sommer 1920 — den 26. August — en fælles kommunal Vælgerforening, *Tønder Kommunalforening*, med Bankdirektør R. P. Rossen som første Formand. Men heller ikke denne Forening fik nogen Succes som kommunalpolitisk Faktor. Den almindelige Vælger blev revet til begge Sider, og den første Tids Begejstring og Glæde over Deltaelsen i dansk Politik ændredes hos mange forholdsvis hurtigt til en ikke ubetydelig Ulyst til politisk Medarbejde og til en udpræget Antiparti overfor alt, hvad der vedrørte Partiorganisation og politiske Foreninger.

Denne altid standende Strid mellem Dyd og Kærlighed, der i ikke ringe Grad maatte distrahere Ledelsen og delvis lamme Slagkraften inden for de danske Rækker, kendte den tyske Folkegruppe ikke. Skønt den i Tønder var det største Parti, følte den sig dog overensstemmende med Stillingen i Landsdelen som nationalt Mindretal. Og for nationale Mindretal er der kun een Regel: Fast og ubrydeligt Sammenhold. Og kun een Parole: Den nationale Enhed fremfor alt. De Vanskeligheder, den tyske Gruppe i Tønder kom ud for ved Valgene, grundede sig derfor mere i personlige Forhold og lod sig tilsvarende lettere udjævne.

Samtlige danske Valgdage er Milepæle i Tønders kommunalpolitiske Udvikling, og Valgenes Resultater er Historien i Tal om den nationalpolitiske Stilling i Grænsebyen. Hver enkelt Valgdag er for alle, der har oplevet den, et Minde af særlig Karakter.

Byraadsvalget den 11. Marts 1922. De første almindelige Kom-

munalvalg i Sønderjylland efter danske Regler fandt Sted i Foraaet 1922 i Henhold til derom truffet Bestemmelse i Lov af 22. December 1921 § 6 og som Forudsætning for, at de danske Kommunallove i deres Helhed ved Lov af 21. April 1922 § 1 kunde sættes i Kraft for de sønderjydske Landsdele. Valget, der fandt Sted paa Grundlag af Reglerne i den gamle danske kommunale Valglov af 20. April 1908, blev for Tønders Vedkommende fastsat til den 11. Marts, men længe forinden var man travlt optaget af Valglisternes Revision og anden Forberedelse til den store Afgørelse. Kommunalforeningen sammenkaldte allerede den 1. Februar sine Medlemmer og bekendtgjorde forud, at der paa Mødet vilde blive taget en del i g Bestemmelse om Opstilling af Kandidatliste for den danske Gruppe. Det blev dog hurtigt klart, at saa let gik Sagen ikke, og Listens Udformning maatte udsættes. Iøvrigt var man saa optimistisk, at man oprindelig tænkte sig Muligheden af at faa Socialdemokraterne med til en Fællesliste, hvad der dog hurtigt viste sig uigennemførligt. Der var tværtimod længe Udsigt til to socialdemokratiske Lister, een dansk og een tysk, men slutelig blev disse dog sammenarbejdet til een. De borgerlige Partier og de forskellige faglige Organisationer lykkedes det ligeledes efter mange Forhandlinger at forene, saaledes at man ved dette første Kommunalvalg mødte med een fælles borgerlig-dansk Liste. Den gamle sønderjydske Betragtning havde vundet Sejr, og Partivæsenet blev denne Gang holdt i Skak.

Den danske Listes første Navne var Bagermester Thorvald Petersen, Dommer H. Gjessing og Bankdirektør A. Andresen. Derefter fulgte Mellemskolelærer P. Atke som Tjenestemændenes Repræsentant, og som Nr. 5 Maskinbygger J. C. Rasmussen som Haandværkets Mand. Valglisten talte ca. 1900 Vælgere, hvoraf henimod 90 % afgav Stemme. Den tyske Liste fik 857 Stemmer og 8 Kandidater valgt, den danske Fællesliste 538 Stemmer med 5 Kandidater og den socialdemokratiske Liste 253 Stemmer med 2 Kandidater, hvoraf den ene sluttede sig til den tyske og den anden til den danske Nationalitet. Sammenlignet med Kommunevalget 1919, saavel som med Folkeafstemningen den 10. Febr. 1920, maatte Valget fra dansk Side betragtes som tilfredsstillende. Den danske Stemme procenten gik op til 32,6 mod 23,3 ved Folkeafstemningen og 18,6 ved Valget i 1919. Ogsaa den tyske Gruppe, der opnaede 51,9 % af Stemmerne og bevarede det absolutte Flertal i Raadet, var na-

turligvis tilfreds. Det socialdemokratiske Stemmetal gik, sammenlignet med 1919, betydeligt ned, hvilket antageligt skyldes, at adskillige tysksindede Socialdemokrater stemte paa den tyske borgerlige Liste. Paa den anden Side har de danske Socialdemokrater næppe alle følt sig tiltalt ved at stemme paa en socialdemokratisk Partiliste, hvor en tysksindet Medborger var opført som Nr. 1.

I Raadets første Møde valgtes med den tyske Gruppes Stemmer Oluf P. Olufsen, der ved Valget var opført som Nr. 1 paa den tyske Liste, og som havde opnaaet et stort Antal personlige Stemmer, til paany at være Byens Leder. Pladsen som Viceborgmester besattes ligeledes vedblivende af den tyske Gruppe, denne Gang med Landsretssagfører Carl J. Todsén.

Byraadsvalget den 14. Marts 1925. Byraadet fra 1922 residerede kun i tre Aar, idet Sønderjylland fra 1925 indgik under fælles Valgturnus med det øvrige Land. Valget fandt denne Gang Sted paa Grundlag af den nye kommunale Valglov af 29. Marts 1924. Partiagitationen havde i den svundne Periode gjort adskillige Fremskridt indenfor alle Partier, dels som Følge af Pressens Arbejde, dels paa Grund af det i 1924 afholdte Folketingsvalg. I Erkendelse af Stillingens Vanskelighed begyndte Kommunalforeningen umiddelbart efter Nytaar at afholde forberedende Møder vedrørende Valget. Man paatænkte bl. a. Afholdelsen af et almindeligt Borgermøde til Afgørelse af det altid vanskelige Problem: Fællesliste eller Partilister. De lange Forhandlinger endte dog med, at der med Rossen som Formand nedsattes et Udvalg med Repræsentanter for de borgerlige politiske Partier, med det Formaal at opstille en fælles dansk »Borgerliste«. Men dette viste sig, trods alle Anstrengelser, ugørligt. Danskerne opstillede derefter en konservativ og en radikal Kandidatliste samt en saakaldt »fri Borgerliste«, fremkommet ved Samarbejde mellem Venstre og en Gruppe partiløse Vælgere. Danskernes kendte og prøvede Byraadsmedlemmer, Bankdirektør A. Andresen og Bagermester Thorvald Petersen stod paa Førstepladserne henholdsvis paa den konservative Liste og paa den »frie Borgerliste«. Den radikale Liste mødte med et nyt Navn, Lærer A. Torp der sin Ungdom til Trods var kendt som en ivrig og begejstret Deltager i det nationale Arbejde i Grænsebyen.

Den socialdemokratiske Liste havde denne Gang en dansk Mand, Sagfører C. Bundgaard i Spidsen, medens det hidtidige tyske By-

Fig. 68 Borgmester Johs. Thomsen.

raadsmedlem, Murer F. Hecht, var Nr. 2. Indenfor den tyske Gruppe havde Valgsituationen medført betydelige personlige Vanskeligheder, saaledes at der paa et vist Tidspunkt var opstillet flere Lister. Sluttelig erkendte man dog Nødvendigheden af udadtil at bevare Enhedsfronten med én fælles Liste. I Spidsen for denne stod en anset Borger, Slagtermester Erich Petersen, der ikke tidligere havde givet sig af med Kommunalpolitik og næppe i det hele eftertragede offentlige Hverv. Nr. 2 var den hidtidige Viceborgmester, Landsretssagfører Todsén, medens Gruppens Fører, Borgmester Olufsen maatte lægge til

Takke med Plads Nr. 8. Listen maatte betragtes som Udtryk for en ikke ringe Misfornøjelse med den af Borgmester Olufsen førte Politik, og mulig ogsaa Utilfredshed med hans ofte nære og udmærkede Samarbejde med danske Myndigheder og Personer.

Valget den 14. Marts 1925 blev en ubetinget Sejr for de danske Farver. Den danske borgerlige Gruppe fik 6 Kandidater og erobrede 1 Mandat fra den tyske Gruppe, der med 905 Stemmer gik ned til 7. Socialdemokraterne bevarede med 242 Stemmer deres 2 Mandater. Af den danske Gruppe valgtes 3 Kandidater paa den konservative Liste, der fik 326 Stemmer, og 2 Kandidater paa den frie Borgerliste med 279 Stemmer. Paa den radikale Liste, der naaede 108 Stemmer, valgtes Lærer A. Torp. Den danske Stemmeprocent steg fra 32,6 til 38,3. Det var intet Under, at Resultatet hin Aften paa Tønderhus blev modtaget med stor og oprigtig Begejstring.

Ved Valget mistede den tyske Gruppe sit absolutte Flertal, men da den socialdemokratiske Gruppe i national Henseende var delt, var Sandsynligheden for tysk Ledelse i Byraadet stadig nærliggende, uanset at den tyske Gruppes Flertal var utilfreds med Borgmester Olufsen. Resultatet blev, at Købmand Johs. Thomsen (Fig 68) i Mødet den 30. Marts 1925 valgtes til Borgmester med 6 tyske og 2 so-

Fig. 69. Viceborgmester A. Andresen

cialdemokratiske Stemmer. Paa den nye Borgmesters Initiativ blev Pladsen som Viceborgmester overladt den danske Gruppe, der hertil udpegede Bankdirektør A. Andresen (Fig. 69). Det danske socialdemokratiske Byrådsmedlem, Sagfører C. Bundgaard, blev Medlem af Magistraten, som Vederlag for Støtten ved Borgmestervalget.

Borgmester Johannes Thomsen var, som sin Forgænger, født Tønderinger og Indehaver af en gammel Købmandsforretning i Byen. Han, der havde været Officer under Verdenskrigen, var personlig en elskværdig og u-

snobbet Mand med Hjertelag for de, der var vanskeligt stillede. Han ønskede som Oluf P. Olufsen et godt Forhold til sine dansksindede Medborgere og kendte som denne i Byraadet kun den Politik, der angik Byens Interesser. Han blev Byens Leder gennem tolv Aar og opretholdt i denne lange og arbejdsfyldte Periode et godt Arbejdsfællesskab mellem Byraadets Medlemmer. Det bør dog ikke overses, at den foregaaende femaarige Periode i mange Henseender havde fastlagt bestemte Linier for det kommunale Arbejde, hvilket i ikke uvæsentlig Grad lettede Arbejdet for den nye Borgmester. Borgmester Olufsen blev af sin gamle Gruppe vraget til alle betydende Pladser. Den 11. Juli, efter Amtsudstillingens Afslutning, nedlagde han sit Mandat og trak sig tilbage fra al Deltagelse i offentlig Liv. Han havde ledet Tønder gennem Byens store Periode, ofte øvet betydelig Indflydelse og gennem Aarene ogsaa høstet Paaskønnelse for sit Arbejde, men sluttelig maatte ogsaa han erfare det offentlige Livs usikre Vilkaar. Han afgik ved Døden den 27. August 1937.

Byrådsvalget den 8. Marts 1929. Ved det normale Byrådsvalg i 1929 blev Valgdagen fastsat til den 8. Marts. Indenfor Byraadet saavel som indenfor den tyske Gruppe havde Bølgerne i Raadets

sidste Funktionstid gaaet højt. Kort forinden Periodens Udlob nedlagde den tidligere Viceborgmester, Landsretssagfører Carl J. Todsén, der periodevis havde spillet en vis Rolle indenfor den tyske Agitation, sit Mandat. Alle Uoverensstemmelser indenfor den tyske Gruppe blev dog bilagte, og den tyske Liste offentliggjordes den 21. Febr. med Borgmester Johs. Thomsen paa første Plads, og Red. Fr. Andresen som Nr. 2. Det smukke danske Resultat fra 1925 gav ikke nogen Basis for Opstilling af en Fællesliste, men den fra visse Sider fremsatte Teori, at flere Lister i Listeforbund, automatisk vilde fremkalde større Arbejdsydelse og dermed de bedste Resultater, fik Medbør. Forhandlingerne sluttede med, at man fra dansk Side opstillede en konservativ Liste og en Fællesliste for de øvrige borgerlige Partier og de partiløse Vælgere. Socialdemokraterne gik til Valg med to Lister, en Deling, der dog mere skyldtes personlige Uoverensstemmelser end nationale Skillelinier. Valget blev denne Gang en Sejr for den tyske Gruppe. Denne tilbageerobrede med 1105 Stemmer det ottende Mandat, som Gruppen tabte i 1925, og var atter Indehaver af absolut Flertal i Raadet. Det blev de danske borgerlige Partier, der maatte aflevere et Mandat og nøjes med 5 Byraadsmedlemmer, hvoraf 2 valgtes paa den konservative Liste, der fik 352 Stemmer, og 3 paa den kombinerede Liste, der opnaede 459 Stemmer. Det danske Stemmetal steg fra 713 til 811, men det tyske gik frem fra 905 til 1105. Danskerne manglede 21 Stemmer for at kunne bevare det 6. Mandat. Den danske Stemme procent faldt fra 38,3 til 33,6. De ledende danske Byraadsmedlemmer var som før Bankdirektør A. Andresen, Bagermester Thorvald Petersen og Lærer A. Torp. Borgmestervalget kunde denne Gang ikke volde nogen Art af Vanskeligheder, men Borgmester Johs. Thomsén genvalgtes ved første Stemmeafgivning. Viceborgmesterpladsen blev atter overladt den danske Gruppe, der hertil genvalgte Bankdirektør A. Andresen.

Byraadsvalget den 15. Marts 1933. I 1933 var Vælgertallet steget til 2783. Valget blev udskrevet til den 15. Marts. Valgarbejdet var efterhaanden kommet ind i et fast Leje og kunde foregaa uden at vække saa stor Opsigt eller Bevægelse, som Tilfældet var ved de første Byraadsvalg i Tønder. Valget i 1929 gav for den danske Gruppe ikke nogen Begrundelse for at anvende Systemet med flere Lister, men dette havde dog stadig de fleste Talsmænd blandt dem,

der var bestemmende under Valgforberedelserne. Det endte endog-saa med, at der til dette Valg var ikke mindre end 9 Lister med adskilligt over 100 Navne, saaledes at Stemmesedlens Længde oversteg 1 m og i den Henseende uden Tvivl var en af de mest anselige i Landet. Umiddelbart forud for Valget var Indlemmelsen af Tønder Slots- og Frigrund saa vidt fremskreden, at det i sidste Øjeblik blev bestemt, at det iøvrigt ikke store Antal Vælgere, der boede her, skulde stemme i Købstaden. Dette medførte i sidste Minut en Ændring eller Supplering af de opstillede Lister.

Ved Valget opnaaede et Listeforbund af fire danske borgerlige Lister 903 Stemmer, der dog kun svarede til et uforandret Mandatantal paa 5. Tyskerne naaede 1171 Stemmer, men maatte denne Gang afgive et Mandat til Socialdemokraterne, der med 484 Stemmer paa to Lister kunde gøre Krav paa 3 Mandater. Den danske Stemme procent gik ubetydeligt op, og den tyske Stemme procent lidt ned, men i Realiteten var det indbyrdes Styrkeforhold uforandret.

Det efterfølgende Borgmestervalg blev indviklet og rigt paa dramatiske Situationer. De store Begivenheder i 1933 havde naturligt medført, at Socialdemokraternes Stilling overfor den tyske Gruppe var en anden end i 1929, saaledes at der paa Forhaand maatte antages at være gode Chancer for Valg af et Medlem af den danske Gruppe. De socialdemokratiske Repræsentanter lod forstaa, at de var villige til at give de hertil fornødne Stemmer — men de krævede afgørende Indflydelse paa Personspørgsmaalet. Spændingen var derfor stor, baade paa Raadhuset og i Byen, da det nyvalgte Raad den 1. April mødtes i Byraadssalen for at vælge den, der skulde staa i Spidsen for Byens Styrelse i de næste 4 Aar. Valget, der lededes af Bagermester Thorvald Petersen som ældste Medlem, førtes gennem 3 Afstemninger. Efter første Afstemning, der viste de partimæssige Tal — Thomsen 7, Andresen 5 og Bundgaard 3 — anbefalede et Medlem af den socialdemokratiske Gruppe, Chr. Johannsen, at stemme paa Th. Petersen. Ved anden Afstemning faldt 4 Stemmer paa Andresen, 3 paa Th. Petersen og 1 paa Bundgaard. Endelig ved tredie Afstemning fik Thomsen 7 og Andresen 5 Stemmer, medens de 3 socialdemokratiske Medlemmer afgav blanke Stemmesedler og afgjorde dermed Valget til Fordel for det hidtidige System. Som Viceborgmester valgtes som hidtil Bankdirektør A. Andresen.

Borgmestervalgets Resultat medførte en ikke ringe Skuffelse indenfor danske Kredse, baade i og udenfor Tønder, og gav Anledning til adskillig Bitterhed blandt danske indbyrdes. Det foranledigede tillige en udstrakt Bladstrid og stormende Møder i Kommunalforeningen. Men det nytter som bekendt ikke at græde over spildt Mælk. Heller ikke at strides derom.

Da Bølgerne havde lagt sig lidt, gik det nye Byraad til Arbejdet i Fordragelighed og god Forstaaelse som hidtil. Resultaterne viste, at den opstaaede Uenighed ved Borgmestervalget ikke paa nogen Maade havde svækket Byraadets Handlekraft og saglige Arbejdsevne.

Byraadsvalget den 9. Marts 1937. Den i national Henseende meget bevægede Periode i Aarene umiddelbart efter 1933 gav Anledning til, at det gamle sønderjydske Ideal med eet dansk Parti og een fælles Kandidatliste kom frem i første Række ved Byraadsvalget i 1937. Det lykkedes gennem et energisk Udvalgsarbejde, og under Indtrykket af den nationalpolitiske Situation, at forene alle danske »borgerlige« Interesser i en dansk Fællesliste og yderligere for første Gang i Historien at etablere Listeforbund mellem den borgerlige og den socialdemokratiske Liste. Man var derved kommen saa langt som gørligt i Retning af en dansk Enhedsfront. Ved Valget, der fandt Sted den 9. Marts, viste Vælgertallet en betydelig Stigning paa 500, saaledes at man var naaet til ca. 3300 Vælgere: heraf stemte 93,6 %. Valglykken er altid omskiftelig. Danskerne gik stærkt frem og erobrede med Listeforbundets 1814 Stemmer et Mandat fra den tyske Gruppe, der med 1252 Stemmer maatte nøjes med 6 Mandater. Den danske borgerlige Fællesliste fik 1173 Stemmer og 6 Kandidater valgt. Socialdemokratiets Liste 641 Stemmer og 3 Mandater.

Valget var en klar Sejr for Tønders Danskhed og et tydeligt og værdigt Svar paa den skarpe Tone, der i Aarene forud for Valget fra visse Sider indenfor den tyske Agitation og den lokale tyske Presse var søgt anvendt overfor den danske Nationalitet. Den danske Fælleslistes første Kandidat var Landsretssagfører Holger Jepsen, der, efter at Bankdirektør A. Andresen havde afslaaet at lade sig genopstille, var de konservatives kommunalpolitiske Leder. Nr. 2 var Danskernes trofaste Arbejder fra før 1920, Bagermester Thorvald Petersen, der nu kunde se tilbage paa snart 20 Aars kommunalt Arbejde i Tønder. Paa den tyske Liste var Borgmester Johs.

Thomsen opstillet som Nr. 3, medens Arbejdsmand W. Klippert stod som Nr. 1, ligeledes et Udtryk for de ændrede Forhold i Perioden siden 1933. Om Borgmestervalget var der nu ikke længere Tvivl. I Mødet den 17. Marts valgtes paa Forslag af Thorvald Petersen og med 9 Stemmer Landsretssagfører Holger Jepsen som Tønder Købstads første folkevalgte danske Borgmester. Den tyske Gruppe afgav blanke Stemmesedler. Som Viceborgmester valgtes den socialdemokratiske Listes første Kandidat, Maskinarbejder Vilhelm Nielsen. Borgmester Johs. Thomsen fortsatte som Medlem af Byraadet indtil sin Død den 19. Marts 1941. Et af de første Resultater af Systemskiftet paa Raadhuset var Afskaffelsen af den tyske Byraadsprotokol. Indtil 1922 var Byraadsprotokollen bleven ført paa Tysk, og siden dette Tidspunkt havde man ført baade en tysk og en dansk Protokol, hvoraf dog den danske var den officielle. Borgmester Jepsen foretrak at nøjes med den ene Protokol paa Landets Sprog, og skønt Spørgsmaalet neppe havde større praktisk Betydning, gav denne Reform Anledning til stor Misfornøjelse fra den tyske Gruppes Side. En til Ministeriet fremsendt Klage over Sagen medførte dog ingen Ændring i den trufne Beslutning, men det skete Brud med de gamle Traditioner gik øjensynligt adskillige tysksindede Medborgere nær til Hjertet.

De to nyvalgte kommunale Ledere fik ikke nogen lang Virksomhed paa Tønder Raadhus. Endnu inden Aaret 1937 var rundet ud — den 29. December — afgik Viceborgmester Vilhelm Nielsen ved Døden, kun 46 Aar gammel. Som hans Efterfølger valgtes Telegrafformand M. C. Jensen. Den 1. April 1939 forlod Landsretssagfører Holger Jepsen Byen for at blive administrerende Direktør for Grundejerkreditforeningen i Herning og nedlagde som Følge heraf sit Embede som Borgmester. Hans Beslutning herom blev i Tønder modtaget med Beklagelse. Han havde i sin toaarige Borgmestertid varetaget Embedet med stor Dygtighed og paa en Maade, der fra alle Sider blev respekteret og værdsat. Som hans Efterfølger valgtes i Mødet den 23. Marts 1939, paa Forslag af Th. Petersen, Bankdirektør J. Paulsen, der var indvalgt i Byraadet ved Valget i 1937. Det har indtil nu været Borgmester Paulsens ingenlunde lette Opgave at lede Tønder Kommune gennem Krigsaarenes vanskelige Periode.

I Tønders 700-aarige omskiftelige Historie hører Tiden omkring 1920 til de mest bevægede Perioder, og Byens 23-aarige Tilværelse som Grænseby indtager en betydende Plads i dens Udviklingshistorie. I dette korte Aaremaal har Tønder paa mange Omraader ændret Karakter. Byen har sprængt sin ældgamle Byplan som Landvejsby, samtidig med, at den er bleven en i teknisk Henseende forholdsvis moderne By. Dens offentlige Institutioner er vokset i Tal, og deres Betydning i Byens Liv er stærkt forøgede, ligesom Byens offentlige og private Økonomi er knyttet nærmere sammen. I de svundne 23 Aar har Tønder ad Selvpoplevelsens virkningsfulde, men undertiden maaske lidt trange Vej lært dansk Lovgivning, dansk Retsvæsen, dansk Kirke, dansk Skole, dansk Administration, dansk Sind, kort sagt dansk Styre at kende med dettes gode og mindre gode Sider. Dette Kendskab har bragt Glæde og Tilfredshed paa adskillige Omraader, Skuffelser og Misfornøjelser paa andre, men den Del af Befolkningen, der i 1920 gav Danmark sin Stemme, har uanset Virkelighedens klare Lys været trofaste mod Afgørelsen fra den store Tid. Endelig har det været Grænsebyens særlige Privilegium, at dens Navn har forladt den stille Provinsbys Ubemærkethed og er bleven kendt over Danmark og Tyskland, ja, over hele Norden som Byen, der kun ligger fire km fra den Grænse, der ikke blot er Danmarks og Tysklands, men ogsaa Nordens.

I national Henseende er det tidligere store tyske Flertal i Løbet af det svundne kvarte Aarhundrede gaaet ned paa Mindretallets Plads. Fra 65,7 % ved Kommunevalget i 1919 og 76,7 % ved Folkeafstemningen i 1920 til 40,8 % ved Byraadvalget i 1937 og 36,9 % ved Folketingsvalget i 1939 er den Vej, Tønders naturlige Udvikling som dansk Grænseby har ført det tyske Partis Stemmetal, samtidig med at Folkeafstemningens danske Stemme procent paa 23,3 ved det danske Listeforbunds Valgsejr i 1937 gik op til 59,2. De nærmere talmæssige Enkeltgheder i denne Udvikling vil fremgaa af omstaaende Oversigt.

Den i 1920 skete Ombytning af et forholdsvis stort Antal tyske Tjenestemænd med danske, Tilflytning nordfra og fra Nordslesvigs dansksindede Sogne er i Forening med den oprindelige Minoritets Trofasthed mod Danmark de væsentligste Momenter, der har betinget denne gennemgribende Ændring af Byens nationale Struktur og gjort Tønder til en overvejende dansksindet By. Men Tønder er

VALG TIL BYRAADET 1919—43.

Dato	Antal Vælgere	Stemneprocent	Dansk Borgerliste		Konservervative		Radikale		Fri Borgerliste		Ialt danske Borgerlister		Socialdemokratiske Lister			Tysk Liste		
			St.	M.	St.	M.	St.	M.	St.	M.	St.	%	St.	M.	%	St.	M.	%
2. 3. 1919	2796	75,0	391	3	—	—	—	—	—	—	391	18,6	329	3	15,7	1304	12	65,7
11. 3. 1922	1917	88,0	538	5	—	—	—	—	—	—	538	32,6	253	2	15,5	857	8	51,9
14. 3. 1925	2004	93,0	—	—	326	3	108	1	279	2	713	38,3	242	2	13,0	905	7	48,7
8. 3. 1929	2575	93,7	—	—	352	2	Dansk Fællesl. 459 St. 3 M.		—	—	811	33,6	269	1	20,5	1105	8	45,9
15. 3. 1933*	2783	94,4	—	—	328	2	192	1	270	2	903	34,6	415	3	15,8	1171	7	45,1
9. 3. 1937**	3282	93,6	1173	6	—	—	—	—	—	—	1173	38,3	641	3	20,9	1252	6	40,8

*) Upolitisk Borgerliste: 113 Stemmer 0 Mandater. Uden Betegnelse: 69 Stemmer 0 Mandater (soc. Listeforb.). Uden Betegnelse: 8 Stemmer 0 Mandater. Kommunistler: 50 Stemmer 0 Mandater.

***) Dansk Listeforbund: 1814 Stemmer 59,2 pCt.

VALG TIL FOLKETINGET 1920—43.

Dato	Antal Vælgere	Stemneprocent	Konserv. Folkeparti	Radk. Venstre	Venstre	Socialdemok.	Reisforbundet	Nationalsocialistisk Arbej. P.	Komm. Parti	Slesvigiske Parti		
										Antal	%	
21. 9. 1920	2216	74,3	349	36	151	261	—	—	—	806	48,9	Erhvervsp.: 17 Venstre-Soc.: 27
11. 4. 1924	2674	84,5	383	122	230	541	4	—	—	930	41,8	Landmandsp.: 19
2. 12. 1926	2994	85,6	382	104	248	677	21	—	14	1060	41,6	Selvtyrepartiet: 40
24. 4. 1929	2935	88,8	411	99	232	773	35	—	13	1037	39,9	
16. 11. 1932	3004	87,6	371	184	190	769	37	14	97	965	36,7	
22. 10. 1935	3422	90,4	433	108	165	1042	41	53	63	1157	37,6	
3. 4. 1939	3528	95,1	604	132	224	1053	26	71	—	1207	36,9	
23. 3. 1943	3620	56,1	580	103	216	945	29	93	—	—	—	Dansk Samling: 38 Bondepartiet: 1 Blanke St.: 23

dog stadig Byen, hvor en anselig Gruppe af Befolkningen føler sig draget mod Syd, og Byen, hvorfra gennem Aarhundreder de fleste Forbindelsestraade gik mod Syd. Mange af dem gaar der stadig.

I en Grænseby med en saadan Struktur, hvor to beslægtede og kulturelt jævnbyrdige Nationer mødes under Frihed for Løke saavel som for Thor, vil den naturlige Spænding mellem de to Grupper nationale Indstilling i væsentlig Grad give Livet i Byen dets Præg. Overalt hvor Kampen staar mellem to Nationaliteter, søger man fra begge Sider at støtte og om muligt at paavirke Sindelagets suveræne Afgørelse, gennem en Række Foranstaltninger, der almindeligvis sammenfaltes under Betegnelsen »det nationale Arbejde«, og som alle er naturlige Udslag af det nationale Moment, der fylder Menneskers Sind, navnlig i et Grænseland. Skildringen af denne Kamp er Grænsebyens nationalpolitiske Historie. Men denne kan først skrives, naar Tiden giver Mulighed for at betragte Begivenheder og Resultater med Historiens Blik, og naar Byen gennem længere Tidsrum har faaet Lejlighed til at vise, hvad den formaar at udrette paa sin vanskelige Plads ved Nordens Grænse.

TØNDER AMTS CENTRALTRYKKERI

1943